

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA EMAKEELE SELTSI
TOIMETISED NR 78

Reet Kasik

**ELAV JA MUUTUV
KEEL**

VALIK ARTIKLEID 1999–2019

TALLINN 2021

Raamatu väljaandmist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium,
Emakeele Selts ning Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Toimetaja Ann Siiman
Kujundaja ja küljendaja Sirje Ratso
Tagakaane foto: Kalle Paalits

Trükikoda Pakett

© Emakeele Selts ja Reet Kasik

ISBN 978-9949-9222-7-7

SISUKORD

Eessõna	7
---------------	---

Omakeelsusest

Kirjakeele väärtus: muutumine ja püsimine.....	11
Eesti kirjakeele 100 aastat	18
Eesti keelehooldel algusaegadest.....	27
Tekstianalüüs ja tekstihoole	40
Kuidas kirjutada selget tarbeteksti.....	49
Feministlik lingvistika	55
Reklaamikeel tekstiliigina	63
Muutuv meedia – muutuv keel.....	78
Õppetöö välismaal	88
Eesti keele ja kultuuri eriala Helsingi ülikoolis	97

Tekstiloomest

Meediatekstide analüüs: struktuur ja keelekasutus	105
Ajalehe uudistemaailm tekstina	127
Võimu keel: asutus suhtleb kodanikuga	137
Uudistekstide hoiakud.....	148
Interpersonaalse tähenduse konstrueerimine. Ühe intervjuu analüüs....	161
Uudiste süntaks.....	177
Meediauudiste agent	196
Nominalisatsioon meediauudiste tekstimoodustusvõttena	206
Nominaliseeritud protsessi agent meediauudistes.....	225
Infojaotus uudistekstides: partitsiiparandid.....	240

Sõnaloomest

Eesti sõnamoodustus ja süntaks.....	257
Sõnatuletus leksika ja grammatika vahel: <i>nd-</i> ja <i>ndus-</i> liitelised verbaalnoomenid	272

Sõnaliik oskuskeeles: <i>e</i> -tuletised ja nende alusverbid	298
Nulltuletus ja konversioon eesti keeles	313
Laenverbide morfoloogia eesti keeles	330
Sõnamoodustus tekstiloomeprotsessina	337
Hobitsemi ja keelendamise	344
Tuletiste ja liitsõnade tähendusväljade kattuvus	349
Ajab segadusse: eesti ja soome keele leksikaalsetest erinevustest	354
Kuratiivsuse analüütiline väljendamine eesti keeles	365
Tähelepanekuid soome ja eesti keele liitnimisõnadest	374

Eessõna

Olen keeleteadlasena ja Tartu ülikooli eesti keele osakonna õppejõuna kirjutanud keeleteaduslikke raamatuid ja artikleid üle 50 aasta. Tulin keeleteadusesse sõnamoodustuse uurijana. Kirjutasin eesti keele sõnatuletusest oma diplomitöö (1969), kandidaadiväitekirja (1973) ja doktoriväitekirja (1994). Kui ülikoolis loodi ajakirjandusosakond (1976), siis sai minust pikaks ajaks tulevaste ajakirjanike keele- ja stilistikaõppejõud ning mu teaduslikuks huviobjektiks kujunes ajakirjanduskeel, hiljem avaramalt tekstianalüüsi teoreetilises ja meetoodilises raamistikus. Viimased kümme aastat olen teadusprojektide ja grantide toel uuesti keskendunud sõnamoodustusele, nüüd peamiselt keelekorpusete põhjal keelekasutajate loomulikku sõnaloomepädevust uurides.

Siinsesse kogumikku olen koondanud valiku viimase 20 aasta jooksul ilmunud kirjutistest. Teematiliselt jagunevad siin avaldatavad artiklid kolme rühma. Esimese kolmandiku moodustavad ülevaateartiklid, milles käsitlen eesti kirjakeele arengut ja eraldi mõnda keelekasutusvaldkonda. Teised kaks rühma esindavad uurimisteemasid, millega olen viimase paari aastakümne jooksul süvemalt tegelenud. Leidub nii akadeemilisemat kui ka populaarsemat laadi kirjutisi. Sajandi esimese kümnendi jooksul keskendusin tekstianalüüsile, uurides avalikku keelekasutust, peamiselt ajalehtede tekstiloomet. Olen siia kogumikku valinud sellest perioodist kümme tekstiteemalist kirjutist. Viimase kümne aasta sõnamoodustusteemalistest artiklitest olen valinud taasavaldamiseks 11 kirjutist, mille üldteemaks on tuletiste ja liitsõnade kasutus tekstiprotsessis. Meenutamaks tööaastaid külalisprofessorina Helsingi ülikoolis, on nende hulgas kolm artiklit, milles olen võrrelnud eesti ja soome keele sõnamoodustust.

Täna Emakeele Seltsi austava ettepaneku eest avaldada see raamat oma toimetiste sarjas.

OMAKEELSUDEST

Kirjakeele väärtus: muutumine ja püsimine

Ilmunud: Kirjakeele väärtus: muutumine ja püsimine. – Keel ja Kirjandus 2019/1–2, 112–116.

Riik vajab kirjakeelt

Kirjakeel selle sõna tänapäevases tähenduses – keele ühtseim, standardiseeritud keelekuju – muutub ühiskonnas oluliseks siis, kui keel peab hakkama täitma valitsemise, juhtimise, töö- ja hariduselu jms ülesandeid. Kui keelel neid funktsioone ei ole, s.t kui neid funktsioone täidab riigis mingi teine keel, siis ei ole vaja ka kirjakeelt – eraelus võib igauks kasutada mistahes oma suhtluskonnas sobivat murde- või kõnekeele varianti. Eestis tekkis vajadus üldrahvaliku, ühtse kirjakeele järele 100 aastat tagasi. Iseseisva riigi tekkimisega muutus kogu avalik ja ametlik asjaajamine, haridus, valitsemine ja tööelu eestikeelseks ning kõigi ametite täitmiseks oli vaja eestikeelset haritlaskonda. Muidugi ei sündinud eesti kirjakeel üleöö koos Eesti riigiga. Aktiivne emakeelne kultuurielu oli tekkinud Eestis rahvusliku liikumise ajal 21. sajandi viimasel kolmandikul. Vabariigi sünni ajaks oli Johannes Aaviku eestvedamisel juba mitu aastat kestnud keeleuuendusliikumine ja Johannes Voldemar Veski oli samal, 1918. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonna ülesandel valmis saanud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“.

Omakeelse riigi esimesel aastakümnel kasvas elujõuliseks eestikeelne Tartu ülikool, õigekeelsussõnaraamatute ja õpikute abiga kinnistati ühtne, ühesuguste normidega kirjakeel kogu Eesti jaoks. Seda hakati õpetama koolides, samuti võeti ajalehtede toimetustesse ja kirjastustesse tööle keeleteimetajad. Mõnikord arvatakse, et normikeel tõrjus keeleuuenduse kõrvale. Aga nii see ei olnud. Normitud kirjakeelde ja sõnaraamatutesse leidis tee ka suur osa keeleuuendajate ettepanekutest.

Normitud kirjakeel ei ole midagi jäika ja muutumatut, mis takistaks keele rikastamist ja arenemist. Me ei saa kunagi öelda, et eesti keel on valmis, et ta on piisavalt viimistletud ja lihvitud nagu hea tööriist ja sellisena alatiseks kasutuskõlblik. Eesti keele kasutamine on samal ajal eesti keele loomine, aga on ka eesti kultuuri loomine.

Muutumine hoiab keelt värskena

Eesti keel ei saa loodetavasti kunagi valmis. Kui keel enam ei arene, ei muutu ega kaasajastu, siis me võime ta muuseumi panna. Sest maailm areneb eest ära, keel ei tohi maha jääda. Me ju näeme, kuidas uusi sõnu tuleb keelde kogu aeg juurde. Kuna elame mitmekeelses kultuurikeskkonnas, siis on üsna loomulik, et võtame üle võõrkeelseid sõnu ja kohendame nad eesti sõnade sarnaseks, näiteks allutame nad eesti astmevaheldussüsteemile (*laikima, meilima, surfama, klikkama*) või lisame eesti tuletusliiteid (*guugeldama, skannerdama, internetistuma, innovaatiline*). Et säilitada emakeele kõla ja omapära, pakuvad keelekorraldajad sageli võõrkeelsete laenude asemele sobivaid eesti-keelseid vasteid, nt *kommunikeerima* asemel *edastama, teatama* või *suhtlema*; *hashtag*i asemel *teemaviide*; *proaktiivne* asemel *ennetav, ettevaatav*; *moderaatori* asemel (*koosoleku* või *väitluse*) *juhataja*. Uue mõiste jaoks võib teha ka uue sõna, kõige lihtsam on teha liitsõna, mis sageli seletab ennast ise. Viimases ÕSis esinevad näiteks *eelpension, jagamismajandus, näotuvastus, tänavatoit, viipekaart*.

Mõnikord hakkab jõudsalt levima mõni liitsõnatüüp, näiteks uuemal ajal *põhine-* ja *laadne*-lõpuga liitsõnad: *veebipõhine, internetipõhine, aatepõhine, väärtuspõhine* või eriti populaarseks saanud *õhinapõhine*. Meie irooniasoont toidavad väljendid *juustulaadne toode, luulelaadne looming, demokraatilaadne riigikord* jts. Kahjuks moesõnadega juhtub sageli nii, et neid püütakse matkida ka siis, kui nende täpse tähenduse peale ei mõelda. Näiteks õhinapõhine tegevus on vabatahtlik tegevus, mille eest palka eriti ei maksta või raha pole tähtis. Hiljaaegu aga ilmus Postimehes töökuulutus, kus otsiti kooli õhinapõhiseid õpetajaid. Siin oli ilmselt küll mõeldud midagi muud: kool igatses vaimustusega või õhinaga töötavaid õpetajaid, vaevalt aga selliseid, kes üksnes õhina põhjal oleksid nõus töötama.

Mõnikord on sõna küll olemas, aga mingil põhjusel vahetame ta teise vastu, näiteks hakkame ütleva *trükkima* asemel *printima* või *plakati* asemel *poster* või *makaronide* asemel *pasta*. Nii esimesed kui ka teised on laensõnad, aga kuna meie kultuuritaust on muutunud, siis võtame üle inglise (või mõnes muus) keeles kasutusel oleva sõna. Sageli võetakse üle otse inglise keelest tõlgitud väljendeid. Näiteks keegi, kes tahtis öelda „mulle ei meeldi“, „ei ole just minu maitse“, tõlkis selle asemel inglise keelest „ei ole just minu tassike teed“. Alguses oli lõbus ja naljakas, siis hakkasid teised inglise keele oskajad seda

samuti matkima ja nüüd on see sotsiaalmeedias juba üsna levinud. Või „ta ei ole just kõige teravam pliats karbis“. Need on praegu veel ainult kõnekeeles või sotsiaalmeedias kasutatavad ja paljudele tundmatud, aga mitmed niisugused väljendid on levinud juba üldkirjakeelde. Näiteks eesti keeles on vana hea väljend „keegi on kellegi mantlipärija“, moodsamad inimesed aga räägivad ja kirjutavad selle asemel juba üsna laialt „kellegi kingadesse astumisest“. Ja „kirss tordil“ on vist juba peaaegu välja tõrjunud vana hea eesti väljendi „täpp i peal“. Sellisteks muutusteks pole tegelikult mingit objektiivset põhjust peale vaheldusrikkuse, ja ega me isegi ei tea, kas nad jäävad eesti keelde püsima või on siin ainult juhukülalised. Näeme mõnekümne aasta pärast. Ja igal juhul ei saa me sinna midagi parata. Läheb nagu läheb. Kui keelekasutajatele meeldib, siis nad hakkavad kasutama, kui ei meeldi, siis unustavad ära. Ei ole erilist põhjust neid ka aktiivselt tõrjuda.

Seevastu mõned väljendid on küll sellised, mille kohta saab öelda, et parem, kui nad ei tuleks. Need on sellised, millel on juba eesti keeles mingi teine tähendus ja mis seetõttu tekitavad segadust. Näiteks „*Päeva lõpuks* ehitame selle tselluloositehase niikuinii“. Normaalne eestlane saab sellest aru nii, et õhtuks on valmis. Või „*Täna* on kultuurisaade OP eetris iga nädal“. *Täna* ja *iga nädal* on eesti keeles vastandlikud mõisted. Ka paljud eesti keele sõnadega sarnased soome laenud tekitavad segadust, kui neil on kummaski keeles eri tähendus. Näiteks spordireporterite keeles levinud *hävima* tähenduses 'kaotama', *kestma* tähenduses 'vastu pidama' või *võim* tähenduses 'jõud'. Niisuguseid laene tõrjuvad keelekorraldajad küll üsna aktiivselt ja pakuvad nende asemele sobivamaid väljendusviise.

Üks suur ümberütlemise ja uute väljendite keelde toomise põhjus on nn poliitiline korrektsus – soov hoiduda asjade, inimeste või nähtuste nimetamisel negatiivse suhtumisvärvinguga sõnadest. Kuigi küsimus ei ole sõnas, vaid mõistes, tundub keelekasutajale, et muutus nimetuse ära, muutub ka suhtumine. See ei ole tegelikult mingi uus asi, näiteks juba rohkem kui pool sajandit tagasi soovitas ÜRO hakata *mahajäänud maade* asemel kasutama väljendit *arengumaa*. Samuti ei piirdu see nähtus üldse poliitikaga või rahvusvahelise keelekasutusega. Kui meie ajakirjandus ei räägi *vaesusest*, vaid *toimetuleku-piirist*; ei räägi *invaliididest*, vaid *erivajadustega inimestest*, siis võib selle taga näha poliitikute keelekombeid. Kui aga näiteks *pornograafia* nimetatakse ümber *täiskasvanute meelelahutuseks* ja *prostituutsiooni* kutsutakse *intiimteenusteks*, siis sellel on puhtärilised kaalutlused. Samal põhjusel leiutasid

Tartu lähedale tselluloositehase kavandajad hiljaaegu koleda haisu asemele „poliitkorrektse“ termini *lõhnaäiring*. Muidugi sõltub sõnavalik sageli kontekstist: ühe poole luurajad on teise poole jaoks spioonid; ühe poole vabadusvõitlejad on teise poole jaoks mässajad.

Siingi on vahel tarbetut otsetõlkimist inglise keelest, näiteks inglise tõlke laenuid *kõneisik* ja *vilepuhuj*. *Kõneisik* ei ole ju *kõnemehe* sooneutraalne vaste nagu inglise keeles. Meil polnuks uut terminit vaja, sest meil on juba sooneutraalsed *eestkõneleja*, *eesträäkija* või *pressiesindaja*. Kui väärnähtuste avalikus-tajat ei sobi nimetada *pealekaebajaks*, *keelekandjaks* või *koputajaks*, vaid tuleks leida positiivse varjundiga või vähemalt neutraalne sõna, siis võinuks ju kasutada *teavitajat*, *informeerijat*, *rikkumisest teatajat* või *lekitajat*. Siiski elab *vilepuhuj* keelekorraldajate pahandamisest hoolimata ajakirjanduses oma elu.

Muidugi ei ole metafoore või muid kujundlikke väljendeid alati vaja laenata, ka eesti keele sõnamoodustusvahendid võimaldavad isikupärast väljendust ja keelemängu. Näiteks nimetas keegi hiljaaegu Delfis lasteta naisi *iibe-puudelists*, keegi teine kutsus sagedase liikmetevahetusega linnavolikogu *rahvaste rändlaks*. Kultuurikiht on muidugi ka väga oluline – meie saame aru, aga üsna keeruline on teistesse keeltesse tõlkida näiteks selliseid sõnu nagu *teemeäralised*, *rehepaplus* või *kavalantslus*. Sotsiaalmeedias väitis keegi viletsa ilma kohta, et *ilm koeratab*, keegi teine andis teada, et *koeratas* terve tunni mööda linna, pidades silmas hoopis koeraga jalutamist. Neid sõnu ei ole üheski sõnaraamatus, nad on sündinud ja elavad oma elu ajakirjanduses või sotsiaalmeedias, aga ega nad sellepärast kehvemad sõnad ei ole.

Sõnavara kasvatamine ja laenamine on loomulik ja see ei ohusta ega muuda meie keele omapära kuigivõrd. Rohkem muret teevad need muutused, mis toimuvad võõrkeelte mõjul meie grammatikaga. Näiteks inglise keeles ei ole käändevorme ja nii levivad ka eesti keeles nimetavas käändes täiendid nagu *Samsung telerid*, *Kodak filmid*, *Fiskars tooted*, *Solaris keskus*, *Vaal galerii*. Alguses firma- ja tootenimedes, aga see kipub laienema, näiteks öeldakse, et elab *Lai tänaval*, mitte *Laial tänaval*; vaatab Tartu *Uus Teatri* etendusi, mitte *Uue Teatri* etendusi või emakeele päev on *neliteist märts*, mitte *neljateistkümneandal märtsil*. Ühelt poolt on need võõrmõjud, teiselt poolt keele lihtsustamine. Keele kasutaja püüab alateadlikult keelt lihtsustada. Keeleteadlased on märganud, et viimasel ajal hakkab meil isegi täissihitise kasutamine vähenema, sihitise seostub üha rohkem vaid osastava käändega, näiteks: *Nii saame teada rahva arvamust*, selle asemel et öelda *Nii saame teada rahva arvamuse*.

Või veel üks muutus, mida me enam tähelegi ei pane, on see, et eestäiendite asemel on maad võtnud järeltäiendite kasutamine. Rohkem kui 100 aastat tagasi kirjutas Eduard Vilde kriminaaljutu „Musta mantliga mees“. *Mees mustas mantlis* oleks olnud tollases eesti keeles väga võõras. Aastakümneid hiljem aga linastus Paul Kuusbergi romaani „Enn Kalmu kaks mina“ põhjal film „Inimesed sõdurisinelis“. Keelekorraldajad manitsevad juba ammu, et öelge *teatripiletid*, mitte *piletid teatrisse*. Aga ei midagi. Kui 50 aastat on õpetatud, aga tulu ei ole, siis tuleb vist leppida, et keele grammatika on võõra struktuuri omaks võtnud. Mõni muutus võib meile rohkem meeldida, teine üldse mitte, aga ükski muutus ei ole keelele ohtlik, ei sõnavara ega grammatika muutumine. Muutused on paratamatud ja aja jooksul me harjume nendega ära või hakkab neid omaks pidama vähemalt järgmine põlvkond.

Eesti keel on piisavalt rikas, et seda saab lahedalt kasutada kodusuhtlusest kuni ilukirjanduse ja kõrgteaduseni. Kogu sellest rikkalikust ja hästi kättesaadavast ainekust on aga vähe kasu, kui keelekasutajad sellest ei huvitu. Meie olulisim ülesanne on seista selle eest, et eesti keel oleks võimalikult laialt kasutatav.

Hoolimine hoiab keelt elus

Väikerahvas on mitte ainult füüsiliselt, vaid ka mentaalselt palju haavatavam kui suurrahvas. Füüsilised piirid ei kaitse ega varja meie vaimset iseolemist, piirideta suhtlus toob kaasa ka niisuguseid mõjusid, mis muudavad suhtumisi ja hoiakuid. Siin on meie emakeelele kaks ohtu. Üks oht on keele kestlikkuse nõrgenemine olukorras, kus osa avaliku suhtluse valdkondi kipub üle minema inglise keelele. Teine oht on see, kui avalik suhtlus ei hooli korrektsest kirjakeelest, ei pea seda tähtsaks ega hoiu seda.

Nõukogude ajal oli meil suur probleem, et eesti keele roll ametlikus ja avalikus keelekasutuses muutus üha piiratumaks, osa avalikust elust muutus venekeelseks ja rahvana ei saanud me selle vastu mitte midagi teha. Kui me 1990. aastatel Eesti Vabariigi tagasi saime, siis emakeele kasutusvaldkondade hulk laienes, näiteks vahetas see välja venekeelse asjaajamise kaitseväes, majanduses, kaubanduses, riigijuhtimises. Nüüd vastupidi – eesti keele kasutamine aheneb jälle. Mitmed keelekasutusvaldkonnad majandusest ja kaubandusest kuni teaduse ja popkultuurini kasutavad üha rohkem inglise keelt. Eriti ohtlik kirjakeele arengule on hariduskeele vahetamine. Inglisekeelsete

õppekavade hulk Eesti ülikoolides on juba 30% ja riigi kõrghariduse programmi pole isegi sisse kirjutatud põhimõtet eestikeelse kõrghariduse säilitamiseks. Ingliskeelne kõrgharidus tähendab rahvusvahelist professorkonda ja eesti keele taandumist teaduskeelena. Aga haridus- ja teaduskeel on see, mis eesti kirjakeelt elus hoiab ja toidab teisi allkeeli: ajakirjanduskeelt, ilukirjanduskeelt, ametikeelt. Ilma eestikeelse kasutajaskonnata on vähe mõtet ka eestikeelse oskussõnavara arendamisel ja eestikeelsete kõrgkooliõpikute koostamisel, mida riik eriprogrammidega rahastab.

Rahva püsijäämine ja eneseusk sõltub emakeelsest haridusest. Riigi ja rahva kestmiseks on vaja emakeelset ülikooli, kust kasvab peale uus eestikeelne haritlaskond. Just selles on meie kõrghariduse jõud ja mõte. Haritlane on kirjakeele kandja. Kui eesti haritlase keelelisi väärtushinnanguid kujundab emakeele asemel mingi teine keel, siis on vähe lootust eesti kirjakeele püsimisele maailma täisväärtuslike elujõuliste kirjakeelte hulgas.

Oma emakeele väärtustamine ei tähenda üksnes eestikeelse hariduse eelistamist ingliskeelsele. See tähendab ka seda, et me hoolime korrektselt kirjakeelest, peame seda tähtsaks ja hoiame seda. Siingi võib näha mitmeid ohumärke. Üheks ohumärgiks on mõne aja eest kõne all olnud kavatsus loobuda õigekeelsuse hindamisest emakeele riigieksamis mõnes osas. See annaks avalikkusele vihje, et õigekiri ja täpne keelekasutus on üksnes koolihinde teema. Kui hinnet ei panda, siis faktiteadmiste kõrval on väljendusviis ja korrektne kirjakeel teisejärguline. Haridusjuhtidel on ununenud või nad ei ole selle peale mõelnud, et keel on töövahend. Üha suurem osa inimkonnast teeb tööd käte ja masinate asemel keele abil. Eesti keelt hakkab pärast kooli kasutama oma igapäevase töövahendina kümneid või sadu tuhandeid inimesi, kelle töö tulemus on samuti eesti keel. Hea väljendusoskus ja kirjakeele korrektne valdamine on üha sagedamini ametikoha saamise eelduseks. Riik ei tule toime, kui teda igapäevaselt toimimas hoidvad inimesed ei valda korrektset kirjakeelt.

Niisama ohtlik on hiljaaegu jutuks olnud mõttevälgatus, et ülikooli oleks võimalik pääseda gümnaasiumi lõputunnistusega, isegi magistriõppesse või doktoriõppesse võiks saada mõnda õppeastet vahele jättes, kui on piisavalt elu- ja töökogemust. Aga ülikoolis või doktoriõppes ei hakka keegi enam kirjakeelt õpetama; vigadeta kirjutamine ja üldse oma mõtete kirjaliku väljendamise õppimine kuulub üldharidusse. Kui seda ei tähtsustata, siis ei väärtustata ka emakeelt. Kui me praegu ütleme, et grammatika või õigekeelsus pole

oluline, siis varsti võib keegi väita, et emakeelt pole üldse mõtet sellises mahus õppida, sest laps omandab keele niikuinii kodus.

Normitud kirjakeel ei ole kellegi kodukeel, kirjakeel on kultuurikeel, selle piirid on keelekorraldusotsustega üsna täpselt määratud ja need normid tuleb selgeks õppida, et haritud inimene suudaks toime tulla oma ülesannetega kirjakeelses tekstimaailmas.

Erinevalt riigi- ja koolikeelest ei saa korrektse kirjakeele kasutamist seadusega juurutada. Kui avalikes tekstides on keelevelad, arusaamatud laused, kõnekeelsed ja madalstiilsed väljendid, siis on midagi lahti kirjutaja kultuuriliste väärtushinnangutega, keelekasutaja ei taju vastutust emakeele ees.

Vahel ongi arvatud, et vabas ühiskonnas kirjakeele roll niikuinii taandub kõnekeele või ühiskeele ees. See võib nii olla isiklikus suhtluses ja argielus. Suhtluskeelena ei ole kirjakeel kunagi olnud eelist kõnekeele ees. Aga töö- ja hariduskeelena on kirjakeel asendamatu, kuni meil on eesti keeles funktsioneeriv riik.

Väikerahvas peab kõvasti vaeva nägema oma kirjakeele hoidmisega. See ei ela ega säili iseenesest. Eesti keel on Eesti asi, mitte ainult eesti filoloogide või keeleteadlaste asi. Rahvana me elame kultuurikeskkonnas, kus on põimunud mitu keelt, aga me peame vaatama, et aluspõhi oleks tugev. Emakeeleõpe, omakeelne kõrgharidus ja omakeelne kultuur moodustavad just säärase aluspõhja ja nende hoidmisega me hoiame oma vaimset iseolemist – seda, mis meid teiste rahvaste seas eriliseks muudab ja milles Eesti riigi mõte ongi. Omakeelsus on väärtus, sest keel on see, mis meid ühendab. Globaliseerumine ei pruugi tähendada keelevahetust, kui me ise seisame selle eest, et eesti keel oleks Eestis võimalikult laialt kasutatav.

Eesti kirjakeele 100 aastat

Ilmunud: Eesti kirjakeele 100 aastat. – Akadeemia 2018/5, 809–819.

Kirjakeel selle sõna tänapäevases tähenduses – keele ühtseim, üldrahvalikult kasutatav keelekuju – muutub ühiskonnas oluliseks siis, kui keel peab hakama täitma valitsemise, juhtimise, hariduselu jms ülesandeid. Seetõttu pidas vastsündinud Eesti Vabariik ühe esimese ülesandena vajalikuks muuta Tartu ülikool eestikeelseks. Tähtsaimaks eesmärgiks seati eesti teadus- ja hariduskeele arendamine ning eestikeelse haritlaskonna loomine, et riik saaks toimida ja areneda eestikeelsena. Eesti kirjakeele 100 aastat tähendab ühtlasi eestikeelse ülikooli 100 aastat. Ma ei usu, et meil ilma eestikeelse ülikoolita oleks tänapäevani püsinud 100-aastast Eesti Vabariiki.

Muidugi ei sündinud eesti kirjakeel üleöö koos Eesti riigiga. Aktiivne emakeelne kultuurielu oli tekkinud Eestis rahvusliku liikumise ajal 19. sajandi viimasel kolmandikul. Selle juhtkujudeks olid ajalehtede toimetajad, rahvakoolide õpetajad ja eestlastest eestimeelsed pastorid. Jakob Hurda eestvedamisel loodi Tartus Eesti Kirjameeste Selts, kus seati üheks eesmärgiks kogu Eesti ala keelekasutuse ühtlustamine. Tolleaegne eestlane oli harilikult murdekeelne ja murdeülene keelemõtlemine oli talle üsna võõras. Kirjakeele ühtlustamisvaidlustes oli alguses küsimus selles, missuguseid murdejooni kirjakeeles eelistada, missugused kõrvale jätta. Hiljem laienes väitlus kirjakeele arendamise suundi ja meetodeid hõlmavaks.

Praeguseks üle 100 aasta kestnud eesti kirjakeele teadliku arendamise tunnuseks on ikka olnud avalikkus ja kollektiivsus. Algusest peale on suur osa vaidlustest peetud ajalehtede ja ajakirjade vahendusel ning väheste õppinud keeleteadlaste kõrval on arvamusi ja ettepanekuid esitanud ka praktiliste keeleküsimumuste vastu huvi tundvad keelekasutajad: toimetajad, õpetajad jt. 20. sajandi alguses koondus see tegevus Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna ja ajakirja Eesti Kirjandus ümber. Noored kultuuriharrastajad, eriti kirjanikud, leidsid, et eesti keel on maha jäänud moodsa kultuuri nõuetest, eesti keele sõnavara on väike ja vaene. Üks vaidlusteema oli, kust uusi sõnu hankida ja missugused uued sõnad sobivad eesti keelde, millised mitte.

Johannes Aavik pooldas laensõnu ja ammutas neid võõrkeeltest, rahvakeelele toetuv Johannes Voldemar Veski eelistas omapäraseid tuletisi ja murdesõnu. Teine valdkond, mille üle vaieldi, oli kirjakeele ehitus ja grammatikareeglid: missuguseid variante grammatiliste vormide laiast valikust kirjakeeles aktsepteerida, mille alusel see valik teha ja kuidas suhtuda keeleuuenduslikesse ettepanekutesse, millel rahvakeelset tausta ei ole.

Eesti Vabariigi sünni ajaks oli Johannes Aaviku eestvedamisel juba mitu aastat kestnud keeleuuendusliikumine ja Johannes Voldemar Veski oli samal 1918. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna ülesandel valmis saanud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“.

Tartus oli küll tugeva teadusbaasiga saksa-, hiljem venekeelne ülikool, aga ülikooli kasvandikud ja õppejõud ei lisanud oma panust Eesti avalikku ellu ega kultuuri. Nad tulid enamasti võõrsilt ja suundusid hiljem õppejõududeks-professoriteks Saksamaa, Venemaa ja teistegi riikide ülikoolidesse ja uurimisasutustesse. Tõsi, juba 1803. aastal loodi Tartu ülikoolis eesti keele lektoraat ning esimest korda ajaloos sai eesti keelest ülikooli õppeaine. Aga terve 19. sajandi ning ka 20. sajandi kahel esimesel kümnendil õpetati eesti keelt üksnes praktilise grammatikakursusena, mõeldud peamiselt pastoreiks pürgivatele muulastele. Kui eesti keele lektoril oli avaramaid keele- ja kultuurihuviseid, tuli tal neid rahuldada väljaspool ülikooli, töötades kaasa eesti seltides. 1838. aastal oli ülikooli juurde küll rajatud Õpetatud Eesti Selts, aga see ühendas peamiselt võõrkeelseid ülikooli õppejõude ja professoreid ning selle tegevus oli saksakeelne. Eestikeelset teadust ega teadlaskonda ei olnud olemas.

19. novembril 1918. aastal võttis Ajutine Valitsus vastu seaduse riigi keele kohta ja 4. juunil 1919. aastal sätestas Asutav Kogu Eesti Vabariigi valitsemise ajutises korras, et riigikeeleks on eesti keel. Sama aasta lõpul avati eestikeelne Eesti Vabariigi Tartu Ülikool, kus olid ette nähtud eesti keele, läänemeresoome keelte ja uurali keelte professori ametikohad ja eesti keele lektori koht. Keegi ei olnud inimesi selleks ette valmistanud. Eesti keele professoriks kinnitati 59aastane Jaan Jõgever, kes oli Tartu ülikooli lõpetanud slaavi filoloogia alal, olnud 10 aastat ülikooli praktilise eesti keele lektoriks, avaldanud eesti keele õpperaamatuid ja artikleid keeleajaloo alalt. Tema kõrvale eesti keele lektoriks valiti 46aastane Johannes Voldemar Veski, kel polnud ülikooliharidust, aga kes oli töötanud mitmete väljaannete ja ajalehtede keeleteoimetajana ja kujunenud eesti kirjakeele asjatundjaks. Tol ajal töötas ta Eesti Kirjanduse Seltsi

teadusliku sekretärina, Treffneri gümnaasiumis eesti keele õpetajana ja oli äsja valitud õigekeelsuse-sõnaraamatu täiendatud trüki toimetajaks. Uurali keelte professori kohusetäitjaks kinnitati Helsingi ülikooli magistrina lõpetanud 29aastane Julius Mark ja läänemeresoome keelte professoriks kutsuti tol ajal juba mainekas eesti keele uurija, 34aastane soomlane Lauri Kettunen.

Sellise õppejõudude koosseisuga alustati tööd. Autoriteediks kujunes Lauri Kettunen. Juba järgmisel aastal asutasid üliõpilased ja õppejõud tema eestvõttel Emakeele Seltsi, eeskujuks soomlaste Kotikielen Seura. Põhikirja järgi oli Emakeele Seltsi ülesandeks äratada huvi eesti keele tundmise, arendamise ja uurimise vastu, aidata kaasa eesti keele kasutamisele riigikeelena ja ülemaalse suhtluskeelena. Tähtsal kohal oli õigekeelsus ja korrektse eesti keele arendamine. Emakeele Seltsi tööga liitus teiste hulgas üliõpilane Andrus Saareste, kes oli alustanud õpinguid Helsingi ülikoolis, tulnud sealt 1919. aastal üle Tartu ülikooli ja lõpetas selle 1921. aastal magistrikraadiga eesti keele alal. Kolm aastat hiljem, 1. novembril 1924. aastal kaitses ta Tartu ülikoolis selle õppeasutuse kõigi aegade esimest eesti keele alast doktoriväitekirja. Viis päeva pärast tema väitekirja kaitsmist suri esimene eesti keele professor Jaan Jõgever ja ülikooli nõukogu valis Saareste eesti keele professoriks. Samal aastal valiti ta ka Emakeele Seltsi esimeheks, sest Lauri Kettunen siirdus tagasi Helsingisse. Saareste kätte koondus eesti keele alase töö juhtimine, sest tema kõrvale polnud kedagi võrdväärset seada. Alustas ju eesti keeleteadus Tartu ülikoolis 1919. aastal peaaegu nullist. Saareste ja Marga põlvkonnale järgnev sugupõlv alles hakkas ülikoolis õppima. Siia kuulusid hilisemad tuntud kee-lemehed Julius Mägiste, Oskar Loorits, Ernst Nurm, Elmar Muuk, kellest said ka Emakeele Seltsi aktiivsed liikmed. 1922. aastal hakkas selts välja andma ajakirja Eesti Keel, siingi oli eeskujuks Kotikielen Seura ajakiri Virittäjä.

Rahvusliku ärkamisaja väitluste, keeleuendusliikumise, Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna ja Emakeele Seltsi tegevuse kaudu kinnistusid eesti kirjakeele reeglid 1920. aastatel. Ajakirjas Eesti Keel 1922. aastal peetud vaidluses Lauri Kettuneniga sõnastas Andrus Saareste kokkuvõtlikult keelearenduse programmi: „Praegune aeg seab meile tungivalt ette uued nõuded: võimalikult kindel ja korralik riigikeel, mis hõlpsasti kõigile õpitav, mis oma avaldusvahendite rikkuse ja painduvuse, lihtsuse, selguse ja täpipooleksusega mitte üksnes kunstnikkude, vaid ka õpetlaste, praktiliste elu tegelaste ja muude kodanikkude nõuetele vastab.“ Tähelepanu väärib siin pedagoogilise printsiibi (õpitavuse ja lihtsuse) esiletõst ning teadus- ja halduskeele arendamise

nõue. Ülikoolis hakati kohe moodustama terminoloogiakomisjone ja koostama oskussõnastikke.

Teine küsimus oli kirjakeele ühtlustamine ja normimine. 1920. aastatel vaieldi ägedalt selle üle, millal ja kui tugevasti eesti keelt normida. Otsustav pööre tugeva normimise poole oli „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat“ I köite ilmumine 1925. aastal. See fikseeris nn ametliku keele. 1928. aastal saatis haridusministeerium koolidele ringkirja korraldusega õpetada rahvakoolides normitud kirjakeelt ja 1929. aastast võeti Emakeele Seltsi üleskutset järgides suuremate ajalehtede toimetustesse ja kirjastustesse tööle keeleteoimetajad, kelle ülesandeks oli viia käsikirjade keel vastavusse normikeeles kehtivate nõuetega.

1930. aastate alguseks oli Eesti keelesituatsioon kindlustunud. Ametliku tunnustuse oli saanud Johannes Voldemar Veski ja eriti Elmar Muugi õigekeelsuse suund. Kirjakeelt õpetati koolides põhiliselt Elmar Muugi keeleõpikute järgi. Üldkasutatav oli sama autori „Väike õigekeelsuse sõnaraamat“, mille tihti ilmuvad uustrukid arvestasid Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna viimaseid õigekeelsusotsuseid. Suur osa keeleuendajate ettepanekutest oli leidnud tee nn ametlikku keelde ja õigekeelsussõnaraamatutesse, äärmuslikumad ettepanekud jäid kõrvale. Valmis sai ka kolmeosaline „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat“, mille põhikoostaja Johannes Voldemar Veski meenutas hiljem Emakeele Seltsi aastaraamatus (1969), et tema soov oli selle sõnaraamatuga rahvakeele stiihiat kindlatesse raamidesse juhtida ning kirjakeelt kavakindlalt arendada.

Sama kümnendi lõpul ilmusid ka esimesed ülevaateosed ja teoreetilised käsitlused. Johannes Aavik avaldas 1936. aastal „Eesti õigekeelsuse õpiku ja grammatika“. Tegemist on praktilisi vajadusi silmas pidava keelekasutuse käsiraamatuga, aga samal ajal on raamatus mitme grammatikavaldkonna süstemaatiline analüüs, kõige rohkem vormiõpetuse osas, aga ka õigekirjutusest. Valter Taulilt ilmus 1938. aastal „Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid“, mis 1968. aastaks küpses põhjalikult läbitöötatud ja rahvusvahelist tähelepanu äratanud keelekorraldusteooriaks. Aga selleks ajaks oli Tauli juba Uppsala ülikooli eesti keele dotsent Rootsis. Ka enamik teisi Tartu ülikooli keeleteadlasi oli maailmasõja käigus Eestist lahkunud, Elmar Muuk oli hukkunud Vene vangilaagris.

Pärast maailmasõda oli Tartu ülikool uuesti samas seisus kui vabariigi algusaastal. Ülikool jätkas eestikeelsena, aga inimesi ametikohtade täitmiseks ei olnud. Ainus Eestisse jäänud keeleteaduse doktor oli Paul Ariste, temast

sai soome-ugri keelte professor. Eesti keele professoriks kinnitati 72aastane Johannes Voldemar Veski, kes pidas selles ametis vastu veel ligi 10 aastat, kuni 1955. aastal sai professoriks äsja doktorikraadi kaitsnud Arnold Kask. Pärast sõda allutati kõrgharidus ja teadus Nõukogude Liidu süsteemi järgi eri valdkondadesse ja ülikooli eesti filoloogia osakonna kõrvale loodi teadusasutuseks Keele ja Kirjanduse Instituut, mille keelesektoreid juhtisid ikka Veski ja Kask, sest kõik tulevased keeleteadlased õppisid alles ülikoolis. 1952. aastal viidi instituut Tallinna ja koos sellega lahutati ülikoolist ka Emakeele Selts. Keele ja Kirjanduse Instituudi üheks ülesandeks määrati suure õigekeelsussõnaraamatu koostamine, mida Veski ja Kask olid juba paar aastat koostanud ülikooli teadusliku uurimistöona. Käsikirja pikkadel aruteludel selgus, et sõnaraamatu koostamine ei ole üksnes keeleline, vaid eeskätt ideoloogiline küsimus. Selle üle, missugused sõnad võivad, peavad või ei tohi sõnaraamatus esineda, ei saanud otsustada üksnes keeleteadlased. Sõnaraamatust ilmuski nelja aasta jooksul üksnes kaks vihikut ja töö jäi pooleli *k*-tähe juurde. Suure asemel otsustati koostada hoopis „Väike õigekeelsuse sõnaraamat“, mis ilmuski kaks aastat hiljem (1953).

Üks keelekorralduse põhiküsimusi on keelenormi olemus ehk see, kas keelekorralduslikud otsused on kohustuslikud või soovituslikud. Teise maailmasõja järgne kitsarinnaline keelekorraldus esitas kõik normid kohustuslikena. Kontrollitud ühiskonnas kontrolliti ka keelekasutust, lubatud vormid olid need, mis õigekeelsussõnaraamatus kirjas. Mingit avalikku arutelu eesti kirjakeele üle ei olnud; ei olnud ka ühtki väljaannet, kus sellist oleks võinud pidada. Keeleküsimusi lahendati Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektoris ja Riikliku Kirjastuse keeletoimkonnas. Enne sõda olid Aavik, Muuk, Saareste, Tauli jt esindanud keelekorralduses eri suundumusi, sõjajärgsete juhtide vaated lähtusid põhijoontes Johannes Voldemar Veski seisukohtadest. Ideaaliks seati rahvakeelsus ja range normimine. Enamik keeleuenduse poolt keelde toodust kuulutati rahvakeelest hälbivaks keeleliseks esteeditsemiseks, eesmärgiks seati paralleelvormidest vabanemine. Sisuliselt oli tegemist kirjakeele vaesestamisega. Esimesed pärast sõda koostatud normingute kogumid – „Väike õigekeelsuse sõnaraamat“ (1953) ja „Õigekeelsuse sõnaraamat“ (1960) – olid rangete normidega ega arvestanud kuigi palju tegelikkuse keelekasutust ega keele muutumist.

Kui 1958. aastal hakkas ilmuma ajakiri Keel ja Kirjandus, tekkis seal kohe poleemika õigekeelsusreeglite ja normingute üle. 1960. aastatel kerkis

esile nooremate, teaduslikult haritud, teooriat ja üldkeeleteadust tundvate keeleteadlaste ja keelekorraldajate põlvkond, kelle esindajad rõhutasid keeleuurimise olulisust keelekorralduse ja õigekeelsussõnaraamatute koostamise eeldusena. Ülikoolides hakati 1970. aastatel tegema uuringuid eri vanuses ja eri piirkondades elavate inimeste tegeliku keelekasutuse kohta. Uurimused kinnitasid arvamust, et keelekasutus on aastakümnete jooksul palju muutunud ja normimine pole keelemuutusi piisavalt arvesse võtnud.

1979. aastal moodustati aastapäevad tegutsenud keelekorralduse ja keeleõpetuse komisjon professor Huno Rätsepa juhtimisel, peeti suurt tähelepanu äratanud keelekorralduskonverents ja moodustati vabariikliku õigekeelsuskomisjoni uus koosseis, mis hakkas seniseid jäiku norme lõdvendama, lähtudes ülikoolides läbi viidud keelekasutusuuringute tulemustest. Keelekasutajad ootasid, et normidesse võiks suhtuda paindlikumalt, et keelekorraldajad hakkaksid süstemaatiliselt jälgima keelemuutusi ning lähtuma oma töös üha põhjalikumalt keele rikkalikust varudest ja võimalustest. Keele ja Kirjanduse Instituudis hakati andma keelenõu ja koostama keelehoolderaamatuid. Eesmärgiks oli hoolitseda eesti keele kasutusvaldkondade säilimise ja keelekvaliteedi eest.

Probleemiks oli muidugi vene keele pealetung ja mõju. Keelekorraldajad olid valvsad venepärasuste märkamisel ja vältimisel. Keele kvaliteeti püüti vene keele mõjudest võimalikult puhtana hoida, aga riigi keelepoliitikale ei suutnud keeleteadlased mõju avaldada. Teaduslikud kraadid kinnitati Moskvas, alates 1970. aastate teisest poolest tuli väitekirjad kirjutada vene keeles. Tartu ülikoolis moodustati 1975. aastal vene keele ja kirjanduse kateedri kõrvale vene keele õpetamise metoodika kateeder, kuigi eesti keele kateedreid oli endiselt üks. Keele ja Kirjanduse Instituudi põhisuundadesse lisati 1973. aastal keelekontaktide ja kakskeelsuse uurimine ning moodustati senise sõnaraamatute sektori baasil juurde keelekontaktide (eesti-vene ja vene-eesti kakskeelsuse) sektor. Eesti keele roll ametlikus ja avalikus asjaajamises muutus üha piiratumaks ja ka näiteks Tartu ülikooli 350. aastapäeva juubeliaktus 1982. aastal peeti vene keeles.

Surutusest päästis meid Eesti iseseisvuse taastamine. Juba enne seda, 1989. aastal, võeti vastu keeleseadus, mis sätestas Eesti asualal riigikeeleks eesti keele. Otsustavalt muutusid ja laienesid keeleteadlaste uurimis- ja avaldamisvõimalused ning rahvusvahelised sidemed, mis peegeldusid nii teadustulemuste hulgas kui ka sisus. Tartu ülikool lõi lisaks eesti keele ja üldkeeleteaduse

professoritele juurde mitu keeleuurimisega tegelevat professorikohta, keeleuurimisasutusena arenes välja Tallinna ülikool, kus samuti on nii eesti keele kui ka rakenduslingvistika professor. Keele ja Kirjanduse Instituut jagunes kaheks, keeleuurimiskeskusena jäi tegutsema Eesti Keele Instituut. 1990. aastate keskel ilmus instituudis koostatud kaheköiteline „Eesti keele grammatika“. Osade kaupa hakkasid lõpuks ilmuma aastakümneid koostatud suured sõnaraamatud: „Eesti murrete sõnaraamat“ ja „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat“. Ilmusid sünonüümsõnaraamat, fraseoloogia sõnaraamat ja mitmeid oskussõnastikke. Eesti Keele Instituudis tegeldakse ka elektrooniliste sõnaraamatute koostamise meetodika ja tehnoloogia probleemidega.

Tartu ülikooli keeleteaduslikke uurimusi hakati 1996. aastal välja andma sarjana „Eesti keele õppetooli toimetised“, mida 10 aasta jooksul ilmus 30 köidet. Oma uurimustesarja löid ka Eesti Keele Instituut ja Tallinna ülikool.

Kirjakeele korraldusega, keelemuutuste jälgimisega ja õigekeelsussõnaraamatute koostamisega tegeleb Eesti Keele Instituudi keelekorraldusosakond, kellele on normingute arutamisel ja keelemuutuste hindamisel toeks Emakeele Seltsi keeleteoimkond. Iseseisvuse taastanud Eestis on õigekeelsussõnaraamatu täiendatud uustrukid ilmunud 1999., 2006. ja 2013. aastal. Nende kõrval on välja antud kirjakeele käsiraamatuid ja asjakohaste heakeele nõuannetega keelehoolderaamatuid. Tänapäevane õigekeelsussõnaraamat on suunav ja seletav sõnaraamat, mis ei piirdu keelenormide fikseerimisega, vaid annab ka hinnanguid ja soovitusi, mis on hea, mis on halb keel. Uueaegsed õigekeelsussõnaraamatud on paindlikud ja rikkaliku materjaliga ega ole enam selliseid põhimõttelisi polemikaid esile kutsunud, nagu nõukogudeaegsed rangete keelenormidega eelkäijad.

Eesti keeleuurimise paradigmas on aastakümnete jooksul toimunud mitmeid olulisi muutusi ja avarumisi. Kui sõjaeelses ja ka sõjajärgses Eestis tegeldi peamiselt murdeuurimise, keeleajaloo ja kirjakeele arengu probleemidega, siis 1960. aastatel siirdus pearõhk tänapäeva eesti keele struktuuri uurimisele. Alates 1990. aastatest lisandusid keele struktuuri uurimisse funktsionaalne ja tüpoloogiline tahk. Kiiresti on arenenud kognitiivne keeleteadus, uuritakse keele omandamist ja mõistmist, tähenduse ja vormi vahetust. Ka keelekasutust on hakatud uurima paljudest eri aspektidest ja mitmekesisest meetoditega, tegeldakse pragmaatika, sotsiolingvistika ja tekstianalüüsiga. Uusi võimalusi keeleteaduslikuks tööks, eesti kirjakeele uurimiseks ja kirjeldamiseks, samuti sõnaraamatute koostamiseks pakuvad elektroonilised tekstikorpused. Tartu

ülikoolis hakati eesti keele tekstikorpust koostama 1991. aastal, praeguseks on olemas hulk erineva mahuga ja materjaliga keelekorpusi, mida nii uurijad kui ka huvilised saavad vabalt kasutada keeleveebis (www.keeleveeb.ee). Viimase poolsajandi jooksul mitmekordseks kasvanud eesti keele uurijate hulk on lõiminud eesti keeleteaduse rahvusvahelise lingvistikaga ja tõstnud selle silmapaistvale kohale Eesti rahvusteaduste hulgas.

Sajandivahetusel toimus suurem pööre teaduskorralduses. Üleminek teaduse projektipõhisele rahastamisele tõi kaasa põhjalikke muutusi teadustöö kavandamisel ja tulemuste publitseerimisel. Tekkis aastaaruannetel põhinev konkureerimissüsteem, mille tagajärjel mitmekordistus publitseeritavate artiklite hulk, samas vähenes põhjalikumate, pikaajalise uurimistöö vilju kajastavate kokkuvõtlike uurimuste ja tervikkäsitluste kirjutamine. Ka doktori-kraadi taotletakse üha sagedamini artikliväitekirjaga, mis enne 1990. aastaid oli eesti keeleteaduses tundmatu dissertatsioonivorm. Avaldamiskohtade hierarhiseerimine ja ingliskeelsete väljaannete eelistamine hindamissüsteemis on laiendanud avaldamisgeograafiat ja viinud suure osa eesti keeleteadusest Eestist välja, mille tõttu tekkis olukord, et kodumaal ei olnud enam võimalik saada eesti keeles üldpilti eesti keele uurimisest ja selle tulemustest. Eesti keeleteadlased said rahvusvaheliselt tuntuks, eesti keele struktuuri ja kasutuse üle arutleti võrdlevalt rahvusvahelistes väljaannetes ja rahvusvahelistel foorumitel, aga Eestis jäi suur osa uuemaid uurimistulemusi tundmatuks.

Keeleteaduses on olukord siiski parem kui teistes teadusvaldkondades. Õppetoolide toimetised on avaldamiskohana kaotanud väärtuse ja lõpetanud ilmumise, sest neid teadustööde hindamisel ei arvestata. Seevastu pikaajalise traditsiooniga eestikeelsed väljaanded Keel ja Kirjandus ning Emakeele Seltsi aastaraamat on lisatud rahvusvahelisse perioodiliste väljaannete andmebaasi ja neis avaldatud artiklid võetakse arvesse ka teadusaruannetes. On lisandunud rahvusvahelise kaaluga väljaanded Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat (2005) ning Eesti ja Soome-Ugri Keeleteaduse Ajakiri (2013), kus avaldatakse ingliskeelsete uurimuste kõrval ka eestikeelseid.

Viimasel kümnendil on eestikeelse keeleteaduse väärtustamisel toimunud teatud pööre. „Eesti keele arengukava 2011–2017“ esitas eesti keele uurimise ühe eesmärgina eesti keele akadeemiliste tervikkäsitluste koostamise. Seda tööd toetavad haridus- ja teadusministeerium ning riiklik programm „Eesti keel ja kultuurimälu“ ja monograafiate väljaandmine on kavandatud Tartu ülikooli kirjastuses sarjana „Eesti keele varamu“. Viimase kolme aasta jooksul on

sarjas ilmunud kolm köidet, mis põhjalikult ja uusimatele uurimistulemustele tuginedes kirjeldavad nüüdiseseesti keele sõnamoodustust, hääldust ja lauseehitust. Lähiaastatel on ilmumas veel mitu koostamisel olevat monograafiat.

Kollektiivse tööna on teoksil uue eesti keele teadusliku grammatika koostamine, mida samuti rahastatakse riiklikust programmist. Eelmine põhjalik eesti keele kirjeldav grammatika ilmus 1995, selle ilmumisest möödunud aastate jooksul on nii teoreetiline keeleteadus kui ka eesti keele uurimine jõudsalt arenenud. On tekkinud uued uurimissuunad, eesti keele kohta on koostatud tekstikorpusi ja uurimine on muutunud korpuspõhiseks. Korpuspõhine uurimine võimaldab paremini jälgida eri valdkondade tegelikku keelekasutust ja eesti keele kasutuses toimuvaid muutusi.

Niisiis võib kinnitada, et eesti kirjakeele kvaliteediga ja selle uurimisega on kõik korras. Eesti kirjakeele uurimine ja korraldamine ei ole kunagi olnud nii professionaalsel ja heal tasemel kui praegu. Aga probleem on jälle nagu nõukogude ajalgi keelepoliitikas, kus keeleteadlaste sõna kuigi kaugelt ei kosta.

Eesti keele kasutusvaldkondade hulk, mis 1990. aastate alguses jõudsalt kasvas ja laienes, on hakanud kiiresti ahenema. Mitmed keelekasutusvaldkonnad majandusest teaduse ja kultuurini kasutavad üha rohkem inglise keelt. Eriti ohtlik kirjakeele arengule on, kui üha rohkem ülikooli erialasid vahetab keelt ning eestikeelne teadus ja kõrgharidus hakkab taandarenema. Hariduse ja teaduse keel on kirjakeele olulisemaid osi, mis toidab teisi allkeeli – ajakirjanduskeelt, ilukirjanduskeelt, ametikeelt jt.

Rahva püsijäämine ja eneseusk sõltub emakeelsest haridusest. Riigi ja rahva kestmiseks on vaja emakeelset ülikooli, kust kasvab peale uus eestikeelne haritlaskond. Just selles on meie kõrghariduse jõud ja mõte. Haritlane on kirjakeele kandja. Kui eesti haritlase keelelisi väärtushinnanguid kujundab emakeele asemel mingi teine keel, siis on vähe lootust eesti kirjakeele püsimisele maailma täisväärtuslike elujõuliste kirjakeelte hulgas.

Eesti keelehoolde algusaegadest

Ilmunud: Eesti keelehoolde algusaegadest. – Eesti Keeletoimetajate Liidu aastaraamat 2019.
Eesti Keeletoimetajate Liit 2020, 28–41.

Eestikeelsete tekstide keelelise korrastamise ja toimetamise ajalugu võib vaadata kolme üsna erineva perioodina: Eesti Vabariigi algusaeg, nõukogude Eesti aeg ja taasiseseisvunud Eesti aeg. Võtan siin vaatluse alla kaks esimest ajajärku.

Algus

Vabariigi algusaja keelehoolde kohta ajalehtedes, ajakirjades ja kirjastustes ei ole kuigi palju avalikku teavet. Keeletoimetaja ametit sel ajal ei tuntud. Oli toimetaja (redaktor), kes tegeles käsikirjade trükivalmis seadmisega, ja olid korrektorid, kes parandasid trükivigu. Korrektori põhitöö oli järelkorrektuur, mis seisnes trükikoja tinalao kontrollimises ja laotud teksti võrdlemises käsikirjaga. Kuivõrd tegeldi eelkorrektuuriga, s.t käsikirjade keelelise ühtlustamise ja parandamisega enne trükikotta saatmist, see sõltus toimetaja haridusest ja korrektori autoriteedist. Ajakirjades ja kirjastustes oli teksti kohendamine tavalisem, ajalehtedes kiiruse tõttu enamasti olematu. 1929. aastal ajalehekeele arutelul Emakeele Seltsis tõdeti, et eelkorrektuuri loetakse suurematest lehtedest ainult Päevalehes, mitte aga näiteks Postimehes või Vabas Maas. Redaktorid olid ka riigi- ja valitsusasutustes, näiteks sõnaraamatute ja kooliõpikute autor Elmar Muuk töötas 1920.–1930. aastatel vaheaegadega kohtuministeeriumis sisuliselt keeletoimetajana.

Korrektoritel ei olnud vabariigi algusaastatel üldtunnustatud keelenorme, millele toetuda. Normide fikseerimine, kasutusse viimine, õpetamine ja järgimine toimusid 1920.–1930. aastatel kõik ühel ajal ja samade inimeste jõul. Esimene keelekorraldusallikas „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat“ ilmus Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) väljaandena 1918. Selle maht oli vaid 149 lehekülge ja seepärast hakati EKSi keeletoimkonnas kohe koostama suuremat õigekeelsuse sõnaraamatut, mis ilmuski kolmes köites aastatel 1925–1937.

Samal ajal arutati normiküsimusi ajakirjanduses ja keeleteoimkonna koosolekutel ning lepiti arutelude käigus kokku ka normid.

Korrektne keel muutub tähtsamaks

Vabariigi alguses oli küll loodud Eesti Ajakirjanike Liit, kuhu võisid kuuluda ka korrektorid, aga ma ei tea, et seal oleks kunagi arutatud ajalehtede keelekasutust või üldse sisulisi küsimusi. Kui 1920. aastal loodi Emakeele Selts, siis oli selle põhikirjas keeueuurimise kõrval õigekeelsus ja korrektse eesti keele arendamine. Seltsis hakatigi keelekasutuse kvaliteedile ja õigekeelsusele tähelepanu pöörama ning teadusküsimuste kõrval analüüsiti aeg-ajalt ka avalikku keelekasutust. Esimene katse oli üliõpilase Elmar Trinkmanni (hiljem tuntud kui Elmar Elisto) ülevaade Postimehe keelest, mis ilmus 1927. aastal artiklina ajakirjas Eesti Kirjandus. Ettekande sissejuhatuses põhjendas autor teemat suure mõjuga, mis ajakirjandusel on lugejate keeletunde ja rahva kõnekeele arendamisele: „Kirjanikkude erinevate seisukohtade tõttu keeueuendused suhtes ei anna ilukirjandus lugejale keelelt ühtlast pilti. Ajaleht seevastu, minnes ühtlasi võrreldamatult laiemaisse hulkadesse, koputab ajalehele omase järjekindlusega ikka ühele ja samale kohale iga päev. On loomulik, et alalised lugejad siin korratavaid keelekujusid vähehaaval omandavad. Ei saa mainimata jätta seda autoriteeti, mis valitseb trükitud sõna vastu. Sellest selgub, kuivõrd tähtis on ajalehel tarvitada õiget keelt ja kuivõrd ta patustab keelevigade levitamise korral.“

Tõepoolest – kirjandus jõudis ühtse kirjakeeleni tunduvalt ebaühtlasemalt ja aeglasemalt. Arnold Kask avaldas 1938. aastal ajakirjas Eesti Keel ülevaate selle kohta, missuguses suunas keelekasutus on vabariigi ajal arenenud ja kuidas ning millal on normitud keel maksvusele pääsenud. Ainestikuna kasutas ta ajakirja Looming, sest – nagu ta ütleb – see väljaanne jättis oma kaastöölisele keele alal teatava vabaduse. Kask analüüsis eraldi luule ja proosa keelekasutust. Kui 1923. aastal oli vaid 18% Loomingus avaldatud luulest normikeeles, 14% murdekeeles, 68% uuenduslikus keeles, siis 10 aastat hiljem (1933) oli normikeelsete luuletuste hulk tõusnud 32%ni, 1938. aastalgi vaid 68%ni. Proosatekstitid olid normikeelsemad: 1923. aastal oli kirjakeelseid ja uuendkeelseid tekste enam-vähem pooleks, 1933. aastal oli uuenduslikus keeles veel ligi 28% tekstidest, 1938. aastaks oli järele jäänud vaid mõni autor, kes polnud proosatekstides omaks võtnud ühtset kirjakeelt.

Ajalehed olid keelelt konservatiivsemad. Postimehe ajakirjanik Arno Raag kirjutab oma mälestustes „Kõuepilvede saatel. Mälestusi 1921–1939“, et keele poolest oli Postimees ametlikul liinil, kuigi nooremad toimetuse liikmed pistsid kirjutistesse mõnikord ka mõne sellise sõna, mis ilukirjanduses käibel, harilikus kõnekeeles aga vähe tarvitatud. Sel juhul juhtus tihti, et peatoimetaja Jaan Tõnisson tegi järgmise päeva koosolekul selle kohta kriitilise märkuse. Tõnisson ei soosinud kunstlikult loodud sõnu. Ta pidas keele alal autoriteediks keeleõpikute autorit Karl Leetbergi, kes pooldas rahvalikku keelt ning oli kirjakeele teadliku suunamise ja uuendamise vastu. Tõnisson käskis toimetuse sekretäril saata Leetbergile kirja palvega, et ta koostaks Postimehe jaoks ajakohastatud keelejuhised, millega välditaks ultramoodsusi. Mis aastast on jutt, kas see kiri tõepoolest saadeti ja kas Postimees sai oma keelejuhised, selle kohta pole mul õnnestunud andmeid leida.

Levib tekstide keeleline toimetamine

1929. aastal esitas üliõpilane Valter Poissman (hiljem tuntud kui Valter Tauli) Emakeele Seltsi koosolekul põhjaliku ülevaate ajalehe Vaba Maa keelest, võrrelduna ÕSi nõuetega. Ettekanne avaldati ajakirja Eesti Keel kahes numbris. Tauli leidis, et eriti järjekindlusetu on kokku- ja lahkukirjutamine, suure ja väikese algustähe tarvitamine, kohati ka sõnamuutmine. Ettekande arutelul tõdeti, et järjekindlusetus tuleneb autorite keelekasutuse erinevustest, kuna tekstidele tehakse ainult järelkorrekтуuri ja needki parandused jäävad kiiruse tõttu sageli paberile või toovad ümberladumisel kaasa uusi vigu. Probleemina tõsteti esile eelkorrekтуuri puudumist. Ajalehetuusad (nagu Postimehe Tõnisson, Vaba Maa Ado Anderkopp) ei lubanud endale keelest midagi rääkida: korrektoritel pole õigust parandada peremehe keelt. Just sellel koosolekul otsustati Emakeele Seltsi nimel esitada ajalehetele üleskutse, et nad korraldaksid endi väljaannetele eelkorrekтуuri. 1930. aastatel muutus eelkorrekтуur üldisemaks ja koos kirjakeele normide stabiliseerumisega hakkas ka lehekeel ühtlustuma. Aga see oli toimetuste siseasi; kas ja kuidas keele korrastamine toimetustes käis, ei ole teada. Kuuldavasti palgati korrektoriteks sageli tudengineiusid, sest nendele ei pidanud nii palju maksma kui meestele.

Toimetaja- ja korrektoritöö ajakirjas

Ajakirjades redigeeris kõiki materjale enamasti üks toimetaja. Seepärast võis keelepilt olla ühtlasem, aga see sõltus toimetajast. Näiteks ajakirja Eesti Kirjandus toimetaja oli kuni 1930. aastate keskpaigani Johannes Voldemar Veski. Tema järglane, hilisem kirjastustegelane Daniel Palgi kirjutab oma mälestusteraamatus „Murduvas maailmas“, et toimetajanagi oli Veski üksnes keelemees. Ta tahtis eesti keelt viia kindlale ja kõrgele järjele, kõik muu oli tema jaoks kõrvaline. Eesti Kirjandus oli ainus ajakiri, mis oli tema valve all ja läks igal kuul lugejate kätte. Palgi: „Veski valvas, et keeleliselt siin kõik korras oleks. Mis kasu on sellest, et koosta „Eesti õigekeelsussõnaraamatut“ ja lase Eesti Kirjanduses vusserdada. Veski ei mõtelnudki toimetaja kohalt lahkuda. Seal oli näiteks Looming, kus katsetati igasuguseid keelendeid. Veski oleks ehk Loomingu korrektuuridki enese kätte võtnud, kui oleks palutud. Nii oleks saanud kiiremini ellu õige eesti keele. Kuid kahjuks Looming läks oma rada, ajalehed läksid oma rada, keelevusserdajaid oli nagu eredaid kärbseseeni igal pool nähtaval. Veski pidi vähemalt Eesti Kirjandusegi oma käes pidama.“ Ta ei lasknud isegi puhttehnilist tööd teha palgalisel korrektoril, kogu korrektuuri luges ta ise. Ja Eesti Kirjanduses oli väga vähe trükivigu, peaaegu mitte millalgi ei tulnud neid õiendada.

1930. aastatel ilmunud kultuuriajakiri Olion oli nii moodne, et selle toimetuse koosseisu kuulus eraldi keeletoimetajana Johannes Aavik, kes oli selleks ajaks keeleuuenduse suure kurvi juba seljataha jätnud. Ka paljude teiste tolleaegsete keelemeeste (Elmar Elisto, Elmar Muuk, Ernst Nurm, Rein Nurkse jt) eluloos on kirjas, et nad on muu tegevuse kõrval töötanud ajalehtede-ajakirjade korrektoritena.

Kirjastused ja korrektuur

Palgi mälestustest olen leidnud andmeid ka Tartu suuremate kirjastuste kohta, eriti mis puudutab tõlkekirjanduse ja populaarteadusliku kirjanduse toimetamist. Eesti suurimad kirjastused Loodus, Noor-Eesti Kirjastus ja EKS paiknesid Tartus. Palgi oli 1920. aastatel ametis kirjastuses Loodus, 1929. aastast kuni vabariigi lõpuni EKSi teaduslik sekretär, kes vastutas ka seltsi väljaannete toimetamise ja trükivalmis seadmise eest. Looduse üks osanikke oli Veski, kel olid peamiselt ülemkorrektori ülesanded. Kirjastuse korrektoriks oli Helmut

Pürkop, Palgi hinnangul selleks tööks sobiv mees. Kirjastuse korrektuur oli algusest peale kõrgel tasemel.

Kirjastuseski oli tööd, mis pidi olema odav ja kiire. Näiteks Looduse Universaalbiblioteegi sarja kohta ütleb Palgi, et tõlgetena tarvitati peaaegu kõike, kui aga autoril kuulsust oli ja raamat lugema meelitas. Kas tõlge oli täpne, tabav, adekvaatne, see polnud üldse küsimus. See pidi olema esmajoones ladus. Ja selle ladususe saavutas tihtipeale korrektor Pürkop. Maailmasõja ajal emigreerus Pürkop Rootsi ja oli kuni surmani Eesti Kirjanike Kooperatiivi korrektor. Tema norminõudlikkuse ja täpisealsuse üle nurises näiteks Karl Ristikivi oma päevaraamatus.

Ilukirjanduse toimetamisel oli ka autoril kaasarääkimise õigus. Veski meenutab oma „Mälestuste raamatus“ Eduard Vilde 33köitelise „Kogutud teoste“ väljaandmist 1923–1935. Esimese viie köite korrektuuri luges tookordne Postimehe, hilisem EKSi korrektor Marta Bekker, kes oli Palgi hinnangul väga hoolas, väga järjekindel ning asjatundlik. Vilde aga ei olnud alati tema parandustega rahul, eriti muutevormide korrigeerimisega (*neid kuplid pro kupleid, laintel pro lainetel* jts). Ta ütles, et ei saa lubada oma töödes niisuguseid parandusi, ning pöördus Veski poole sooviga, et too seda tööd teeks. Nii vahetatigi alates kuuendast köitest korrektorit. Veski mäletab, et Vilde keel oli nii korralik, et ega seal palju parandada olnudki, mõnikord oli vahest sõnade järjekord liiga moodne. Ka Ernst Säreava kogutud teoste materjal anti Looduses Veskile redigeerida. Veski: „Säreava noore-ea tööd olid hoopis teises stiilis kui hilisemad, seepärast tuli neid ühtlustada. Eriti palju pidi neid muutma ortograafiliselt, aga ka lauseehituselt. Seega olid parandused enamasti vormilist laadi, sisulisi tuli harva ette.“ Autor ise ei sekkunud parandustesse ega soovinud korrektuuri lugeda, palus ainult, et enne trükkimist saadetak스 käsikiri talle näha. Selles viimases eksemplaris tegi ta vahel muudatusi sõnade järjekorras.

Keeletoimkond ja normivad sõnaraamatud

EKS töötas toimkondadena: ajalootoimkond, kodu-uurimise toimkond, kirjandustoimkond, keeleteimkond. Viimase käes oli õigekeelsussõnaraamatu koostamine ja väljaandmine. Õigekeelsuse küsimused otsustati EKSi keeleteimkonnas, kuhu kuulusid kõik juhtivad Eesti keelemehed, nii et see oli sisuliselt väga kompetentne kogu. Toimkonna liige oli ka Looduse korrektor Pürkop. Palgi ütleb, et kolmanda Tartu suurkirjastuse Noor-Eesti korrektor

keeletoi mkonda ei kuulunud, aga kes oli Noor-Eesti kirjastuse korrektor ja kuidas seal väljaannete toimetamine käis, selle kohta pole mul õnnestunud andmeid leida.

Keeletoi mkond oli autonoomne, seltsi eestseisus selle tegevusse ei sekknud. Üldtunnustatud autoriteet oli seal õigekeelsussõnaraamatu (EÕS) koostaja Veski. Kui ka probleeme tekkis, siis teised temaga vaielda ei suutnud või ei tahtnud. Alles 1930. aastatel sekkus keeletoi mkond tõsisemalt Veski soolosse, diskussioonid muutusid sisulisemateks ja põhimõttelisemateks, kuni sõnaraamatu lõpetamine anti ametlikult keeletoi mkonna liikme, mitme keeleõpiku autori Elmar Muugi ülesandeks.

Muuk oli üliõpilasena 1923–1926 töötanud Veski abilisena õigekeelsussõnaraamatu koostamisel ja hiljem, nagu eespool öeldud, keeletoi metajana Tallinnas kohtuministeeriumis, kuni sai EKSi lt ettepaneku väikese õigekeelsussõnaraamatu (VÕS) koostamiseks. Muuk paistis keeletoi mkonnas silma tegutsemisega selle nimel, et jõutaks ühise, üldtunnustatud ja kindla piirilise kirjakeeleni. Rohkem kui keegi enne teda toetus ta tegelikule keeletarvitusele ja järgis selle tendentse, mis viis teda kohati eemale Veski logistlikust ja jäigast süsteemitaotlusest ja lähemale professor Andrus Saareste ühiskeelsuse põhimõtetele. Samal ajal pidas ta võimalikuks valikuliselt omaks võtta Johannes Aaviku keelerikastuse ettepanekuid.

Suure sõnaraamatu koostamine venis ja 1933. aastal ilmus Muugi VÕSi esmatrükk. Selle suur levik ja seal esitatud selgete ja lihtsate normide üldine tunnustamine aitas tõhusalt kaasa kirjakeele ühtlustamisele ja õigekeelsuse taseme tõusule. 1934. aastal andis EKS ka õigekeelsussõnaraamatu koostamise Muugile ja EÕSi kolmas köide ilmus Muugi lõpuleviiduna 1937. Seejärel oli Muuk ka Georg Tuksami saksa-eesti sõnaraamatu toimetaja (1939). Muugi osa tänapäeva eesti kirjakeele reeglite fikseerimisel on erakordselt suur. Raamatus „Eesti keelekorraldus“ kirjutab Tiiu Erelt: „Me ei nimeta Muuki ei saarestelaseks ega aaviklaseks, ka veskilaseks mitte, temast kujunes 1930. aastateks iseseisev keelekorraldajaisiksus, kes sobis ühendama neid kolme suunda.“

Vastandlike seisukohtadega paistis keeletoi mkonna koosolekul silma Johannes Aavik. Kui teiste ühine eesmärk oli jõuda võimalikult kiiresti ühtse normitud kirjakeeleni, siis Aavik (kes põhimõtteliselt ei olnud keele normimise vastane) pidas normide fikseerimist liiga varajaseks: „Mida rutemini meie keel fikseerub, seda halvem, seda vähem väärtuslik ja täielik ta saab.“

Vägikaikaveod autoritega

Daniel Palgi kirjutab oma mälestustes, et tal oli Aaviku tõlketekstide toimetamisega kõvasti võitlemist: tõlkekeele alal tõusid igal sammul esile Aaviku erinõuded ja see vaidlemine jätkus ka korrektuuri ajal. Palgi: „Ta võis ükskõik mis hetkel käsikirja enda kätte võtta, koju sahtlisse viia ja ütelda: mitte üht sammu enam või sündigu nii, nagu mina tahan. Muidu päris kena mees, aga keelealane asjaajamine oli temaga rist ja vaev.“

Palgi nimetab teisi kangekaelseid autoreid, kel oli mõnes keeleküsimumses keeletoimkonna otsusest erinev seisukoht, milles nad järele ei andnud. Seevastu meenutab ta hea sõnaga Anton Hansen Tammsaaret, kellega ei tulnud redigeerimisel tehtud paranduste asjus kunagi mingit lahkarvamust, kõik läks libedasti. Aga see puudutas tõlkekirjandust ja artikleid, algupärase ilukirjanduse keeleline toimetamine ei ole Palgi mälestustes kordagi jutuks.

Veidi tutvustab Palgi ka oma redigeerimistöe sisulist külge ja see on praegustelegi keeletoimetajale üsna tuttav. Näiteks 1934. aastal jõudis Palgi kätte mitme autori koostatud „Eesti ajaloo“ I köite käsikiri. Palgi kurtis: „Ajaloolaste käsikirjade kallal tuli mul siiski õige palju töötada, sest oli lohisevaid või segavaid lauseid, venitamisi, hariliku lugeja jaoks ebaselgusi. Pidin kõik käsikirjad hoolega läbi lugema ja autoritega selgitama ning tihtipeale ühiselt halva koha parandama. Erik Laidi sõnastus erines õige järsult Moora ja Kruusi omast, oli kohati mustandlik, katkendlik. Viimistlemine võttis aega ja nõudis närve.“

Toimetaja nimi sattus tiitellehele harva

Toimetaja tööd kusagil ei märgitud ega hinnatud. Palgi meenutab, kuidas ta valmistas 1933. aastal uustrükiks ette Mihkel Kampmaa 20 aasta eest ilmunud raamatut „Eesti kirjanduse peajooned“, sest autor oli küll huvitatud taasavaldamisest, aga ei viitsinud ise oma teksti ajakohastada. Toimetaja olulisemad märkused olid eri lehtedel ja neid kogunes 21 lehekülge, teksti oli maha tõmmatud umbes 34 lehekülge, pisematest, leheservadele tehtud parandustest rääkimata. Autor tõi mõne aja pärast käsikirja ümberkirjutatud variandi ja ütles, et on märkusi arvestanud, aga ei arutanud parandusi toimetajaga, ei tänanud ega märkinud toimetaja tööd ära eessõnas ega teinud sellest juttu isiklikus läbikäimises. Toimetaja tunnistab, et tundis ennast puudutatuna.

Palgi meenutab, et esimest ja viimast korda kirjutas ta tiitellehele „Toime-
tanud D. Palgi“, kui koostas väljaande „Raamatu osa Eesti arengus“ (1934):
„Ei saa öelda, et teised selle ettepaneku oleksid teinud, ise tegin. Olin kül-
lalt EKSiis tööd teinud ja oma teadmisi rakendanud, ilma et seda kuskil oleks
olnud märgitud. Kõik läks palga arvele. Selle koguteose puhul aga algatasin
mõtte, koostas in kava, kogusin kaastöö, redigeerisin trükiks, kujundas in raa-
matu. Tavaliselt siis ikka toimetaja märgitakse ja ma läksingi ülbeks ja tegin
ettepaneku. Keegi ei vaielnud vastu. Kuid mulle tundus, et mõni mees ometi
mõtles: ka tema hakkab end upitama.“

Toimetustöö väljaspool tekste

1935. aastal kuulati Emakeele Seltsis üliõpilase Salme Raatma ettekannet
Tartu kesklinna avalike siltide kohta. Ettekandja oli 20%-l siltidest-kuulutus-
test leidnud mingeid vigu. Ettekande arutelul tuli kõneks huvitavaid seiku.
Veski teatas, et sama aasta kevadel oli olnud siltide üle suurem politseikont-
roll, kõige vigasemad kirjutas politsei üles ja esitas linnavalitsusele, kes saa-
tis need Veski le parandamiseks. Tõdeti ka, et olukord on paranenud – Tartu
linnavalitsus pole enam lubanud läbi vaatamata silte üles panna. Juttu oli ka
vigastest kuulutustest ajalehtedes ning Veski tuletas meelde, et ajalehekeele
huvides on tarvilik, et iga lehe juures oleks üks keelemees, kes muu hulgas ka
kuulutusi keeleliselt parandaks. Nii et ilmselt ei olnud see sõjaeelseki Eesti
Vabariigis veel ajalehetoimetustes üleüldine.

Sõjajärgse aja ranged normid

Pärast sõda kasvas nõukogude Eestis vajadus korrektorite-keeletoimetajate
järele. Alates riigipöördest olid kogu perioodika ja muud tarbetekstid nii sisult
kui ka keelelt venemõjulised, suure osa tarbetekstidest moodustasid tõlked
vene keelest ja sama stiili jäljendavad tekstid. Tekste koostavad ametnikud,
kaasa arvatud ajakirjanikud, olid ametisse määratud ideoloogiliste mõõdikute
järgi, nende haridus ja eesti keele oskus oli sageli puudulik.

Tekstide õigekeelsuse eest vastutas keeletoimetaja-korrektor. Nii nagu
iga ilmuv tekst käis läbi Glavlitist (Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalit-
sus, *vn Главное управление по делам литературы и издательств*) ehk
eeltsensuurist, jõudis see ka keeletoimetaja kätte. Riiklikes asutustes, mis

kujutasid endast tegelikult üleliiduliste asutuste filiaale või allasutusi, olid ametis nn tõlk-toimetajad, kelle ülesanne oli vahendada venekeelseid ametlikke või propagandamaterjale eesti keelde. Igas toimetuses, samuti kirjastustes olid ametis palgalised korrektorid või keeletoimetajad, kes hoolitsesid, et ilmutavad tekstid vastaksid kirjakeele normidele ja neis ei oleks keelevigu. Ühtki trükist ei ilmunud keelelise korrektuurita.

Ideoloogiline toimetustöö

Ülereguleerimisele allusid ka ilukirjanduse uustrukid. Heli Laanekask on diplomitöös (1973) võrrelnud Eduard Vilde romaani „Raudsed käed“ 1941. aastal ja 1951. aastal ilmunud uustrukke 1928. aasta „Kogutud teoste“ tekstiga, mis oli viimane autori enda aktsepteeritud väljaanne. 1941. aasta uustruki parandused on teinud kirjastuse korrektor Leida Raudsepp, 1951. aasta parandused Elmar Elisto. 1941. aasta tekstis on ortograafia ja interpunktsioon kohandatud rangelt vastavaks kehtivatele normidele, *da*-infinitiiviline kaudne kõneviis on igal pool asendatud *vat*-tunnuselisega, liited ja liitumisviisid viidud vastavusse tolleaegsete normidega, samuti sõnade tähenduspiirid (*oma-enda, järgi-järele, ta-see*). 1941. aasta „Raudsed käed“ vastab rangelt ÕSi ja normigrammatika nõuetele, aga Laanekase hinnangul nivelleerivad need õigekeelsuslikest kaalutlustest lähtunud korrektiivid autori sõnastusstiili ja autorile või ajastule omaseid keelelisi erijooni, mistõttu ta peab neid tekstimoonutusteks. Elisto ei ole 1951. aasta trüki ettevalmistamisel võtnud aluseks mitte 1928. aasta väljaannet, vaid 1941. aasta redigeeritud väljaande ja on oma sõnade järgi likvideerinud tekstist keeleuuenduslikud vassingud, varakate klasside desorganiseeriva ja risustava mõju keelele ning tarbetute võõrsõnadega peenutsemise ning Laanekase hinnangul toonud sellise lähenemisega Vilde teksti uusi tekstimoonutusi. See näitas, et õigekeelsussõnaraamat oli tollal igal juhul suurem autoriteet kui autor ja normid olid fikseeritud tunduvalt rangemana kui tänapäeval.

Keele- ja tõlkesektsiooni keelekool

Keelekultuurile ja stiilile hakati tõsisemat tähelepanu pöörama pärast Stalini surma, kui olud läksid veidi vabamaks. 1958. aastal loodi ajakirjanike liidu juurde keele- ja tõlkesektsioon, mille esimeheks sai Eesti Telegraafiagentuuri

tõlk-toimetaja Henno Meriste ja aseesimeheks ajalehe Edasi (Postimehe tollane nimi) keeleteimetaja Helju Vals.

Keele- ja tõlkesektsioonis ei piirdutud keelekultuurist rääkides ainult õige-kirjavigadega. Vene keele halvast mõjust ei sobinud avalikult rääkida, niisiis võeti kriitika objektiks kantseliit, stampväljendid ja parasiitkeelendid.

Keele- ja tõlkesektsiooni tegevus oli tihe, vilgas ja viljakas üle 20 aasta. Sellest kujunes kiiresti ainulaadne keeleteklubi ja keelehooldustöökoda, nagu selle liikmed ise ütlesid. Neil kujunes välja oma tööstiil ning kindel huviliste ja kaasalööjate ring. Ühisel jõul ja nõul tehti ära väga palju päevakohaste keeleküsimumuste sõelumisel ja selgitamisel, uute ning ajakohasemate keelendite evitamisel, ajakirjandus- ja kirjastustöötajate keelevaistu teritamisel ning keelepädevuse suurendamisel. Protokollide järgi on näha, et peaaegu igal koosolekul tegi keegi ettekande mõne ajalehe-ajakirja keelekasutusest või oli kavas keeleteimetajate igapäevatöös esile kerkinud keele- ja tõlkealaste päevaküsimumuste arutelu. Avalik tarbekeel oli seega pideva vaatluse all. See oli korrektorite ja keeleteimetajate erialane keelekool, mille eesmärk ja saavutus oli varasemate aastate puise ja õõnsa sõnastuse ületamine.

1968. aastal kaitses Mare Lõokene Tartu ülikoolis diplomitöö, kus analüüsis süstemaatiliselt keele- ja tõlkesektsiooni esimese 10 aasta soovitusi ja arutelusid. 1971. aastal ilmus see ülevaade ka ülikooli eesti keele kateedri väljaandena pealkirjaga „Ajakirjanduskeel“. Keele- ja tõlkesektsiooni hilisema tööperioodi kohta selline koondülevaade kahjuks puudub.

Arutletavad teemad ei jäänud aga üksnes koosolekuruumi, vaid 1960.–1970. aastatel arutati keelehooldeküsimumusi aktiivselt ka avalikkuses. Sel ajal hakati teadlikult vahet tegema keelekorraldusel ja keelehooldel. Keelekorraldus on keeleteaduse haru, mis tegeleb kirjakeele teadliku arendamise ja normimisega, keelehoole on keelekasutuse parandamine ja heakeelsuse eest hoolitsemine, seega keeleteimetajate igapäevatöö.

Keeleteimetajatest keelehooldajad

Keeleteimetajad hakkasid esinema avalikkuses, avaldasid artikleid ja sõnavõtte Keeles ja Kirjanduses (mis hakkas samuti ilmuma 1958), aga ka Sirbis, Edasis, Nõukogude Õpetajas jt ajalehtedes. Nii said nimepidi tuntuks ja keelehooldete autoriteetideks aktiivsemad tarbetekstide keeleteimetajad: Henno Meriste, Uno Liivaku, Helju Vals, Ester Kindlam, Henn Saari jt.

Varsti hakkas kirjastus Valgus välja andma keelehoolderaamatuid, millest osa olid artiklikogumikud, osa aga pigem tarbekeele õpikud. Praegusest keelehoolderaamatute sarjast „Keelenõuanne soovitab“ erinevad nad selle poolest, et neid ei koostanud keeleteadlased, vaid keeleteoimetajad. Esimene oli tarbetekstide tõlkija Liivaku „Kuidas öelda teisiti. Valimik stamp- ja parasiitkeelendeid“ (1969), millele järgnes mõni aasta hiljem „Kust king keelt pigistab“ (1972), kus oli samuti rohkesti tekstinäiteid koos parandusettepanekutega. Arvukate näidetega oli ka Liivaku ja Meriste koostöö „Kuidas seda tõlkida?“ (1975). Veel ilmusid Kindlami „Meie igapäevane keel“ (1976) ja Meriste „Sõnamerel seilates“ (1978). Ajakirja Keel ja Kirjandus keeleosakonna toimetaja Saari pidas 30 aastat 1969.–1999. aastani keelekultuurialast igakuist raadiosaadet, kus arutas peamiselt ajakohaseid keeleküsimesi. Saadatel põhinevad tekstid ilmusid kahes väljaandes pealkirja all „Keelehääling“ (1976, 2004).

Isiklik kokkupuude

Saari oli minu esimene tekstitoimetaja ja see kokkupuude oli leebete ülikooli õppejõudude järel üsna ehmata. Olin üliõpilasena saatnud juhendaja õhutusel Keelele ja Kirjandusele avaldamiseks oma esimese teadusartikli. Ainult väikese liialdusega ütlen, et retsenseeritud ja toimetatud versioonis, kui see mulle ülevaatamiseks saadeti, tundsin ära vist ainult sidesõnad ja needki olid teise koha peal. Ainestik oli ümber tõstetud, teisiti liigendatud, vahepealkirjadega varustatud, ümber sõnastatud ja tihendatud. Muidugi oli mul kohutavalt häbi, aga pidin möönma, et tulemus oli lähemal sellele, mida ma oma kursusetöös olin teinud ja öelda tahtnud.

Hea keeleteoimetaja õpetab autori kirjutama. Algajal autoril on põhjust tänulik olla. Kogenud keeleteadlased nurisesid siiski mõnikord Keele ja Kirjanduse liiga autoritaarse ja kohati subjektiivse toimetamisstiili üle.

Kuidas saadi keeleteoimetajaks?

Vabariigi algusajal ei olnud Tartu ülikoolis keeleteadust õppivatele üliõpilastele mingit rakenduslikku väljundit. Teadmisi õigekeelsusest ja normikeelest saadi lektor Veski eesti kirjakeele kursusetest.

Nõukogude ülikooli filoloogiaüliõpilased said kõik õpetaja kutse. Lisaks süstemaatilisele tänapäeva eesti keele üldkursusele anti valikuliselt süvateadmisi erikursuste ja eriseminaride kujul.

Õppeaine „Eriseminar korrektorist“ ilmus eesti filoloogide õppeplaani 1968. aastal ja minu kursus oli esimene, kes seda ainet sai. Kuni pensionile minekuni õpetas seda Ellen Uuspõld, kes oli enne ülikooli õppejõuks hakkamist töötanud keeleteoimetajana teaduslikus kirjastuses ja tõlk-toimetajana vabariiklikus sanitaarharidusmajas. Nii et ta oli kõva praktik.

Põhiõpikuks oli Lembit Abo 1966. aastal ilmunud raamat „Käsikiri ja korrektor“, mille järgi õpiti põhiliselt tehnilist järelkorrektuuri ja tuubiti pähe mitu lehekülge korrektuurimärke. Muidugi tegime ka keelelise toimetamise harjutustöid. Õppejõud oli kogunud ja paljundas meile vigadega lauseid, kust me pidime vead üles leidma, ja seejärel arutasime võimalikke parandusi. Kursuse lõpupoole saime parandamiseks originaalkäsikirju, mida Uuspõld meie jaoks tuttavatest toimetustest hankis. Semestri jooksul pidi iga üliõpilane koguma ajakirjandusest viis vigast või halva stiiliga lauset ja esitama need koos oma parandusettepanekute ja kommentaaridega. Nii kogus Ellen Uuspõld järgmiste kursuste jaoks üha uut harjutusmaterjali, kuni ta aastaid hiljem andis selle materjali põhjal välja harjutusvihiku „Õpetusi ja harjutusi algajale keeleteoimetajale“, mille täiendatud väljaandeid kasutatakse ülikoolis praegugi.

Praktilise tööna pidime käima keeleteoimetamas ülikooli ajalehte ja selle korrektuuri lugemas. Ülikooli neljaleheküljeline ajaleht ilmus tollal reedeti. Iga kursuslane pidi ühel nädalal olema selle lehe korrektor. Teisipäeval ja kolmapäeval pidi käima toimetusse saabunud kaastöid keeleliselt parandamas, neljapäeval aga trükikojas järelkorrektuuri lugemas. Lehel oli ka päris-korrektor, kes mõnikord meie tehtu üle luges, kiirematel päevadel aga jagsime materjali omavahel ära. Aastaid hiljem, kui ma ise seda ainet õpetasin, oli üliõpilaste ajakulu rangema kontrolli all – igasugused lisäülesanded olid ära jäänud, kursus piirdus tekstiparandusharjutustega ja parandusvõimaluste kommenteerimisega.

Töö ajakirjanike keele- ja stiiliõpetajana

Kui Juhan Peegel hakkas 1950. aastatel õpetama ülikoolis ajakirjanikke, pidas ta väga oluliseks keelekoolitust. 20 aastat oli ajakirjandus eesti filoloogia eriharu, aga kui 1976. aastal loodi eraldi vastuvõtuga ajakirjandusosakond, siis mahutati selle õppekavasse neli aastat (kaheksa semestrit) keele- ja stiiliõpetust.

Ma õpetasin mõlemat ainet tulevastele ajakirjanikele 15 aastat. Ja muidugi ei käsitlenud ma seal niivõrd grammatikat, kui just õigekeelsust, keelehoolet ja keelekultuuri: kuidas kirjutada võimalikult selget, täpset ja arusaadavat teksti, millest sõltub teksti loetavus ja kuidas seda parandada. See tähendab, et tegelikult õpetasin ma asju, mille alged olin saanud Ellen Uuspõllu korrekturemiseminarist ja mida aastakümnete jooksul oli käsitletud ajakirjanike liidu keele- ja tõlkeseksioonis.

Nüüdseks on kõik spetsialiseerunud. Tulevastele ajakirjanikele õpetatakse küll veel mingil määral eesti keelt, aga märgatavalt vähem. Seevastu on eesti filoloogide korrekturemiseminarist välja kasvanud terve keeleteoimetaja eriala. Keeleteoimetaja ameti väärtustamiseks on omakorda loodud praegune keeleteoimetajate liit.

Tekstianalüüs ja tekstihoole

Ilmunud: Tekstianalüüs ja tekstihoole. – Keel ja Kirjandus 2002/7, 457–463.

Keeles ja Kirjanduses kaks aastat tagasi lõppenud arutelu „Muutuv keel“ hõlmas nii keele evolutsioonilist muutumist (häälikulist ja grammatilist struktuuri) kui ka juhitud muutumist ehk keelekorraldust. Keelekorraldust puudutavate kirjutiste keskseid probleemiasetusi oli, kas kindel või lagundatud kirjakeel, nagu selle sõnastas oma kokkuvõtlikus artiklis Rein Kull (2000).

Viimaste aastate avalik arutelu käib kõige tulisemalt eesti keele kaitse ümber. On moodustatud isegi vastav ühing. Miks on nii levinud arvamus, et eesti keele tuleviku pärast peab muretsema? Kas emakeele esitamine haige ja hävimisohus olevana müüb paremini kui selle esitamine elujõulisena, pidevalt muutuvana ja mitmekesisena, nagu teeb enamik keeleteadlasi? Sama küsimuse üle on muide mõtisklenud soomlased, kui panid üllatusega tähele, et 1998. aasta keeleprogrammi avalik arutelu pööras suurt tähelepanu keelekaitsele, kuigi seda polnud programmis mainitudki (Mantila 1999: 4–7).

Keelekorraldust on aegade jooksul mõjutanud kord rahvusromantiline, kord ratsionaalne ja funktsionaalne suhtumine keelesse. Ühelt poolt vaadatakse keelt identiteedi, eriti rahvusliku identiteedi aspektist. Avalikkuses (arvamuskirjutistes, sõnavõttudes) on praegu suuresti valitsev just see vaatepunkt. Keele omapära ohustajat nähakse kord vene, kord soome, kord inglise, kord eesti oma kõnekeeles. Aeg-ajalt visatakse mõni kivi ka keelekorraldajate kapsaaeda, kes justkui pole piisavalt ranged, jagades viimasel ajal ühemõtteliste keeldude-käskude asemel pigem soovitusi. Keelt võib aga vaadata ka funktsionaalselt, sujuva suhtlemise aspektist. Keel on mõtete edasiandmise vahend ja sellisena inimtegevuse toode. Nagu teisigi vahendeid võib seda hinnata sellest vaatepunktist, kui otstarbekas, tõhus ja kasulik ta on. Keelekorraldajad on ikka olnud pigem ratsionalistid.

Eesti keelekorralduses ei ole süstemaatiliselt rakendatud ühtki kirjakeeleteooriat või keelekorraldusteooriat, ja võib-olla ei oleks see arenenud ja juba väljakujunenud kirjakeele korralduses ka võimalik. See ei tähenda siiski, et keeleteooriatel ei oleks keelekorralduse jaoks rakenduslikku väärtust. Olen

kindel, et näiteks viimastel aastakümnetel hoogsalt arenenud funktsionaalsest keeleteooriast saaks keelekorraldus palju kasulikke impulsse. Funktsionaalsel keeleteoorial põhineb suur osa tänapäeva tekstiuurimisest. Vaatlen siinses artiklis, kuidas lingvistilise tekstiuurimise lähtekohad ja konkreetse materjali analüüsi tulemused on rakendatavad keelekorraldustöös.

Kirjutise impulsiks on kahe pikema uurimistöö esialgsed andmed. Teist aastat kestab Eesti Teadusfondi toel nelja-aastane projekt „Lingvistiline tekstianalüüs“ (grant nr 4888) ja tänavu jõuab lõpule Emakeele Seltsi ja haridusministeeriumi ühisuurimus „Eesti kirjakeele valdkonnad“, milles minu analüüsida on ajakirjanduse keelekasutus. Seoses sellega viisin möödunud aastal läbi ankeetküsitluse ajakirjandusväljaannete peatoimetajate ja keeleteimetajate hulgas, eesmärgiga selgitada Eesti meedia keelekeskkonda ja keelehoiakuid. Osa küsimusi puudutas keeletuge: abistavat kirjandust, koolitust, abi otsimise kohti, raskemaid probleeme. Selgus, et Eesti ajalehtede-ajakirjade keeleteimetajad kasutavad abivahendeid (sõnaraamatuid, keelenõuannet, koolituspäevi) vägagi usinalt, aga seda põhiliselt sõnade õigekirja, käänamise ja sõnatähenduste kontrollimiseks. Väärrib tähelepanu, et abi otsimisega seoses rääkisid kõik vastajad vaid sõna- ja vormitasandist, s.t kontrollitakse sõna tähendust ja kirjaipilti või vormimoodustust, otsitakse sõnale sünonüüme ja võõrsõnale eestikeelset vastet. Mitte keegi ei rääkinud lause- või tekstitasandist ega nimetanud abimaterjalina ka selleteemalisi keeleraamatuid („Ametniku keelekäsiraamat“, „Keelenõuanne soovitab“, „Õigus ja keel“ jt). Sama tendents paistab silma ka Eesti Keele Instituudi keelenõuandest. Tartu ülikooli üliõpilane Marge Kulev (2002) on analüüsinud oma seminaritöös keelenõuande küsimusi ja vastuseid. 1987. aastal puudutas suurem osa küsimustest sõnavara (32%), 1997. aastal ortograafiat (40%). Süntaksi kohta oli küsimusi vastavalt 8% ja 7%, peamiselt sõnastuse, rektsiooni ja ühildumise kohta.

Kas hooldatavad vastavad, nagu hooldajad õpetavad? Vesa Heikkinen (1999: 4–9) Kodumaa Keelte Uurimiskeskusest (Soome) kirjutas paar aastat tagasi: „Kui avalik keeleküsimuste arutelu piirdub enamasti suure ja väikese algustähe kasutamise piiridega või mingi sõna tähenduse või algupäraga või sellega, kuidas tohib ja kuidas ei tohi ütelda, siis on keeleprofessionaalidel põhjust peeglisse vaadata.“

Ma ei taha mingil tingimusel vähendada või küsimärgistada sõna- ja vormitasandi olulisust keelekorraldus- ja keelehooldetöös. Sellega on eesti professionaalne keelekorraldus tulemuslikult tegelnud aastakümneid ja selle

töö eest on küllaga põhjust tänulik olla. Tahan siiski tähelepanu juhtida, et keelehoole on laiemas sisuga mõiste, tal on ka muid ülesandeid kui kirjakeele reeglite ja sõnatähtsuse jälgimine.

Tausta ja eesmärkide selgemaks väljajoonistamiseks viitan alguses naabritele. Soome Kodumaa Keelte Uurimiskeskus koostas 2001. aastal oma tegevuse arengujooni mõtestava teaduspoliitilise programmi „Kotimaisten kielten talo“ (Kodumaa keelte maja). Programmis rõhutatakse, et vajatakse üha enam teaduslikul uurimisel põhinevat infot selle kohta, mis Soomes räägitavates keeltes toimub. Peale selle vajatakse asjatundlikku teavet keele kasutust ja riigi keelesituatsiooni puudutavates küsimustes. Lähiaastate üheks uurimiseesmärgiks peetakse keele ja ühiskonna suhete uurimist. Keeleteadus elab ühiskonnas ja muutub koos sellega. Tegevusalade struktuuri ja töö iseloomu muutumine jätab jälgi keelekasutusse. Õppeaeg pikeneb ja haridustase kasvab, üha suurema hulga inimeste töö kujutab endast lugemist, kirjutamist, nõupidamist ja vestlemist. Elektrooniline side loob uut keelekasutuskultuuri. Keelekasutaja peab tänapäeva oludes suutma toota ja mõista keelt paljudes eri situatsioonides, ta peab oskama hinnata keele tähtsust ja rolli oma tegevuses. See esitab uusi väljakutseid keelehooledele. Kuidas nõustada ja koolitada keelekasutajaid nii, et neil tekiks analüütilisem hoiak oma ja teiste keelekasutuse suhtes. Kirjakeele areng ja mitmesugused ametialased tekstid on nendes oludes tähtsad uurimisobjektid. (Paananen 2001: 7)

Kõik siin öeldu kehtib loomulikult ka meie ühiskonna kohta. Kuidas keeleteadlased ja keelekorraldajad seda arvestada saaksid?

Funktsionaalse keeleteooria järgi on keel kirjeldatav tähenduslike valikutena ja valikuvõimaluste kogum on kirjeldatav süsteemina. Rakendusliku tekstiuurimise üks eesmärke on kriitilise keeleteadlikkuse suurendamine. Üha sagedamini ja väga paljude valdkondadega seoses on inimesed hakanud kokku puutuma järgmiste küsimustega: Kuidas meid tekstidega mõjutatakse? Kuidas meie oma tekstidega teisi inimesi mõjutame? Tekstianalüüsi eesmärk on näidata konkreetselt keele paljufunktsioonilisust: seda, kuidas keelt kasutatakse samaaegselt asjadest rääkimiseks, situatsioonide, seoste ja suhete loomiseks. Keelelisi valikuid ja tekstuaalseid umbsõlmi analüüsides on võimalik esile tuua keelekasutuse kesksed ülesanded sotsiaalses suhtluses: kuidas luuakse informatsiooni, väärtusi ja hinnanguid ning kujundatakse inimeste ja institutsioonide vahelisi suhteid. Keelekasutust analüüsitakse kontekstist, situatsioonist, eesmärgist ja žanrist lähtudes. Kõik see on vaieldamatult seotud

tekstide ja keelekasutusega, aga on suhteliselt kaugel sellest, mida traditsiooniliselt peetakse silmas keelekorraldusest või isegi keelehooldest rääkides. Siiski: kui keelehoole tähendab keelekorralduse põhimõtete elluviimist ja rakendamist, siis on tekstihoolde põhimõtted suuresti keelekorralduse ala.

Keelehoole on varemgi saanud impulsse väljastpoolt autonoomset keeleteadust. Kui veerandsada aastat tagasi hakati rääkima tarbekeelest, siis said tekstide hindamisel keskseteks kriteeriumideks arusaadavus ja selgus. Selle vaatepunkti aluseks on kommunikatsiooniuringud, mis jõudsid Eestisse 1970. aastatel peamiselt Soome kaudu ja mis on suunanud vaatama keelekasutust arusaadavuse, optimaalse suhtluse aspektist (vt nt Wiio 1968, Mikk 1980: eriti 92–117).

Sel ajal hakati märkama näiteks, et arusaadavust mõjutavad niisugused hõlpsasti reguleeritavad tegurid, nagu sõnade ja lausete pikkus. Lugeja vaatepunktist lähtuvaid meetodeid hakati rakendama ajakirjanike ja keeleteimetajate koolitamisel ülikoolis ja mitmesugustel kursustel. Kogemustega keeleteimetajad Uno Liivaku (1972, 1978) ja Ester Kindlam (1976) juhtisid oma 1970. aastatel väljaantud keelehoolderaamatutes tähelepanu mitmesugustele stiili- ja väljenduskuümustele.

Käsiraamatut tuli oodata 1990. aastateni. Teksti ülesehitusest ja lauses-tamisest kui arusaadavust mõjutavatest teguritest on esimest korda põhjalikumalt juttu 1999. aastal ilmunud „Ametniku keelekäsiraamatus“. Probleemi olulisust rõhutab ka Tiiu Erelt (2002: 261–262) oma uue raamatu „Eesti keelekorraldus“ viimastel lehekülgedel: „Seoses Eesti püüdlustega saada Euroopa Liidu liikmeks on kerkinud eurokeele probleemid, mida meie riik ja ühiskond ikka veel pole teadvustanud. Oleme seni Põhjamaade eeskujul rääkinud: demokraatlikus ühiskonnas tuleb ametnikel ja poliitikutel kasutada lihtsat ja selget keelt, et kodanikud saaksid aru oma õigustest ja kohustustest. Kui aga algselt prantsuse või inglise bürokraatiakeeles kirjapandud eurotekstid meile sõna-sõnalt ära tõlgitakse, siis on tulemused arusaadavusest kaugel. [...] Selle probleemiga tegelemisest ei pääse ka keelekorraldus.“

Tekstianalüüs on õpetanud tekste vaatama muudestki vaatepunktidest. Funktsionaalsest aspektist on sisu ja vorm keeles lahutamatud. Keeleteadlane ei vaata esimesena mitte sisu, millest tekst räägib, vaid pigem seda, kuidas ta seda teeb. Kui asjast räägitakse teistmoodi, on ka tähendus teistsugune. Seega keel mitte niivõrd ei peegelda olemasolevat, vaid hoopis loob tegelikkust, tekitab uusi tähendusi (vt ka Kasik 2001).

Poliitika- ja majandustekstid loovad maailma, kus elavad ja töötavad sellised tegelased, nagu *ühiskond, konsensus, tarbijahinnaindeks, kampaania, jätkusuutlikkus*, kus asjad juhtuvad iseenesest (*hinnad tõusevad, muutused toimuvad, sisseränne suureneb, tagajärjed ilmnevad*), kus tegutsejateks ei ole inimesed, vaid mitmesugused abstraktsed mõisted ja poliitilised olendid (*majanduskriis kõigutab, tööpuudus taandub, maksutüli peletab, väljaminekute kasv jätkub, reformid edenevad*). Selles tegelikkuses ei tegutse mitte üksikisikud, vaid rühmad (*valitsus keerutab, opositsioon ründab, reformierakond jagab raha, politsei kavandab*). Üksikisikutest elavad selles maailmas peamiselt juhtivad poliitikud, kes aga ei tegutse, vaid räägivad (vt lähemalt Kasik 2002).

Meediatekstide maailma piirjooned on vaadeldud aspektist iseloomustatavad puhtkeelelise analüüsiga: tarvitseb vaid eritleda lähemalt, mis on tekstis esindatud, mis mitte, mis on primaarne, mis sekundaarne. Verbide tegevus-, kõnelemis-, toimumis- ja seisundiverbideks liigitamine näitab, missugused protsessid ja tegevused on tekstis esindatud. Tekstianalüüs võimaldab ka välja tuua, mis tüüpi on neis protsessides osalejad, kuidas (missuguste vahendite ja valikutega) osalisi nimetatakse ja iseloomustatakse, kuidas (milliste osaliste ja protsessidega seoses) kasutatakse nominalisatsiooni või passiivi, missugune info on väljendatud iseseisva pealausega, milline info aga sisestatud, sekundaarse fraasiga, milline on lause temaatiline liigendus teemaks ja väiteks.

Kui palju on keelehooldajal võimalusi puutuda nendesse tähendusseikadesse? Kui keelehooldel objektiks on valmis tekstid, siis on suhteliselt raske diskuteerida tähendusi kujundavate põhivalikute ja vaatenurkade üle. Tekstitoimetamisetapil võib mõjutada üksikute sõnade valikut, lausestruktuure, asjade esitamisjärjekorda. Aga kas on võimalik küsimärgistada konventsioone või loomulikustunud tavadid, kuidas meedias näiteks on kombeks mingitest asjadest kirjutada? Kas keeleteimetaja asi on diskuteerida majandustoimetajaga, kes väidab, et majandusest ei saagi teisiti kirjutada kui abstraktsete mõistetega, sest majandus on abstraktne asi? Kas keeleteimetaja võib sekkuda arusaama, mis kirjutajal ja toimetajal maailmast ja poliitilisest tegelikkusest on ja mida tekst omalt poolt tugevdab? Praktilises tekstiparandamistöös piirduvad keeleteimetaja vaieldamatud õigused kirjakeele reeglite ja normide järgimisega. Kõik sellest väljapoole jääv saab olla eeskätt valgustav, kasvatav, tähelepanu juhtiv.

Lingvistiline ja kriitiline tekstianalüüs võimaldavad keelehooldel tegelda üha laiemalt keelekasutust juhtivate valikutega: analüüsida keelekasutus-

situatsioone, rõhutada valikuvõimalusi ja oma valikute teadlikkust. Selline tekstihoole ei saa piirduda valmis tekstide keelelise toimetamise ja parandamisega, vaid keskseks tõuseb tekstihooldaja ja tekstikirjutaja suhe. Tekstihoolde ülesandeks on õpetada tekstikirjutajaid, näiteks panna ajakirjanikud või tekste tegevad ametnikud kursustel arutlema selle üle, kes poliitikas mida teeb, kui asjad „toimuvad“ ja abstraktsioonid „tegutsevad“. Võib-olla oleks hoopis tulemuslikum kirjutada, mida inimesed sel ajal teevad? Kui sõjalis-poliitilises konfliktis ühe poole esindajad järjekindlalt „saavad surma“ ja teise poole esindajad „tapetakse“, siis ehitatakse ka teatud keelevälist tegelikkust. Tekstitootjaid peaks õpetama nägema sedagi, et näiteks tööpuuduse kasvust või majanduse probleemidest rääkimine loob tegelikkust, kus tööpuudus või majandus on tehnilised terminid, mis kirjeldavad mingit abstraktset olukorda. Enesekindel arvuliste andmete ja numbriliste näitajate esitamine nende mõistetega seoses loob tähenduse, et olukord on kontrolli all. Selles maailmas ei ela töötud ega ole raskustes inimesed oma igapäevases elus. Huvitav, kas ajakirjanikud on kunagi endalt küsinud, mis mõttes poliitika, majandus, narkomaania või tööpuudus on rohkem Eesti kui eestlaste probleem. Tekstihooldaja küsib seda ajakirjanikelt. Keeleprofessionaali kohus on küsida, miks maailma tahetakse esitada sellisena. Kui uudistekstid koosnevad peamiselt poliitikute või ametnike tsitaatidest-refereeringutest, mille poolst siis erinevad uudised arvamislehekülgedel avaldatud nendesamade tsiteeritavate endi kirjutistest?

On loomulik, et poliitikud räägivad poliitikast, sõjaväelased sõjaväest, ärimehed ärist, ametnikud oma haldusalast. Nad võivad seda teha nii töö, kodus kui ka puhkehetkel. Aga ajakirjandust peaksid tegema ajakirjanikud. Ainult sellepärast, et need pole ajakirjaniku, vaid asjaosaliste endi sõnad, kirjutatakse ajalehtedes hindade korrigeerimisest, kui need tegelikult tõusevad, kirjutatakse, et valitsusel õnnestus saavutada elektri hinna alandamine, kui tegelikkuses hind tõuseb, kuigi natuke vähem, kui alguses ähvardatud. Ajalehes Postimees (8. IV 2002) kirjutati terve lehekülj lastega toimunud liiklusõnnetuste sagenemisest. Artikkel kujutas endast paljude üksikjuhtumite üksteisele järgnevat kirjeldust, kus ainukese põhjusena toodi välja, et lapsed on muutunud lohakamaks ega vaata vasakule, mitte ühtegi lauset ei olnud aga autodest ega juhtidest, kes nendele lastele otsa sõitsid. Kas see tegelikkus, mis selle artikliga liiklusmaailmast luuakse, on toimetaja valik või intervjuueeritud ametnike valik? Kas ajakirjanik üldse esitas endale selle küsimuse? Kas ajakirjanik üldse pani tähele, missugust tegelikkust ta oma artikliga loob, või

üksnes kirjutab üles, mis talle räägiti? Selliseid asju ei ole võimalik parandada valmis tekstide keelelise toimetamisega, vaid ainult kirjutajaid koolitades – võib-olla. Keeleprofessionaal osutab oma ametioskamist ka sellega, et ta ei anna keelehooldetöös alati valmis vastuseid, vaid kasutab uurimistulemusi ja oma eriharidust nii, et paneb teksti tootjad ise küsima selliseid küsimusi.

Millisel keelehooldetapil neid hooldeobjektiga seotud küsimusi peaks küsima? Kas õigekeelsuskomisjon (mida meil ei ole) või Emakeele Seltsi keeletoimkond oleks koht, kus esitada ja arutada selliseid suuri küsimusi? Üksikute tekstide tootmisprotsessi on keelekorraldajal harva võimalust sekkuda, kuid avalikes keelekorraldustekstides on võimalik mõjutada keelest arusaamist. Me saaksime teha ja peaksime tegema avaliku sõna kaudu küllap senisest hoopis rohkem nii keelekasvatust kui ka suhtumise kasvatust.

Peale sisu edasiandmise kujundatakse tekstides ja tekstidega rolle sõnumi saatjale ja vastuvõtjale. Kui tekstianalüütik ütleb, et tekstidesse kirjutub eri tüüpi kirjutajaid ja lugejaid, siis ei mõelda tegelikke isikuid, vaid teatud suhtlustähendust, mida toodetakse tekstuaalselt, keeleliste valikutega. Lausete keelelised valikud osutavad näiteks, kelle poolt või vastu autor selles tekstis on, millisesse rühma tunneb ta end kuuluvat ja millisesse rühma eeldab kuuluvat oma lugejat. Eespool refereeritud liiklusteemalisest artiklist on võimalik aru saada, et ajakirjanik (või oli see ajakirjanikuga rääkinud ametiisik?) identifitseerib end autojuhtidega, kuigi sellest polnud artiklis sõnagi kirjutatud. Tekstist võib välja lugeda ka, missuguse rolli kirjutaja endale tekstiga võtab. Kui ta kirjutab ajalehe juhtkirjas „Sellised otsused üksnes süvendavad lõhet esimese ja teise Eesti vahel ning toovad kaasa üha suurema osa inimeste rahulolematuse ja võõrandumise“, siis kirjutab autor ennast sellesse teksti nii mineviku, oleviku kui ka tuleviku asjade teadjana. Ta võib endale võtta ka õpetaja või keelitaja rolli, kes juhib lugejat tegutsema teatud viisil, kui tema laused sisaldavad ohtrasti modaalverbe *peab, tuleb, on tarvis, ei tohi* jne. Kriitiseerija rolli väljendavad tingiva kõneviisi vormid *peaks, tuleks, ei tohiks*, mis sageli viitavad implitsiitselt sellele, et asjad tegelikult ei ole nii, nagu on soovitatav. Kirjutaja võib kinnistada ja tugevdada teatud suhtumisi või ühiskondlikke struktuure, esitades, et asjad on *loomulikult, muidugi, igal juhul, üksnes* mingil viisil, ta võib esitada subjektiivseid arvamusi, nagu oleksid need üldkehtivad tõed.

Vastastikuse mõjutamise analüüs viib tekstihooldaja ja tekstikirjutaja suhte arutamisele. Kas tekstihooldaja peaks õpetama kirjutajale otsekohe-
sust

või peaks ta õpetama uusi peitmõjutamise võtteid? Kui tekstikirjutajale kõik manipuleerimise võimalused kätte näidata, kas ta hakkab siis neist hoiduma või otse vastupidi – neid oma eesmärkide nimel hoopis rafineeritumalt kasutama? Või läheb ja pakub ennast reklaamiagentuuri tööle? Võib-olla tuleks kirjutajad rahule jätta ja koolitada hoopis lugejaid, et nad õpiksid tekstide mitmekihilisust märkama ega laseks endaga manipuleerida. Keele professionaalidena on keelekorraldajad ka keelelise propaganda ja manipuleerimise professionaalid, kuigi seda põnevat ja vastutavat positsiooni alati ehk ei teadvustata. Professor Jan-Ola Östman (1999) kirjutas paar aastat tagasi intrigeeriva artikli „Keeleteadlane maailmaparandajana“, kus proovis otsida vastust küsimusele, kas ja kuidas saaks maailm paremaks, kui võim oleks keeleteadlaste käes.

Keelenõustaminegi on vastastikune tekstidega mõjutamine. Igapäevases keelehooldetöös on teksti tootja tänapäeval sageli klient, keda keelehooldaja teenindab. Tekstihooldaja võib juhatada oma klienti näiteks nägema keelt osana oma firma imagost ja viisakat kommunikatsiooni klienditeeninduse osana. Uuelaadne, senisest kriitilisem keelekorraldustöö oleks ka selline arutelu, kus pannakse kahtluse alla, mis õigusega meediatekstides aina räägitakse kõigi kodanike ja iga üksikisiku nimel. Kelle loal ajaleht kirjutab, et Eurovisiooni latus korraldus on iga eestlase südameasi või et Mart Poom päästis meid jalgpallimängus Venemaaga? Küsimus suhtlusrollidest on keelelise võimu küsimus, ja meie – uurijad, hooldajad, õpetajad ja teised keeleinimesed – peame üha sagedamini võtma seisukoha oma positsiooni kohta neis võimustruktuurides, kus peaaegu kogu olemasolev ühiskondlik tegevus vahendatakse meedia kaudu. Meile tuletatakse iga päev meelde, sealhulgas meedias, et me elame infoühiskonnas. Info on suures osas keel ja tekstid. Infot moodustatakse, levitatakse, ostetakse, müüakse ja vahetatakse keeleliselt, tekstidena. Meediatekstid on keeletöö tooted. Loomulik tulevik oleks selline, kus keeleprofessionaalid on nõutud töötajad nii avalikus halduses kui ka erafirmade teenistuses, eriti sellised, kes oskavad otsida uue keeletöö piire. Üks oluline keelepoliitiline, hariduspoliitiline ja tööjõupoliitiline lahendus oleks eesti keele õpetamise, eriti just keeletarvituse õpetamise tunduv lisamine igasuguses koolituses, eriti aga kõrgkooliõpetuses.

Kirjandus

- Erelt, Tiiu 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Heikkinen, Vesa 1999.** Tekstinhuollon tuolla puolen – kommentteja ja kysymyksiä kielenohjailusta. – Kielikello 4.
- Kasik, Reet 2001.** Keel tekstidena. – Oma Keel 1, 14–19.
- Kasik, Reet 2002.** Uudiste süntaks. – Renate Pajusalu, Tiit Hennoste (toim-d). Tähenäsepuüdüja. Pühendusteos professor Haldur Öimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 200–219.
- Kindlam, Ester 1976.** Meie igapäevane keel. Tallinn: Valgus.
- Kulev, Marge 2002.** 1987/88. ja 1997. a. Eesti Keele Instituudi keelenõuandele saabunud küsimused. Seminaritöö. Tartu. [Käskiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Kull, Rein 2000.** Kas kindel või lagundatud kirjakeel? („Muutuv keel“). – Keel ja Kirjandus 1, 1–9.
- Liivaku, Uno 1972.** Kust king keelt pigistab. Tallinn: Valgus.
- Liivaku, Uno 1978.** Kust king keelt pigistab. Tallinn: Valgus.
- Mantila, Harri 1999.** Äidinkieli vai valtionkieli, kulutushyödyke vai suojelukohde. – Kielikello 1.
- Mikk, Jaan 1980.** Teksti mõistmine. Tallinn: Valgus.
- Paananen, Ritva 2001.** Uusi tutkimuspoliittinen ohjelma. – Ritva Paananen, Marja Parviainen (toim-d). Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Wiio, Osmo Antero 1968.** Readability, Comprehension and Readership. An Experimental Study on the Readability of Finnish Magazine Articles, with Special Reference to Readership. Acta Universitatis Tamperensis ser. A, vol. 22. Vammala: Vammalan Kirjapaino.
- Östman, Jan-Ola 1999.** Kielitieteilijä maailmanparantajana. – Tieteessä tapahtuu 17/6, 43–48.

Kuidas kirjutada selget tarbeteksti

Ilmunud: Kuidas kirjutada selget tarbeteksti. – Oma Keel 2007/1, 46–51.

On raske esitada nõuandeid, mis kehtiksid mis tahes teksti jaoks. Teksti omadused sõltuvad nii suhtluseesmärgist, tekstiliigist kui ka autori stiilist. Peamiste keeleteadusvaldkondade järgi eristatakse argikeelt, ilukirjanduskeelt ja tarbekeelt.

Argikeelt kasutatakse erasuhtluses ja keelevahendite valik oleneb konkreetsest suhtluspartnerist, ilukirjandus ja tarbetekstid on mõeldud suurele auditooriumile. Ilukirjanduses väljendatakse elamusi, kujutlusi, meeleolusid, mõjutatakse eelkõige esteetiliselt. Tarbeteksti eesmärk on anda lugejale või kuulajale edasi mingi asja sisu.

Kirjanik suhtub ainesse subjektiivselt ja väljendusviis võib olla peaaegu piiramatute võimalustega. Sõnakunsti vahendiks on just keel, mistõttu kirjniku elukäsitlus ja maailmapilt ilmnevad tema keeleteaduses.

Aga mida kaugemal on pakutav info sõnakunstist, seda olulisem on arvesse võtta keele tavapäraseid norme. Liigne kõrvalekaldumine tavapärasest keeleteadusest tõmbab lugeja tähelepanu asja sisult kõrvale, sunnib teda jagama oma tähelepanu teksti sisu ja vormi vahel ja see raskendab info vastuvõtmist. Igasugune kõrvalekaldumine normist suurendab võimalusi teksti valesti mõistmiseks. Just selgus ja veatu ning täpne keeleteadus on hea tarbeteksti tunnused.

Tarbeteksti omadused

Tarbeteksti omadusi kirjeldades on siin silmas peetud eeskätt ametlikku ja teaduslikku keeleteadust, mille eesmärk on informeerimine. Selle stiili olulisemaid tunnuseid on, et kirjutaja suhtub ainesse objektiivselt, keel on ühemõtteline ja asjalik, tähelepanekud ja järeldused on üldistavad, kõiki asjaolusid arvesse võtavad ja faktidest ühemõtteliselt järeldatavad, teksti ülesehitus on loogiline, kirjutaja isikupära on tavaliselt vähe märgatav. Kasutatakse ainult kõigile ühtviisi arusaadavaid, täpse sisuga, neutraalse värvinguga sõnu ja väljendeid.

Sellises stiilis kirjutatakse uudised, ülevaated, protokollid, ametikirjad jm dokumendid, teaduslikud artiklid ja monograafiad, ülikooli uurimistööd.

Hea tarbestiil on selge, tihe ja konkreetne. Vastavalt esituse segasus, laiavalgusus ja üldsõnalisus on tarbestiili suurimad puudused. Kuigi selgus, tiheus ja konkreetne on stiili erinevad tunnused, on nad tavaliselt omavahel seotud ja tulemust peetakse teksti loetavuseks ning arusaadavuseks. Loetavuse all mõeldakse eeskätt väljenduse lihtsust, kergesti omandatavust, seega teksti struktuuriomadusi ja sõnavalikut. Mõistetavus seostub teema selgeks-tegemisega, sobivate näidete valikuga, sõnavara konkreetseusega, aga sõltub ka lugeja teadmistest ja arusaamisvõimest.

Oluline on, et teema käsitusviis oleks **loogiline ja järjekindel**. See võib olla näiteks

- kirjeldav ja seletav, kui teemaks oleva nähtuse olemus avatakse lugejale, vaadeldes seda eri aspektidest;
- hindav ja kritiseeriv, kui analüüsitakse teemaks oleva nähtuse väärtust ja kvaliteeti;
- võrdlev ja vastandav, kui kõrvutatakse nähtusi või probleeme, tuues esile nende sarnasusi ja erinevusi;
- suhetele ja seostele keskenduv, kui teemaks olevat nähtust vaadeldakse terviku osana, tuuakse välja seosed terviku, tausta või teiste nähtustega;
- suhtumist väljendav, kui võetakse seisukoht teemaks oleva nähtuse poolt või vastu ja esitatakse põhjendused.

Materjali järjestamisel tuleb esmajoones arvestada, et kõige tähtsam lugejale kergesti silma hakkaks. Tähtsaim paigutatakse tavaliselt teksti algusse või lõppu. Kui lugeja jaoks on oluline nähtuse kirjeldamine ja selgitamine, siis paigutatakse järeldus, tulemus või kokkuvõtte teksti lõppu. Kui lugeja jaoks on oluline eeskätt tulemus, siis paigutatakse see teksti algusse kommentaaride, selgituste ja põhjenduste ette. Sõnastuse järgi peab olema võimalik olulist ja vähem olulist eristada. Kõik tekstis käsitletavad seigad tuleb esitada loogilises järjekorras üksteise järel, mitte segiläbi. See tähendab, et teksti struktuur (teemade ja alateemade esitamise viis ja järjekord) peab olema läbipaistev ja põhjendatud. Tarbetekstis kasutatakse materjali esitamisel mitmeid teksti loogilisust ja tervikkikkust loovaid info järjestamise viise, näiteks

- ajaline ehk kronoloogiline järjestus (enne – nüüd – tulevikus);
- ruumiline (kohast lähtuv) liigendus (meil – mujal, lähedal – kaugel, esiplaanil – tagaplaanil);

- loeteluliigendus (olulisest vähem oluliseni, üldisest üksikuni, üksikust üldiseni);
- temaatiline liigendus (teemat vaadeldakse osade kaupa või eri aspektidest);
- tuntusliigendus (tuttavast tundmatuni, lihtsast keerulisemani);
- võrdlev liigendus (kahe nähtuse süsteemne võrdlemine punkt-punktilt);
- seostav liigendus (põhjus – tagajärg, nähtus – põhjus);
- probleemikeskne liigendus (küsimus – vastus, probleem – lahendus, õige – väär). (Vt põhjalikumalt Hirsjärvi jt 2005.)

Selge tekst on terviklik nii sisu, ülesehituse kui ka keelekasutuse poolest. Tekst võib jääda lugemisel ebaselgeks mitmel põhjusel.

- Lugeja võib mõista teksti puudulikult seetõttu, et selles on rohkesti talle arusaamatuid sõnu. Mõttetervik jääb sel juhul auklikuks ja lugeja ei suuda näiteks refereerida loetu sisu.
- Teksti laused võivad olla oma ehituselt nii keerulised, et lugeja peab kohatult palju vaeva nägema neist arusaamiseks. Kui palju arusaamise jaoks olulist infot on kõrvallausetes, lauselühendites ja täiendites, siis on raske taibata kogu lause tervikmõtet.
- Mõistmist raskendab, kui sõna, lause või fraas on mitmetähenduslik. Kui infot on lauses liiga palju, võib tekstiosade vahel tekkida vääraseid. Lugeja ei märkagi ise alati, et ta on loetust aru saanud teistmoodi, kui kirjutaja on mõelnud. Kui lugeja märkab, et tõlgendusvõimalusi on mitu, siis peab ta nägema ülemäära vaeva või otsustama tekstiseoste ja oma taustateadmiste põhjal, mida kirjutaja on mõelnud.

Omasõnad on lugejale üldjuhul mõistetavamad kui võõrsõnad. Ei ole siis mingit põhjust eelistada võõrsõnu. Kõik sellised võõrsõnad, millel on hästi tuntud ja täpsed eestikeelsed vasted, on tarbetud. *Loomaarst* on parem kui *veterinaar*, *halvatus* parem kui *paraliüs*, *juhendamine* parem kui *instrueerimine*, *laen* parem kui *krediit*, *algatus* parem kui *initsiatiiv*, *mõjus* või *tõhus* parem kui *efektiivne*, *tegur* parem kui *faktor*, *juhend* parem kui *instruktsioon*, *võistlus* parem kui *konkurss* jne.

Selge tekst on **lihtsa ja loogilise lauseehitusega** (vt Erelt 2006). Liiga pikk lause on sageli keerulise ehitusega, sellest ei sünni mõttetervikut ja teksti sisu jääb ähmaseks. Loetavusuuringud on osutanud, et lugeja ei võta teksti vastu mitte sõnahaaval, vaid mitmest sõnast koosnevate fraaside, mõttejuppide

kaupa. Nende pikkuse määrab inimese operatiivmälu maht. Enne kui mõte siirdub püsिमällu (säilitavasse mällu), võtab selle vastu operatiivmälu, kuhu mahub korraga viis kuni kaheksa sõna, sõltuvalt sõnade pikkusest ja keerukusest. Kui sellest sõnahulgast ei sünni mõttetervikut, siis on tekstist raske aru saada: fraasi algus läheb meelest ära, enne kui fraas lõpeb ja mõte selgub.

Mõtte selgusele on ohtlikud liiga pikad nimisõnafraasid paljude üksteist hõlmavate eestäienditega, millest pole võimalik aru saada enne fraasi põhjaks oleva nimisõnani jõudmist. Vabas loomulikus tekstis tavaliselt ei kasutata kaht kesksõnalist täiendit ühes fraasis (nt *panga võimaldatud laenu eest makstav protsent*). Vrd

HALB

Tegemist on *erinevatele firma kaastööpartnerite nimekirjas olevatele meie tooteid tarbivatele klientidele kohandatava firma tegevust tutvustava* reklaamtekstiga.

N linnas *registreeritud AS Liha ja Luu nimelise tööandja N linnas paikneva lihatöötlemisettevõtte lõiketsehhi juures oleva külmutuskambri töötingimustes* on töökaitseseadusega ettenähtud valgustusseadmete osas puudusi.

PAREM

Tegemist on firma tegevust tutvustava reklaamtekstiga, mis on mõeldud meie koostööpartneritele ja mida on võimalik kohandada meie tooteid tarbivate klientide vajadustega.

Kontrollides AS-ile Liha ja Luu kuuluvat N linna lihatöötlemisettevõtet leiti, et lõiketsehhi külmutuskambri valgustusseadmed ei vastanud nõuetele.

Keeruline on mõista liitlauset, kus osalused üksteist katkestavad või pealause ees on mitu eri astme kõrvallauset. Vrd

HALB

Selline olukord, kus puhastusfirma, kes peaks prügikaste regulaarselt tühjendama, saadab autod kohale, millal talle sobib, ei rahulda.

PAREM

Prügivedu on halvasti korraldatud. Prügikaste tuleb tühjendada regulaarselt ~ korrapäraselt, mitte siis, kui puhastusfirmale sobib.

Siit järeldub, et kui meetoodikat, mis tundub loogiline, sest seda on varemgi kasutatud, ei kontrollita katseliselt, võivad ka lahendused, mis iseenesest on õiged ega peaks küsimusi tekitama, kahtluse alla sattuda.

Kuna laenusaja on esitanud põhjenduse tagasimakse pikendamiseks, palunud pikendusaega viis aastat ja teiselt poolt on väga täpselt sooritanud varasemad tagasimaksed tähtajaliselt, komisjon oma otsusega annab teada, et ei ole takistust nõustuda laenusaja avaldusega.

Metoodika näib loogiline ja seda on varemgi kasutatud. Sellegipoolest tuleb seda katseliselt kontrollida, muidu võivad kahtluse alla sattuda ka lahendused, mis iseenesest on õiged ega peaks kahtlusi tekitama.

Laenusaja on palunud pikendada tagasimakse tähtaega viie aasta võrra ja esitanud ka põhjenduse. Kuna ta on teinud varasemad tagasimaksed õigel ajal ~ ette nähtud ajal, otsustab komisjon laenusaja avalduse rahuldada.

Lause mõistmine nõuab liiga palju mõttetööd ka siis, kui mõttetervik kujuneb valedes piirides. Väärseosed tekivad sellest, et lauses on mitu samas vormis, aga eri fraasidesse kuuluvat sõna. Vrd

HALB

Autojuht oli sõitnud **vastu kõrvalisi isikuid** hoiatavat katsepolügoonile viivale teele ajutiselt asetatud **keelumärki**.

Kui hoonete **hind on kooskõlas põllumajandusreformi seadusega kindlaks määratud** enne käesoleva seaduse jõustumist, siis müüakse hooned reformi-komisjoni poolt kinnitatud hinnaga.

PAREM

Autojuht oli sõitnud vastu ajutist keelumärki, mis oli paigutatud katsepolügooni teele kõrvaliste isikute hoiatamiseks.

Kui hoonete hind on põllumajandusreformi seaduse kohaselt kindlaks määratud enne käesoleva seaduse jõustumist, siis müüb reformikomisjon hooned kinnitatud hinnaga.

Teksti loetavust raskendab **nominaalstiil**, mille tunnuseks on, et kogu sisuliselt oluline info püütakse edasi anda nimisõnadega. Et aga lauset ei saa täiesti ilma pöördelise verbivormita moodustada, valitakse öeldiseks mõni võimalikult üldise tähendusega (sisutühi) verb, et ei tekiks kiusatust seda omakorda nominaliseerida. Vrd

HALB

tegeleb andmete korrastamisega
teostatakse maantee katmist asfaldiga
viidi läbi juhtimise ümberkorraldamine
sooritati üleviimine

PAREM

korrastab andmeid
maantee kaetakse asfaldiga
juhtimine korraldati ümber
viidi üle

Nominalisatsiooniga kaasnevad sageli pikad, paljude eestäienditega nimi-sõnafraasid, mida operatiivmälu maht ei võimalda korruga meelde jätta. Täiendi(te) ühemõtteliseks seostamiseks kindla nimisõnaga peab laiend paiknema oma põhja vahetus läheduses, et ei tekiks väärseoseid ja võimalusi teksti valesti mõista. Pikkade täiendifraaside korral jääb osa täiendeid paratamatult põhjast kaugele. Vrd

HALB

Lisaks heakorratotusest
keeldumisele valmistab PRIA ette ka
karjatamiskõlbmatu maa eest mullu
toetust saanud talunikelt toetuste
tagasinõudmist.

PAREM

PRIA on keeldunud andmast heakorratotust ja valmistab ette ka nende toetuste tagasinõudmist, mida talunikud mullu karjatamiskõlbmatu maa eest said ~ ja asub tagasi nõudma ka neid toetusi, mida talunikud said karjatamiskõlbliku maa eest möödunud aastal.

Üksikisikutega seoses tuleks pöörata tähelepanu tasakaalustavatele meetmetele üksikisiku oma elukäigu järskude pöörete või kriiside poolt põhjustatud töövõime *alanemise minimeerimisel.*

Tuleks aidata ka niisuguseid inimesi, kelle töövõime on vähenenud oma elukäigu järskude pöörete või kriiside tõttu ~ kelle töövõimet on vähendanud elukäigu järsud pöörded või kriisid.

Kirjutamise eesmärk on edastada sõnumit. Kõik, mis kirjutatakse, kirjutatakse lugejale. Seepärast tuleb lugejat arvestada. Iga autor eeldab, et tema teksti loetakse, mõistetakse ning omandatakse. Viimane tähendab, et tekst jääks meelde ja tekitaks lugejas mingi reaktsiooni. Lugejat austav autor püüab oma teksti muuta hõlpsasti loetavaks.

Kirjandus

Erelt, Mati 2006. Lause õigekeelsus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Hirsjärvi jt = Hirsjärvi, Sirkka, Pirkko Remes, Paula Sajavaara 2005. Uuri ja kirjuta. Tallinn: Medicina.

Feministlik lingvistika

Ilmunud: Feministlik lingvistika. – Oma Keel 2006/2, 5–12.

Feminism on poliitiline liikumine kõigi naiste õiguste, võrdsuse ja sõltumatusel nimel. Feminism on ka maailmavaade, mis vaatab ja hindab asju naise vaatepunktist, leides, et ühiskond ei ole sooliselt sümmeetriline, vaid meeste-keskne.

Aga feministlik teadus? Kas igal teadusalal on olemas feministlik vaatenurk? Vaevast küll. Ilmselt ei ole olemas feministlikku füüsikat või naiste keemiat, kuna neil teadustel ei ole midagi tegemist sugupoolega. Feministlikud kirjandusteadlased võivad arvatavasti välja pakkuda omapoolse kanoonilise kirjanduse loetelu, aga feministlikud loodusteadlased ei raiska aega alternatiivse relatiivsusteooria või uue keemiliste elementide tabeli väljatöötamisega. Kuna ka lingvistika on teadus, kas ei või siis samasugust lähenemisviisi rakendada ka feministliku lingvistika suhtes?

Vastus sõltub sellest, kuidas teadust ja keeleteadust defineerida. Kindlasti on olemas selliseid keeleteaduse valdkondi, kus feminismil pole mingit rolli. On näiteks raske ette kujutada eesti keele feministlikku astmevaheldust või erinevaid käänd- ja pöördkondi naiste ja meeste jaoks. Aga paljud keeleteaduse valdkonnad seostuvad selliste mõistetega nagu tähendus ja suhtlemine. Nendel teemadel on feminismiga niisama oluline seos nagu kirjandusteadusel, sotsioloogial või ajalool.

Küsimus keelest ja selle poliitilisest mõjust on huvitanud kirjanikke, filosoofe ja ühiskonnateadlasi kogu lääne tsivilisatsiooni ajaloo jooksul. Antiik-Kreekast kuni George Orwelli romaanis „1984“ kirjeldatud *uuskeeleni* on keelekasutusega seostatud pahatahtlikke jõude, kes peidetult määravad ühiskondlikke suhteid ja varjavad olulisi tõdesid keelelise manipuleerimise ja retoorikaga. Tänapäeva keelekasutajad on päranduseks saanud mõtte, et keel on vahend, mida võimul olijad kasutavad teiste alistamiseks ja nende üle valitsemiseks, kaasa arvatud sooliseks diskrimineerimiseks.

Põhimõtted ja suunad

Feministlikud lingvistid toetuvad põhimõttele, et keel ei ole neutraalne, vaid sõltub sotsiaalpoliitilistest süsteemidest ja institutsioonidest, milles ta eksisteerib. Ka keel, nagu kõik teisedki sotsiaalsed institutsioonid, teenib ühiskonnas domineeriva grupi huve. Keel on meeste tehtud, peegeldab meeste aspektist sugudevahelisi suhteid ühiskonnas ja aitab neid kinnistada – selline on feminisismi teoreetikute lähtekoht.

Rahvusvaheliselt peetakse feministliku lingvistika stardipauguks 1973. aastal ilmunud Robin Lakoffi artiklit „Language and woman's place“. Lakoff väitis artiklis, et naise alistanud ja marginaalne seisund ühiskonnas peegeldub nii selles, kuidas naisest räägitakse, kui ka selles, kuidas naine ise räägib. Lakoff käsitles näiteks inglise keele sõnavara, kõnetustavasid ja keelelist mees-sugu, seda, et inimesele üldse viidatakse enamasti meessoost sõnadega *he* ja *man*. (Lakoff 1973)

Rahvusvahelist feministlikku keeleteadust on uuritud ja liigitatud mitmesuguste tunnuste alusel, näiteks analüüsides, kuidas feministlikud teooriad ja suunad peegelduvad soospetsiifilises keeleuurimises.

Keelelistes otsingutes on feministid toetunud eri teooriatele. Osa uurijaid lähtub eeldusest, et keel ise on seksistlik, patriarhaalne kood – nii sõnavara, grammatilise struktuuri kui ka keelesüsteemi süva- ja pindtasandil. Teiste meelest kajastab seksismi vaid keelekasutus oma mitteneutraalse sõnavara ja kinnistatud ebasümmeetriatega, samas kui keel süsteemina ei sisalda väärtusi.

Keelekasutuses esinev seksism tuleneb ühiskonna ja kultuuri stereotüüpidest ja skeemidest. Seksistlik ühiskond toodab nagu nõiarings seksistlikku keelekasutust, mis omakorda säilitab ja kinnistab seksistlike hoiakuid. Mõned feministid on võtnud eesmärgiks keelt muuta, teevad ettepanekuid väljendusvõimaluste tasakaalustamiseks, loovad uut sõnavara või annavad olemasolevatele sõnadele uusi tähendusi. Põhjalikumat sissevaadet feministliku lingvistika eri suundadesse pakub nt Deborah Cameron (1992).

Mitmed feministliku lingvistika suunad on saanud ägedat kriitikat ja viinud ka umbteele. Kindlamal alusel on empiirilised uurimused. Kui uurimisvaldkonnad ja teoreetilised-metoodilised seisukohad on välja kasvanud keeleainestiku ja tekstide analüüsi tulemustest, siis on suudetud karisid vältida ja saadud aruteluks ning kriitikaks usaldusväärseid ja tõsiselt võetavaid andmeid soolise ebasümmeetria kohta.

Empiiriline feministlik lingvistika tegeleb peamiselt kolme uurimisvaldkonnaga.

- Keele struktuuri uurijad analüüsivad keele ehituse (peamiselt sõnavara) soolist ebasümmeetriat.
- Tekstiurijad jälgivad erinevusi naistest ja meestest rääkimisel: kas avalikus keelekasutuses (eeskätt meedias) nimetatakse ja iseloomustatakse mehi ja naisi samade tunnuste järgi, milliste protsesside osalistena neid esitatakse, kas nad on lausetes aktiivsetes või passiivsetes osalejarollides jne.
- Vestlusanalüüsis pööratakse tähelepanu sellele, kas naised ja mehed kasutavad keelt ühtemoodi või erinevalt ja milliseid erinevusi nende keelekasutuses on.

Kaks esimest uurimisvaldkonda on oma iseloomult kriitilised ja uurijad püüavad keelelise ebasümmeetria paljastamise tulemusena saavutada keele ehituse mõnede valdkondade ja keelekasutuse muutmist, vestlusanalüüsi meetod on eeskätt kirjeldav ja seletav.

Keeleline sugu ja sooline keel

Indoeuroopa keeltele omane grammatiline sugu on klassifitseeriv kategooria, mis jagab kõik nimisõnad kahte või kolme klassi: meessugu, naissugu ja osas keeltes ka kesksugu. Mõnes keeles on grammatiline sugu puhtalt vormitunnus, mis määrab käändetunnused. Teistes keeltes, nagu inglise keeles, ei määra sõna sugu mitte vorm, vaid tähendus ja see on korrelatsioonis bioloogilise soovastandusega mees : naine.

Feministid on kasutusele võtnud seksistliku keele mõiste, viidates sellega, et keeles on meessugu norm, naissugu seevastu erand. Indoeuroopa keeltes on inimest tähistav sõna meessoost ja enamasti on tal kaks tähendust: inimene ja mees (ladina *homo*, prantsuse *homme*, inglise *man*). Mees- ja naissoost isikute eristamisel on meessugu põhikategooria, naissugu aga markeeritud – selleks kasutatakse eritunnust, liidet (sks *der Singer* 'meeslaulja' – *die Sängerin* 'naislaulja', vn *pevets* 'meeslaulja' – *pevitsa* 'naislaulja').

Eesti keeles nagu üldse soome-ugri keeltes grammatiline sookategooria puudub. Meil on olemas eraldi sõnad *mees*, *naine*, *inimene*. Isikunimetused nagu *laulja* või *eestlane* tähistavad mõlemast soost inimest. Soo märkimiseks saab eesti keeles kasutada sümmeetrilisi liitsõnu: *meesüliõpilane* ja *naisüliõpilane*, *peremees* ja *perenaine*.

Keeleainestiku analüüsid, mida eesti keele kohta on tehtud, näitavad aga sõnavara, näiteks naisi ja mehi tähistavate sõnade tähenduse, sageduse ning sõnamoodustuse ebasümmeetriat (Olt 2004a, 2004b). Ka eesti keeles on olemas eraldi tuletusliited naissoo märkimiseks (*lauljatar, eestlanna*), meessooliiteid seevastu pole. Nii „Eesti keele seletussõnaraamatus“ kui ka Asta Õimu „Sünonüümisõnastikus“ on mehi märkivaid sõnu peaaegu poole rohkem kui naisi märkivaid sõnu. Liitsõnades on *mees* sageli inimese tähenduses, ilma et kasutusel oleks vastavat naissoole viitavat nimetust (*võimumees, asjamees, ninamees, vihamees, võidumees; meremees, jahimees, metsamees, ehitusmees*).

Sõnavara peegeldab soostereotüüpe: enamik ametivaldkondi seostub meestega, teised ja harvemad valdkonnad naistega (*turunaine, pesunaine, köögitudruk, koristajatädi*). Naise positsiooni märgitakse tema abikaasa kaudu (*ministriproua, professoriproua, presidendiproua*), meeste puhul seda ei tehta: *ministrihärra, professorihärra* või *presidendihärra* tähistavad ministrit, professorit või presidenti ennast. Kui selles ametis on naine, siis kasutatakse kõnetlussõna täiendina: *proua minister, proua professor, proua president*.

Mehe ja inimese tähenduse võrdsustamisele viitavad otseselt sellised liitsõnad nagu *naiseltsimees* ja *naisesimees*, kaudsemalt aga ka see, et *nais*-algulisi liitsõnu on sõnaraamatutes tunduvalt rohkem kui *mees*-algulisi: *naislendur, naisõjaväelane, naisminister, naiskunstnik, naisvang*. Liitsõna esikomponent markerib soostereotüübist kõrvalekaldumist. Kui viimatased näited viitavad sellele, et tegemist on traditsiooniliste meeste aladega, siis vastupidisteks näideteks on *meesiludus, meesjuuksur, meeslüksja*.

Ebasümmeetriast räägib ka sõnade kasutusanalüüs. Tartu ülikoolis koostatud eesti kirjakeele korpuses esineb sõna *mees* peaaegu kaks korda rohkem kui sõna *naine*. Samuti on *poiss* sagedasem kui *tüdruk*, *noormees* sagedasem kui *neiu* või *tütarlaps* (Kaalep, Muischnek 2002). Ajakirjanduse alakorpuses on 5259 *mees*-lõpulist liitsõnaesinevust, neist erineva täiendosa 262, *naine*-lõpulisi liitsõnu on kokku 210, neist erineva täiendosa 35 (Piits 2004).

Seevastu *nais*-algulisi liitsõnu on korpuses 797, *mees*-algulisi 364 (Puna 2006). Liitsõna esikomponent annab põhisõnale lisatähenduse ja *nais*-alguliste liitsõnade ülekaal tekstikorpuses viitab samuti sellele, et sõna põhitähendust tajutakse pigem mehele osutavana, sest ainult sel juhul on mõttekas, et naisele viitamiseks on vaja keelelist lisatunnust – tuletusliidet või täiend sõna.

Soostereotüübid naiste ja meeste kirjeldamisel

Soospetsiifilise sõnavara analüüs kasvas loomulikult viisil üle sõnu ühendavate tavade, grammatiliste, semantiliste, tekstiliste valikute ja võtete uurimiseks. Feministlik tekstianalüüs, empiirilise feministliku keeleuurimise teine liin, vaatleb seda, kuidas meestest ja naistest räägitakse, paljastades pealtnäha neutraalsete tekstide soolist ebasümmeetriat. On näiteks esile toodud, et sõnaraamatute näitelausestes on mehi iseloomustatud omadussõnadega *ise-seisev, tahtejõuline, tark, julge* ja *vankumatu, noorukina sihiteadlik* ja *mehena kindel*. Naised on *õrnad, uudishimulikud, tagasihoidlikud, ilusad, võluvad, edevad*. Naiste kohta on ka väljendid *pehme ja õrnaloomuline naine, arg, tasane ja uje maatudruk, tagasihoidlik naine, tujukas naine*. (Nuolijärvi 1992) „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatus“ on meest kirjeldatud sõnadega *mehine, julge, arg, nutikas, osav, kaval, rumal*. Naist kirjeldavad aga enam sensuaalsusega seotud sõnad *veetlev, võluv, tundeline, kirglik, seksikas, külm, kergemeelne* (Piits 2004: 62).

Tekstiurijad Barbi Pilvre (2000) ja Raili Põldsaar (2001) on võrrelnud meeste ja naiste iseloomustamist meedias – esimene Eesti Ekspressi, teine Postimehe portreelugudes. Tulemused sarnanevad rahvusvahelises keeleteaduslikus kirjanduses kirjeldatud soostereotüüpidega. Mehed on ametlikumad isikud kui naised: naisi nimetatakse portreelugudes tihti vaid eesnimediga, mehi peaaegu mitte kunagi.

Ühiskondlik rollijaotus peegeldub klassifitseeringutes – mehi iseloomustatakse professionaalsetena, eriti juhtimise ja saavutustega seoses sagedamini kui naisi (Põldsaare uurimuses on vahe kahekordne). Naiste puhul viidatakse professionaalsusele eeskätt seoses kas hooldamise, meelelahutuse või siis suhtlemisega, s.t seoses tüüpiliselt (mehi, lapsi, vanureid) toetavate ja mittedominantsete elukutsetega. Kui juttu on tippjuhi positsioonist, on vahe tunduvalt suurem (Põldsaare uurimuses rohkem kui kuuekordne). Meestele viidatakse sagedamini ainsuses või personaalselt, naistele mitmuses ja rühmadena. Seegi on seotud ühiskondliku rollijaotusega: individualiseeritakse võimu esindajaid ja nn olulisi isikuid, seevastu nn mitteolulised isikud esinevad gruppina (*siinsed naised, tasased töörüüjad* jne).

Erinevused tulevad esile ka kontekstides, milles mehed ja naised esinevad. Meeste puhul on tähelepanu keskmes töö, professionaalne edukus, nn üldolulised asjad (poliitika, majandus, sport jt konkurentsikesksed valdkonnad).

Naiste puhul domineerivad isiklikku sfääri kuuluvad teemad, inimsuhted, pere, lapsed jne. Keelelised tavad näevad meest iseseisva tegutsejana, naist aga pigem meeste kaudu: naine on tekstides ikka eelkõige kellegi abikaasa, ema või õde. Kuna meeste sfääri on ühiskond defineerinud olulisena, naiste oma mitte, siis on ka loogiline, et kuigi naised esinevad kohati meeste teemade kontekstis, on vastupidine protsess peaaegu olematu. Ka meeste maailmas edukate naiste puhul tuuakse nende isikusse ja isiklikku sfääri kuuluvat enam esile kui meeste puhul.

Üheks silmatorkavamaks naisi ja mehi sõnatasandil eristavaks kategooriaks on üleleksikaliseerimine. See tähendab teatud gruppide kohta käiva ebaolulise sõnavara rohkust (näiteks kõnekeelsete sõnade rohkus naise seksuaalsuse väljendamisel, mille kohta meesparalleelid puuduvad).

Tüüpilised aspektid, mille kaudu naisi ajakirjandustekstides üleleksikaliseeritakse, on välimus, pere, inimsuhted ning seda kontekstides, kus meeste kohta samasugust iseloomustust ei kasutata. Tüüpiline artikkel naissoost avaliku elu tegelase kohta sisaldab viiteid tema välimusele, kaalule, kehakujule või rõivastele, sulatades tihti kokku välimuse ja tööalase tegevuse (*kaunis blond naine, habras naine, linalakk, leekivpunase juukseparfüümiga naine, blond reklaamitoimetaja*), meeste puhul selliseid fraase ei kasutata.

Avalikus elus edukat naist kirjeldades osutatakse sageli sellele, kuidas ta samas on hea ema või koduperenaine, just nagu vabandusena, et hoolimata saavutustest mehelikuna defineeritud elusfääris, on ta siiski jäänud truuks naiselikkuse normidele. Kui samasugustele aspektidele viidatakse seoses meestega, on tonaalsus erinev. Naiste puhul võetakse nende edukust kahel rindel iseenesestmõistetavana, meestega seoses leiab see alati kiidusõnu kui erilise saavutus või ohverdus.

Naiste passiivset rolli rõhutab ka grammatiliste väljendusvahendite valik. Mehed on palju tõenäolisemalt agendi positsioonis, naised pigem passiivsed kogejad: mehed tüüpiliselt teevad ja naistega tehakse midagi. Nii kasutatakse naistest rääkides palju rohkem kirjeldavaid, *olema*-verbiga seisundilauseid, mitte niivõrd aktiivseid verbe.

Kas ja kuidas vestlejate sugu peegeldub keelelises suhtluses?

Kolmas keeleteaduslik uurimissuund, kus soolisi erinevusi otsitakse ja leitakse, on vestlusanalüüs. Mitmetes empiirilistes uurimustes on toodud esile meeste ja naiste suhtlemistavade erinevusi: näiteks et mehed tajuvad vestluste esitatavaid küsimusi informatsiooni otsimisena, naised vestluse ülevaheldajana; naised lähevad ühelt teemalt teisele üle sujuvalt, mehed muudavad teemat järsult; naised tõlgendavad keelelist agressiivsust rünnakuna, mehed vaidlusena; naised püüavad probleeme arutada üheskoos, mehed pakuvad kohe oma lahenduse; naised kohanevad keeleliselt kiiremini uue keskkonnaga ja kasutavad üldkeelsemaid variante kui mehed jne.

Vestlusanalüüsi ongi iseloomustatud kui meetodit, mis püüab saada ammendava vastuse küsimusele „kuidas osalejad toimivad“, enne kui hakata otsima vastust näiteks psühholoogilisi motiive või ühiskondlikke tavasid selgitavatele küsimustele „miks osalejad nii toimivad“.

Kahe suhtlemisviisi hüpoteesi pooldajad rõhutavad harilikult, et kumagi sugupoole vestlustavad on erinevad, aga ühesuguse väärtusega. Teiste uurijate meelest tuleb siin näha ühiskondlikku hierarhiat, mida juhib maskuliinsus. Selle toetuseks esitatakse andmeid nn katkestuste kultuurist. Mitmete vestluste põhjal on osutatud, et mehed on kolm korda sagedamini need, kes katkestavad vestluskaaslase kõnevooru, naised on need, keda katkestatakse. Järeldus on, et mehed kasutavad vestluses oma võimu, naised on võimukasutuse objektiks.

Keelelise suhtlemise uurimisel on just nimelt katkestusi peetud kõige olulisemaks ja paljastavamaks osalistevaheliste võimuhete näitajaks. Osa uurijaid on siiski ka kahelnud järelduses, et katkestused on alati märk võimuhettest: üksteisest üle rääkimine võib tuleneda ka innukusest ja solidaarsusest. Sellealastest rahvusvahelistest uuringutest on põhjaliku ülevaate andnud nt Liisa Tainio (2001). Eesti keeles meeste ja naiste suhtlemistavade erinevusi uuritud ei ole.

Empiirilistest uurimistulemustest võib teha keelekasutuse kohta mitmeid järeldusi. Kõige sagedamini on esile tõstetud järgmisi mõttemalle. Esiteks: sooline neutraalsus on sageli vaid peitenimetus maskuliinse hegemoonia vaatepunktile. Teiseks: keelekasutuses ilmneval soolisel ebasümmeerial on kultuurilised ja ühiskondlikud alused. Kuigi keelekasutus on isiku eesmärgipärane

valik, teeb ta oma valikuid vaid selles keeles, kultuuris ja soolises klassifikatsioonis, mille ta on koos teiste suhtlejatega oma suhtluskeskkonnas omandanud. Kolmandaks: kuigi empiirilises analüüsis tuleb esile hulgaliselt soolisi stereotüüpe, on meeste ja naiste kasutada ühised keelelised ressursid. Kahe erineva „sookeele“ hüpotees on kaotanud toetajaid sedamööda, kuivõrd empiiriliste uurimuste määr on kasvanud.

Kirjandus

- Cameron, Deborah 1992.** *Feminism and Linguistic Theory*. Basingstoke: MacMillan.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002.** *Eesti kirjakeele sagedussõnastik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lakoff, Robin 1973.** *Language and Woman's Place*. – *Language in Society* 2/1, 45–80.
- Nuolijärvi, Pirkko 1992.** *Naisen kiellet: nouseva ja laskeva vesi, rajaton tila*. – *Yhteiskunta muuttuu – kieli muuttuu*. Nykysuomen Seuran 10-vuotisjuhlakirja. Porvoo: WSOY, 46–65.
- Olt, Kerli 2004a.** *Meest ja naist märkiv leksika sõnaraamatutes*. – *Ariadne* Lõng 1–2, 58–65.
- Olt, Kerli 2004b.** *Sooliselt markeeritud sõnavara trükiajakirjanduses*. – *Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad III*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 28. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 90–107.
- Piits, Liisi 2004.** *Sõnade mees, naine ja inimene esinemisümbrusest ja stiilivärvingust*. Magistritöö. Tallinn. [Käsikiri Tallinna Pedagoogikaülikoolis.]
- Pilvre, Barbi 2000.** *Construction of Gender in the Weekly Eesti Ekspress Cover-Column Persoon*. Master's thesis. [Manuscript in Tallinn Pedagogical University.]
- Puna, Kerli 2006.** *Soospetsiifilised isikunimetused sõnaraamatutes ja tekstides*. Magistritöö. Tartu. [Käsikiri Tartu Ülikoolis.]
- Põldsaar, Raili 2001.** *Kriitiline diskursuseanalüüs ja naisekäsitlus eesti meedias*. – *Ariadne* Lõng 1–2, 99–106.
- Tainio, Liisa 2001.** *Puhuvan naisen paikka. Sukupuoli kulttuurisena kategoriana kielenkäytössä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Reklaamikeel tekstiliigina

Ilmunud: Reklaamikeel tekstiliigina. – Tiit Hennoste (toim). Eesti keele allkeeled. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2000, 111–127.

1. Eesti keele variandid

Et paigutada reklaamikeelt kuhugi allkeelte või keelevariantide skeemi, tuleks kõigepealt kokku leppida, milliste tunnuste alusel ja mis eesmärgil me variante eristame. On niisuguseid allkeeli (murded, kõnekeel(ed), slängid), mis moodustavad igaüks tõepoolest tervikliku keelesüsteemi oma struktuuriga: sõnavara ja grammatikaga. Neil on enamasti samad grammatilised kategooriad kui kirjakeeles, aga nende kategooriate tunnused on suuremal või vähemal määral kirjakeelest erinevad. Ka kasutavad need allkeeled ainult osaliselt kirjakeelega ühist sõnavara.

Sellise süsteemi puhul võime rääkida kirjakeelest ja tema otseses mõttes „allkeeltest“, s.t kõigi nende allkeelte „üle“ on kirjakeel, kuhu on valikuliselt ühendatud eri allkeelte sobivaid elemente ja hüljatud sobimatud. Kirjakeel ei kuulu sel juhul samasse ritta teiste keelevariantidega, vaid on ühiskondlikult staatusest, kasutajaskonnalt ja ulatuselt neist aste kõrgemal: tal on suurem kasutajaskond, ulatuslikum sõnavara, normitud grammatika, laiem kultuuriline ampluaa. Kirjakeel on sellise lähenemise põhjal kogu rahvuse ühisomand, samal ajal kui territoriaalseid ja sotsiaalseid allkeeli kasutab piiratud hulk inimesi, kes moodustavad ühise elukoha või ühiste sotsiaalsete tunnustega rühma.

Sellise süsteemi puhul on mõttekas arutleda selle üle, mis kuulub kirjakeelde ja mis mitte, millised on kirjakeele ja tema allkeelte kasutusala jne. Võib veel välja tuua ühe erinevuse kirjakeele ja tema allkeelte vahel: allkeeled on enamasti spontaanselt kujunenud ja toimivad, kirjakeel on teadlikult arendatud ja arendatav.

Kui palju ja milliseid variante eesti keelel on, seda pole kuigi kerge täpselt öelda. Murded ja slängid (argood, žargoonid) on nagu keeledki defineeritavad kasutajaskonna järgi. Eesti keele alal on enam-vähem kokku lepitud

sellel territooriumil kasutatavate murrete ja murrakute loend, aga sotsiaalsete murrete e slängide hulk on määratlemata. Sagedamini räägitakse koolilaste, üliõpilaste, vangide erikeelest, aga missuguseid slänge veel on? Mõistete släng, argoo, žargoon, erikeel vahekorda on eesti keeles käsitletud Huno Rätsepe (1976: 117), kes peab neid vähemalt osaliselt sünonüümideks. Ja tõepoolest – tundub, et argoo ja žargoon on eesti lingvistilisest diskursusest taandunud ja põhiliselt nimetatakse sotsiaalset keelevarianti slängiks. Mõnikord räägitakse slängist ka ainsuses kui mingist iseseisvast keelevariandist. Selgeks rääkimata on slängi, kõnekeele ja (ÕSis kasutatud) argikeele suhe.

2. Kirjakeele variandid

Keelt võib ja saab kasutada väga erinevates funktsioonides. Temas võib kirjutada ilukirjandust, teaduslikku kirjandust, ajakirjandust, populaarteaduslikku kirjandust, temas võib väita, käskida, arutleda, kirjeldada, jutustada, veenda. Kõik need erinevates funktsioonides kasutatavad tekstid erinevad üksteisest mingis mõttes. Keeleteaduslikus kirjanduses räägitakse erinevatest žanritest, stiilidest, registritest, tekstitüüpidest, tekstiliikidest. Aga tihti nimetatakse ka neid keelekasutusviise allkeelteks või keelevariantideks.

Ometi erinevad keele funktsionaalsed variandid keele territoriaalsetest ja sotsiaalsetest variantidest paljude omaduste poolest. Keelevariantide liigituses moodustavad nad järgmise tasandi. Funktsionaalsed variandid ei erine üksteisest niivõrd sõnavaraliselt ja grammatiliselt kui tekstiliselt. Neil ei ole oma sõnavara ja grammatikat. Põhimõtteliselt võib eri funktsioonides kasutada kõiki eespool käsitletud allkeeli. Iga allkeele funktsionaalsed variandid kasutavad „oma“ allkeele vahendeid, valides ja kombineerides neid tekstideks eri funktsioonide jaoks eri viisil.

Praktiliselt on Eestis ainult kirjakeel nii universaalne ja rikkaliku ainestikuga keelekujud, et teda kasutatakse kõigis eespool nimetatud funktsioonides. Niisiis kui räägitakse keele funktsionaalsetest variantidest, siis peetakse silmas eeskätt kirjakeele variante – kirjalikul kujul talletatud tekste.

Autor kasutab keelt oma eesmärkide saavutamiseks valikuliselt. Sõnade, lausestruktuuride ja kõikvõimalike teksti retooriliste süsteemide valikuga loob autor teatud tunnustega teksti. Tekstidele on ühine see, et nad moodustavad tähendusliku terviku, s.t kogu tekstil on mingi tähendus. Aga teksti vastuvõtmine on alati interpretatsioon, tõlgendus, milles osalevad nii teksti autor

kui ka teksti lugeja. Pragmatika, tekstianalüüs ja diskursuseanalüüs kirjeldavad, kuidas keelt kasutatakse eri situatsioonides, milline on tekstide struktuur ja kuidas tekste tõlgendatakse.

Funktsionaalsete allkeelte liigitus erineb eespool vaadeldud keelevariantide liigitusest selle poolest, et funktsionaalseid allkeeli ei saa liigitada hierarhiliselt. Kirjakeelt võib teatud mõttes käsitada muude esimeses alapeatükis käsitletud allkeelte suhtes etalonina, sest ta on kõige väljaarendatum, rikkalikum ja normeeritud keelevariant, millega muid variante, allkeeli, harilikult võrreldakse. Funktsionaalsete variantide seas sellist ühte, teistest „paremat“ või „õigemata“, ei ole. Ka ei ole olemas mingit neutraalset, keskmist, normatiivset tekstitüüpi või tekstiliiki, mille suhtes või mille taustal saaks teisi funktsionaalseid allkeeli vaadelda, sest igal tekstitüübil ja igal üksikul tekstil on mingi funktsioon ja selle funktsiooni täitmiseks on kasutatud teatud valikuid. Või nagu selle kohta tekstianalüüsis tänapäeval öeldakse – keel mitte ainult ei peegelda tegelikkust, vaid ka loob ja liigendab seda (Fairclough 1989).

Keele funktsionaalseid variante võib liigitada mitmeti. Tänapäeva tekstiurijad räägivad kõige sagedamini tekstiliikidest ehk žanritest. Neid termineid kasutatakse enamasti sünonüümsetena. Keeleühiskonnal on mingi ühine arusaam selle kohta, missuguseid tekstiliike on olemas. Oskame hõlpsasti öelda loetud või kuulnud teksti kohta, kas see on jutlus, ajaleheartikkel, retsensioon, spordireportaaž või reklaam. Ühine kogemus ümbritsevast maailmast piiritleb need normid, millele iga tekstiliik peab vastama. Tekstiliigi omadusi peetakse üsna üksmeelselt kultuurisidusaks ja see tähendab, et nad on traditsioonilised ega ole mingite universaalsete tunnustega määratud.

Üheks selliseks tekstiliigiks võib pidada ka reklaamikeelt. Suudame harilikult eristada reklaami muust, ümbritsevast tekstist, tundes hõlpsasti ära reklaamide stiilivõtted, tekstuaalsed ja visuaalsed väljendusviisid. Vaatlengi järgnevalt mõningaid reklaamtekstide keelelisi tunnuseid.

3. Reklaamikeel

Keelekasutust reklaamis võib vaadelda mitmest aspektist ja mitmel tasandil. Üsna põhjalikke uuringuid on tehtud reklaamide sõnavaravaliku, lausetasandi ja tekstitasandi kohta. Suur osa neist on formuleeritud nõuannetena – kuidas teha head reklaami. Analüüsi aspektidest võib esile tõsta kvantitatiivset, semantilist, stilistilist ja pragmaatilist aspekti.

3.1. Kasutatavad keelevahendid

Reklaamis kasutatavate keelevahendite valik juhindub mitmetest funktsioonidest. Peale igasuguse keelekasutuse eesmärgi – tekstist arusaamise ja selle meeldejätmise – annab sõnavalik, teksti stiil, erimõistete ja erikeele (slängi) kasutamine reklaamile sotsiaalse suunitluse ja aitab reklaami vastuvõtjat ennast reklaami suhtes identifitseerida (Bachmann 1994: 185–199). Keelevahendite valikut juhivad ka tähelepanu äratamise ja kuvandi (*image*'i) loomise vajadus. Vaatlen selles alapeatükis reklaamikeele vahendeid kahest aspektist: (a) kategooriate esinemissagedus ja (b) just sellele tekstiliigile iseloomulikud keelevahendid.

Funktsionaalsete keelevariantide või allkeelte kirjeldamise meetodina on kõige rohkem kasutatud kvantitatiivset analüüsi: muutujate sagedus loetakse kokku ja tulemusi võrreldakse teiste tekstiliikidega. Sellise analüüsiga selgitatakse välja igale tekstiliigile iseloomulikud keelevahendid. Statistikal põhinev stiiliuurimus on näiteks Pauli Saukkose raamat „Mistä tyyli syntyy“ (1984), kus iseloomustatakse soome keele funktsionaalsete keelevariantide kvantitatiivseid andmeid. Saukkonen (1984: 231) nimetab vaadeldavaid variante peamiselt funktsionaalseteks stiilideks või stiililiikideks (*tyylilaji*), aga samastab need diskursuse- ja tekstianalüüsis kasutatavate mõistetega tekstiliik ja žanr. Saukkonen jaotab stiilid kolme paljude alaliikidega põhirühma: kunstiline, teaduslik ja teabestiil (sm *tiedotustyyli*). Statistiliste andmete võrdlusest järeldeb Saukkonen, et teabestiilide hulka kuuluv reklaamikeel on teiste sama stiilirühma alaliikidega võrreldes konkreetne, subjektiivne, lihtsama struktuuriga, analüüsiv, esitlev, argumenteeriv ning mingil määral kirjeldav. (Saukkonen 1984: 78–79)

1960.–1970. aastatel on kvantitatiivseid uurimusi tehtud paljude keelte reklaamitekstidest: Geoffrey Leech inglise keelest (1966), Ruth Römer saksa keelest (1968), Milja Andersson soome keelest (1974). Selliseid uurimusi on mõnevõrra ka eesti keele kohta – Hele Lauri diplomitöös (1994) analüüsitakse sõnaliikide statistikat reklaamitekstides, Inga Nuume bakalaureusetöö (1998) vaatleb lähemalt reklaamides kasutatavaid verbe ja verbivorme.

Kõige rohkem ongi analüüsitud sõnaliikide esinemust. On tõdetud, et reklaamides esineb keskmisest rohkem substantiive ja adjektiive ning vähe verbe. Saukkose järgi (1984) on soome reklaamikeeles substantiive 38–41%, verbide finiiivorme 12–14%, adjektiive 9–11%. Substantiive esineb reklaamidest rohkem vaid uudistes, adjektiive kasutatakse reklaamides rohkem

kui üheski teises žanris. Sama näitab ka teiste keelte reklaamisõnavara statistika. Inglise keele kohta on kasutada Erkki Penttilä (1962) tehtud The Sunday Timesi reklaamide kvantitatiivne analüüs: substantiive 32%, verbe 9,3% ja adjektiive 11%. Saksa reklaamikeeles on Ruth Römer (1968) loendanud substantiive 31% ja adjektiive 8,5%.

Ka eesti sõnavarastatistika-alased uurimused annavad võimaluse eri tekstiliike kõrvutada. Võrreldes Hele Lauri (1994) andmeid nt Jüri Valge (1972) sõnavarastatistikaga eesti ilukirjandusproosa ja ajalehekeele viie osaallkeele kohta, näeme, et ajalehereklaamis kasutatakse substantiive kaugelt enam kui üheski esitatud kuues (osa)allkeeles. Valge andmetel on kõige vähem nimisõnu ilukirjandusproosa autorikõnes (keskmiselt 32%) ja kõige rohkem ametlikes uudistes (keskmiselt 48%). Lauri diplomitöös (1994) analüüsitud ajalehereklaamides oli substantiive 55,7%.

Ka tegusõnade osakaalu poolest erineb ajalehereklaam ülejäänud allkeeltest. Ilukirjandusproosa autorikõnes, ajaleheartiklites ja -uudistes on verbe Jüri Valge andmetel umbes 20%, ajalehereklaamides Hele Lauri andmetel 10%.

Adjektiive on eesti reklaamides umbes samapalju kui ilukirjanduse autorikõnes (alla 6%), ent vähem kui ajalehekeeles. Võrreldes teistest keeltest saadud andmetega (adjektiive reklaamides 9–12%) on tulemus üllatavalt väike. Omaduse väljendajana on adjektiividel reklaamteates tähtis roll: tõsta esile reklaamitava omadusi. Eesti reklaamides tuuakse reklaamitava omadusi vähe esile: keskmiselt kasutatakse vaid ühte adjektiivi 10 substantiivi kohta. Eesti ajalehereklaami keelekasutus 1990. aastate alguses oli Hele Lauri (1994) uurimuse järgi esmajoones tugevasti nominaalse värvinguga: loetleti reklaamitavaid objekte, reklaamijaid jm. Kvalifitseeriv (adjektiivid) ning dünaamiline (verbid) väljendusviis oli teisejärguline.

Paljudes keeltes on uuritud reklaamile iseloomulikke grammatilisi vorme, eriti verbivormide esinemust. Eesti keeles on selle kohta Inga Nuume uurimus (1998). On tõdetud, et peamiselt kasutatakse aktiivseid, isikulise tegumoe vorme ja hoidutakse umbisikulise tegumoe kasutamisest. Vähe on ka eitavaid vorme: eesti ajalehereklaamides nt 3,1% kõigist verbivormidest, telereklaamis 6,3% ja raadioreklaamis 2,8%. Samas on nt ilukirjanduskeeles eitust üle 10% ja kõnekeeles üle 9% (Nuume 1998). Imperatiivi on tunduvalt rohkem kui ükskõik missuguses teises tekstiliigis. Inga Nuume (1998) järgi on eesti ajalehereklaamide verbivormidest imperatiivi ainsuse 2. pöörde vorme 5,35%, mitmuse 2. pöörde vorme 2,75%. Telereklaamides on käskiva kõneviisi vorme

umbes 8%, raadioreklaamides ainsuse 2. pöörde vorme 13,5% ja mitmuse 2. pöörde vorme 2,1%. Eesti keelestatistilised uurimused on peamiselt sõna-, mitte vormistatistilised, seepärast võrdlusandmeid eriti kasutada pole. Inga Nuume (1998) on teinud väikese võrdleva statistika, leides ilukirjanduskeelest imperatiivi ainsuse 2. pöörde vorme 1,2%, teaduskeeles statistiliselt mõõdetavaid imperatiivikasutusi ei leidunud.

On uuritud ka lausestruktuuri ja tõdetud, et reklaamikeeles on laused üldjuhul lühemad kui tarbeproosas. Vähe on täislauseid, palju elliptilisi lauseid ja pelki fraase ning loetelusid. Inga Nuume (1998) järgi oli ühes analüüsitud reklaamlehes verbita lausete protsent 9,6. Veel vähem kasutatakse täislauseid raadioreklaamis. Inga Kuke (1996) analüüs eesti raadioreklaamide süntaksist näitab, et 54% valimi lausetest koosneb finiiitverbita lausetest. Neist enamik on nominaallauseid, mis räägib reklaamtekstide informatiivsest, loetlevast iseloomust. Reklaamitavad objektid reastatakse ning nimetatakse, kust ja millal saab neid hankida (Kukk 1996), nt

Ülevaateos „Eesti sport läbi aegade“. Üle 600 foto ja hulgaliselt statistikat.

Tallinna Moemaja esinduskauplus Müürivahe 23. Uus kollektsioon, uued värvid. Favorilt uued kingad.

Värvi- ja stiilianalüüs, juustetest ning kosmeetikatooted kohe kätte Beaty for All Seasonilt.

Tüüpilised on ka subjektosast (reklaamitava objekti nimi) ja predikatiivosast (reklaamitava olemust või omadusi kirjeldav) koosnevad laused (*Victor Ekstra – miljon mängus*). Inga Nuume on oma analüüsis (1998) esile tõstnud ka sellist lausetüüpi (ca 5% lausetest), kus kasutati kahest verbist koosnevat rindfraase, kus paari esimene verb kutsub tegutsema ja teine näitab sellest saadavat kasu (*vasta ja võida; kes võidab, see sõidab*).

Inga Kukk (1998) on oma raadioreklaamide süntaksit käsitlevas uurimuses toonud esile ka liitlausete väiksema osakaalu liitlausetega võrreldes (23% liitlauseid, 77% liitlauseid). Nt Sülvi Möldereri uurimus (1987) Eesti ajalehtede majandusartiklite süntaksist esitab liitlausete protsendina eri autoritel 52–72%.

Üsna palju on uuritud ka reklaamikeele spetsiifilisi keelevahendeid. (Kokkuvõtlikku lühiülevaadet neist vt nt Tiittula 1988.)

Reklaamispetsialistid tunnevad nn võlu- ehk võtmesõnu, mis on osutunud kõige mõjusamateks positiivse mõju ja huvi tekitamisel tarbijas. David Ogilvy

(1985) peab kaheks kõige edukamaks sõnaks adjektiiv *free* (vaba, tasuta) ja *new* (uus), järgmise võtmesõnade rühma moodustavad *announcing* ja *introducing*, peale nende veel *now*, *suddenly*, *how to*, *it's here*, *just arrived*, *important development*, *improvement*, *amazing*, *sensational* jne. Ka Ruth Römer (1968) toob oma uurimuses välja rühma sõnu, mida kasutatakse kõige erinevamate reklaamides tähelepanu äratamiseks: *edu(meelne)*, *Euroopa*, *kaunis*, *maailm*, *kaasaegne*, *nauding*, *nüüd*, *noor*, *puhas*, *värske* jts. Milja Andersson on oma uurimuses soome reklaamikeelest saanud 1970. aastate reklaamide kõige sagedasemaks omadussõnaks *edullinen* (soodne). Hele Laur (1994) on eesti reklaamidest väljanopitud 350 adjektiivi hulgast sagedasematena maininud *suur*, *uus*, *hea*, *võimalik*, *odav*, *soodne*, *väike*, *vana*, *õige*, *kiire*.

Tähelepanu äratamiseks kasutatakse eripärast sõnamoodustust (*vaibaparadiis*, *akuparadiis*, *diivaniparadiis* jne).

Sotkas on **diivanipäevad**.

Tirsis käidud nagu **tirtsti**.

Muide, reklaamipsühholoogid räägivad erilisest onomatopoeetilisest reklaamist, mida kasutatakse usutavuse ja loomulikkuse saavutamiseks, ahvatlevuse ja emotsionaalsuse suurendamiseks, kujutluse elavdamiseks ning originaalsuse ja üllatuslikkuse saavutamiseks (Bachmann 1994: 198).

Reklaami sõnavara iseloomustavad kõikvõimalikud liialdamise võtted: adjektiivide komparatiivi- ja superlatiivivormid, superlatiivsed adjektiivid (*ainulaadne*, *täiuslik*) ja substantiivid (*eelkäija*, *võitja*, *meister*), superlatiivse täiendosauga liitsõnad (*tipp-*, *super-*, *eri-*, *luks-*, *hiigel-*, *maksi-*, *mega-*) ja fraasid (*täiesti uus*, *rekordiliselt madal*). Nt

Osana **maailma suurimast** ühisfirmast on XX-l **parimad** eeldused välja töötada **uus** NN, kus **tipp** kvaliteet on ühendatud **kaasaegseima** tehnoloogiaga.

Palju kasutatakse reklaamides ka mitmesuguseid retoorilisi ja stiilivõtteid: kordusi, kõlaassotsiatsioone, rütmi, võrdlusi ja metafoore, sõnamänge, kõnetust, toote isikustamist jne.

Hinnad **pooleks** talve teiseks **pooleks**.

Simpel saadab sõnumeid.

Ehitusmaailm kuulutab talve lõppenuks. Hinnad **sulavad**.

3.2. Reklaam kui tekst

Peale kasutatavate keelevahendite on reklaamikeelele iseloomulikud ka mitmed tekstuaalsed tunnused, mis reklaamteksti tervikuna teistest tekstiliikidest eristavad.

Tekstilingvistikas räägitakse tekstitüüpidest, mis erinevalt kultuurisidusatest tekstiliikidest on põhimõtteliselt universaalsed, peegeldades kognitiivseid tegevusmalle ja suhtlemise argikogemust. Võrdlemisi levinud on nt saksa tekstilingvisti Egon Werlichi (1976) viisikjaotus deskriptiivseks, narratiivseks, eksposiitoorseks, argumentatiivseks ja instruktiivseks tekstitüübiks. Selle jaotuse järgi kuuluks reklaam instruktiivsete tekstide hulka. Instruktiivse teksti eesmärk on kutsuda esile tegevusreaktsioon ja tekst on tegevust juhendav. Instruktiivsele tekstitüübile on iseloomulikud imperatiivvormid, kohustuslikkust väljendavad modaalverbid, teksti struktureerimiseks kasutatakse tegevusoperatsioonide järjekorda näitavaid sõnu (*esiteks, lõpuks*) jne.

Instruktiivsel tekstitüübil on nagu teistelgi tekstitüüpidel mitmeid ala-liike, mida Werlich nimetab tekstivormideks. Tänapäeva reklaamikeel on harva avalikult imperatiivne, s.t otseselt tegevusele suunav (nagu nt toiduretseptid või mõne seadme kasutusjuhend). Pigem on tekstid üles ehitatud ahvatlevale lubadusele *kui ... siis* – kui hangid reklaamitava toote, siis saad nii-ja-niisuguse soovitud tagajärje. Selle eripära tõttu on reklaamikeelele iseloomulikku tekstivormi sageli nimetatud veenvaks või keelitavaks stiiliks (ingl *persuasion*). Reklaamiteate sõnum esitatakse sellises laadis, et temas sisaldub teatud lubadus tarbijale ning selle edastamiseks kasutatakse suunavat keelt. Sõnumis vastandatakse implitsiitselt olevik ja tulevik: olevikuga seostatakse mingi vajadus, teadmatus või ebakindlus, tulevikus saab see lahenduse seoses reklaamitava kauba või teenusega. Reklaamialases kirjanduses (vt nt Iltanen 1992) nimetatakse seda ahvatlust sageli tarbija põhikasuks (*basic consumer benefit*) või unikaalseks müügiväiteks (*unique selling proposition*) Reklaamid, kus lihtsalt keelitatakse toodet hankima, ilma et midagi vastu pakutaks, on tänapäeval vanaaegsed.

Tekst on teatud viisil organiseeritud semantiline tervik. Reklaami struktuuri määravad tema pragmaatilised eesmärgid: äratada tähelepanu, tekitada huvi, luua soov, panna tegutsema. Reklaamialases kirjanduses nimetatakse seda sageli reklaamteksti AIDA-skeemiks (= *Attention, Interest, Desire, Action*). Reklaamtekst koosneb osadest, mis on funktsionaalses sõltuvuses

nimetatud pragmaatilistest eesmärkidest. Reklaami funktsionaalset struktuuri on analüüsinud nt Torben Vestergaard ja Kim Schröder (1985). Reklaamteksti põhistruktuur on kolmeosaline: pealkiri, põhitekst ja allkiri (s.t reklaamiva firma nimetus ja/või logo). Pealkirja juurde kuuluvad vajaduse järgi ala- ja vahepealkirjad ning loosung ning nende ülesanne on tähelepanu ja huvi äratamine.

Levinuim moodus tähelepanu ning huvi äratada on teha pealkirjas või loosungis mingi avaldus reklaamitava kohta (*uus, parim, kvaliteetne* jne) või rõhutada põhilubadust (*Suvi on seiklus. Võida Seat Ibiza. Täna jagame tasuta liitumisi ja kõneaega. 1000 krooni igaühele, kes ...*).

Sageli segmenteerib pealkiri ka sihtgrupi, kelle tähelepanu ja huvi püütakse äratada (*Kauaoodatud uudis autoomanikele. Noore õllepere projekt. Tahad sõbrale rõõmu valmistada? Kas teid vaevab allergia? Probleemid seljaga?*).

Üks moodus tähelepanu ja huvi äratada on tekitada lugejas uudishimu (*Revolutsioon jätkub. Kujutle külmikut, mis teeb kaosest korra. Kuidas juhtida oma äri nõnda, et äri ei juhiks sind?*).

Reklaami põhiteksti eesmärk on tekitada soovi ja süvendada tahtmist toodet hankida. Peaaegu alati sisaldab see osa informatiivset materjali, kus esitletakse või kirjeldatakse toodet. Siia kuulub ka unikaalne müügilubadus, mille eesmärk on luua veendumus reklaamitava edumaast konkurentide ees. Tänapäeva tugeva konkurentsi ning tootmistehnoloogia kõrge taseme puhul on väga raske leida omadust, mida konkureerivatel toodetel üldse ei ole. Enamasti piirduakse puhtalt esteetilise külje esiletoomisega – värv, maitse välimus (*roosa rõõmsais varjundeis, ümar disain, uue kujuga korpus, kõige lühem, uus maitse, erilise maitsega kolmevärviline hambapasta*). Kui reklaamija ei oska lubada midagi eripärast, võib alati apelleerida kvaliteedile ja Eesti reklaamides silmapaistvalt sageli ka odavusele (*hea kvaliteet soodsa hinnaga*).

Argumentatsiooni võtetena on levinud teaduse või meditsiini autoriteedile toetumine (nt hambapastasid reklaamitakse hambaarstide abiga, kosmeetika on sageli „laboratooriumides teaduslike meetoditega“ välja töötatud, närimiskummi kasutamise argumendiks on PH-tase suus), tuntud inimeste kasutamine toote kiitmiseks, apelleerimine toote levikule (eriti välismaal) või olulistele ostjatele (nt et juhtivad firmad kasutavad just seda toodet). Usutavust võib saavutada ka näidates seoseid ühiskondlikult oluliste või üldiselt tunnustatud eesmärkidega (energia kokkuhoid, keskkonna saastatuse vähendamine,

puhas loodus, kodumaise tööstuse edendamine). Seos ise võib mõnikord olla üsna otsitud, oluline on mulje loomine (*Limonaad – looduslähedane maitse*).

Reklaami funktsionaalse struktuuri viimane osa – tegevusele õhutamine eeldab tavaliselt mingeid direktiivseid keelevahendeid. Otsene käsk *osta!* tundub siiski harva kasutatav. Lauri (1994: 74–75) analüüsitud materjali hulgas oli 212 tegusõnast vaid 25-l käskiva kõneviisi vorme, kokku 54. Neist 54st oli vaid üks *ostma*-verbi vorm. Inga Kukk (1996: 44) tõdeb *ostma-* ja *maksma*-verbi vältimist raadioreklaamides – nendel harvadel kordadel, kui see vorm valimis esines, oli ta ühenduses eelneva või järgneva lubadusega (*Osta ... ja sinu suvi ei lõpe...; Osta ... Võid võita ...*). Ka Inga Nuume (1998: 32) märgib, et *ostma*-verbiga lauses on enamasti tähtsamal kohal mõni teine verb, et pehendada *ostma* otsest tähendust. Ka teiste keelte reklaamiuurijad on tõdenud sama. Torben Vestergaardi ja Kim Schröderi (1985: 68) ingliskeelse reklaami materjali hulgas oli 179 reklaami, mille lõpuosas sisaldus imperatiivi vormis tegevusjuhise, neist ainult kahes esines sõna *buy* (*osta*).

Meelsamini kasutatakse imperatiivist leebemaid, kaudsemalt tegevusele õhutavaid direktiivseid keelevahendeid, nagu

- verbita nominaallause (*Lapsed suveks Inglismaale!, Keraamilised plaadid Kaubahoovist!*),
- informatiivne lause direktiivlause funktsioonis (*Naha ja ilu pehmust võid taastada, 40 värvitooni seast leiad sa kindlasti just selle õige, Võimalus vahetada oma vana telefon uue vastu*),
- nõuanne (*Milleks maksta ...? – Mõistlikum on osta ...*),
- tingivas kõneviisis modaalverb (*Tasub proovida ..., Kindlasti peaksite kasutama ...*),
- eitav või *miks mitte* küsimus (*Kas poleks aeg vahetada ..., Miks mitte proovida ...*).
- tingimuslause või -fraasiga ühendatud üleskutse (*Ostes kiirloterii ..., toetad ..., Kui teil on täiuslikust köögist puudu ..., pöörduge ikka meie poole.*)

Direktiivsust pehmentatakse ka sellega, et aktiivsete tegevusverbide imperatiivvormide (*osta, tule, helista, telli, sõida ...*) kõrval või asemel kasutatakse meelsasti protsessi- ja seisundiverbide imperatiive (s.t mitte *vaata, kuula, katsu*, vaid *näe, kuule, tunne, naudi, võida, avasta, leia* – verbid, mis teistes funktsioonides harva imperatiivvormis esinevad).

3.3. Reklaam kui diskursus

Reklaami vaatlemine diskursusena tähendab vaatenurga veel suuremat avarustumist. Nn kriitiline diskursuseanalüüs (vt nt Fairclough 1995) pöörab erilist tähelepanu tekstide sisulisele küljele, eriti tähenduste moodustumisele. Lähtekoht on, et tähendus on interpretatsioon, ning püütakse näidata, kuidas keelekasutus seda tõlgendust juhib. Tekstuaalse tasandi kõrval pööratakse suurt tähelepanu tähistustasandile (millise pildi maailmast tekst loob, ingl *ideational function*) ja interpersonaalsele tasandile (milliseid suhteid ja identiteete tekst loob). Keskseid uurimisobjekte on ka žanrid ja nende piirid.

Reklaami põhiline edastamiskanal on meedia, ja reklaam on muutunud ja muutub koos meediaga. Reklaami uurijad (vt nt Falk 1997) on juhtinud tähelepanu mitmetele tendentsidele reklaami kui suhtlusviisi ja diskursuse-tüübi arenemises. Esiteks torkab silma, et esitusse kaasatakse üha rohkem esteetilisust ja lavastuslikkust. Reklaam on keelekasutusviis, mis püüdleb välisele atraktiivsusele ja elamuslikule mõjule. Teine arengusuund on tänapäeva meedias üldine – žanride piirid ähmastuvad. Kirjeldusviiside seotus teatud tekstiliigiga nõrgeneb, vahendeid võetakse üle, laenatakse teistesse žanridesse või tekstiliikidesse. Reklaamid laenavad väljendusviise kunstist, uudistest, popkultuurist, teadusest, meelelahutusest, aga ka reklaami-stiili kasutatakse teistel aladel. Kui reklaam vahetab rolli ja mängib nt artiklit, siis ta „laenab“ osa sellest autoriteedist, mis väljaandel regulaarse lugeja silmis on. Reklaamteade võib matkida ka uudist. Piirid žanride vahel on ähmased, vaid mingi struktuurielement (tarbimissoovitus, kaupluse aadress ja lahtiolekuajad), sõnumi sisu või avaldamisümbrus annavad vihjeid, et tegemist on reklaamiga. Kolmandaks eripäraks on, et teatud toote reklaam liidetakse tänapäeval üha sagedamini üheks tervikuks kogu turundusstrateegiaga, kus majandusvaldkonna piirid laienevad üha enam teistele kultuurialadele.

Tuntuim ja enim analüüsitud näide (vt nt Falk 1997) reklaamide žanri-piiride eesmärgipärasest lõhkumisest on Benettoni firma reklaamistrateegia, kus kasutatakse šokeerivaid, lavastuslikke uudistest või kunstist „laenatud“ pilte, millega osaletakse eetilises, poliitilises ja religioosses diskursuses. Sellise reklaami tähendus eri vastuvõtjate jaoks on kahtlemata individuaalne, sündides suurest hulgast kultuurilistest teadmistest ja eelhoiakutest. Kõiki neid aspekte arvesse võttev lähenemine vaatleb reklaamisõnumit dünaamilise

protsessina, kus huviobjektiks on kommunikatsioon tervikuna, intertekstuaalsed seosed ja suhtlejate (reklaami tootja ja tarbija) vaheline interaktiivsus.

Reklaamid on olnud osalised tänapäeva tarbimiskultuuri ja selle tavade kujundamisel, aga samal ajal on tarbimiskultuur ise teinud nad ülepea võimalikuks. Kultuurimaailmas toimuvad muutused peegelduvad reklaamides, nii et reklaamidest võib üsna suures ulatuses välja lugeda tarbimiskultuuri hetkesituatsiooni. Kultuuris valitsevad väärtused, suhtumised, hirmud ja soovid on näha reklaamides ja sageli reklaam toetab, pakub, üldistab ja tugevdab neid. (Reklaami kultuurianalüütilise vaatepunkti kohta vt nt Blom 1998.)

On siis loogiline, et reklaamteksti kõrvale on võrdsete uurimisobjektidena tõusnud ka reklaamija ja reklaami vastuvõtja ning nendevahelised suhted. Sellest aspektist on üks põhjapanevaid töid Judith Williamsoni teos „Decoding Advertisements“ (1978), kus keskseks mõisteks on ideoloogia. Williamson näitab reklaame analüüsid, kuidas reklaamimaailmas liidetakse tootega kunstlikult tootevälise maailma väärtussüsteeme või ideoloogiaid. Ideoloogiad pakitakse ahvatlevaks süsteemiks, kodeeritakse sisse reklaamidesse ja vahendatakse reklaami adressaadile. Kui Chaneli parfüümi reklaamitakse „maailma kauneima naise“ Catherine Deneuve'i näo abil, siis on eesmärgiks näitlejannaga seotud tähendused ja väärtused üle kanda temaga samal pildil olevale tootele (Williamson 1978).

Reklaamid esitavad ja osaliselt kujundavad seda, mis on ideaal ja mis on tõrjutav, millised sümboolsed suunad on meie elus kesksed või mida tähendavad vanus, sugu ja rahvus (Kellner 1995). Reklaamide tüüpiline mees on valutaja ja alistaja (looduse stiihia, metsikud hobused või autod, kaunid naised), noore naise põhiseisund on olla ümbritsetud võluvatest meestest ja lasta end teenindada, veidi vanema naise üks rolle näib olevat pesta oma mehe ja laste määrdunud riideid jne.

Esitan järgnevalt mõningaid näiteid selle kohta, kuidas reklaamides kasutatavad intertekstuaalsed ja interpersonaalsed seosed ja suhted juhivad reklaamide tõlgendamist ja mõistmist.

Reklaami kui diskursuseliigi eripäraks on võimalikult üldtuttavate skeemide, seoste ja viidete kasutamine. Sageli jõuab reklaam (eriti nt telereklaam) tarbijani sekundaarsete osaliste vahendusel (nn kaudlähitusreklaam, ingl *indirect address advertising*, Leech 1966). Reklaamfilmide tegelased, stseenid ja koomika on vastuvõtjale tuttavad arvukatest lugudest, naljadest, filmidest ja

ajaviitesarjadest, mida meedia pakub. Nn *lõhnaõli-toob-mehe*-reklaamid, *poisskohtab-tüdrukut*-reklaamid, *äpu-muutub-kangelaseks*-reklaamid või erootilised reklaamid on suurele osale tarbijaist tuttavad viisid reklaamida teatud tooteid tüüpilises vormis. Reklaami tüübid kujunevad ajalooliselt ja on sageli seotud teiste kultuurialadega, nagu kirjanduse, uudiste või moega.

Eestis kasutati mõni aasta tagasi ühe panga reklaamis rahalaenamisstseeni tegelastena Tootsi ja Tõnissoni ning tsitaati tuttavast filmist. Reklaami efekt põhines Tootsi, Tõnissoni ja raha ühendavate seoste tuntusel. Samas on see reklaam ka näide Williamsoni (1978) uurimisobjektiks olevast ideoloogilisest ülekandest: tootevälise maailma väärtuste (siin: positiivseid tundeid tekitav tuttav film ja armastatud tegelased) seostamisest reklaamitava tootega. Üks alkoholifirma on kujundanud oma Rasputini-nimelist viina müüva reklaami Vene kodusõja aegse plakatina, kus sõdurivormis kangelane küsib nõudlikult näpuga osutades: *Kas sina oled juba proovinud?* Muidugi toimib reklaam soovitud viisil eeskätt neile, kellele on tuttav plakati kujundus ja algupärane pöördumine *Kas sina oled juba andnud oma panuse rinde heaks?*

Lisaks kasutatavate situatsioonide ja tegelaste kaudu edastatavatele intertekstuaalsetele viidetele kasutatakse meelsasti ka tuttavaid keelelisi struktuure ja fraase.

Uudised on surnud, elagu uudised. (uudistesaaade vahetas kanalit)

Kuhu kõik protsendid jäid? (automüügi soodushinnad)

Reklaami žanripilti kuulub ka refleksiivsus, enesepeegeldus. Inimeste jutud, kultuurilised teosed või meediatekstid viitavad sageli iseendale irooniliste või intertekstuaalsete kommentaaridega, mis käsitlevad nende endi stiile või struktuure ja toovad esile žanri koodi ja reeglipärasusi (Fornäs 1995: 210–211). Reklaamides viidatakse varasematele reklaamidele, võistlevate toodete reklaamidele ja niiviisi kogu reklaamitraditsioonile. Reklaami koostaja eeldab teatud reklaamialast „kirjaoskust“, s.t vastavate koodide tundmist.

Arvestades, et lugeja/vaataja tunneb reklaami ära, kaasatakse reklaamidesse enesereflektiivselt reklaamiga mängimine, nt

Ära loe seda reklaami!

Loe parem teisi autoreklaame!

Kõik teavad, et reklaam on paigutatud lehte suure raha eest lootuses, et lugejad loeksid. Reklaami lugemise keelamine räägib seega vastu kõigile reklaami

põhimõtetele, aga eituslause erandlikkus teiste reklaamtekstidega võrreldes vastab täielikult reklaami traditsioonidesse kuuluvale nõudele äratada tähelepanu, torgata silma. Reklaami idees peitub oletus, et lugeja tunneb reklaami põhimõtteid ja peab enesestmõistetavaks, et reklaamid ei tähenda tänapäeval seda, mis nad ütlevad (Blom 1998: 223).

4. Kokkuvõtteks

Keele variantide ehk allkeelte uurija seisab vastamisi traditsioonilise lingvistilise probleemiga uurimisobjektist: mida me õieti uurime? Kas konkreetset keelekasutust ja olemasolevaid tekste või keelesüsteemi? Eesti keeles on allkeeli, mille eripära on võimalik kirjeldada struktuuri uurides: millistest üksustest uuritav süsteem koosneb ja millised on nende üksuste ühendamise reeglid. Keelekasutuse uurimine tõstab aga fookusesse keele ühiskondliku, inimestevahelise suhtlemisega seotud külje. Tekstid on ära tuntavad ja liigitatavad nendes kasutatavate sõnade, väljendite ja retooriliste võtete kaudu. Eri olukordades, eri eesmärkidel, eri vastuvõtjate jaoks valitakse erisugune esitusviis, eri sõnad ja laused. Nii kujunevad välja keelekasutusvariandid, mida kõige sagedamini nimetatakse tekstiliikideks ehk žanriteks. Reklaamikeel on üks niisuguseid keelekasutusviise. Keelekasutustavade ammen-dav loetlemine ja piiritlemine ei ole võimalik. Reklaamikeele kui tekstiliigi tunnustena on siinses artiklis iseloomustatud grammatiliste kategooriate ja sõnavara valikut, reklaamteksti iseloomulikku struktuuri ja tekstiomadusi ning toodud näiteid intertekstuaalsete, interpersonaalsete ning muude seoste kasutamisest seatud direktiivsete eesmärkide jaoks vajaliku maailmapildi loomisel.

Kirjandus

Andersson, Milja 1974. Huomioita suomen mainoskielestä. Acta Univ. Upsaliensis Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 9.

Bachmann, Talis 1994. Reklaamipsühholoogia. Tallinn: Kontuur Disain.

Blom, Virpi 1998. Onko mainoksella merkitystä? Mainosten tulkinta Roland Barthesin koodiston avulla. – Media-analyysi. Tekstistä tulkintaan. Tampere: Tammer-Paino Oy, 200–228.

Cook, Guy 1992. The Discourse of Advertising. London: Routledge.

Fairclough, Norman 1989. Language and Power. London: Longman.

- Fairclough, Norman 1995.** Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language. London and New York: Longman.
- Falk, Pasi 1997.** The Benetton-Toscana Effect: Testing the Limits of Conventional Advertising. – Mica Nava, Andrew Blake, Iain MacRury, Barry Richards (eds.). Buy This Book. Studies in Advertising and Consumption. London: Routledge, 64–83.
- Fornäs, Johan 1995.** Cultural Theory and Late Modernity. London: Sage.
- Iltanen, Kaarina 1992.** Mainonnan suunnittelu. Vantaa: Weilin+Göös.
- Kellner, Douglas 1995.** Media Culture. Cultural Studies, Identity, and Politics between the Modern and the Postmodern. London: Routledge.
- Kukk, Inga 1996.** Eesti raadioreklaamide struktuur. Diplomitöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Laur, Hele 1994.** Tähelepanekuid eesti ajalehereklaami keeekasutusest. Diplomitöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Leech, Geoffrey 1966.** English in Advertising. A Linguistic Study of Advertising in Great Britain. London: Longman.
- Mölder, Sülvi 1987.** Eesti ajalehtede majandusartiklite süntaktiline struktuur. Diplomitöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Nuume, Inga 1998.** Tegusõnadest eesti ajalehereklaamis. Bakalaureusetöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Ogilvy, David 1985.** Ogilvy on Advertising. New York: Random House.
- Penttilä, Erkki 1962.** Advertising English. Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki XXV, 2.
- Rätsep, Huno 1976.** Lindu tuntakse laulust, inimest keelest. – Keel, mida me harime. Tallinn: Valgus, 116–120.
- Römer, Ruth 1968.** Die Sprache der Anzeigenwerbung. Sprache der Gegenwart 4. Düsseldorf.
- Saukkonen, Pauli 1984.** Mistä tyylä syntyy. Juva: WSOY.
- Valge, Jüri 1972.** Ajalehekeele statistiline analüüs. Diplomitöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Vestergaard, Torben, Kim Schröder 1985.** The Language of Advertising. Oxford: Basil Blackwell.
- Werlich, Egon 1976.** A Text Grammar of English. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Williamson, Judith 1978.** Decoding Advertisements. Ideology and Meaning in Advertising. London: Marion Boyars.

Muutuv meedia – muutuv keel

Ilmunud: Muutuv meedia – muutuv keel. – Oma Keel 2004/2, 5–14.

Ajakirjandusel on määrav osa meie emakeele säilitamisel ja arendamisel. Ajaleht toetab uue keeleainese tulekut ja kodunemist keeles, kasutades sõnu ja väljendeid, mida inimese loov keelevõime on eri kõnesituatsioonides sünnitanud. Selle kõrval kordab meedia päevast päeva suurt osa sellest emakeele tuumast, põhisõnavarast, mis on pärit aastasadade ja aastatuhandete tagant.

Millist keelt kasutab ajakirjandus, niisugust keelt kasutame ka meie, vähemalt suur osa meist. Sellepärast on õigekeelsused, keelehooldajad, stiiliuurijad alati just ajalehekeelele erilist tähelepanu pööranud. Eesti ajakirjanikud olid nõukogudeaegses oma mina ja rahvuskultuuri säilitamise võitluses karastunud täpselt samuti nagu kirjanikud, teatri- ja filmitegijad ning muu kultuuriintelligents. Parimad neist on kogu aeg selgelt teadvustanud, et nende ülesanne on olnud mitte ainult eesti meelt, vaid ka eesti keelt säilitada ja kaitsta.

Nüüdseks on suur osa professionaalseid ajakirjanikke toimetustest lahkunud: kes paremaid eneseteostusvõimalusi või paremat palka leides, kes aga ajakirjanduse eesmärkide ja taotluste muutumise tõttu. Humanitaarsed, kultuurilised, kasvatuslikud ja valgustuslikud eesmärgid on sageli asendunud sensatsioonitaotluse ja puhtäriliste huvidega. Samadel põhjustel on toimetustesse tööle läinud vaid väike hulk noori diplomiga ajakirjanikke, kuigi Tartu ülikool neid piisavalt koolitab.

Kui toimetused koosnevad erialase ja keelelise väljaõppeta inimestest, ei suuda aidata ka keeletoimetajad ega korrektorid. Nemad võivad veada ära parandada, kuid nad ei saa ajakirjaniku eest selget, ilusat ja huvitavat teksti kirjutada.

Eestis ilmub rohkesti ajalehti ja ajakirju. Oma artiklis vaatlen peamiselt üleriigiliste lehtede – päevalehtede ja nädalalehtede – keelekasutust.

Uue sõnavara tutvustaja ja levitaja

Kõik keeled muutuvad kogu aeg ja igal pool. Üks põhjusi on muidugi see, et muutub maailm, milles me elame. Tekib uusi mõisteid ja nende jaoks on vaja uusi sõnu. Paljud vanad, vahepeal arhaismideks kuulutatud väljendid on uuesti aktiivses kasutuses. Euroopa Liiduga ühinemine on toonud kaasa vajaduse väga suure hulga uute terminite järele. Eeskätt tänu ajakirjandusele on inimestele tuttavaks saanud uue ühiskonnakorra toimimist kajastavad *riigikogu, erakond, maksuamet, tulumaks, maksuvaba miinimum, tööandjad ja töövõtjad, ravikindlustus, haigekassa, turvafirmad, eurokõlblikkus*. Samal ajal on ajakirjanduse kaudu harjumuspäraseks saanud ka sellised sõnad, nagu *hullulehmatõbi, asotsiaal, intiimteened, prügikastiinimene, dressinimene, kantpea, katus ja katuseraha* jne.

2002. aastal korraldas Emakeele Selts koos mitme teise organisatsiooniga sõnavõistluse, mille eesmärk oli saada sobivaid sõnu Euroopa Liidu terminoloogia jaoks. Rahvas reageeris väga elavalt. Võistlusest võttis osa üle poole tuhande inimese ja ettepanekuid tehti üle 5000. Žürii kaalus kõiki ettepanekuid ja soovitas kasutusse võtta 12 uut sõna (Erelt 2003). Vaatasin, kuidas nad olid võistlusest möödunud kolme kuu jooksul käiku läinud.

Kõige aktiivsemalt oli uutest sõnadest kasutatud *lõimimist* ja *lõimingut*. Võistluse žürii on soovitanud omasõnu *lõimima* ja *lõimuma* ning nendel põhinevaid tuletisi võõrsõnade *integreerima, integreeruma* ja *integratsioon* vasteks ning ajakirjanikud koos poliitikutega on selle kiiresti omaks võtnud. Teine soovitatud sõna, mis on hakanud ajakirjanduses pidevalt esinema, on *tõukefondid*. Tõukefondid on niisugused Euroopa Liidu fondid (varem: struktuurifondid), kust rahastatakse Euroopa Liidu mahajäänudate piirkondade arengu kiirendamist. Üsna sageli on ajakirjanduses hakanud esinema ka *täisleppimatus*, mida on soovitatud nulltolerantsi asemele, *üleilmastumine* globaliseerumise tähenduses, *vabaihendus* valitsusvälise organisatsiooni asemel ja *kriisiohjamine* kriisireguleerimise asemel. Käibele on läinud ka *õigustik*, mis märgib Euroopa Liidu liikmesriike siduvate õigusaktide pidevalt täienevat kogumit.

Ilma ajakirjanduse kiire omaksvõtuta oluoks raske neid sõnu nii lühikese ajaga nii laialt tutvustada ja levitada. Sama nähtus on meile tegelikult tuttav juba Emakeele Seltsi eelmise sõnavõistluse ajast 1972. aastal. See võistlus rikastas eesti keelt paljude uute igapäevaelu sõnadega, millest tuttavaks said

ja käibele läksid eelkõige need, mida ajakirjandus aktiivselt kasutama hakkas: *olme, taidlus, selvekauplus* jne. Seekordne võistlus oli eriline selles mõttes, et ei otsitudki igapäevasõnu, vaid sobivaid eestikeelseid vasteid just Euroopa Liidu ametliku juriidilise ja poliitilise terminoloogia edasiandmiseks.

Viimase 10–15 aasta jooksul on tulnud luua eestikeelne terminoloogia üsna mitmele valdkonnale, kus seda varem täies mahus ei olnud. Nõukogude ajal ei olnud olemas eestikeelset armeed, laevastikku, piirivalvet, politseid jm selliseid iseseisva riigi loomulikke institutsioone. Nüüdseks antakse neil erialadel eestikeelset kõrgharidust ja aetakse ametiasju. On isegi raske ette kujutada, kui palju erialainimeste ja keelekorraldajate koostööd neil erialadel viimastel aastatel on tehtud. Levinud, tuttavaks ja eesti keele loomulikuks osaks on see kõik saanud eeskätt ajakirjanduse kaudu.

Kas inglise keele kumardaja või oma keele austaja?

Teine eripära, mis viimase aastakümne ajakirjanduskeeles silma torkab, on see, et väga kiiresti on hakanud kasvama ja vahetuma uute võõrsõnade ja tsitaatsõnade mass. Neid tuleb korraka peale nii palju, et neid ei jõuta ees- tipärastada ega eesti keelde sobitada. Massiliseks kasvanud otsekontaktid võõrkeelsete tekstidega, raadio, televisioon ja noortekultuur toovad pidevalt Eesti ellu uusi nähtusi ja mõisteid, mida ajakirjandus peab samuti käsitlema ja kajastama. Osalt on otselaenude laienev kasutus seletatav rääkijate vajadusega rõhutada oma kuulumist uude, euroopalikku kultuurisüsteemi, ning seetõttu kasutatakse laen- ja tsitaatsõnu rohkesti sellistegi mõistete tähistamiseks, mille kohta eesti keeles on sobivad sõnad olemas (Leemets 2004). Teiselt poolt – rahvusvahelistumine ja kontaktid on toonud meiegi ellu suure hulga mõisteid ja nähtusi, millele ei ole sobivat eestikeelset nimetust ja mille eestikeelsete vastete loomine on hõivanud ehk pisut vähem keeleinimeste tähelepanu kui erialasõnavara. Kõige rohkem on selliseid uusi sõnu noorte harrastatavatel spordi- ja kultuurialadel.

Inglise sõnu tuleb eesti keelde põhiliselt kolmel kujul. Väga palju kasutatakse ingliskeelset sõnakuju algupärasel vormis, tsitaatsõnana, mida kirjutatakse ja hääldatakse nii nagu inglise keeles: *bed and breakfast* 'hommikueinega majutus', *brunch* 'hiline hommikusöök hommikueine ja lõuna asemel', *burn out* 'läbipõlemine'. Teise rühma moodustavad inglise keele kirjutusviisil põhinevad mugandused, mida eesti keeles hääldatakse nii, nagu neid inglise keeles

kirjutatakse: *drink, link, tabloid, teller, tester, poster, server*. Kolmas rühm on inglise keele hääldusel põhinevad sõnakujud, mida eesti keeles kirjutatakse nii, nagu neid inglise keeles hääldatakse: *diiler, friik, meil, fänn, luuser*. Selles rühmas on rohkesti verbe: *haipima, jämmima, logima, klikkama, surfama, šoppama, tšekkama* (Leemets 2003).

On huviäratav, et sellised verbid, mis põhinevad ühesilbilistel konsonandiga lõppevatel inglise tüvedel, tulevad eesti keelde kahe eri malli järgi. Eesti verbimoodustusreeglite järgi peaks nende tüvevokaaliks olema *-i*, nii nagu kõigis võõrsõnades (uuemad *haipima, ruulima, sämplima, miksima, kaifima, rokkima, printima*, vanemad *filmima, meikima, korkima*). Suur osa viimase aja verbilaene on aga kasutusel hoopis *a*-tüvelistena: *šoppama, surfama, klikkama, fännama*. Siin on selgesti nähtaval soome keele verbimoodustustüüp – on ju soome keeles kõik sellised laenverbid *a*-tüvelised. Ka siis, kui noomeni tüvevokaal on *-i* (*filmi, meikki, rokki*), on verb soome keeles *a*-tüveline (*filmata, meikata, rokata*). Seega, kuigi vastavate eesti verbide aluseks on olnud inglise tüved, on verbide tuletamisel rakendatud soome malli. Praeguseks on osa neist algselt kõnekeele kaudu levima hakanud verbidest aktsepteeritavad ka neutraalses keeikasutuses ja eesti keel on saanud uue verbimoodustustüübi (Kasik 2000).

Paljudest inglise laenudest on tehtud ka tõlkelaenud, mida soovitatakse kasutada: *girlfriend* – tüdruk sõber, *fast food* – kiirtoit, *junk food* – rämps toit, *junk mail* – rämps post, *freestyle* – vabastiil, *happy hour* – õnnetund, *homepage* – koduleht, *mainstream* – peavool, põhivoolus, *roadmovie* – teekonnam-film jne.

Nende levimine oleneb palju ajakirjandusest – kas see läheb kaasa üldise inglise keele buumiga või püüab säilitada omakeelsust. Näiteid on mõlema suuna kohta ja keeleinimesele tundub, et olukord võiks parem olla.

Soosingus on stiilivärving

Tänapäeva ajakirjandusest on näha, et neutraalse sõnavara asemel kasutatakse meelsasti stiililise värvinguga leksikat. Tsitaatsõnade ja uudislaenude kõrval võib teisest küljest märgata arhailisuse, vanamoodsuse taotlust. Mõned ajakirjanikud on hakanud oma tekstides kasutama juba ununema kippuvaid sõnu ja murdevorme: *toona, rehkendama, möllima, meldima, lännik, elik, sääl, pääl, on villand*.

Ajaleht on viimase 10–15 aasta jooksul läinud selgelt kõnekeelsemaks. Varem, eriti nõukogude ajal, esindas ajaleht võimalikult ametlikku, konventsionaalset stiili. Ajakirjandus oli tõsine poliitiline ja ideoloogiline asi. Nüüd on ajakirjanduse eesmärgid muutunud – ajakirjandus ei ole riigi tööriist, ta ei ole ühe riikliku poliitika või ideoloogia teenistuses. Tänapäeval on ajakirjanduse esmaülesanne levitada informatsiooni ning samal ajal pakkuda ka meelelahutust. Väljaandel on omanik ja tulu tuleb läbimüügist. Muidugi ka reklaamist, kuid reklaam ja reklaamitulugi sõltuvad levikust. Selle tulemusena on ajalehe tegemisel hakatud pöörama suurt tähelepanu eeskätt sellele, mida ostetakse – kõige paremini lähevad skandaalid ja õnnetused. Koos sisuga on muutunud ka keelekasutus. Meelelahutus, kerge ja lõbus vestelitus toob rohkem lugejaid kui tõsine, keeruline ja raske arutelu või ametlik väljendusviis.

Avaliku teabe piirid hajuvad

Ajakirjanduse jagunemine nn kvaliteetajakirjanduseks ja meelelahutusajakirjanduseks on Eestis uus asi. Viimase 10–15 aasta jooksul välja kujunenud meelelahutusmeedia on teadlikult hakanud kasutama kergemat ainet ja lobedamat stiili, luues niiviisi uusi avaliku keelekasutuse norme. Räägitakse ja kirjutatakse mänglevalt, sageli segatakse teadlikult fakti ja fiktsiooni. *Show* ja šokeerimine on võtted, millega püütakse infotulvas silma paista. Kirjandusest ja kunstist tuttav postmodernistlik stiilide ja registrite segunemine iseloomustab ka ajalehtede keelekasutust. Praeguses Eestis tundub, et aktsepteeritakse üsnagi erinevaid avaliku teabe liike, piirid on nii avarad, et sallitakse ka äärmiselt personaalset ja individuaalset stiili.

Ka ennast kvaliteetlehtedeks nimetavad väljaanded ei pea enam ideaaliks ühtlaselt neutraalse stiiliga väljendusviisi. Nendegi keelekasutus on tulnud tunduvalt lähemale inimeste igapäevase suhtlemise keelele. Stiililist ebaühtlust on siiski palju. Kohati on kasutusel vanaaegne puine ja bürokraatlik ametikeel, eriti poliitilistes ja äriuudistes. Selle põhjus on asjaolu, et niisugust keelt kasutavad poliitikud, riigi- ja omavalitsusametnikud ning firmajuhid.

Pärast 1990. aastate alguse „maalähedust“ on ühiskonna hierarhia jälle selgelt suurenenud ja poliitiline ning ärieliit hakanud kasutama peidetud sõnumiga bürokraatlikku ja keerulist ütlemissuhte. Ajakirjandusega pannakse suhtlema pressiesindajad, infosekretärid jm samasuguste ametinimetustega ametnikud, kelle ülesandeks on üksnes teksti vahendada. Uudised aga

koostatakse üha suuremal määral otsestest tsitaatidest või tsitaadilähedastest refereeringutest (Kasik 2002). Ajakirjaniku osa ametliku informatsiooni edasiandmisel on minimaalne, ta paneb peamiselt kirja, mis talle öeldakse, ega murra pead selle üle, milline on asjade sügavam sisu. Selline uudiste koostamise viis peegeldub eeskätt lauseehituses.

Lause läheb pikemaks ja keerulisemaks

Lapsed on pikad ja liiga keerulised. Minu analüüsi järgi on näiteks nii Postimehes kui ka Eesti Päevalehes uudiste laused kaks korda pikemad ja keerulisemad kui 10 ja 20 aastat tagasi. Krista Kerge (2002) uuringu järgi läheneb praegusaja ajakirjanduskeel oma süntaktilise keerukuse ja abstraktsuse poolest 1950. aastate ajakirjanduskeelele. Lause oli kõige keerukam Stalini ajal ja tõepoolest kõige lihtsam 1970. aastatel, kui keelekorraldus taas n-ö võidule pääses ja moderniseerus. Nominaalstiili oli kõige vähem 1990. aastate alguse vabanenud, kuid mitmekülgsest politiseerimata ajakirjanduses. Lause keerukuse suurenemine räägib kirjutajate hariduse kõrval ka meediateksti suuremast ideologiseerumisest.

Tekste iseloomustab kordus ja paljusõnalisus. Artikleid ei ole tihendatud, vaid sama öeldakse veidi muudetud sõnastuses üha uuesti ja uuesti: üks kord ajakirjaniku poolt, teine kord refereeringuna, kolmas kord otsese tsitaadina (Kasik 2003).

Kas rääkida, nagu kirjutatakse, või kirjutada, nagu räägitakse?

Kergemate teemade puhul (kultuur, sport, kuriteod ja õnnetused), mida ajakirjanik ise käsitleb, on valitsemas argine ja slängisugemetega kõnekeel inglise jm laenudega. Kui veel 10–15 aastat tagasi oli prestiižne kasutada avalikes esinemistes ametlikku keelt ja inimesed püüdsid rääkida nii, nagu kirjutatakse, siis praegu on pigem vastupidi: püütakse kirjutada, nagu räägitakse. Moes on kerge vesteline lobisemisstiil, esirinnas sammub edukas Eesti Ekspress. Ajalehekeelde on ilmunud kõnekeelsed väljendid ja slängisõnad: *audikas* 'auditoorium', *hiinakas* 'hiina toitu müüv restoran', *kodukas* 'Interneti koduleht', *meestekas*, *naistekas* ja *pornokas* (raamatute ja filmide kohta), *tiinekas* ja *pubekas* 'murdealine noor', *penskar* 'pensionär'.

Üks põhjus, nagu juba öeldud, on see, et leht püüab kergema, argisema keelekasutuse abil lugejaid juurde meelitada, eeldades, et vähenõudlikke lugejaid on rohkem kui nõudlikke lugejaid. Teine põhjus on minu meelest aga kirjutajate ebapiisav professionaalsus. Lehte teevad üha nooremad ja üha vähem on nende hulgas eriharidusega ajakirjanikke. Nad ei oska oma keelekasutust ajast, kohast, situatsioonist ja kanalist olenevalt varieerida, vaid räägivad ja kirjutavad alati ja igal pool ühtemoodi, nii nagu nad on harjunud rääkima. Nende sõnavara ei ole tavaliselt kuigi ulatuslik, meeldejäavat ja omapäras väljendusviisi kohtab suhteliselt harva.

Ka suhtumine kirjakeele traditsioonilistesse normidesse on aja jooksul muutunud. Mõned kirjutajad kasutavad üsna vabalt ka murdelisi või keeleuuenduslikke vorme, nagu *hää* ja *sää*, *oodat* ja *kirjutet*. Toimetajad ja korrektorid on loobunud neid parandamast.

Tegelikult kahaneb kõnekeele ja ajakirjanduskeele vaheline erinevus hämmastava kiirusega. Üheks põhjuseks on peetud seda, et sensatsiooni, kergema meelelahutuse, vaba aja ja harrastuste osatähtsus ajakirjanduse temaatikas kasvab ja see omakorda avaldab mõju keelekasutusele.

Kirjutajad ei oska alati eristada tõsisemate teemade käsitlemiseks sobivat stiili kergema meelelahutuse stiilist, neile on see kõik üks ajakirjanduskeel. Nad panevad tähele, et SL Öhtuleht või Eesti Ekspress kasutab oma reportaažides üsna vabalt argikeelt, madalstiilseid väljendeid ning vandesõnu, ja nad järeldavad: ahaa – tänapäeva ajalehekeel ongi selline. Ning kirjutavad oma arvamused, artiklid või uudised päevalehte samas stiilis. Stiilitaju ja oskus eristada eri kanaleid ja väljaandeid üksteisest ka keeleliselt on see, mis puudu jääb.

Seesugune kõnekeelne ja meelelahutuslik keelekasutus on tuttav ka muu maailma kergema ajakirjanduse veergudelt, kuid seda ei võeta harilikult üle kvaliteetlehtedes või siis eraldatakse selle jaoks vastavad lisad (näiteks NYT Helsingin Sanomates). Eestis seda vahet alati ei tehta. Pean seda üsna otsest selle tagajärjeks, et ajakirjanduses töötab üha vähem professionaale ja üha rohkem lihtsameelseid algajaid, kes ei oska pöörata tähelepanu paljudele olulistele asjadele. See näitab, kui tugevasti on meedia keel seotud ühiskonna üldise kultuuritaustaga ja sellest sõltuv. Väga selgelt paistab see välja ka piltlike väljendite kasutuses.

Piltlike väljendite allikas on linnakultuur

Piltlike väljendite kasutuses on toimunud pööre. Vanemad eesti fraseoloogismid (kõnekäänud, võrdlused) ja metafoorid olid pärit maakultuurist, külaühiskonnast: on *aeg atra seada* öeldi uue asja ettevalmistusega seoses; kui keegi tegi mingi rumaluse, siis öeldi, et *astus rehale* või *sülitas vastu tuult*; mõttetu tegevuse kohta öeldi, et see on *nagu vasikaga võidujooksmine*.

Praeguste väljendite taust on teine. Mõjukad inimesed elavad linnades, tekste kirjutavad peamiselt linnainimesed, ja ka piltlike väljendite allikas on peamiselt linnakultuur: sport, teater jms. Enam ei räägita *adra seadmisest*, vaid *stardijoonete asumisest*, ei astuta rehale, vaid pigem *ämbrisse*. Spordi- ja teatrikeelest on eriti palju üle võtnud poliitikud: läbirääkimised on *lõpusirgel*, parteide *võidujooks*, probleem *söödeti ette*, valitsus *viskas palli* opositsioonile *tagasi*, *eelsoojenduseks* vaieldi maksupoliitika üle, keegi *viskas (käte)rätiku ringi*; *kulissidetagused* läbirääkimised, konflikte *lavastama*, *peaosa mängima*, *statisti rollis* olema. Suur osa neist väljenditest on rahvusvahelised ja kasutusel paljudes keeltes.

Iseenesest aktsepteeritavas püüdluses lähendada tavalist argikeelt võib-olla üsna kaugeks jäänud kirjakeelele on kohati mindud kahtlemata liiale. Sõnum ei jõua päralt, kui mõne rühma igapäevast kõnekeelt ja slängi kasutatakse kõigile mõeldud teabe vahendamiseks (*mis värk on?*). Ajakirjanik ei ole siis enam lugeja teenistuses, vaid demonstreerib oma verbaalset andekust ja teravmeelsust, mille eesmärk on pigem ennast esile tõsta kui vahendada vastuvõtjale teavet ja arusaamisi elust ja maailmast. Näiteid selle kohta, kuidas keele registrid on segunenud nii, et lugejal on raskusi arusaamisega, võib leida palju.

Ka tänavazargooni ja vandesõnade toomine asjaliku riikliku ja poliitilise kommentaari ja analüüsi keelde ei ole sobiv. Mõned näited. Kommentaator rõõmustab, et politseil on õnnestunud illegaalsetele immigrandidele *käpp peale panna*; igapidi asjalikus raadiosaates ütleb noor reporter järsku: „*Kuradi hea on teisi õpetada*“; ennast kvaliteetajaleheks nimetava väljaande ajakirjanik kirjutab täiesti asjalikus veerus „*mis sitasti, see uuesti*“; kultuurilehe kirjandusarvustusest loeme: „Kuid juba avakolmandikus toob Blackmore esimesed ohvrid ka õövastavatest kultuurifilosoofilistest spekulatsioonidest õövastujate altarile, *andes jalaga munadesse* kultuurile ja elule ...“, maailmakuulus kultuuritegelane ütleb oma intervjuus: „Seda nn *pohhui*-tunnet saame ilmselt

ka näha ...“. Need pole üksikud näited, vaid täiesti igapäevaseks saanud avalik keelekasutus.

Kontaktid ja mõjutused ei piirdu ainult kõnekeelega ja noorsookultuuriga. Ka poliitika, äri, kogu meedia on vastuvõtlik rahvusvahelistele mõjutustele. Kõiki tõlkelaene ei ole kerge märgata ja põhjalikumalt ei ole eesti keelekasutuse muutusi veel jõutud uurida. Inglise laensõnad ja kõnekeelsed väljendid torkavad kergemini silma ja nendest räägitakse seetõttu ka rohkem kui teistest, peidetumatest mõjudest.

Keel muutub

Keele ehitus ja keelereeglid muutuvad, kõige rohkem muutuvad aga keelekasutustavad. Eestis on keelekasutustavade muutumine olnud väga järsk, nii nagu ka ühiskond on muutunud järsku ja täielikult. Mingis mõttes on keelekasutus nagu mood: ühel hetkel kiirustavad kõik ühes suunas, järgmisel hetkel on moes midagi muud. Ma ei arva, et see pilt, mille ma siin esitasin eesti keelekasutustavadest, meediast ja meedia keelest, on midagi lõplikku või püsivat. Muutusi ja selginemist on märgata ka viimastel aastatel.

1990. aastate alguses, kui kõik piirid kadusid ja üldine vabanemise eufooria tõmbas kõik kaasa, näis, et keelekasutussituatsioon on kohati üsna anarhistlik ja reegliteta. Praegu on olukord selgelt normaliseerumas. Olulisim on, et hakatakse tajuma eri keelekasutusviiside, eri keelevariantide ja registrite piire ja erinevusi. Nõukogude ajal oli meil ainult üks lubatud ja normitud keelevariant, mida kõik kasutasid. Nüüd võtab aega harjuda sellega, et keelel on palju variante ja allkeeli, ning õppida sellel maastikul orienteeruma. Positiivse näitena võib nimetada ka seda, et kui 1990. aastate alguses kaotati massiliselt keeleteimetajate ja korrektorite ametikohti kui omanike meelest tarbetuid, siis nüüdseks on vähemalt suuremates päeva- ja nädalalehtedes jälle ametis inimesed, kelle ülesanne on väljaande keelekasutusel silm peal hoida.

Kirjandus

Erelt, Tiit 2003. Sõnavõistlus andis uued eesti sõnad. – Oma Keel 1, 5–19.

Kasik, Reet 2000. Kas *surfama* või *surfama*? – Keel ja Kirjandus 12, 889–890.

Kasik, Reet 2002. Uudiste süntaks. – Renate Pajusalu, Tiit Hennoste (toim-d).

Tähendusepüüdja. Pühendusteos professor Haldur Öimu 60. sünnipäevaks

22. jaanuaril 2002. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 200–219.
- Kasik, Reet 2003.** Ajakirjanduskeel. – Eesti kirjakeele kasutusvaldkondade seisundi uuringud. Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised 4. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 118–148.
- Kerge, Krista 2002.** Kirjakeele kasutusvaldkondade süntaktiline keerukus. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 23. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 29–46.
- Leemets, Tiina 2003.** Inglise laenu sõjavahetuse eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 8, 571–584.
- Leemets, Tiina 2004.** Mullivann, peenema nimega *jaccusi*. – Maire Raadik (toim). Keelenõuanne soovitab 3. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 55–61.

Õppetöö välismaal

Ilmunud: Õppetöö välismaal. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu Ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu 2003, 360–369.

Alates 1968. aastast on eesti filoloogia osakonnal olnud ühest küljest meeldiv, teisest küljest aga ka palju probleeme põhjustav lisatöö, mis nõukogude ajal nii väga tavaline polnudki: eesti keele õpetamine välismaa ülikoolides. Põhiliselt oli see välismaa muidugi Soome, aga kateeder on saatnud õpetajaid ka Rootsi (Lundi) ja Hollandisse (Groningeni). Üks lektor töötas lepinguga kaks-kolm, hiljem ka neli aastat, seejärel tuli saata uus inimene. Õppejõududele oli võimalus töötada välismaa ülikoolis muidugi haruldane vedamine, sest õpetamise kaasandena tulid täiuslikud raamatukogud, enesetäiendamise ja teadusliku koostöö võimalused. Kodukateedrile tõi välisülikoolide teenindamine ka muret, eeskätt vajaduse oma tööd pidevalt ümber korraldada, sest alati oli keegi, hiljem ka kaks-kolm inimest korraga ära, nende õppekoormus ja muud tööd tuli jaotada teiste inimeste vahel või leida neile ajutised asendajad. Kuna otsustaja ja saatja oli Moskva, siis ei olnud haruldased niisugusedki aastad, kus veel poole septembri peal polnud selge, kes sel aastal ära sõidab ja kas üldse sõidab. Lektorikohale ei kandideerinud üksnes Tartu ülikooli õppejõud, osa õpetajaid valiti välja Tallinna Pedagoogilisest Instituudist ning Keele ja Kirjanduse Instituudist, vahepeal oli lektorite hulgas isegi keskkooliõpetajaid. Soome ülikoolidele see hästi ei sobinud, nad eeldasid õppejõule kohast kõrgemat taset ja akadeemilist kraadi ning Moskva kõrgharidusministeerium oli edaspidi sunnitud piirduma Eesti akadeemiliste asutustega.

Pärast Nõukogude Liidu lagunemist on Soome ja Eesti vaheline lektorite vahetus jätkunud, aga nüüd juba tavapärasemal viisil – vabanenud ametikoha kohta avaldab tööd pakkuv ülikool avaliku kuulutuse ja soovijad võivad kandideerida. Välismaal töötamise ajaks nende ametlik side oma koduülikooliga katkeb, s.t tegemist ei ole enam töölähetusega ega üldse Eesti õppejõu välismaale tööle „saatmisega“. Õppejõudude vahetamise vormi üle on diskuteeritud, sest praegusel vabal valikul ei ole mingit seost ülikoolilektorite vahetamise punktiga Eesti ja Soome kultuurikoostöö lepingus. Eesti pool ei ole võtnud

endale seoses eesti keele õpetamisega Soome ülikoolides mingeid ülesandeid ega kohustusi, samuti ei ole võimalik oma ülikooli töölepingut rohkem kui aastaks peatada. Õppejõud peab valima, kas tahab töötada kodumaa või välismaa ülikoolis – ajutise töötamisega ei kaasne mingeid garantiisid, et ta oma koduülikooli uuesti tööle tagasi pääseb. Tagajärjeks ongi, et minek tähendab üha sagedamini minekut päriseks ja üha rohkem Soome ülikooli valib ametisse püsilektori, mis paratamatult nõrgendab otseseid teadus- ja kultuuri kontakte kahe maa vahel.

Kõik sai alguse 1960. aastate teisel poolel, pärast Soome presidendi Urho Kaleva Kekkoneni visiiti Eestisse. Kuni selle ajani olid Soome kultuuri- ja teadusringkondadel olnud tihedad sidemed eeskätt pagulaseestlastega, pärast visiidilt naasmist andis president teada, et tema riiki ootab ees suunamuutus: edaspidi suheldakse ametlikult Nõukogude Eestiga ja pagulaseestlaste rolli vähendatakse. Loomulikult tõi see nii Soome kultuuriringkondades kui ka pagulaseestlaste seas kaasa rahulolematust ja solvumist, aga Eesti sai Helsingi–Tallinna laevaliini ning Soome ja Nõukogude Liidu vahelise teadusliku ja tehnilise koostöö lepingusse lisati punkt, et Soome ülikoolide eesti keele lektorite ametikohad täidab edaspidi Nõukogude Liit. Kõrvalmärkusena olgu öeldud, et need kaks asjaolu ei saanud kokku veel palju aastaid – Nõukogude Liidust välismaale tööle minevad spetsialistid saadeti teele Moskva kaudu lennukiga või rongiga. Tallinnast laevaga üle lahe polnud ette nähtud. Mõned julgemad sõitsid siiski, kui olid välispassi kätte saanud, omal vastutusel veel kodust läbi ja ostsid endale ise laevapileti.

Nõukogude Liidule ei olnud välislektorite probleem midagi uut. Moskva kõrgharidusministeeriumis oli üks suuremaid ja edukamaid osakondi see, mis tegeles vene keele õpetajate valimise ja saatmisega maailma riikidesse.

Eesti keele kursused olid ja on Soome ülikoolide õppeplaanides kohustuslikuks õppeaineks kõigile soome keele ja soome-ugri keelte üliõpilastele, täpselt samuti nagu Eesti ülikoolides on eesti filoloogide õppeplaanis ikka olnud soome keele kursus. Keelt õpetab üldjuhul seda keelt emakeelena rääkiv inimene. 1960. aastate lõpuni olid kohad täidetud väliseestlastega: Helsingi ülikoolis töötas Eeva Niinivaara, Turu ülikoolis Martta Päckilä, Jyväskyläs Leho Vörk. Esimene Eestist valitud eesti keele lektor saadeti 1967. aastal Oulu ülikooli. See Põhja-Soome ülikool oli asutatud 1958 ja soome keelt hakati seal peaainena õpetama 1966. aastal. Seega tuli seal eesti keele lektori koht alles luua. Esimesena jõudis 1966. aasta detsembris kohale Tallinnast saadetud

Ellen Noot, kuid tema töötas vaid kevadeni. Sügisel 1968 küsiti õppejõudu juba Tartu ülikoolist ja esimeseks väljavalituks osutus värskelt aspirantuuri lõpetanud Ago Künnap.

Moskval oli pikaks ajaks välismaale tööle saadetava inimese kohta hulk nõudmisi, mida küll varsti hakati olude sunnil pehmemdama, kui välismaaga sõlmitud leping ähvardas sobivate kandidaatide puudumise tõttu täitmata jääda. Leping Soomega tundus aga Moskva jaoks väga tähtis olevat. Oli see ju ainuke kapitalistlik maa, kel Nõukogude Liiduga nii tihedad sidemed. Algu- ses oli välismaale tööle sobiv spetsialist eelistatavalt mees, perekonnainimene, NLKP liige, kel ei olnud välismaal sugulasi. Need nõuded tulid kateedrisse ülikooli välissuhete osakonna kaudu ja olid muidugi kõik mitteametlikud. Õige varsti hakkasid häda sunnil sobima ka naised, parteitud ja isegi vallali- sed. Üks nõue, millest ei taganatud kuni Gorbatšovi ajani, oli välismaal elavate lähisugulaste puudumine. Veel oli Moskval selline poliitika, et meeslektor pidi välismaale sõitma tingimata koos perekonnaga, naislektor aga peret kaasa võtta ei saanud. Moskva ametnike meelest oli perega koos elav meeslektor kindla kaitse all, sest naine vabastas mehe olmemuredest, perekonna eest hoo- litsev naislektor aga oleks eeldatavasti pidanud end jagama pere ja töö vahel ning saanuks end tööle pühendada oodatust vähem. Alles 1980. aastate lõpus jäi Moskva roll väiksemaks ja formaalsemaks. Paberid vormistati küll endi- selt Moskva kõrgharidusministeeriumi kaudu ja välispassi andis Nõukogude Liidu välisministeerium, aga kandidaadi valikusse Moskva enam ei sekkunud. Eesti keele kateedri juhataja professor Huno Rätsep nimelt korraldas 1988. aastal vabariikide autonoomia suurenemise kontrollimiseks „eksperimendi“: kandidaatideks esitati seni välismaa sugulaste tõttu sobimatu Valve Kingisepp ja pärast esimest Soomes töötamise perioodi väljasõidukõlbmatuks tunnista- tud Reet Kasik. Kumbagi ei lükatud enam tagasi, perestroika mõju oli tunda.

Esimesed 20 aastat aga polnud kateedril välislektorite valikul erilisi kaasa- rääkimise võimalusi, kuigi see puudutas otseselt igapäevast töökorraldust. Kateeder küll nimetas kandidaate, aga ülikooli välissuhete referent otsustas, kas kandidaati sobib Moskvale välja pakkuda või mitte. Mingeid põhjendusi muidugi ei antud ega küsitudki. Kui välissuhete osakond oli kandidaadi kõlb- likuks tunnistanud, täitis too enda kohta kaustataie pabereid, hankis ülikooli juhtkonnalt iseloomustuse ja soovitusel ning välissuhete osakond saatis tema paberid Tallinna kõrg- ja keskerihariduse ministeeriumi. Sealt siis liikusid paberid pärast teatud instantsidega kooskõlastust Moskvasse. Kui Moskva

aktsepteeris kandidaadi, siis kutsuti ta ise ka kõrge komisjoni ette ülevaatusele. Koos välismaale tööle suunatavate vene keele lektori kandidaatidega pidid ka eesti keele õppejõud käima instrueerimisseminaridel, kus õpetati elementaarseid käitumisnorme. Kiiret ei olnud kellelgi, Moskvas võis kuluda nädal või rohkemgi oodates, millal kõrgharidusministeerium, välisministeerium ja partei keskkomitee jutule võtavad. Siis saadeti inimene koju tagasi otsust ootama. Otsuse asemel võis tulla uus kutse Moskvasse või nõue otsida uus kandidaat. Ise sain esimesel korral 1974 minema kolmandalt Moskva-reisilt oktoobri lõpul, kui Oulu ülikooli soome keele professor ähvardas järjekordselt võtta väliseestlasest lektori. Teisel korral 1980. aastal tuli Moskvast pärast minu ülevaatamist eitav otsus ja kästi leida sobivam kandidaat. Põhjust loomulikult ei öeldud. Samal ajal tuli Tartus korraldada õppetööd, kuigi koormuste jaotamise ajal eelmisel kevadel, mõnikord aga veel 1. septembrilgi polnud selge, missugused õppejõud üldse õpetamas on.

Loetlen nüüd neid õppejõude, kes Tartu ülikooli eesti keele kateedrist ja soome-ugri keelte kateedrist Soome ülikoolides lühemat või pikemat aega tööl on olnud. Esimene oli Ago Künnap, kes jõudis Oulu 26. oktoobril 1968 ja alles pärast seda, kui soome keele kateedri juhataja professor Pauli Saukonen oli teatanud, et kuna Eestist nähtavasti lektorit saada ei õnnestu, siis kutsub ta uue lektori väliseestlaste hulgast (Laanekask 2002: 45). Järgmisel sügisel jäi pensionile Helsingi ülikooli kauaaegne eesti keele lektor Eeva Niinivaara ja professor Lauri Posti kutsus Künnapi Oulust Helsingisse. Oulusse läks õpetama Tartu ülikooli eesti keele kateedri õpetaja Ülo Parbus, kelle 1972. aastal vahetas välja Aino Valmet. 1974–1976 töötas Oulus Reet Kasik ja järgmise tartlasena pääses sinna 1983. aastal Jaak Peebo. Tartu õppejõududest on Oulus töötanud veel Valve Kingisepp (1988–1992) ja viimased 10 aastat Heli Laanekask (Oulu kohta vt täpsemalt Kingisepp 1992 ja Laanekask 2002).

Helsingis on ikka töötanud tartlased ja tallinlased vaheldumisi, Tartu ülikooli eesti keele ja soome-ugri keelte õppejõududest Jaak Peebo (1975–1977), Eduard Vääri (1977–1979), Tõnu Seilenthal (1979–1982), Haldur Õim (1982–1984), uuesti Ago Künnap (1985–1988 ja 1990–1991), vahepeal Tiit Kukk (1988–1989). Taasiseseisvumise järel on Helsingis lektoriteks olnud Birute Klaas (1991–1995) ja Tiit Hennoste (1992–1996) (Helsingi kohta vt ka Suhonen 1999 ja Kasik 1999).

Jyväskylä eesti keele lektor kutsuti esmakordselt Eestist 1973. aastal. Tartu ülikooli eesti keele ja soome-ugri keelte õppejõududest on seal töötanud Tõnu

Seilenthal (1985–1989 ja 1992–1996) ning Külvi Pruuli (1989–1992 ja 1996. aastast tänaseni). Turu ülikool hakkas eesti keele lektoreid Eestist kutsuma 1976. aastal. Meie õppejõududest on seal töötanud Jüri Valge (1984–1988), Reet Kasik (1988–1992), Karl Pajusalu (1992–1996) ja Ellen Niit (1996–2002). Tampere ülikoolis on töötanud Ellen Uuspõld (1980–1983) ja Aino Laagus (1983–1986).

Töökorraldus Tartu ülikoolis oli niisuguste lähetuste tõttu kohati üpris raske. Eesti keele kateedrist olid 1972–1974 ära Aino Valmet, 1975–1976 Reet Kasik ja Jaak Peebo, 1980–1981 Ellen Uuspõld, 1982–1983 Ellen Uuspõld ja Haldur Õim, 1983–1984 Jaak Peebo ja Haldur Õim, 1984–1988 Jüri Valge, 1989–1992 olid korraga ära Valve Kingisepp, Reet Kasik ja Külvi Pruuli. Soome-ugri keelte kateedrist olid kordamööda ära Ago Künnap ja Tõnu Seilenthal, vahepeal ka Eduard Vääri ja Tiit Kukk, 1989–1991 veel lisaks külalisprofessorina Tiit-Rein Viitso. Osakonna õppetöö korraldamine oli tõeline akrobaatika, sest õppejõudude koormused olid tollal üsna suured ja kõik ained olid kohustuslikud. Asendusõppejõude polnud kuskilt võtta, nii said õppejõu tuleristsed nii kraadiõppurid kui ka laborandid.

Ka Soomes töötamine oli kõike muud kui puhkus. Alguses oli eesti keele lektori põhiülesandeks õpetada eesti keele alg- ja järgkursust soome filoloogia üliõpilastele. Rühmade arv sõltus ülikooli suuruselt. Helsingis näiteks on alati olnud nii palju paralleelrühmi, et alates 1977. aastast on seal korraga ametis olnud kaks lektorit. Peale eesti keele alg- ja järgkursuse mahtusid lektori koormusse ka mõned valikkursused, nende hulgas oli traditsiooniliselt eesti kirjanduse kursus. Helsingi ülikooli teine lektor ongi tavaliselt kirjandusele spetsialiseerunud. Õpikuid ja muid õppevahendeid ei olnud, õppejõul tuli endal kirjutada või kohendada lugemiseks ja tõlkimiseks sobivaid tekste, koostada harjutusi, mõelda välja soome keele ehitusest lähtuvaid grammatikareegleid. Õpetajad olid õnneks kõik tugevad spetsialistid ja teadsid, mida teha. Alguses ei olnud paljundusvõimalused ka Soomes eriti kiita, kuigi tunduvalt paremad kui kodumaal.

1980. aastatel, seoses poliitiliste sündmustega Eestis, tõusis huvi eesti keele, kultuuri ja maa vastu enneolematule kõrgusele. Eesti keele lektorid olid ka varem olnud linnas ja ümbruskonnas teatud mõttes kultuurisaadikud, õpetades rahvaülikoolides ning pidades kõikvõimalikke loenguid ja kohtumisi. 1980. aastate lõpul kasvas huvi ka ülikoolides praktilise keele oskamisest suuremaks ja õpetust laiendati. Mõne aasta jooksul kavandati kõigis ülikoolides

15–20 ainepunkti mahuga eesti keele ja kultuuri alamastme eriala, mille ükskõik missuguse peaainega üliõpilane võis valida kõrvalaineks. Vastu tulles üliõpilaste soovidele laiendas Helsingi ülikool 1994. aastal eesti keele ja kultuuri õpetust veelgi. Alates 1989. aastast on Helsingi ülikoolis olnud ka eesti keele külalisprofessor, kellest esimene oli Tiit-Rein Viitso (1989–1991), seejärel Mati Ereht (1991–1995), Reet Kasik (1995–1999) ja Karl Pajusalu (aastast 2001). Kolme õppejõuga (professor ja kaks lektorit) on välja arendatud läänemeresoome keelte eriala raames eesti keele ja kultuuri õppeaine, mida võib valida nii pea- kui ka kõrvalaineks ja mida võib õppida kuni magistri- ja doktorikraadini (vt lähemalt Kasik 1999).

Üks olulisi ülesandeid, mida eesti keele lektoritel algusest peale tegema tuli hakata, on õppevahendite koostamine. Esimestel aastatel aeti läbi paljudatud materjalidega (Oulus näiteks kopeeriti aastaid Ülo Parbuse tekstikogumikku), pikkamööda hakkasid õpikud ka trükist tulema. Esimesena avaldas Soome Kirjanduse Selts juba 1975. aastal Eduard Väari koostatud „Viron kielen oppikirja“, aga kõrgkooliõpikuna seda eriti ei kasutatud. Populaarsemaks sai suhteliselt õhuke „Mõnda Eestist“, mille panid kokku Tõnu Seilenthal ja Toivo Kuldsepp 1980. aastal. Raamat andis lühiülevaate eesti keele grammatika süsteemist, valiku lugemistekste ja harjutusi. Sõnastiku puudumisest hoolimata kasutati seda õppematerjali aastaid ning 1986 anti välja ka kordustrükk.

1991. aastal koostas Turu ülikooli eesti keele lektor Reet Kasik ülikooliõppe vajadustest lähtuva õpiku „Hakkame rääkima!“, mida järgmise kaheksa aasta jooksul anti välja kaheksa kordustrükki ja kasutati eesti keele põhikursuse õpikuna kõigis Soome ülikoolides. Õpik sisaldab lugemistekste, soome keele ehitusest lähtuva kontrastiivse grammatikakäsitluse, harjutusi ja sõnastiku (vt Valge 1992). 1990. aastate teisel poolel ilmus Soomes mitmeid eesti keele õpikuid. Enamikus ülikoolides tänaseni kasutatava põhjaliku, metoodilise ja mitmekülgse õpiku „Keesild“ üks autoreid on Tartu ülikooli õppejõud Renate Pajusalu, kes ise on õpetanud soomlastele eesti keelt nii Turu ülikoolis kui ka arvukatel suvekursustel.

Muudest õppevahenditest võib märkida kahte tekstikogumikku: Kuldsepp ja Seilenthal panid kokku „Nykyviron lukemisto“ (1979), Jüri Valge koostas ja toimetas koos Mauno Koskiga Turus tõlkekogumiku „Nonn“ (1988), kus kõrvuti ilmusid eesti- ja soomekeelsed tekstid. Tiit Kukki avaldas Helsingi ülikoolis karjala keele tekste (1989), Mati ja Tiiru Ereht koostasid eesti-soome keeleteaduse sõnastiku (1. tr Helsingi 1992, 2. tr Tartu 1995). Muud

õppekirjandust peale praktilise keele õpikute ja tekstivalimike on vähe. 1999. aastal ilmus Helsingis Castrenianumi toimetiste sarjas eesti keele eriala üliõpilastele mõeldud Reet Kasiku „Johdatus viron kielen tutkimukseen“, millest tänaseks on ilmunud ka teine trükk. Raamat annab soome üliõpilastele ülevaate eesti keele uurimise ajaloost ja tänapäevast (vt Suutari 2002).

Soomes tegutsenud eesti keele lektorite teadustöös võib eristada kaht suundumust. Enamik õppejõude on jätkanud oma varasemaid uurimissuundi. Tänu vabalt kättesaadavale teaduskirjandusele ja uutele teaduslikele kontaktidele on leitud uusi või värskemaid lähenemisnurki. Kaks õppejõudu kaitsesid Soomes töötamise ajal edukalt doktoriväitekirja. Ago Künnap väitles 1971. aastal Helsingi ülikoolis doktoriks samojeedi keelte alal ja Karl Pajusalu 1996. aastal Turu ülikoolis eesti murdemorfoloogiast. 1990. aastate algusest on Turu ülikooli soome keele kateedri teadusteamades arvestatud Eesti uurijate panusega. Põhiolemuselt kontrastiivsed teadusprojektid olid 1991. aastal alustatud „Soome ja eesti sõnavara ja nimevara võrdlus“ professorite Päivi Rintala ja Aimo Hakaneni juhtimisel ning 1992. aastast „Läänemere keelte grammatiline võrdlus“ (SCLOMB) professor Valma Yli-Vakkuri juhtimisel, millesse olid kaasatud ka eesti keele lektorid (vt Hakanen, Alhoniemi 1996). Turus töötanud eesti keele lektorid on olnud tegevad ka kunagise Tartu ülikooli eesti keele professori Mihkel Toomse hiiglasliku käsikirja „Lõuna-Eesti murded 1–30 (1976–1984)“ tutvustamisel ja kättesaadavaks tegemisel. Toomse kinkis oma 30-kõitelise suurtöö Turu ülikoolile. Uurimuse tausta, allikaid ja käsituslaadi tutvustas Jüri Valge, Karl Pajusalu koostas ja toimetas kaardikogumiku, Ellen Niit oli abiks Toomse keelekasutuse redigeerimisel (vt Pajusalu 1998). Laiem koostööprojekt oli 1980. aastatel „Soome ja eesti keele grammatiline võrdlus“, kus peale eesti keele lektorite osales muidki uurijaid nii Soome kui ka Eesti ülikoolidest ja teadusasutustest.

Praktiline õppetöö on kaasa toonud vajaduse soome-eesti võrdlevate uurimuste järele. Soome ülikoolides töötavad eesti keele lektorid on alates 1975. aastast korraldanud lektorite kokkutulekuid. Esimesel kokkutulekul Jyväskyläs osalesid Reet Kasik, Toivo Kuldsepp ja Jaak Peebo. Eesmärgiks oli ühtlustada nõudeid, jagada kogemusi ja arutleda õpetamisega seotud probleeme. Kellelgi ei olnud soomlastele eesti keele õpetamise kogemusi, aga töö käigus oli selgunud, et sugulaskeele õpetamine toob kaasa hoopis teistsuguseid probleeme kui näiteks eesti keele õpetamine vene keele baasil. Viimasega oli suur osa Soome tööle tulnud õppejõude kokku puutunud. Seda

kokkutulekut võib teatud mõttes vaadata tulevaste eesti-soome kontrastiivseminaride algtoukena. 1982. aastast hakkasid Soomes töötavad eesti keele lektorid koostama soome õpilaste keelevigadest kartoteeki, millest 1987. aastal hakati arvuti abiga moodustama kontrastiivset vigade panka, kus veainestik oli teatud põhimõtete järgi kodeeritud. Eesti keele lektorite kokkutulekutest kasvas välja iga-aastane vigade analüüsi seminar ja osavõtjate ring laienes teistegi eesti ja soome keele võrdlemisest huvitatud uurijatega. 1983. aastast on seminaride ettekanded koondatud sariväljaandeks, mis teisest numbrist alates sai ühisnime „Lähivertailuja“ (vt lähemalt Punntila 1997). Seni viimane „Lähivertailuja“ kannab ilmunisnumbrit 13 (Joensuu 2003). Paljud neis kogumikes avaldatud artiklid käsitlevad soome üliõpilaste spetsiifilisi veatüüpe ja nende lingvistilist tausta. Tartu ülikooli keeleõppejõududest tegid selleteemalisi uurimusi Tõnu Seilenthal, Ago Künnap, Jüri Valge, Haldur Õim.

Et enamik Soomes töötavaid õppejõude olid keeleteadlased, siis sai pedagoogilise suunitlusega teema „Eesti keel võörkeelena“ varsti juurde puhtalt lingvistilise eesti ja soome keele kontrastiivse analüüsi, mis arendati välja riikidevaheliseks koostööprojektiks. Eesti ja soome keele struktuuri ja kasutuse kõrvutavaid uurimusi on avaldanud näiteks Ellen Uuspõld, Valve Kingisepp, Reet Kasik, Mati Erelt, Renate Pajusalu, Birute Klaas. Keele kõrval on analüüsitud kõrvutavalt ka kultuurisidemeid (nt Heli Laanekask, Jüri Valge). Kõik kontrastiivsed uurimisteed ei ole lõppenud Soomest naasmise järel ja loomulikult on uurimistulemusi avaldatud ka mujal kui „Lähivertailuja“ sarjas.

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et nõukogude ajal oli Soomes töötamine õppejõududele hindamatuks enesetäiendamise võimaluseks. Ühelt poolt muidugi teaduslikult, sest tollal oli Eestis praktiliselt võimatu kätte saada lääne uuemat teaduskirjandust või pääseda konverentsidele. Aga teiselt poolt ka üldkultuuriliselt. Soomes töötamise aastate jooksul oli näiteks võimalus peale soome kirjanduse lugeda väliseesti ilukirjandust, samuti sellist väliskirjandust, mida Nõukogude Liidus ideoloogilistel põhjustel välja ei antud, rääkimata ajalookirjandusest, memuaristikast ja filosoofiast. Me tutvusime akadeemilise maailma ja lääne ülikoolihariduse tavadega, nii et kui 1990. aastate alguses tuli hakata Tartu ülikooli eesti filoloogia osakonna õppe- ja teadustööd uutele alustele seadma, ei olnud meil tarvis mingit ülemineku- ega harjumisaega. Kujutasime üsna täpselt ette, milline peab akadeemiline haridus olema ja millistest osadest koosnema. Usutavasti on tänasele eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonnale sellest kasu olnud.

Kirjandus

- Hakanen, Aimo, Alho Alhoniemi 1996.** Suomen kielen ja sen sukukielten opetus ja tutkimus Turun yliopistossa. 75-vuotishistoriikki. – Sananjalka 38, 177–206.
- Kasik, Reet 1999.** Viron kieli ja kulttuuri oppiaineena Helsingin yliopistossa. – Reet Kasik, Leena Huima (toim-d). 75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa. Castrenianumin toimitteita 56. Helsinki, 146–152.
- Kingisepp, Valve 1992.** 25 vuotta viron opetusta Oulun yliopistossa. – Helena Sulkala, Valve Kingisepp (toim-d). Viron kielen päivä 6.5.1992. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 35, 75–83.
- Laanekask, Heli 2002.** Eesti keel Oulu ülikoolis. – Jüri Valge (toim). Eesti keel ja kultuur maailmas. 13.–15. august 2000, Tartu. Ettekanded. Tartu, 44–54.
- Pajusalu, Karl 1998.** Alustuseks. – Karl Pajusalu (toim). Mihkel Toomse, Lõuna-Eesti murded 1–30. Kaardid. Turun yliopiston suomen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 56, 5–6.
- Punntila, Matti 1997.** Soome ja eesti keele kontrastiivne uurimine. – Riho Grünthal, Reet Kasik (toim-d). Lähivertailuja 9. Castrenianumin toimitteita 53. Helsinki, 7–14.
- Suhonen, Seppo 1999.** Viron lehtoraatti 75-vuotias 23.11.1998. Avauspuhe. – Reet Kasik, Leena Huima (toim-d). 75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa. Castrenianumin toimitteita 56. Helsinki, 9–12.
- Suutari, Toni 2002.** Viron kielen tutkimuksen historiaa. – Virittäjä 106/1, 156–159.
- Valge, Jüri 1992.** Uus eesti keele õpik soomlastele ilmunud ja läbi müüdüd. – Keel ja Kirjandus 4, 249–250.

Eesti keele ja kultuuri eriala Helsingi ülikoolis

Ilmunud: Viron kieli ja kulttuuri oppiaineena Helsingin yliopistossa. – Reet Kasik, Leena Huima (toim-d). 75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa. Castrenianumin toimitteita 56. Helsinki 1999, 146–152. Eesti keeles ilmutub esimest korda.

Selle 75 aasta jooksul, mis on möödunud eesti keele lektoraadi asutamisest, on eesti keele õpetus Helsingis arenenud ja mitmekesisestunud ning laienenud ka mujale Soome. Peale Helsingi on eesti keele lektoraadid Oulu, Turu, Tampere ja Jyväskylä ülikoolis. Soomes on olnud tavaks valida lektoriks emakeelne eestlane. Esimesed lektorid olid püsivalt Soomes elavad eestlased, Helsingis näiteks Villem Grünthal ja Eeva Niinivaara. 1960.–1970. aastatel õnnestus soomlastel lisada Soome ja Nõukogude Liidu vahelise teadusliku ja tehnilise koostöö lepingusse ka eesti keele lektorite saatmine Soome. Sellest alates on lektorid kutsutud või valitud Eestist. Et oleks tagatud õpetaja hea ja tänapäevane keeleoskus ning tihedad keele- ja kultuurisuhted kodumaaga, sõlmitakse külalislektoriga harilikult kolm või neli aastat kestev töösuhe.

Soome ülikoolid ja üliõpilased on olnud alati huvitatud eesti keelest. Juba 1970. aastatel kasvas eesti keele õppijate arv nii suureks, et 1978. aastast alates on siin olnud kaks eesti keele lektorit. 1980. aastatel laiendati eesti keele õpetust nii, et kõigis ülikoolides kavandati 15–20 ainepunkti mahuga eesti keele ja kultuuri alamastme eriala, mille üliõpilane võis valida kõrvalaineks. Vastu tulles üliõpilaste soovidele laiendas Helsingi ülikool 1994. aastal eesti keele ja kultuuri õpetust veelgi. Praktilise eesti keele õpetamisest soome keele ja soome-ugri keelte eriala üliõpilastele on nüüdseks välja arendatud läänemeresoome keelte eriala raames eesti keele ja kultuuri õppeaine, mida võib valida nii pea- kui ka kõrvalaineks ja mida võib õppida kuni magistri-, litsentsiaadi- või doktori-kraadini. Eesti keele ja kultuuri eriala iseseisvad eksaminõuded kinnitati 1994. aastal. 1989. aastast on soome-ugri osakond valikkursuste õpetamiseks võinud kutsuda Eestist eesti keele või soome-ugri keelte külalisprofessori. 1995. aastast liideti see professor eesti keele ja kultuuri õppeainega ja muudeti alguses eesti keele abiprofessori, 1998. aastast eesti keele professori ametikohaks.

Kolmesuguseid üliõpilasi

Eesti keele põhikursuse läbib Helsingi ülikoolis igal aastal sadakond üliõpilast. Eesti keelt ja kultuuri peaainena tuleb aastas õppima 5–7 üliõpilast. Kõrvalaineks valib eesti keele ja kultuuri eriala igal aastal 15–20 üliõpilast. Kuigi eesti keelele ja kultuurile spetsialiseerunud üliõpilasi on vastu võetud vaid mõni aasta, on juba olemas esimesed magistrikraadiga lõpetanud. Põhiõpingute alamastme õppekava (20 ainepunkti) läbib aastas 15–20 üliõpilast (1998. aasta jooksul 20). Aineõpingute keskastme õppekava (20 + 20 ainepunkti) läbis 1998. aastal üheksa üliõpilast, aga kolme aasta jooksul, mil ise olen Helsingi ülikooli eesti keele professori ametis olnud, on aineõpingute õppekavasse kuuluva praktikumi edukalt lõpetanud 40 üliõpilast. Nendel on keskastme õppekava läbitud või õpingud lõpusirgel.

Õpetamise teeb keeruliseks see, et osakonnas on vähemalt kolmesuguseid üliõpilasi. Esimese rühma moodustavad keeleainete üliõpilased, kes valivad keeleteaduse kursusi ka mujal kui soome-ugri osakonnas. Eesti keelt või sugulaskeeli peaainena õppijaid motiveerivad eeskätt keeleoskus ja praktilised kursused. Soome keelt või teisi keeli peaainena õppijad suhtuvad keeleõpingutesse teoreetilisemalt ja sageli teaduslikult. Teise rühma moodustavad eesti keelt kõrvalainena õppijad, kelle peaine võib keeleteadusest üsna kaugel olla: matemaatikud, geograafid, muusikud, bioloogid, riigiteadusi, rahvateadust, ajalugu või peaaegu ükskõik mis eriala õppivad üliõpilased, kellel võib olla üsna vähe teadmisi grammatikast ja keeleteadusest. Eesti keel ja kultuur sobib suurepäraselt kõrvalaineks mis tahes eriala üliõpilastele, kes on huvitatud Eestist või Baltikumist või kavandavad oma erialal koostööd Eestiga. Kolmanda rühma moodustavad Eestis sündinud ja sageli ka Eestis gümnaasiumi lõpetanud noored, kes ühel või teisel põhjusel on kolinud Soome elama, õpivad siin peaainena emakeelt ja loodavad endale sellest ametit, või õpivad peaainena midagi muud, aga tahavad ära kasutada oma emakeelt ja valida see kõrvalaineks. On kindlasti parem minna küsima suulise tõlgi, kirjaliku tõlkija või nõuniku tööd Helsingi ülikooli magistripaberitega kui pelga teatega, et eesti keel on taotleja emakeel.

Üliõpilaste valikuvõimalused

Kui üliõpilased on niivõrd erinevad ja nii erinevate huvidega, ei ole kerge korraldada kõiki rahuldavat õpetust. Osakonnas ongi võrdlemisi palju valikuvõimalusi. Põhiõpingud (alamaste, 20 ainepunkti) annavad algse keeleoskuse (eesti alg- ja järgkursus ning tõlkekursus I), samuti algteadmised eesti kultuurist (kirjandusest, ajaloo, ühiskonnast ja kultuurist) ja keeleteadusest (keeleteaduse alused ja sissejuhatus eesti keele uurimisse). Õppekavasse kuulub 5 ainepunkti soome keele õpinguid või alternatiivselt kultuuriõpinguid, kui neid ei ole sooritatud mõne muu õppeaine osana. Eestlastest üliõpilased läbivad keeleoskuse õpingute asemel õigekeelsus- ja väljendusõpetuse kursused. Aineõpingute 20 ainepunkti võib juba kavandada kas keele- või kultuuri-suunaga. Kõik läbivad 5 ainepunkti ulatuses eesti keele struktuuri kursusi, samuti 5 ainepunkti ulatuses kultuurikursusi. Lisaks võib sooritada 5 ainepunkti eesti keele arengu kursusi (keelekorraldus, vana kirjakeel, murded, keeleajalugu) või nende asemel sama mahuga kultuuriõpinguid. Keeleoskust süvendatakse tõlke-, vestlus- ja kirjutusharjutustega. Lisaks kuulub aineõpingutesse praktikum, mis vastab umbes Tartu ülikooli keskastme seminarile. Praktikumil jooksul kirjutavad üliõpilased esimese väiksemahulise iseseisva uurimuse eesti keelest või kultuurist. Esimestel aastatel oli praktikum alati eesti keelest, nüüd on üliõpilaste suunavalikuid arvesse võttes kavandatud üle aasta kirjanduse või mõne muu kultuuriala praktikum. Eesti keele professorina olen korraldanud kahesuguseid keelepraktikume. Esimesel aastal tegin nii nagu Tartu ülikoolis: aitasin igal üliõpilasel (neid oli 18) valida praktikumiteema talle huvipakkuvast valdkonnast ja kujutasin ette, et praktikumitöö võiks hiljem edasi arendada *pro gradu* uurimuseks. Töökava ei õnnestunud kõige paremini. Ettekannet arutasid peamiselt oponent ja praktikumi juhendaja, kaasüliõpilasi oli raske saada huvituma ja osalema. Peale selle selgus, et sellest ei olnud palju kasu edasisi õpinguid silmas pidades – Helsingi üliõpilane hakkab mõtlema *pro gradu* töö teema peale alles siis, kui süvendavad (ülemastme) ained on enam-vähem sooritatud. Keegi ei jätkanud praktikumis valitud teema uurimist. Järgmistel aastatel kavandasin temaatilise praktikumi. Ühine teema oli sõnavara polüseemia ja selle peegeldumine eestikeelse teksti soomenduses. Igaühel oli uurida üks sõna, aga probleemid, meetodid ja tööviisid olid ühised. Praktikumid olid huvitavamad kui eelmisel aastal. Igaüks õppis varem esinenute vigadest – ja mis kõige tähtsam, kõik praktikumitööd

valmisid õigel ajal, samal kevadel. Esimese aasta praktikumitöödest on mõni siiani puudu.

Süvendavate (ülemastme) õpingute hulka kuulub keeleoskuse parandamiseks mitmesuguseid kirjaliku ja suulise tõlke ning kirjutusharjutusi, keelepraktika Eestis, 10 ainepunkti erikursusi ja seminar. Erikursusteks valib üliõpilane 10 ainepunkti keeleteaduse valikkursusi või nende asemel samas mahus kirjanduse ja muude kultuurialade valikkursusi. Peaaine-üliõpilasel on mõttekas valida selliseid kursusi, mis toetavad tema lõputööd.

Erikursused ja raamatueksamid

Kuna osakonnas moodustatakse igal aastal vähemalt seitse eesti algkursuse rühma, siis õpetavad lektorid peaaesjalikult põhiõpingute ja keeleoskuse kursusi. Meie lektorid on akadeemiliselt kõrgetasemel ja oleme muidugi üritanud kasutada nende teadmisi ka kesk- ja ülemastme õpingutes. Kumbki lektor on pidanud semestri jooksul vähemalt ühe erikursuse, heal juhul kaks. Kesk- ja ülemastme õpingute keeleteaduslike kursuste eest vastutab külalisprofessor, kirjanduse ja kultuuri kursuste eest kirjanduse lektor. Õppejõudude loetavate kursuste kava vaheldub igal aastal, et üliõpilastel oleks mõne aasta jooksul võimalik läbida võimalikult palju erinevaid loengukursusi. Sellest hoolimata tuleb suur osa kesk- ja ülemastme kursustest sooritada kirjanduse põhjal, nn raamatueksamitena. Aine- ja süvendavad õpingud on eestikeelsed, nii loengud kui ka loetav kirjandus. Palju probleeme sünnib sellest, et Eestis ei ole avaldatud piisavalt ülikooli tasemele sobivat keeleteaduslikku kirjandust. Õppekirjandust on vähe. Oleme püüdnud asendada neid artiklipakettidega. Aina kui on vaba aega, olen püüdnud koguda mingil teemal 150–200 lehekülje mahuga artikliloetelu. Samasugust tööd teevad ka teised eesti õppejõud. Igal aastal paljundatakse üliõpilaste jaoks õppekirjanduse nimekiri, mis pakub võimaluse sooritada kirjanduse põhjal neid kohustuslikke eksameid, milles ei ole sel aastal peetud loengukursusi, ja lisaks valiku erikursusi, mille hulgast üliõpilane võib valida endale sobivad. Õnneks on soome-ugri osakonnal kõrgetasemeline raamatukogu. Hoolimata suurenevast rahapuudusest tellitakse osakonna raamatukokku ikka olulisemaid Eesti ajakirju. Meil on kõik aastakäigud ajakirju Keel ja Kirjandus, *Linguistica Uralica*, *Looming*, *Teater*. Muusika. Kino, *Vikerkaar* ja Akadeemia, samuti Emakeele Seltsi aasta-raamatud ja vanemad ajakirjad Eesti Keel ja Eesti Kirjandus. Kuigi enam ei ole

võimalik osta kogu ilmuvat ilukirjandust, on osakonna eesti õppejõud püüdnud hankida kõik Eestis avaldatud keeleteaduslikud ja kultuurialased teosed. Eri kultuurialade katmine on muidugi raske, sest väli on avar ja kultuur on mitmekesine.

Et õpetus ei oleks liiga sõltuv ühe-kahe õppejõu teadmistest ja oskustest, oleme kasutanud kõiki võimalusi saada välisõppejõude. Koos Tuglase seltsiga korraldame igal semestril ühise kursuse mingist Eesti kultuurivaldkonnast. Lektorid kutsutakse Eestist. Helsingis ametliku tõlgina töötav Anu Ehro on pidanud väga populaarseid ametikeele tõlkekursusi. Kogenud tõlkija, Eesti Instituudi juhataja Kulle Raig on pidanud suulise tõlke kursusi. Osakonna väga väike eelarve ei ole lubanud kutsuda külalisõppejõude, aga oleme saanud mingil määral raha väljastpoolt vähemalt ühe suulise ja kirjaliku tõlke kursuse tellimiseks igal semestril. Aineõpingute või vähemalt süvendavate õpingute ajal on peaaegu iga meie üliõpilane saanud semestri või aasta õppida vahetusüliõpilasena Tartu ülikoolis. Seal sooritatud eksamid ja arvestused on siin arvesse võetud asenduskursustena. Samal ajal saab arvestatud kohustuslik keelepraktika ja muidugi lisandub ka keeleoskus.

Lõputöö ja teemade valik

Magistrikraadi saamiseks nõutavad *pro gradu* tööd püütakse kirjutada eesti keeles. Praegu on meil mõnieteist magistritööd kirjutavat üliõpilast. Umbes pooled teevad oma uurimuse kultuurialalt, enamasti kirjandusest või ühiskondlik-poliitilistest liikumistest, teine pool on valinud keeleteaduse. Teemade valikul oleme püüdnud arvesse võtta Helsingi ülikooli eriseisundit, eeskätt seda, et uurija on välismaalane. Oleme üritanud vältida teemasid, kus eestlasest uurija saavutaks selgelt paremaid tulemusi või vähemalt palju väiksema vaevaga. Magistritöö teemas sisaldub tavaliselt mingi võrdlev aspekt. Osa uurimusi käsitleb tõlkimist ehk uuritakse, kuidas mingi eesti keele nähtus või struktuur on tõlgitav või tõlgitud soome keelde. Sageli sisaldub uurimuses kontrasttiivne või tüpoloogiline vaatepunkt ehk analüüsitakse mingi nähtuse või kategooria väljendusvõimalusi eesti ja soome keeles – mis neis on sarnast ja millest tulenevad erinevused. Kolmas teemaring on eestlased ja eesti keel Soomes. Sel alal on lõpetanud üks eesti keele ja kultuuri magister, kelle uurimuse põhjal on meil mingi sotsioloogiline pilt Soome eestlastest ja nende keeleprobleemidest. Ta on kraadiõppurina teemat laiendanud ja jätkab Soome

eestlaste uurimist. Nüüd juubeliaastal olen üritanud vihjata, et ka eesti keele õpetamise ajalugu Soomes ja Helsingi ülikoolis oleks kindlasti huvipakkuv uurimisteema.

Eesti keel ja kultuur on populaarne õppeaine, üliõpilasi on piisavalt ja mitmed neist on leidnud endale huvitava töö Eesti ja Soome suhete valdkonnas.

TEKSTILOOMEST

Meediatekstide analüüs: struktuur ja keelekasutus

Artikkel on kokku pandud kahe varem ilmunud artikli põhjal.

Ilmunud: Meediateksti analüüs: eesmärgid ja metoodika. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad V. Meediatekstide keelekasutus ja selle sotsiokultuurilised taustad. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008, 10–43.

Uudistekstide struktuur ja keelekasutus. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad V. Meediatekstide keelekasutus ja selle sotsiokultuurilised taustad. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008, 44–64.

1. Tekstianalüüsi lähtekohad

Kriitiline tekstianalüüs on tekkinud soovist hõlmata lingvistilisse tekstianalüüsi kriitiline vaatepunkt ehk keelekasutuse ja ühiskondlike struktuuride, majanduse ja võimu vahetõrgete vaatlemine. Üks tuntumaid kriitilise diskursuseanalüüsi arendajaid on olnud Norman Fairclough, kes esitas selle meetodi põhimõtteid oma raamatutes „Language and Power“ (1989) ja „Discourse and Social Change“ (1992). Fairclough’ järgi tähendab kriitilisus selle arvestamist, et sotsiaalsed tavad ja harjumused, eriti aga keelekasutustavad on seotud põhjuse ja tagajärje suhetega, mida keelekasutajad tavaolukorras ei märka. Enamikule inimestele on ebaselge võimu ja keelekasutuse seos, kuigi lähemalt vaadates on keel võimukasutuses kesksel kohal. (Fairclough 1995: 97, 1997: 75)

Idee, et tekstide kaudu on võimalik uurida ka ühiskondlike institutsioonide, sotsiaalsete tavade ja võimuvahetõrgete muutusi, tõi ühiskonnateadusse Michel Foucault (1972). Empiirilise analüüsi aspektist on Fairclough’ jt lingvistilise rõhuasetusega tekstianalüüsi meetodid siiski tulemuslikumad kui Foucault’ suhteliselt abstraktne teooria. Tänapäeval nähakse kriitilist tekstianalüüsi kui meetodit, mille abil on võimalik analüüsida uurimisobjektiks olevate tekstide sotsiokultuurilist ülesehitust ja moodustumist. Tekstid sünnivad ikka mingis majanduspoliitilises kontekstis. Kriitiline tekstianalüüs pakub vahendeid uurimaks, kuidas see kontekst peegeldub uuritavates tekstides. Kriitiline tekstianalüüs on eeskätt tekstide sisu ja tähenduse analüüsimise meetod, mis võimaldab süvendatult analüüsida tekstide struktuure, tähendusi ja vorme kriitilisest vaatepunktist.

Moodsa keeleteaduse esindajad hakkasid tekstile tähelepanu pöörama 1970. aastatel. Tekkis nn tekstilingvistika, mille eesmärgiks oli vaadata, kuidas laused omavahel seostuvad tekstiks. Teksti vaadeldi kui lausetest koosnevat iseseisvat keeleüksust. Analüüsi eesmärk oli selgitada teksti struktuurilised seaduspärasused, jagades selle väiksemateks üksusteks ja uurides osadevahelisi suhteid põhimõtteliselt samal viisil, kui morfoloogias vaadeldakse sõnade moodustumist või süntaksis lausete moodustamist. Tekstiosade vahel eeldati valitsevat samasugused rinnastus- ja alistussuhted nagu sõnade ja lausete vahel. Uurimisobjektiks olid tekstisidususe võtted, tekstistrateegiad, tekstitüübid, tekstistruktuurid ja muud teksti vormitunnused. Kaugemale arendatud mudelites lähtuti eeldusest, et tekstide kirjelduses võib leida universaalseid tekstimalle ja struktuure, mille abil võib koostada tekstigrammatikaid samal viisil nagu lausegrammatikaid. (Vt nt van Dijk 1972, 1980, Halliday, Hasan 1976, Enkvist 1978, Werlich 1982.) Päriselt tekstigrammatikateni ei jõutud, aga saadi teada palju rakenduslikult kasulikku teksti arusaadavuse ja heakeelsuse, tekstistruktuuride, tekstitüüpide ja -liikide kohta (teksti vormitunnuste käsitlemist rakenduslikust aspektist vt nt Kasik 2007). Sai aga ka selgeks, et kuigi teksti vormitunnused on igati olulised, on nad siiski ainult üks teksti paljudest omadustest. Tekste ei ole võimalik lõpuni analüüsida ega mõista tähendusest lahus ja tekstiga seotud kesksed probleemid koonduvad just teksti tähenduse ümber. Tänapäeval mõeldakse tekstianalüüsi all peamiselt teksti tähenduste uurimist ja ka sõna „tekst“ kasutatakse eeskätt nende tähenduste väljendamiseks, mida keelekasutusega luuakse.

Kõige otsesema tõuke sai tähendusele keskenduv tekstianalüüs Michael A. K. Halliday (1994) funktsionaalsest grammatikast. Siit võeti omaks põhimõte, et keel on tähenduste potentsiaal ja tekstianalüüs vaatleb, kuidas neid võimalusi realiseeritakse. Keelekasutus on alati valik paljudest võimalustest ja seepärast ei saa öelda, nagu peegeldaks keelekasutus objektiivselt maailma ja tegelikkust. Poeetika vana reegel vormi ja sisu lahutamatu seosest kehtib kogu keelekasutuse kohta. Väljendusviisi varieerimine muudab ka tähendust. Igasugune keeleline valik on seotud teksti looja vaatepunktiga. Vaatepunkti valiku teadlikkus varieerub. Kirjandusteaduses on kaua eristatud üksteisest (erinevate terminoloogiliste variantidega) konkreetset füüsilist vaatepunkti (kaugus, füüsiline asend kirjeldatava suhtes jne), psühholoogilist vaatepunkti (emotsionaalne suhe kirjeldatavaga) ja ideoloogilist vaatepunkti (maailmapilt). (Kalliokoski 1996) Vaatepunkti valimine tähendab objektiivse kirjelduse

võimatust: peale nähtu sisu edasiandmise annab iga kirjeldus samas ka infot kirjeldaja suhtumise kohta kirjeldatud sündmusesse ja selle kohta, millisena kirjeldaja tegelikkust näeb. Vaatepunkti subjektiivsus väljendub esitusviisi valikus ja modaalsuses.

Tekstianalüüs lähtub sellest, et autori tehtud valikutega tekst loob tähendusi ja kujundab selle kaudu ise tegelikkust. Keelekasutuse uurijaid huvitab, mis juhib seda valikut. Kuivõrd selline valik on isiklik, personaalne, kuivõrd see aga sõltub kontekstist, ümbritseva keskkonna sotsiaalkultuurilistest tavadest, harjumustest ja huvidest? Kui kriitiline lingvistika 1970. aastate lõpul tekkis, siis selle põhieesmärgiks oli uurida keelekasutuse ühiskondlikku tausta.

Kriitiline tekstianalüüs uurimismeetodina on kolmeastmeline: alustatakse tekstide keele kirjeldamisest, minnakse edasi tähenduste tõlgendamisele ja keelekasutuse seletamisele (Fairclough 1989: 108–125). Esimesel astmel vaadatakse, mis tekstis on, kirjeldatakse keelelisi valikuid, näidatakse, milliseid valikuid analüüsitavas tekstis on tehtud. Teine tasand on interpreteerimine – uurija püüab tõlgendada, kuidas tehtud valikud tähendusi konstrueerivad, missuguseid tähendusi tehtud valikud tekstile annavad, kuidas tehtud valikud olemasolevat konteksti muudavad ja kujundavad. Kolmas tasand on ideoloogiline – analüüsijate lõppeesmärk on seletada, miks tekstis on selliseid valikuid tehtud ja selliseid tähendusi loodud.

Kriitilise lingvistika koolkond toetus Hallidaylt pärit keeleliste valikute ideele ning püüdis näidata, et keelekasutus on põhimõtteliselt ideoloogiline ja väljendab võimuvahetust. Teiseks võeti tekstianalüüsis kasutusele Hallidaylt pärit idee, et keel on polüfunktsionaalne: tekst teeb samaaegselt mitmeid asju, täidab korraga mitmeid funktsioone. Keelekasutus ei ole üksnes referentsiaalse tähenduse, nn sisu vahendamine, vaid igasugune väljend räägib ka autori tunnetest ja suhtumisest kõnealusesse asja või teistesse inimestesse. Tekst on alati kellelegi adresseeritud ja toimib suhtlusvahendina. See suhtlus ehk diskursiivne protsess ei toimu tühjuses, vaid mingil ajal ja mingis kohas, mingis sotsiaalses tegelikkuses ja kontekstis, mille osaks on ka olemasolevad tekstid, varasemad suhtlusvormid, keelekasutuse traditsioon, mis kõik moodustab keelekasutuse nn intertekstuaalse aspekti. Keele kolm kesksamat metafunktsiooni on ideatsionaalne, interpersonaalne ja tekstuaalne funktsioon. Keel representeerib maailma (ideatsionaalne e tähistusfunktsioon), loob ja kinnistab suhtlusosaliste identiteete ja suhteid (interpersonaalne funktsioon), vormistab ja kujundab sõnumeid (tekstuaalne funktsioon). Ehk

teisiti öeldes: tekstil on peale sisutasandi veel suhtlustasand ja keelelise esituse tasand.

Uudistekstide tähendusstruktuuri saab vaadelda kõigi metafunktsioonide aspektist. Tähistustasandi valikud kirjeldavad maailma sündmusi (maailmas on toimunud midagi uut), interpersonaalsed valikud loovad kirjutaja ja lugeja rolle (ajakirjanik kui uue info lugejani tooja, lugeja kui teabesaaja), tekstuaalne tasand vaatab, kuidas uudis on tekstina konstrueeritud. Viimasel juhul on tähelepanu all teksti tervikstruktuur ja teiste tekstide, tekstiliikide ja diskursuste esinemine selle teksti osana. Osast tekstidest võib leida vormilisi tunnuseid, mis sobivad žanri skemaatilise iseloomustusega, teiste tekstide mitmekülgseid eesmärke võib kirjeldada vaid osade kaupa protsessitüüpide struktuuri järgides. Olen varem avaldatud uudiseanalüüsides keskendunud eeskätt viimasena nimetatud analüüsimeetodile, vaadeldes uudiste lauseehitust, primaar- ja sekundaartarindites representeeritud protsessiliike ja protsessiosalisi (vt Kasik 2002, 2003, 2004a, 2006a, 2006b, 2006c, 2008). Siinses artiklis on lähema vaatluse all uudistekstide struktuur ja võimalike žanriskeemide järgimine. Materjaliks on ajalehe Postimees 2008. aasta uudistekstid, süstemaatilisemalt on läbi analüüsitud 8. nädala (18.–22. II 2008) Eesti, välis- ja majandusuudised.

2. Tekstiliigitunnused ja nende muutumine

Tekstianalüüsis räägitakse keelekasutusest sageli kui diskursusest, et tõsta esile keelt sotsiaalse tava, sotsiaalse harjumuse (*social practice*) vormina. Keelekasutustavad on välja kujunenud sotsiaalselt, aga diskursuseanalüütikud rõhutavad, et mõju on kahepoolne: keelekasutustavad omakorda mõjutavad ka sotsiaalseid suhteid. Muutumatud, ühesugused, pidevalt samades situatsioonides korduvad keelekasutustavad ehk konventsioonid säilitavad ja kinnistavad sotsiaalseid identiteete, suhteid ja süsteemi. Kui keelekasutustavad muutuvad, võib see kaasa tuua muutusi identiteetides, suhetes ja kogu sotsiaalses süsteemis. Ja vastupidi: kui sotsiaalne süsteem muutub, toob see kaasa keelekasutustavade muutumise. (Fairclough 1997: 75–77)

Igas ühiskonnas või kollektiivis valitsevad kokkuleppelised diskursiivsed tavad – teatud tingimustes harjumuspärased konventsionaalsed keelekasutusviisid. Neid harjumuspäraseid keelekasutusviise ehk ühiskonna diskursiivseid tavasid nähakse kriitilises diskursuseanalüüsis võrgustikuna, mida

nimetatakse diskursuse korraks (*discourse order*). Erinevates sotsiokultuurilistes süsteemides on mõistetel erinevad tähendused, nt diskursiivsed tavad on demokraatlikes ja autoritaarsetes süsteemides erinevad. Teatud ühiskondliku institutsiooni või teatud sotsiaalse valdkonna diskursuse kord koosneb kõigist neist diskursusetüüpidest, mida seal kasutatakse. Kasutades mõistet diskursuse kord, rõhutatakse terviku erinevate osavaldkondade omavahelist seost. Näiteks võib arvata, et meedias kasutatakse toimetusesiseselt ja lugejatele suunatud väljaandes erinevaid diskursusetüpe, sest suhtlusviisid ja keelekasutustavad on erinevad. Samuti erineb trükitud ajalehe diskursuse kord sama lehe *online*-versiooni diskursuse korrast. Korra seisukohalt on huvitav vaadata, kas osavaldkonnad on selgelt eristuvad või segunevad nad teatud tekstides kergesti omavahel. Sama küsimuseasetus kehtib ka tervete diskursuse kordade kohta. Näiteks meedias, poliitikas ja majanduses on kindlasti erinevad diskursiivsed korrad. On võimalik analüüsiga selgitada, kuivõrd ranged on nendevahelised piirid või kuivõrd need süsteemid kattuvad osaliselt ja segunevad omavahel. Fairclough (1997: 77) on osutanud, et sotsiaalsed ja kultuurilised muutused peegelduvad väga sageli keelekasutuses niiviisi, et diskursuse kordade sisemised ja omavahelised piirid hajuvad, kujunevad ümber või määratletakse uuesti – nii juhtub vähemalt meediaväljaannetes.

Diskursuse korra struktuuriosadeks on žanrid – keskne diskursusetüüpide kategooria. Žanr ehk tekstiliik on teatud olukorras harjumuspärane keelekasutusviis, millega konstrueeritakse sotsiaalseid tavasid, nagu näiteks intervjuužanr on seotud intervjuu kui sotsiaalse tegevusega või reklaamižanr toodete reklaamimise tavadega. Seos on, nagu öeldud, vastastikune – keelekasutustavad mõjutavad sotsiaalseid tavasid, aga sotsiaalsed tavad ja suhted juhivad ja mõjutavad ka keelekasutust. Žanrid on seega kultuurisidusad keelekasutusviisid, nad on aja jooksul ühiskondlike suhete baasil kujunenud ja kujundavad ise neid suhteid. Lugeja tunneb žanrid ära, sest on siin kultuuris ja sellises sotsiaalses situatsioonis just sellise keelekasutusega harjunud, on selle ära õppinud. Olukorrast sõltuv esitusviis on muutunud aegade jooksul nii loomulikuks, et keelekasutajad ei näe seda alternatiivina, vaid ainukese võimalusena. Nad on õppinud, kuidas valida olukorrale ja kontekstile vastavat keelekasutusviisi, ja arvavad teadvat, millised on mingis olukorras „õige“ teksti tunnused.

Tegelikult on sotsiaalses suhtluses põhimõtteliselt olemas võimalus kasutada keelt ja luua tekste kas konventsionaalselt või loovalt. Žanregi võib siis

kasutada kas normatiivselt korrates (nii nagu alati) või loovalt varieerides. See, kas mingis olukorras on valitsev konventsionaalne või loov keelekasutus, sõltub ühiskondlikest oludest ja sellest, kuidas keel neis toimib (Fairclough 1997: 76). Loova keelekasutuse tava segada omavahel eri žanre ja diskursuse-tüüpe on sageli üsna keeruline. Tänapäeva meedias segunevad info ja meelelahutus, ametlik ja argine, kollektiivne ja individuaalne keelekasutus. Variatiivsus võib muutuda konventsionaalsuseks – nt dokumentaalfilmides või telesaadetes on nüüd juba normiks ühendada informatiivset, reklaamivat ja meelelahutusžanri.

Diskursuseanalüütikud väidavad, et loovus keelekasutustavades eeldab teatud ühiskondlikke olusid – muutust ja ebakindlust. Loovuse all ei mõelda siin individuaalset eripära, vaid muutusi diskursuse korras, mis lähtuvad sotsiaalsetest muutustest. Mitmekihiline loominguiline diskursiivne käitumine sünnib ebapüsivate, vahelduvate ja muutustele vastuvõtlike sotsiokultuuriliste tavade tingimustes, seevastu aga konventsionaalset diskursiivset käitumist ja muutumatuid tavasid võib eeldada valitsevat seal, kus sotsiokultuuriline kontekst on suhteliselt jäik ja muutumatu (Fairclough 1997: 83). Meediatekstid on ühiskondlike muutuste tundlikud mõõturid – seda konventsioonide muutust on olnud võimalik hästi jälgida Eesti meedias. Eesti ühiskond ja sotsiokultuurilised tavad alles hakkavad stabiilseks muutuma, viimase 20 aasta jooksul on nad olnud pidevas muutumises ja otsingutes. Ajakirjanduse keelekasutus muutus väga kiiresti 1990. aastatel. See ei vastanud enam alati nendele diskursiivsetele tavadele, harjumustele, millega lehelugejate enamik (st teatud sotsiaalne ja kultuuriline kooslus) oli harjunud, mida seni oli peetud loomulikuks ajakirjanduskeeleks.

Nõukogude poolsajandi sotsiokultuurilise konteksti tunnuseks oli, et iga asja jaoks on reeglid. Mis polnud ette kirjutatud, see oli keelatud. Valikuvabadus ei olnud aktuaalne teema. Samasugused põhimõtted hõlmasid ka keelekasutust. Oli olemas üks aktsepteeritud keelevorm – normitud kirjakeel – ja igasugune avalik keelekasutus oli enesestmõistetavalt kirjakeelne. Keeleteadlased püüdsid aeg-ajalt meelde tuletada, et keelel on variante ja kõike ei maksa mõõta ühe mõõdupuuga, aga konventsioonide järgimise kontroll oli tugev. Koos ühiskonna vabanemisega vabanes piirangutest ka keelekasutus. Ajakirjandus jagunes nn kvaliteetajakirjanduseks ja meelelahutusajakirjanduseks. Kiiresti välja kujunenud meelelahutusmeedia hakkas teadlikult kasutama kergemat ainet ja vabamat stiili, luues niiviisi uusi avaliku keelekasutuse norme.

Meelelahutus müüb paremini, seepärast hakati ka infot pakkuma vähem või rohkem meelelahutuse vormis. Kvaliteetajakirjanduse ja meelelahutusajakirjanduse piir on Eestis muutunud kohati üsna ähmaseks. Mõne aasta tagustes vaidlustes teemal, kui vaba või normitud on või peaks olema ajakirjandus, ei räägitud küll keelest, aga muidugi hõlmab see teema ka keelekasutust. Tundub, et nüüdses Eestis aktsepteeritakse üsnagi erinevaid avaliku teabe liike jäigast bürokraatiast laheda lobani. Piirid on nii avarad, et sallitakse ka äärmiselt personaalset ja individuaalset stiili. Ajaleheveergudele on tee leidnud kõnekeelsed ja slängiväljendid, isegi madalstiili kuuluvad vulgarismid ja vandesõnadki. Postimehe otsingumootor aastatest 1995–2005 andis 929 vastust päringule *kuradi*, aga ka näiteks 37 vastust päringule *pohhui*, ühe erandiga kõik aastatest 2004–2005. Uus ja uljas maailm kaotab ja hajutab piire, kirjandusest ja kunstist tuttav postmodernistlik stiilide ja registrite segunemine iseloomustab ka ajalehtede keelekasutust (vt selle kohta pikemalt Kasik 2004b). Teooria järgi peaks ühiskonna stabiliseerumine peegelduma keelekasutuse konventsionaliseerimises. 2008. aasta Postimehe otsingumootor (sisuga 15. IX 2008) ei tunne enam sõna *pohhui*, täiend *kuradi* esineb tsitaatides siiski veel 18 korda.

Fairclough on osutanud, et tänapäeva meediakeelt kujundavad kaks olulist konflikti või pinget: informatsiooni ja meelelahutuse vaheline pinge ning avaliku ja eraelu vaheline pinge. Selle tagajärg on, et kvaliteetajakirjandus e „avalike asjade meedia“ on muutunud vestelisemaks ning liigub üha rohkem meelelahutuse poole – ta kommertsialiseerub, muutub müügiartikliks. (Fairclough 1997: 20–21)

Kõige selgemini illustreerib seda väidet televisioon. Suur osa seal pakutavast on juba selgesti kavandatud meelelahutuseks (draamad, seebiooperid, sketšisaated, võistlusmängud jne). Peale selle on näha meedia sisemise struktuuri muutus, infosaadete ja meelelahutuse vahelise piiri ähmastumine („Pealtnägija“, „Osoon“, „OP“ jt). Üsna pika sammu meelelahutuse poole astus paar aastat tagasi Kanal 2, kui kujundas kogu oma info- ja uudisteploki uudistemasiniks „Reporter“. Trükiajakirjandusest on info ja meelelahutuse segunemise tüüpnäiteks Eesti Ekspress. Enamik leheruumi käsitleb selgelt „avalikku asja“, tõsiseid ühiskondlikke, uuriva ajakirjanduse probleeme. Aga esitusviis on teiste trükiväljaannetega võrreldes varjamatult meelelahutuslik: sõnad, kujundid, väljendid, stiil on mitteametlikumad ja argisemad. Selline muutus – info ja meelelahutuse segunemine – on üheks osaks meediaväljaannete

äristumisest. Konkurentsi all tegutseb meedia üha selgemini turunduseaduste järgi kui üks osa „vaba aja tööstusest“, ja sellega seostub suurenev meelelahutuslikkuse surve ka asjasaateid tehes või tõsistest ühiskondlikest teemadest kirjutades. Majanduslike muutustega kaasnenud kultuurilised muutused on viinud selleni, et tänapäeva lääne ühiskonda nimetatakse tarbimiskultuuri või avalike suhete kultuuri ühiskonnaks (Featherstone 1991, Wernick 1991). Ka uudiste ja asjasaadete auditooriumi käsitatakse tarbijatena ja vastavalt sellele võisteldakse auditooriumi suuruses. Avaliku ja isikliku üha üldisem kokkusulamine on tänapäeva ühiskondliku elu ja seda peegeldava meedia tunnuseks. Massimeedia ja selle tarbija vahelise suhtluse eripäraseks struktuuriomaduseks on vastuolu massiteabevahendite toodangu avaliku iseloomu ja tarbimise isikliku iseloomu vahel, mis soosib vestelisust (Fairclough 1997: 22).

Ka vestelisuse ja kaubanduslikkuse vahel võib näha seost. Tänapäeva lääne majanduselus on rõhuasetus siirdunud tootmiselt tarbimisele. See on toonud kaasa muutuse hierarhilistes suhetes, nii et tarbija on muutunud olulisemaks kui tootja. Meedia ei käsita ennast informatsiooni tootjana, vaid tarbija vajadustega kohaneva teenuste pakkujana, vajaduste rahuldajana. Sotsiaalsetes suhetes on üha olulisemaks muutunud tavalised inimesed ja nende harjumused, kultuur ja väärtused. „Pealtnägija“ on nii populaarne telesaade, sest räägib tavaliste inimestega, Maire Aunaste propageerib oma saatesarja „Meie“ kui vestlusi tavaliste inimestega meie keskelt. On vaid loomulik, et selle tavalisuse väärtustamise üheks tunnuseks võib lugeda ka tavalise, argipäevase, vestelise, kõnekeele sugemetega keelekasutuse.

Diskursuseurijad näevad siin laiemaid sotsiaalseid ja ühiskondlikke muutusi. Traditsioon ühiskonna korralduse põhimõttena on muutunud problemaatiliseks, mis toob kaasa autoriteedisuhete problemaatilisuse, sotsiaalsete suhete avanemise ja demokratiseerumise. Vestelisis on kahe otsaga nähtus. Lihtsustatult on küsimus selles, kas diskursuste vesteliseks muutumine peegeldab sellist tegelikku muutust võimuhetes, millest tavalised inimesed kasu saavad, või tuleks neid muutusi vaadata pigem kui võimuhaldajate strateegiat kujundada inimesed üha tõhusamalt pealtvaatajateks, mille tagajärjel õnnestub neid paremini nii ühiskondlikult kui ka poliitiliselt manipuleerida. Kriitilise lingvistika analüütikud väidavad: vestelisuse ideoloogiline funktsioon (või vähemalt üks funktsioone) on loomulikustada need viisid, kuidas tegelikkust representeeritakse. (Fowler 1991: 57, Fairclough 1997: 24)

Massimeedia ja seda ümbritseva ühiskondlike institutsioonide võrgu vahel on kahesugused suhted: ühelt poolt massimeedia suhe tarbijaga, s.t argieluga, perekonnaga ja koduga, teiselt poolt suhe tootjaga – ärielu ja majandusega. Kaubastumine ja suund meelelahutusele vähendab meedia avalikkust ja selle tagajärjel siirdub tähelepanu poliitilistelt ja ühiskondlikelt küsimustelt kõrvale – see on üks põhjusi, miks valitsevaid võimusuhteid ei asetata kahtluse alla. Auditoriumid kujundatakse publikuks, kes jälgivad sündmuste käiku, selle asemel et nad oleks osalevad kodanikud.

3. Uudiste struktuuriskeem

Uudistelt oodatakse nii sisulist objektiivsust kui ka objektiivset keelekasutust. Ideaal uudis on erapooletu ülevaade olulisest sündmusest ilma ajakirjaniku oma arvamusega (vt nt Hennoste 2001: 24). Aga nii nagu kõik keelekasutajad, peab ka ajakirjanik kirjutama mingist vaatepunktist, luues niiviisi erinevaid seoseid ja viidates erinevatele taustadele. Ajakirjaniku vaatenurk väljendub tema keelelistes valikutes, mis omakorda sõltuvad diskursiivsetest tavadest ja tekstiliigitunnustest.

Registri- ja žanriteooria on funktsionaalne analüüs, kus vaadeldakse, mil määral diskursused ja tekstid on üksteisega sarnased, missuguste omaduste poolest nad erinevad ja miks. Žanr on skemaatiline struktuur, mis koosneb obligatoorsetest või siis osalt obligatoorsetest, osalt fakultatiivsetest osadest, mis esinevad reeglipärases või osalt reeglipärases järjestuses (Fairclough 1997: 112). Keelekasutajatel on kultuurikontekstis omandatud teadmisi eri registrite (näiteks ametlik <> mitteametlik) ja tekstiliikide e žanrite (nt uudis, reklaam, elulookirjeldus) kohta. Need teadmised mõjutavad nii tekstide tõlgendamist kui ka tegemist. Tegemise seisukohalt on oluline, millise žanri vormile peab tekst vastama. Ajakirjanduses võib žanrijaotust pidada töö korraldamise viisiks. Tekstiliik on ajakirjanikule tegevusplaan ja kinnistunud viis teatud asjade keelendamiseks: tema tegevus ja tegevuse tulemus sõltub sellest, kas ta peab tegema uudise, intervjuu või reportaaži. Samamoodi suunavad teadmised eri tüüpi tekstide tunnustest ning sotsiokultuurilisest kontekstist paratamatult ka tekstide lugejat ning mõjutavad loetu vastuvõtmist.

Meedias avaldatakse põhiliselt kaht laadi tekste: ühed on faktilood ja teised on arvamused. Tüüpilised faktilood on uudised, tüüpilised arvamused on juhtkirjad, kolumnid ja kommentaarid. Tekstitüübina kasutab uudis

põhiliselt narratiivi ehk siis tegeleb sündmuste edastamisega, arvamuskirjutis aga põhiliselt argumenteerimist, s.t tegeleb mingi seisukoha, väite tõestamise ja põhjendamisega. Nii uudistes kui ka arvamuskirjutistes võib eristada mitmeid žanreid (arvamusartiklite puhul nt juhtkiri, retsensioon, kommentaar, kolumn; uudiste puhul nt reportaaž, intervjuu, vahendatud sõnum). Vaevalt on aga võimalik tõmmata eri žanrite vahele kindlaid piire (vt Heikkinen 1999). Ei ole isegi olemas puhast suhtumiseta fakti: juba faktide valik ja nende esitamise viisid ning hierarhia sisaldavad ka hoiakut. Samuti ei ole olemas puhast arvamust, vaid arvamuse toeks on suuremal või vähemal määral alati esitatud ka fakte, et neid siis kommenteerida.

Tekstilingvistika ja kirjandusteaduse toel võib vaadata uudisteksti kui jutustust¹. Kummalgi alal on jutustuse struktuurianalüüs olnud keskne huviobjekt, nii et suurem osa tekstianalüüsi on jutustuse analüüs. Tekstigrammatika-alase kirjanduse, eriti narratoloogia poolt pakutud analüüsivõimalid on väga käepärased ajakirjandustekstide, eriti uudise analüüsiks (vt nt van Dijk 1988, Bell 1991, Kalliokoski 1996). Samas otsitakse ka uusi lähenemisviise, sest võrreldes saja aasta taguste uudistega ei järgi tänapäeva uudisteksti struktuur enam ilmtingimata argijutustuse struktuuri. Teun van Dijk räägibki erilisest uudiseskeemist. Tänapäevase uudisteksti tegevuslik osa paigutub pealkirja, juhtlõigu, taustainfo ja kommentaaride raami. (van Dijk 1988: 49–58)

Teoreetiliselt eristatakse narratiivis kahte poolt: a) kronoloogiliselt järjestatud sündmuste kulg, mis moodustavad tegeliku loo ja kuhu kuuluvad ka sündmuse osalised; b) viis, kuidas lugu on kokku pandud ja konstrueeritud teatud laadi tekstiks ehk esitusviis (Toolan 1988). Esitusviisi hulka kuulub nt žanri struktuur (mis järjekorras sündmuse osad esitatakse), samuti kuuluvad esitusviisi hulka loo sündmusevälised elemendid nagu aja- ja ruumisuhete kirjeldused, sissejuhatused ja üleminekuid markeerivad tekstiosad ning lugejale lisainfot andvad tekstiosad. Sündmusvälised elemendid sõltuvad toimetaja-ajakirjaniku rollist – kuivõrd ta ennast ise loo osaliseks, kommenteerijaks, seletajaks kirjutab. See mittesündmuslik pool võib sisaldada ka hinnanguid, nt kas sündmus oli jutustaja meelest erakordne või tavapärase, või kokkuvõtet, mille abil jutustuse ajast liigutakse praegusaega, lugemise aega. Jutustuse esitusviisi juurde kuulub ka see, kui neutraalseid või emotsionaalseid keelevahendeid kasutatakse, kui sensatsioonilise, ohtliku või erakordsena lugu esitatakse.

¹ Jutustus (narratiiv) ei ole žanr, vaid laiemalt kasutatav keelekasutusviis – tekstitüüp (vt Kasik 2007).

Mitteneutraalsete sõnade ja väljendite kasutamine viitab üldjuhul sellele, et tarbeteksti on tunginud ilukirjanduslikud narratiivimallid. Lugu püütakse esitada põnevamalt ja fiktiivsemalt, säilitades samal ajal loo tõepärasuse, dokumentaalsuse. Küsimus on jälle informatsiooni ja meelelahutuse vahekorra. Põnevustootlust võib kõige selgemini näha uudiste pealkirjades:

Siseminister Jüri Pihl vilistab võimuliidu kokkulepetele. (PM 22. II 2008)

Jukose jurist võib surra voodi külge aheldatuna. (PM 21. II 2008)

Naftahind kerkis taevasse. (PM 21. II 2008)

Bussitoetuse eelarve kärises suurelt lõhki. (PM 21. II 2008)

Ansipi valitsuse kohal lööb häirekell. (PM 21. II 2008)

Tõesti meisterlik verevalamine. (PM 20. II 2008)

Noored ärigeeniused teevad auahneid vallutusplaan. (PM 18. II 2008)

Arestimajad on pilgeni pisisulisid täis. (PM 18. II 2008)

Rock alustab homme suurheitlust. (PM 18. II 2008)

Uudislikkust on analüüsitud ka tekstide sisulise struktuuri vaatepunktist. Näiteks on selgitatud (Fairclough 1989), et reportaaž õnnetusest sisaldab enamasti järgmisi elemente: mis juhtus, mis põhjustas juhtunu, mida tehti, et asjaga toime tulla, missugused mõjud sündmusel olid. Asjade esitamise järjekord uudislugudes põhineb tähtsusel või uudisväärtusel, kusjuures eriline tähendus on pealkirjal ja esimesel lõigul. Seetõttu ei esitata uudises sündmusi kronoloogilises järjekorras, vaid enamasti liigutakse lõpust algusse – alguses öeldakse ära lõppseis ja seejärel räägitakse, kuidas sinnani jõuti.

Fairclough (1997: 113) on toonud uudise struktuuri oluliste osadena esile pealkirja (mis ise võib koosneda kahest osast: pea- ja alapealkirjast) ja juhtlõigu, mis sisaldab kogu uudise tuuma. Järgneb mingi hulk sisulõike, kus uudise eri külgi käsitletakse täpsemalt. Nendele lõikudele on iseloomulik, et nad ei jutusta lugu edasi ja võivad seetõttu olla peaaegu suvalises järjekorras (nt intervjuulõigud teleuudistes, kui diktor on uudise enda juba ära ütelnud). Uudise viimane lõik võib olla kokkuvõte, mis nt pakub loole mingi lahenduse.

Ka van Dijk (1988) jõuab oma uudiseanalüüsidest selleni, et on olemas teatud uudiseskeem. Uudistes kasutatakse tavalisi kategooriaid, millel on teatud tüüpi informatiivseid funktsioone. Kokkuvõte (pealkiri ja algus), kesksed sündmused, taust (kontekst ja ajalugu), tagajärjed (järgnevad sündmused ja toimingud ja verbaalsed reaktsioonid) ning kommentaarid (hinnang ja ennustused). Mõned neist kategooriatest on obligatoorsed (kokkuvõte ja

keskne sündmus), teised on fakultatiivsed. Uudise makrostruktuurile on iseloomulik etapilisus. Peamine põhimõte on relevantsus: kõige olulisem info tuleb kõigepealt, selle järel madalamad tasandid. Ja lõpuks esitatakse detaile, üksikasju igast skemaatilisest kategooriast (kokkuvõttest, keskestest sündmustest, taustast, kommentaaridest).

Van Dijk (1988) on pidanud meediauudiste niisugust struktuuriskeemi järgi analüüsimist sobivaks meetodiks näidata massiteabevahendite poolt pakutu rutiinset ja skemaatilist olemust. Selline analüüs näitab, kuidas tohtu hulk erinevaid maailmasündmusi tõmmatakse kokku uudisežanri üsna jäika formaati.

Kui sellisest uudisskeemist võetakse omaks ainult väline külg, vormiskeem, kuid jäetakse tähelepanuta uudis kui terviktekst ja unustatakse teksti tihendamine, siis on sageli tulemuseks liiane, sisuliste kordustega uudistekst – samast asjast räägitakse uuesti, iga kord veidi detailsemalt. Liiane, tihendamata, läbi kirjutamata tekst on praegus-Eesti ajalehtede uudissõnumitele väga iseloomulik.

Pärnus hukkus sõiduauto ja veoki kokkupõrkes inimene

Täna pärastlõunal hukkus Paikuse alevikus veoauto ja sõiduauto kokkupõrkes sõiduauto juht.

Õnnetus juhtus 14.24 ajal Paide maantee ja Seljametsa tee ristis, kus Seljametsa poolt tulnud sõiduauto Volkswagen Golf keeras ette peateel liikunud veoautole, kirjutas Pärnu Postimees. Kokkupõrke tagajärjel hukkus sõiduautos üksi olnud juht.

Liiklusõnnetuse täpsemad asjaolud on selgitamisel.

Lääne-Eesti päästkeskuse pressiesindaja sõnul puhastasid sündmuskohale sõitnud päästjad tee liikluseks. (PM 12. IX 2008)

Põhisõnum on öeldud pealkirjas. Esimeses lauses korratakse seda infot, täpsustades aega, kohta ja hukkunu rolli. Teises lauses täpsustatakse aega ja kohta veel astme võrra, antakse autode liikumissuunad ja sõiduauto mark. Samuti pakutakse selles lauses ka sündmusvälist informatsiooni – antakse teada informatsiooni allikas. Kolmandas lauses täpsustatakse veel kord juhi isikut. Info lisamine on annuste kaupa jaotatud mitmesse lausesse: Pärnus – Paikuse alevikus – Paide maantee ja Seljametsa tee ristis; täna pärastlõunal – 14.24 ajal; inimene – sõiduauto juht – sõiduautos üksi olnud juht; sõiduauto – sõiduauto – Seljametsa poolt tulnud sõiduauto Volkswagen Golf; veoauto – veoauto – peateel liikunud veoauto. Neljas lause on tüüpiline

kommentaarilylause, mis viitab sellele, et asja kohta võib tulla lisainfot. Viies lause on looga vaid kaudselt seotud ja ei puutu sündmusesse, aga on ilmekas näide selle kohta, et ajakirjanik ei koosta tegelikult terviklikku, teatud tunnustega teksti, vaid näeb oma rolli üksnes info vahendajana, andes lihtsalt edasi kõik, mis ta teada on saanud.

Uudistemaailm on muutunud. Arvukatest raadiojaamadest tuleb uudiseid iga poole tunni järel, ajalehtede *online*-versioonid on ajavahe sündmuse ja sellest teatamise vahel praktiliselt olematuks muutnud. Jutustused toimunud sündmustest on päevalehtede paberversioonist taandunud, säilitades keskse koha veel peamiselt lühiauudistena õnnetuste ja kuritegude rubriigis.

Valdava osa leheruumist hõlmavad kommentaarid, mis on juhtkirja- ja arvamuskülgedelt üha enam laienenud ka uudiskülgedele. Seetõttu on uudislood muutunud ka suhteliselt pikaks, lehekülje täidavad üks-kaks lugu koos suurte piltidega. Kommentaare püütakse saada võimalikult paljudelt inimestelt, aga see, mida kommenteerijad ütlevad, tundub olevat ajakirjanikule ükskõik. Järgmine näide osutab, et mahu kasvamine ei pruugi tähendada käsitluse süvenemist või vaatepunktide varieerumist. Eespool tutvustatud uudiseskeemi järgitakse selles mõttes, et sündmus, millest jutt, nimetatakse ära pealkirjas ja korratatakse mõnevõrra täiendatult juhtlõigus. Seejärel esitatakse sama sündmus veel kord konkreetse üksikjuhtumi kirjeldusena osalise suu läbi (näide PM 18. II 2008).

Prügifirmad esitavad klientidele arveid tühjalt tehtud sõitude eest

Paljud Eestimaa suvilaomanikud saavad jäätmekäitlusfirmadelt prügiveo eest arveid hoolimata asjaolust, et nad talvel teenust realselt ei vaja.

„Ma sain arve mitte millegi eest,“ ütles tühisõidu eest 70 krooni Ragn-Sellsile maksnud Raplamaa Vigala valla elanik Villi-Maidu Kliss.

Suurema osa loo järgnevast mahust täidavad mitmesugustelt ametiisikutelt saadud kommentaarid. Tsiteeritud loos on saanud sõna Viimsi valla heakorraspetsialist Anne Talvar, Viimsi abivallavanem Jan Trei, prügifirma Cleanaway tegevjuht Argo Luude, Raasiku valla keskkonnaspetsialist Alari Kruusvall. Kommentaaride sisu võib lühidalt kokku võtta: jah, nii see on (meil ka). Mitme inimese suu läbi ja erinevas sõnastuses antakse olukorrale lihtsalt kinnitus. Ajakirjanik järgib küll vormiliselt uudisteõpikute nõuet – tuleb küsida asjaosaliste kommentaare –, kuid ei süvene probleemi sisuliselt: kuidas sellist ilmselt ebaõiglast olukorda muuta ja kui seda muuta ei saa, siis miks.

4. Uudiste intertekstuaalsus

Meediakeelt iseloomustades rõhutab Fairclough (1997: 117–119) uudiste polüfoonilisust. Selle polüfoonilisuse ehk mitmehäälsuse all peab Fairclough silmas intertekstuaalsust, eri häälte segunemist. See, et uudiseid pannakse kokku eri allikatest saadud informatsioonist ja antakse sõna paljudele inimestele, on uudistes pigem reegel kui erand. Näiteks 18. II 2008 ilmunud uudisloos koolide valvekaameratele antakse sõnum kokkuvõtlikult edasi ülapealkirjas, pealkirjas ja juhtlõigus ning ajakirjaniku koostatud esimeses lõigus:

Kaamera konkureerib koolis turvamehga

Karlova gümnaasiumis piilub õpilasi kaamerasilm

Karlova gümnaasiumis jälgivad lapsi kaamerad, mis asendavad paljudes teistes koolides töötavaid turvamehi – kõik õpilaste endi turvalisuse ja koolivara huvides.

Karlova gümnaasiumi viis kaamerat asuvad probleemsemates kohtades, kuhu õpetajate silmad kogu aeg ei ulatu. Turvakaamerad on osas koridorides ja maja ees, nii et valve all on keldrikorrus, sööklaaknad ja hooviuks. Võõrad enam märkamatult kooli ei pääse.

Järgnevalt on artiklis intervjuueeritud Karlova gümnaasiumi direktorit Undel Kokka, Kunstigümnaasiumi direktorit Peeter Kikast, Kivilinna gümnaasiumi direktorit Ants Serki, kes kõik räägivad täpsemalt oma kooli paigutatud kaameratele, nende ülespanemise põhjustest, maksumusest ja positiivsetest tagajärgedest. Et pealkiri on ainsuses ja alapealkiri viitab ainult ühele konkreetsele koolile, on tõlgendatav põnevustootlusena, s.t meelelahutusfunktsioonina. Eespool näiteks toodud prügifirmade-loost erineb koolikaamerate-lugu selle poolest, et on tõepoolest kokku pandud eri allikatelt saadud mitmekülgsest infost.

Seda tüüpi uudiseskeem, et sõnumi põhisisu esitatakse kordavalt pealkirjas, juhtlõigus ja artikli kokkuvõtlikus avalõigus ning täiendatakse seda intervjuulõikudega, on Postimehes kõige tavalisem. Põhipuudus on sõnastuse tihendamatus ja liiasus – liiga sageli jääb mulje, et kogutud toormaterjal on peaaegu töötlemata kujul lehte pandud. Ajakirjanik ei ole kirjutanud oma teksti, vaid lihtsalt vahendanud talle öeldut.

Uudiseid ja arvamuskirjutisi lähendavaks teguriks võib pidada tänapäeval üha laienevat uudist arvamusest: ajalehed erinevad peamiselt selle poolest, kes

saab kellegi esimesena või mingist uuest vaatenurgast mingit asja kommenteerima. Uudise jaoks ei ole siis enam vaja sündmust, vaid kommentaaridestki piisab uudise teemaks.

Transiidiekspert peab peaministrit ebapädevaks. (PM 19. II 2008)

IRL süüdistab võimuliitu paigaltammumises. (PM 19. II 2008)

Mutli hinnangul võib ka WTC eraparkla hõlmata linna maad. (PM 19. II 2008)

Komisjon lubaks riigikogulased äriühingu nõukokku. (PM 20. II 2008)

Maksumaksjate liit: maksuamet omavolitseb. (PM 20. II 2008)

Meedia sai juristide käest sarjata. (PM 22. II 2008)

Sildam: Pärnu on paraadi jaoks õige linn. (PM 22. II 2008)

Sellised lood on enamasti kirjutatud ühe allika põhjal ja koosnevad eranditult tsitaatidest ja tsitaadilähedastest refereeringutest. Toimetus ei pea isegi nii palju vaeva nägema, et asjaosalistelt vajalikke kommentaare paluda või neile mingeid küsimusi esitada. Üha tavalisemaks on muutunud, et ajakirjandusväljaanded refereerivad üsna pikalt ja põhjalikult poliitikute blogisid või teistes väljaannetes avaldatut, nagu järgmine „uudis“ (PM 12. IX 2008).

Majandusekspert: tark valitsus valiks maksustamise asemel reservid

Mainori kõrgkooli majandusõppejõu Andres Arraku sõnul poleks tark valitsus hoidnud jäigalt kinni tasakaalus eelarve nõudest ning oleks saanud seega praegu jätta maksud tõstmata ning leida raha reservidest.

„Meil puudub pikem visioon, arusaamine, mida me oma liberaalse majandusmudeli ja õhukese riigiga teha saame ja tahame,“ rääkis Arrak Vikerraadio saates „Uudis+“.

Tema sõnul ei osanud valitsus ajal, kui majandus kasvas 10-protsendilises ja kiiremas tempos, ette kujutada, et võib juhtuda midagi taolist nagu praegu. Tema sõnul oleks riik pidanud siis kordades rohkem raha reservi suunama, et praeguses ja sarnastes olukordades seda taas käiku lasta.

Arraku jutu järgi on fikseeritud rahakursiga ja avatud majandusega, kuid eurorahast unistav Eesti riik, kus on eelarvepoliitika ainus riist majanduse mõjutamiseks.

Samas, kuna Eesti on välismaailmale ja investoritele kogu aeg lubanud käia köit mööda ehk hoida riigieelarvet tasakaalus, ei saa me Arraku sõnul tõepoolest praegu tasakaalust loobuda, et mitte petta majandussubjektide ootusi.

„Nüüd kui võtaksime 3–4 miljardit reservist, siis eelnevas eitamise kontekstis oleks see negatiivne signaal.“

Kui oleks eelarve tasakaalu suhtunud leebemalt, oleks tema sõnul saanud praegu jätta maksud tõstmata. Maksude tõstmine on aga Arraku sõnul kõike muud kui majanduse elavdamine, mida Eesti praegu vajab.

„Kui me majanduse langusfaasis, et mitte välisinvestoreid ära hirmutada, hakkame hambad ristis kulusid kärpima ja makse tõstma, siis on see eriti rumal, sest nüüd, kui oleks vaja reservist raha võtta, et majandus elavdada, hakkame meie majandust elavdama makse tõstes,“ rääkis Arrak.

„See ei ole mitte ühegi majandusõpikuga mitte kuidagi kooskõlas.“

Uudised jutustavad millestki, mis on juba olnud, seetõttu on uudistele iseloomulik mineviku ajavormide kasutamine. Arvamust avaldavate ja seisukohta võtvate tekstide loomulik ajavorm on preesens. Nii võib kasutatud ajavormide järgi põhimõtteliselt otsustada, kui suur on uudislikkuse ja kommentaari osakaal mingis ajakirjandusžanris. Otsustamise teeb keerulisemaks see, et viimasel ajal on päevalehtedes üha rohkem uudiseid tulevikust – mitte eelinformatsiooni, vaid tõelisi uudisena esitatavaid sündmusi koos hinnangute ja kommentaaridega. Kuna uudised on muutunud esinejate, eriti poliitikutete refereerimiseks, siis räägivad nad sageli tuleviku asjadest, sest tulevikku suunatus on poliitilisele diskursusele iseloomulik.

Rõngu vald kavandab hoolekodu

Rõngu vald tahab oma hooldusravila kõrvale ehitada hooldekodu, kus tulevikus võiks elada 75 inimest.

Esimeses järgus on kavas ehitada 50-kohaline hoone, kus on 25 kohta hooldusravihaigla patsientidele ja teist sama palju kohti hooldekodu elanike jaoks, ütles Rõngu vallavanem Aivar Kuuskvere. Teises järgus ehitatakse hooldekodule juurde veel 50 inimese eluruumid.

Kui vallavolikogu soostub sel kuul hooldekogu projekteerimiseks riigihanke väljakuulutamisega, siis võiks ehitamine alata 2009. aasta alguses ning lõppeda sama aasta lõpuks. Praegune hooldusravihaigla läheb tulevikus hooldekodule. „Aga esmalt tuleb see teha nõuetele vastavaks,“ märkis vallavanem. „Seal peab olema lift ja muu vanuritele vajalik.“

Pisut üle 19 miljoni krooni maksva hooldekodu esimese järgu ehitamiseks taotleb vald 16 miljonit krooni eurotoetust. Ülejäänud raha leiavad Rõngu ja Rannu vald. (PM 20. II 2008)

Võib märgata ka ennustusuudiste hulga kasvu, kus kirjutaja esineb tuleviku asjade teadja rollis. Sisuliselt on enamasti refereeritud kellegi arvamust, aga

uudise sisu avavast pealkirjast on müüvuse huvides ära jäetud nii viide uudise allikale kui ka sellele, et tegemist on oletusega, mitte faktiga.

Inflatsioon pidurdub aasta teises pooles

Eesti Pank ennustab inflatsiooni pidurdumist aasta teisest poolest. Palgakasv aeglustub ning tänu sellele püsib ka teenuste hinnakasv varem ennustatud piirides. (PM 21. II 2008)

Sageli on tegemist ka kirjutaja enda oletusega, järeldusega või arvamusega, mis on esitatud metafoorselt faktina. Püüdes lisada põnevust ja müüvust, on ajakirjanikud üle võtmas poliitikute tekstimoodustusstrateegiat ja hakanud ise ennustama dramaatilisi tulevikuvisionööre, eriti pealkirjades (vt Kasik 2003).

5. Uudisteksti mitmekihilisus

Žanriskeem kujutab endast vormilist struktuuri. Aga need vormilised osad võivad olla täidetud erineva sisuga. Seda žanri kihilisust, liigendamist ja sisetamist on vaadanud mitmed ajakirjandusteksti uurijad (van Leeuwen 1987, Fairclough 1997: 114–117). Nad keskenduvad oma analüüsis ajakirjanduse keerulistele ja vastuolulistele sotsiaalsetele eesmärkidele, mis osalt on nähtaval, osalt peidetud. Ajakirjanduse toodetud uudised võib tõlgendada sõltumatuks ja objektiivseks, aga ka meelelahutuseks, sotsiaalseks kontrolliks ja reklaamiks. Sotsiaalsete huvide haardes valitakse kasutatavad võtted strateegiate võrgustikust, sõltuvalt sellest, milline sotsiaalne eesmärk pressil mingil hetkel on. Lugejasõbralikkuse ja selle kaudu leviku suurendamise eesmärki loodetakse kõige sagedamini saavutada uudiste temaatilise valikuga, aga ka sellega, et leida kirjutisele isiklik, lugejalähedane vaatepunkt. Näiteks Helsingin Sanomate uudistekstide tüüpiline žanriskeem näib olevat (statistikat ma pole teinud) üksikult üldisele. See tähendab, et juhtlõigust ja kokkuvõttega alustamisest on loobutud, teema juurde minnakse konkreetse üksikjuhtumi kirjeldamise kaudu, millele järgnevad üldistus ja kommentaarid. Kommentaarid ei piirdu sellega, et kinnitada juba öeldut, vaid need on sageli esitatud kindla suunilusega, kujutades endast seletusi, soovitusi, õpetusi, hoia-tusi ja muid lugeja köitmiseks mõeldud esitusviise. Eesti päevalehtedes on sellised mitmekihilised, läbimõeldud sisulise struktuuriga lehelood üsna erandlikud.

Strippaeroobika teeb seksikaks

- (1) „Kas sukad ja tripid on kaasas?“ küsis üks mees, kui kuulis oma kaasa soovi strippaeroobikas esineda.
- (2) Tegelikuses neid seal vaja ei lähe – tantsuline aeroobika lihviv pigem graatsilisust ja tantsuoskust.
- (3) Eestis üsna uus strippaeroobika jõudis möödunud nädalast ka Tartusse, spordiklubisse.
- (4) Selle juhataja ja aeroobikatreener Rica Varul soovitab kavala nimega aeroobikatreenni igas vanuses naistele, kes soovivad liikuda, uusi tantsunõkse õppida ja oma häbelikkusest lahti saada.
- (5) Möödunud nädalal näidistunnis osalenud Heli Kadaja ja Margit Herbst kiitsid uut trenni väga.
- (6) „Koormus tuleb selles trennis muu löbu kõrvalt. Igatahes on see parem kui näiteks *bodypump* [---],“ pakkus Kadaja.
- (7) Margit Herbst lisas, et trenni tantsuline osa on lõbus ja saalitäies naistes ühtaegu elevust tekitav.

[---]

Treener Katrin Väli sõnul on strippaeroobika tantsuline trenn, mis aitab rasvu aeglasemas tempos põletada. Kükid, pöörded ja painutused lisavad sellele lihastreeningut. „Minul on õnnestunud sellega ka kaalust alla võtta,“ kinnitas ta.

- (8) Ka saab sellest trennist juurde naiseliku liikumise oskust, sest seal õpitu lisab liigutustesse graatsilisust ja plastilisust.
- (10) Väli võrdleb strippaeroobikat koguni kõhutantsuga, sest põhilist mõju avaldab see kõhulihastele, kuid samas kisub ka rüht iseenesest sirgemaks.
- (11) Strippaeroobika sobib kõigile ja sellega saavad hakkama needki, kes aeroobikasaalides sageli ei käi.
- (12) Samas on Väli täheldanud, et paljud naised ei oska kõige lihtsamaidki puusaringe teha. „Alustasin Tallinnas strippaeroobika treeninguid septembris ja alles jaanuaris hakkasid need välja tulema,“ lausus ta.
- (13) Strippaeroobikas osalemine lisab naistesse eneseusku – trennis omandavad seksikad liigutused annavad kehale väljendusrikkust ja aitavad ka häbelikkusest üle saada. (PM 20. II 2008)

Lugu algab narratiiviga, mis on ühe koduse dialoogi ümberjutustus (kuigi ajalehele tüüpilise konkreetse nimeliselt individualiseeritud isiku asemel on siin vaid „üks mees“). Valearvamust korrigeeriva üleminekulause (2) ja narratiivse

uudise (3) järel muutub lugu soovitusel (4), kus asjatundja – Rica Varul – esitleb võimalikku sihtrühma. Laused (5)–(7) on kirjeldavad, kus nähtust juba kogenud osalejad teevad sellele reklaami ja toovad esile positiivseid emotsioone. Lausest (8) muutub lugu seletuseks, kus teine asjatundja räägib tree-ningu olemusest ja kasulikkusest. Tegelikult on lugu veel mitmekihilisem, kuna nii reklaamil, seletusel kui ka soovitusel on kahekordne struktuur – need on pärit intervjuueeritavalt, nende diskursuste esitamist (representeerimist) toimetaja poolt võib kutsuda vahendamiseks või refereerimiseks – tekstitüüpide termineis kirjelduseks. Selline võte, et kõikvõimalikud õpetused, selgitused ja reklaam maskeeritakse sageli asjatundjate sõnavõtudeks, on tänapäeva ärihuvidega ajakirjanduses muutunud tavaliseks. Asjatundjate arvamuste taga on sellegipoolest ajakirjanduslikud eesmärgid: need soovitusel ja seletused on toimetaja neilt asjatundjalt teadlikult välja meelitanud.

Loo etapid on eristatavad ka lingvistiliste tunnuste järgi. Iga etappi võib kirjeldada keeleliste tunnuste kimbuna, mis üksteisest erinevad. Näiteks jutustuse osas on tekst lihtminevikus, sisaldab ajaväljendeid (*kui, möödunud nädalal*) ja protsessid on materiaalsed (*jõudis*) või mentaalsed (*küsis, kuulis*). Seletuse ja soovitusel osas on tekst olevikus, protsessid on suhte protsessid (*olema-verb*), viited on üldistatud, mitte konkreetseid (*naised, liigutused, keha* on üldistused, mitte mingi üks kindel juhtum).

Need eri etapid on žanriskeemi osad ja selline mitmekihilisus, etappidest kokku pandud lugu on tänapäeva ajakirjanduses pigem reegel kui erand. Need etapid võivad olla järjestikused või üksteisesse sisestatud (Fairclough 1992: 116–117), nagu seletus ja soovitusel on eelmises näites sisestatud refereeringusse.

Žanrite mitmekihilisust vaadeldes pööratakse palju tähelepanu stiilile, vormidele ja kõnehäältele. Näiteks teadusliku kirjelduse toimetamine vestelisemaks, kergekaalulisemaks on nii stiili- kui ka vormiküsimus: privaatsfääris kasutatavat keelt (sõnu ja vorme) segatakse avalikus suhtluses kasutatava keelega, otsesuhtluse keelt massiteabevahendite keelega. Väljendid nagu *rasvade põletamine, lihastreening* kuuluvad pigem teaduslikku diskursusesse, samas väljendid *seksikas, tantsunõksud, lõbu, elevus* eelnevas näitetekstis muudavad informatiivse teksti kergemaks ja meelelahutuslikumaks.

6. Kokkuvõte

Avalikus keelekasutuses toimunud muutused on põhjuslikus seoses ühiskonnas toimunud muutustega. Liberaalses tarbimisühiskonnas on ka end kvaliteetlehtedena esitlevad päevalehed muutunud meelelahutuslikumaks ja personaalsemaks. Sellega seoses on meediaväljaannete stiil muutunud vestelisemaks ja argisemaks ning keelekasutus on vabam, kõnekeelsem ja fiktiivsem. Postimehes on seda märgata eriti pealkirjades. Sisutekstis on ajakirjaniku roll teksti loojana enamikus lugudes peaaegu olematu. Ajakirjanik on liiga sageli taandanud ennast osatuks vahendajaks, kes koostab teksti kuulnud tsitaatidest, varieerides üksnes otsest ja kaudset kõnet, kuid muutmata refereeritava sõnastust ja lausestust. Lugejaga ei kõnele lehe kaudu mitte ajakirjanik, vaid piiratud hulk poliitika- ja majandustegelasi, kes saavad oma sõnumit ise valida ja sõnastada.

Kõik kolm eespool tutvustatud uudistežanri struktuuritüüpi räägivad midagi ajakirjanduse diskursusest ja selle üsna piiratud repertuaarist. Osast tekstidest võib leida vormilisi tunnuseid, mis piirduvad žanri kõige pinnalisema skemaatilise iseloomustusega, teiste tekstide puhul lisavad vahelduvad kõnehääled sõnumi polüfoonilisust ja varieerivad vaatepunkti, üksikutes tekstides aga võib näha radikaalsemat tekstitüüpide põimumist, žanritevaheliste piiride dekonstrueerimist ja uut tüüpi žanrite esilemarssi. Viimast tüüpi uusžanrite tekkimises võib näha esimesi samme oma eesmärke ja piire nihutavast trükiajakirjandusest, kus meelelahutusajakirjandus pürib sisukamaks ja kvaliteetajakirjandus pürib lugejasõbralikumaks, mõlemad ikka selleks, et paremini müüa.

Kirjandus

Bell, Allan 1991. *The Language of News Media.* Oxford: Blackwell.

van Dijk, Teun A. 1972. *Some Aspect of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics.* The Hague: Mouton.

van Dijk, Teun A. 1980. *Macrostructures: An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction and Cognition.* New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

van Dijk, Teun A. 1988. *News as Discourse.* New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Enkvist, Nils Erik 1978. *Tekstilingvistiikan peruskäsitteitä.* Helsinki: Gaudeamus.

- Fairclough, Norman 1989.** Language and Power. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1992.** Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman 1997.** Miten media puhuu. Tampere: Vastapaino.
- Fairclough, Norman 1995.** Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language. London: Longman.
- Featherstone, Mike 1991.** Consumer Culture and Postmodernism. London: Sage.
- Foucault, Michel 1972.** The Archeology of Knowledge. London: Tavistock Publications.
- Fowler, Roger 1991.** Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. London, New York: Routledge.
- Halliday, Michael A. K. 1994.** An Introduction to Functional Grammar. Baltimore, London: Arnold.
- Halliday, Michael A. K., Ruqaiya Hasan 1976.** Cohesion in English. London: Longman.
- Heikkinen, Vesa 1999.** Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hennoste, Tiit 2001.** Uudise käsiraamat. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kalliokoski, Jyrki 1996.** Kieli, tunteet ja ideologia uutistekstissä. Näkymiä tekstilajin historiaan ja nykyisyyteen. – Teksti ja ideologia. Kieli 9. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 37–97.
- Kasik, Reet 2002.** Uudiste süntaks. – Renate Pajusalu, Tiit Hennoste (toim-d). Tähen-dusepüüdja. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 200–218.
- Kasik, Reet 2003.** Uudistekstide hoiakud. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad II. Tekstianalüüsi vaatepunkte. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 26. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 44–58.
- Kasik, Reet 2004a.** Interpersonaalse tähenduse konstrueerimine. Ühe intervjuu analüüs. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 28. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 33–50.
- Kasik, Reet 2004b.** Muutuv meedia – muutuv keel. – Oma Keel 2, 5–14.
- Kasik, Reet 2006a.** Nominalisatsioon meediauudiste tekstimoodustusvõttena. – Keel ja Kirjandus 2, 122–134.
- Kasik, Reet 2006b.** Nominaliseeritud protsessi agent meediauudistes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 21–37.

- Kasik, Reet 2006c.** Meediauudiste agent. – Annekatrin Kaivapalu, Külli Pruuli (toim-d). Lähivertailuja 17. Jyväskylä Studies in Humanites 53. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 155–165.
- Kasik, Reet 2007.** Sissejuhatus tekstiõpetusse. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kasik, Reet 2008.** Infojaotus uudistekstides: partitsiiparandid. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 48–63.
- van Leeuwen, Teun 1987.** Generic Strategies in Press Journalism. – Australian Review of Applied Linguistics 10/2, 199–220.
- Toolan, Michael 1988.** Narrative: a Critical Linguistic Introduction. London: Routledge.
- Werlich, Egon 1982.** A Text Grammar of English. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Wernick, Andrew 1991.** Promotional Culture: Advertising, Ideology and Symbolic Expression. London: Sage.

Ajalehe uudistemaailm tekstina

Ilmunud: Ajalehe uudistemaailm tekstina. – Indrek Ude, Peeter Vihalemm (toim-d). Eesti Akadeemilise Ajakirjanduse Seltsi aastaraamat 2013. Eesti Akadeemiline Ajakirjanduse Selts 2014, 21–26.

Ajakirjanduskeelest rääkides tulevad enamasti jutuks keelevead, valesti kasutatud sõnad, sobimatud kujundid ja kohmakad laused. Vähem on pööratud tähelepanu sellele, kuidas tekst on koostatud, milline on see tegelikkusepilt, mis kirjutatud looga lugejani tuuakse ja kes selle pildi on konstrueerinud.

Uudistemaailm on uuel sajandil tugevasti muutunud. Kõikjale ulatuv ja pausideta töötav võrgumeedia on ajavahe sündmuse ja sellest teatamise vahel peaaegu olematuks muutnud ja see on paratamatult mõjutanud ka ajalehtede uudistemaailma. Järgmisel päeval ilmuv ajaleht ei saa sündmuste kajastamisel võistelda interneti ja raadioga. Nii on objektiivsete sündmusuudiste (mis toimus) asemel fookusesse tõusnud tekstiuudised – kes mida ütles ja mida teised selle peale ütlesid – ning üha suurem osa uudistekstidest kujutab endast allikaviidetega varustatud tsitaate ja refereeringuid. Ajakirjanik peidab ennast oma tootesse: ta ei ütle midagi enda nimel, vaid üksnes autoriteetide kaudu. Tsitaat on minetanud oma algupärase ajakirjandusliku funktsiooni kinnitada argumendina või illustreerida värvika näitena ajakirjaniku väidet. Üha rohkem on artikleid, kus tsitaadid ja tsitaadilähedased refereeringud vaheldumisi moodustavadki uudisteksti. Kuidas rääkida ajakirjaniku keelekasutusest, kui uudisajakirjaniku keelelooming peegeldub peamiselt saateverbi valikus – *NN ütles, nentis, sõnas, lausus, tões või lisas?*

Ametlike allikate positsioon ajakirjanduses on kõigutamatu ja neid on teatud kindel hulk – ajakirjanik valib sageli allikaks sellise, keda ta on ennegi kasutanud. Suur osa sõnumeid tuleb elukutselistelt sõnastajatelt ehk pressiesindajatelt ja kõneisikutelt, samuti rehitsevad ajakirjanikud regulaarselt poliitikute, riigiametnike ja analüütikute blogisid, Facebooki, Twitterit jm allikaid ning korjavad oma uudised sealt. Arvamuslehekülgedel ja uudislehekülgedel pole olulist vahet – arvamuskülgedel esinevad arvajad oma autorinime all, uudiskülgedel on nendesamade inimeste needsamad arvamusel, seisukohad, argumendid ja hoiakud ajakirjaniku vahendatuna konstrueeritud

uudistekstiks. Kõik see mõjutab otseselt ajalehest vastu vaatavat tegelikkusepilti ja uudistekstide keelt.

Vaatlen siinses artiklis ajalehe uudistekülgedel avaldatud tekste kolmest lähtekohast: millises sõnastuses infot lugejale pakutakse, millise pildi tegelikkusest uudiste keelekasutus loob ja kelle vaatepunktist sündmusi ja olukordi lugejale esitatakse.¹ Tekstinäited on Eesti suurima levikuga päevalehest Postimees.

Mida sõnum tähendab?

On ajakirjaniku valik, kui ta ei näe oma vahendajarolli asjade sisu lahti seletamises ja kirjeldamises lugejale arusaadavas keeles, vaid piirdub sõnade ja lausete edastamisega allikalt ajalehte, lugeja peale mõtlemata. Vahendatav tekst võib olla segane, vastuoluline, teemast mööda, keerutav, info pakkumise asemel seda varjav või niisuguses bürokraatlikus sõnastuses, millest lugejal on võimatu aru saada, mida talle tegelikult öeldud on. Spetsialistid räägivad igaüks oma erialases keeles ja seletavad asju teistele spetsialistidele. Kellele on mõeldud järgnev sõnum pensionifondide kohta? Oma tulevase pensioni pärast muretsev lugeja ei oska sellega midagi peale hakata.

„Demograafilise olukorra tõttu väheneb lootus saada raha esimesest sambast, teise samba rahastamiseks on vaja teha aga ettemakseid,“ lausus Holst. Ta lisas, et pensioniraha suunamine teise samba fondi on kasulik otsus, sest sotsiaalmaksu osalise individualiseerimisega väheneb ümberjaotamise negatiivne mõju inimese pensionile. (PM 15. V 2013)

Majandustekstidele on tüüpiline kvantitatiivseid meetodeid kasutava teadusregistri oskuskeel tõusvate ja langevate graafikutega ning protsentides väljendatud statistiliste andmetega. Inimestest ei ole majandustekstides peaaegu mingeid jälgi, majandust juhivad ja määravad sellised „tegijad“ nagu SKT, lisandväärtus, intressimäär, miinuskasv, negatiivne välisfoon, kasvu kahanemine, languse pidurdumine jms. Ent Eesti majanduse areng ei ole ainult majandusanalüütikute mängumaa. Palkade, hindade, töökohtade kaudu puudutab see iga inimest. Ajalehe tavalugejatest suudavad vaid väga vähesed majandusteaduslikke mõisteid lahti harutada. Kelle huvides on esitada

¹ Artikli teoreetiliseks ja metodoloogiliseks lähtekohaks on kriitiline tekstianalüüs, vt nt Fairclough, Norman 1995. Media Discourse. London: Arnold.

majandust mingi iseseisva nähtusena, kus konkreetsete inimeste konkreetsetel tegudel ja otsustel pole mingit osa? Lugeja tahaks teada, miks majanduses on asjad halvasti ja kuidas saaks olukorda parandada, aga ajaleht pakub näiteks niisuguse vastuse:

Võrreldes 2012. aasta neljanda kvartaliga kahanes sesoonselt ka tööpäevade arvuga korrigeeritud SKT ühe protsendi võrra. Majandusanalüütik Maris Lauri kirjutas oma blogis, et Eesti on sattunud keskmise sissetuleku lõksu. Nii nimetab majandusteadus riike, mis on saavutanud teatud arengutaseme, kuid sealt edasi liikuda enam ei suuda. Tema sõnul on samuti vähenemas ärikeskkonna eelis, sest kõik Euroopa riigid tegelevad tööturu dereguleerimisega ning maksukoormuse ja bürokraatia vähendamisega. Analüütik märkis, et odavalt enam ei saa, mistõttu tuleb teha väärtushüpe. (PM 14. V 2013)

Blogidest, infoagenteuridest jm saadud tekste ei kirjutata lahti ega seletata ära lugejale arusaavas vormis, aga ka allikaga vesteldes jätab ajakirjanik liiga sageli küsimata enesestmõistetava küsimuse, mida öeldu tähendab või kuidas see tegelikku igapäevaelu mõjutab. Vaevalt et artikli „Muutuva teabega liiklusmärke peab veel ootama“ (PM 4. XI 2013) autor ka ise aru sai oma küsimusele saadud vastusest, mis ei takistanud tal seda sõnumina lugejale vahendamast:

Küsimusele, mille poolest uued liiklusmärgid erinevad või kui sage võib olla vajadus neis infot vahetada, vastas Kasesalu (maanteeameti pressiesindaja – RK) uuringut tsiteerides: „VMS-rakenduse majanduslik tulukus sõltub väga tugevalt kahest faktorist: kannatanutega õnnetuste kontsentratsioonist ja piiranguala pikkusest. Konkreetse objekti analüüsil tuleb varieerida piirangu ajalast ja ruumilist ulatust, et leida optimaalne lahend.“

Ilmekaks näiteks selle kohta, kuidas ajakirjanik vahendab lugejale infot vaid selles ulatuses, nagu see talle parajasti kätte tuleb, on öendushaigla ödede tööaja probleemi käsitlemine. Artiklis „Õed võitlevad tööminutite vähendamise vastu“ (PM 4. XI 2013) vahendati ödede liidu ja sotsiaalministeeriumi vaatepunktist fakti, et uues kollektiivlepingus tahetakse senise 132 minuti asemel kärpida öe tööaega ühe patsiendi kohta 72 minutile päevas. Alles neli päeva hiljem ilmunud artiklist „Tervishoius kisub tüliks“ (PM 8. XI 2013) sai lugeja teada, mida see tegelikkuses tähendab: varasema kollektiivlepingu järgi oleks 20 patsiendi kohta kaks öde, uue korra kohaselt üks öde. Mõlemas artiklis keskenduvad refereeritavad-tsiteeritavad allikad ödede töökoormusele. Jääb üle

oodata, kas ja millal pakub keegi ajakirjandusele infot ka selle kohta, kuidas see mõjutab töökohtade arvu, võimalikke koondamisi ja õdede palka. Omaalgatuslikult pole ajakirjanik selliseid küsimusi esitanud.

Liiklusseaduse muutmise eelnõu tutvustavas artiklis (PM 15. XI 2013) ei ole eristatud seaduse sisututvustust ja majandusministeeriumi pressiesindaja kommentaare. Nii on artikli ülapealkiri „Liiklusseaduse muutmise eesmärk on ohutuse parandamine“, selle all põhipealkiri „Vahtraleht vabatahtlikuks“. Põhitekstis järgneb alapealkirjale „Jalakäija ohutuse nimel“ lause „Riik on ka varem järk-järgult loobunud algajatele juhtidele kehtestatud liikluspiirangutest, näiteks varem kehtinud kiirusepiirangust 70 km/h“. Artikli autor ega toimetaja pole märganud loogilisi vastuolusid: milline seos on piirangute ja eraldusmärkide kaotamise ning liikluse ohutumaks muutmise vahel.

Kas keegi teeb midagi või asjad lihtsalt juhtuvad?

Kevadel 2013 oli probleeme uute viieeuroste rahatähtedega: kohati ei tundnud kassapidajad neid ära. Ajakirjaniku küsimuse peale vastas järjekordne pressiesindaja:

Kahjuks jõudsid seekord Eesti Panga tutvustavad voldikud kauplustesse alles nädal pärast uue viieeurose käibeletulekut. (PM 11. V 13)

Miks neil nii kaua aega läks? Kas nad tulid jalgsi? Ajakirjanduses on tava-pärane, et keeleliste valikutega konstrueeritakse niisugune maailm, kus asjad juhtuvad iseenesest: info jõuab või ei jõua kohale, tööpuudus kasvab või kahaneb, hinnad tõusevad, gümnaasiumide arv väheneb, käibemaks suureneb, elektribörs avaneb. Firma omanik ei vallanda töötajaid, vaid töötajad jäävad töötuks või kaotavad töökoha või mõnikord koguni vabanevad, kui tootmine selles piirkonnas lõpeb (kes lõpetab, seda ei öelda).

Sündmuse kirjeldamine iseenesest toimuvana on sobiv võte alati, kui tegijate vastutust ei taheta välja tuua. Seetõttu koostatakse laused sellest vaatepunktist, nagu oleks tegemist iseseisva nähtusega, millega toimub üht ja teist. Ajalehetekstide loodavas maailmas näib suur osa meie elust alluvat kõrvalkaldumatutele loodusseadustele. Asjad lihtsalt juhtuvad või siis mingeid asjaolusid tuleneb, selgub, ilmneb ja paljastub: valdade ühinemisprotsess ei nihku paigast, õpetajate palgareform edenes kiiresti, siis aga takerdus, haldusreform võttis kätte ja siirdus määramatusse tulevikku, väljaminekud hakkasid

ühel heal päeval kasvama, sissetulekud aga vähenema. Konkreetsete inimeste eesmärgipärane tulemuslik tegevus (keegi teeb midagi mingil põhjusel) muudetakse grammatiliste vahenditega seisundiks, olukorrajelduseks – miski lihtsalt toimub või olukord lihtsalt on selline.

Kui ka lauses kirjeldatakse tegevusi, siis tegutsejateks ei ole inimesed, vaid mitmesugused majanduslikud protsessid või poliitilised otsused: masu kärbib palku, elektribörsi avanemine tõstab elektri hinda, saastetasu kergitab vee hinda, aktsiisitõus halvab puiduvedu jne. Uudised on sõnastatud niisuguse keelilise malli järgi, kus tegija asemel on põhjus. Ajalehtede loodavas maailmas on terve hulk nähtusi, mis tegutsevad nagu mütolooilised olendid: inflatsioon ähvardab börsi, majanduskriis kõigutab eurot, turumajandus nõuab kulude optimeerimist, demograafiline situatsioon sunnib pensioniiga tõstma, rahvusvaheline konkurents asetab meid valiku ette. Aga mida teevad sel ajal konkreetsed inimesed, kes ometi ju kõigi nende protsessidega seotud on? Asjad ei juhtu iseenesest (v.a loodusõnnetused). „Hind tõuseb“ ei ole samasugune protsess nagu „temperatuur tõuseb“ või „tuul tõuseb“. Temperatuuri või tuule kohta ei ole mõttekas küsida „kes tegi?“, hind aga ei saa tõusta iseenesest, hinnal on alati keegi, kes selle hinna määrab ja raha endale võtab. Sellise keelekasutusega õnnestub varjata, et otsuseid teevad inimesed, kellel on nimi ja amet.

See on võimul olevate poliitikute ja vastutajate manipuleeriv keelekasutus, mille on ise seda märkamata omaks võtnud ka ajakirjanikud kui loomuliku tekstikoostamisviisi. Allikad (eriti poliitikud) jälgivad kiivalt, et nende öeldut antaks edasi täpselt selles vormis ja nende sõnadega, nagu nad on ütelnud. Ajakirjanikud on leppinud väravavahi rolliga ja lasevad sõnumi sisu formuleerida asjaosalistel endil nende huvidele vastavalt.² Seetõttu võib tähele panna, et positiivsetel tegevustel on tegija sagedamini olemas: valitsus *tõstab* õpetajate palka või *lisab* pensionimäärale 10 eurot, meie partei *alandab* kodukulusid jms. Kui aga asjad lähevad kehvemini, siis ebaõnnestumist kommenteeritakse tüüpiliselt olukorrana: näiteks et palgad või pensionid *tõusid* oodatust vähem või kodukulud tegelikult *ei alanenudki*. Lugeja huvides oleks teada, kes mida tegi või tegemata jättis, võimu huvides on osutada, et olukord lihtsalt on selline ja mingisugused asjad lihtsalt juhtuvad. Kas ka ajakirjanduskeel „lihtsalt on selline“ või on lootust, et uudisteajakirjanikud hakkavad kunagi taas sõnumite vahendamise asemel neid kogutud info põhjal ise ja oma sõnadega kirjutama?

² Vt selle tendentsi kohta ka Katz, Elihu 1992. The End of Journalism? Notes on Watching the War. – Journal of Communication 42/3.

Kelle häälekandja?

Keskealised ja vanemad inimesed mäletavad, et Nõukogude Eestis oli iga ajalehe päises nimetatud, et see on kommunistliku partei kohaliku komitee, töörahva saadikute nõukogu ja täitevkomitee häälekandja. Iseseisvas ja demokraatlikus Eestis neist määratlustest loobuti, aga küsimus on endiselt ajakohane – kelle häälekandja on ajaleht?

Meie elu mõjutavad mitmesugused poliitilised, majanduslikud ja kultuurilised otsustused. Nende sotsiaalsete tegevustega on seotud kaks osalist rühma – ühed, kes neid otsuseid teevad, ja teised, kelle igapäevast elu need otsustused puudutavad, kelle elu nende otsustuste tagajärjel nii või teisiti muutub. Ajakirjaniku valikute tulemus on see, kelle vaatepunktist asju vaadatakse. Teemast sõltumata on meie ajalehtede uudised vaatepunkti järgi valdavalt riigikesksed. Kõik riigi sammud kajastatakse ära poliitikute, ametnike, juhtide vaatepunktist. Postimehe üle kahe lehe ulatavas artiklis „Iga viies töövõimetus pensionär mingi tööle“ (PM 17. V 2013) tsiteeriti ja refereeriti ministrit ja hulka ametnikke, aga mitte ühtegi töötavat, tööd otsivat või mitte-töötavat töövõimetus pensionäri. Õpetajate palgatõusu käsitlevas artiklis (PM 8. V 2013) arutleti, kas õpetajad ikka on lubatud palgatõusu saanud või ei ole. Tsiteeriti ja refereeriti jälle nii ministrit kui ka ametnikke, aga ühegi õpetaja käest ei küsitud midagi. 2012. aasta meedikute streigiga seoses kajastati meedikute organisatsioonide, valitsuse, haigekassa, haiglate liidu seisukohti, aga esimene patsient ilmus teemaga seoses nimepidi ajalehte kolmanda streiginädala lõpuks. Eesti haldusreformi kavades oleme saanud ülevaateid riigikogu ja valitsuse tegevusest: miks on haldusreform paratamatu, kuidas riigikogu ja valitsus seda teemat käsitlevad ning kuidas otsuste vastuvõtmine kulgeb. Teist poolt esindavad vallajuhid, kes nõustuvad või ei nõustu ühinema. Aga Eestis on sadu tuhandeid inimesi, kes neis valdades elavad ja keda see haldusreform, ükskõik milline ta ka tuleb, otseselt puudutab. Ei tule ette, et keegi neist peale vallajuhtide oleks haldusreformi teemal avalikkuses kaasa rääkinud. Ajalehed avaldavad iga kuu küsitlustulemusi, millise partei poolt valijad hääletaksid, kui valimised toimuksid homme. Aga keegi ei rahasta küsitlusi, millise haldus- või haridusreformi kava poolt meie riigi elanikud hääletaksid.

Tööd ja toimetulekut käsitlevates tekstides on esiplaanil ettevõtjate vaatepunkt. Hinnatõusuteemalistes artiklites saavad sõna peamiselt need, kes hindu tõstavad. Neile antakse võimalus selgitada, kui palju ja miks nad hindu

tõstavad, mis on selle põhjused ja miks see on paratamatu. Nii jääb põhiargumendina kõlama, et Eesti hinnad on ikka veel odavamad kui Lääne- ja Põhja-Euroopa riikides, varju aga nende hindade maksjate vaatepunkt, et Eesti inimeste sissetulek on võrdlusaluste riikidega kõrvutades mitu korda väiksem. Teenindusvaldkonna tööjõu voolavust käsitlevas artiklis (PM 11. XI 2013) kurdavad kõik küsitletud tööandjad, et neil on raske töötajaid leida, sest kohataotlejad küsivad ebareaalset palka:

Inimene tahab saada kätte vähemalt 500 eurot. Kuid kahjuks ei ole võimalik kõikidel ametikohtadel seda reeglit järgida.

Puudutamata jääb töövõtja vaatepunkt – kas ja kuidas sellise palgaga on võimalik toime tulla. Samal päeval refereerib ajaleht Soome ajakirjanduse uudist, kus oma näo ja nimega esinev töövõtja selgitab, miks „3000-eurone kuupalk ei motiveeri enam tööle minema“ (PM 11. XI 2013).

Meie ajakirjanduses representeeritud maailm on juhtivate poliitikute, ametnike ja ettevõtjate maailm. Lugejatele antakse infot selle kohta, mida, kuidas ja miks otsustajad teevad, aga valitsetavad ise satuvad meediatekstide konstrueeritud maailma osaliseks tunduvalt harvem. Rahva vaatepunkti ühe või teise otsuse või olukorra kohta ongi raskem teada saada – poliitikutest neist ei räägi, ajakirjaniku märkmikus aga ei ole „rahva“ meiliaadressi või telefoninumbrit. Erandi moodustavad siin kultuuripoliitikat käsitlevad teemad, mida kommenteerima on enamasti võetud kultuuriametniku kõrvale ka mõni tuntud kultuuritegija.

Päriselt nn rahva hääl meie lehtedest muidugi taandunud ei ole. Sotsiaalteemasid kajastavad pikad ja detailsed lood heidikutest ja õnnetustest, mis tüüpiliselt kirjeldavad üksikjuhtumeid. Niiviisi muudab ajakirjandus ühtede inimeste kannatused teiste meelelahutuseks. Millise infoväärtusega on leheküljepikkune uudislugu sellest, kuidas ühes vanglas läksid kaks vangi omavahel kaklema ja said ennetähtaegse vabanemise asemel karistusaega juurde (PM 6. V 2013)?

Ja nii pakubki meie ajakirjandus oma lugejale uudiseid kahesugusest maailmast – ühe maailma moodustavad poliitikutest, ametnikud ja ettevõtjad oma probleemide, skandaalide ja tulevikukavadega, teise maailma moodustavad heidikud, õnnetud ja kannatajad, kes oma eluga kuidagi toime ei tule. Samal ajal saame samast lehest lugeda kokkuvõtet inimarengu aruandest (PM 16. V 2013), et Eesti inimesed on enamikust eurooplastest optimistlikumad ja

tuleviku suhtes positiivsemad. Ajaleheuudiste konstrueeritud maailmast tuleb selliseid inimesi tikutulega otsida.

Kus on tavalised inimesed?

Ajaleht peab informeerima, aga ajaleht peab ka lugejatele meeldima, et ennast paremini müüa. Lugejasõbralikkuse ja selle kaudu leviku suurendamise eesmärki loodetakse kõige sagedamini saavutada uudiste temaatilise valikuga, harvem pööratakse tähelepanu sellele, et leida kirjutisele isiklik, lugejalähedane vaatepunkt. Kui uudised on peamiselt teated Olümposelt, kus on siis lood, mis käsitlevad teemat personaalselt, konkreetsete inimeste kaudu? Nädalalõpulisad avaldavad portreelugusid, aga lugejalähedase vaatepunkti saab sisse tuua ka uudisväärtusega sündmuslugudesse. Näiteks artikkel „Kokkuhoid sundis kasarmut ülerahvastama“ (PM 22. IV 2012) räägib sellest, et mereväe kasarmus on kohti 130 ajateenijale, aga seal elab tegelikult paarsada meest. Artikkel algab tüüpiliselt staabiülema ja mereväebaasi ülema selgitustega, miks see nii on ja kuidas olukorda tulevikus kavatsetakse muuta, aga artikli lõpus küsitakse kommentaari ka paarilt ajateenijalt, kes seal ülerahvastatud kasarmus elavad. Samuti kujutab artikli juurde lisatud pilt seekord mitte staabiülemaid, vaid nimelt neid ajateenijaid. On selge, et ajakirjanik on n-ö objektile käinud.

Harvem, aga siiski leidub ka artikleid, kus uudisväärtusega sündmust vaadatakse sündmuses osalejate poolelt. Näiteks artikkel „Pettunud päästjad loobuvad tööst“ (PM 21. IV 2012) käsitleb päästekomandode sulgemist ja ühendamist. See artikkel on kirjutatud neis komandodes töötavate päästjate vaatepunktist ja algab nii:

Üheksa päästekomandot suletakse juba vähem kui kuu aja pärast. Kuigi kõigile seetõttu töö kaotavatele päästjatele pakuti ametikohta allesjäävates komandodes, otsustas neljandik meestest päästja ametikohast loobuda. „Ma tulin tööle ikka Vösu komandosse, mitte pakutud Loksale või Kundasse. Loksale on Vösult 27 kilomeetrit, Kundasse 50,“ tõi Vösu päästekomando meeskonna vanem Tiit Reinhold välja oma põhjuse, miks ta komando sulgemisel päästja ametiga hüvasti jätab.

Artiklis küsitletakse erinevate päästekomandode juhte ja antakse ülevaade, kui palju töötajatest läheb üle teistesse komandodesse ja kuidas töötajad

muudatustesse suhtuvad. Lõpus saab sõna päästeameti pressiesindaja, kes selgitab, kuidas reform edeneb ja kuidas seda kavandatakse. Vaatepunkt on selles artiklis selgelt reformi kogejate, mitte reformi tegijate oma.

Kogeja vaatepunktiga algab ka artikkel „Rändlusturule tekitatakse konkurentsi“ (PM 7. IV 2012), mis räägib sellest, et Euroopa Liit seab telefonioperaatoritele hinnapiirid riikidevaheliste kõnede hindadele.

Suusataja Aivar Rehemaa mobiiltelefoni kuuarved ulatuvad talihooyal sada-
desse eurodesse, sest välismaised operaatorid on ahned rändluskundede
nöörijad. Lähitulevikus peaks tema rahakott saama tublit leevendust. Rehe-
maa on oma sõnul vana kooli mees, kes eelistab suhelda telefoni teel. „Eks
suusalaagrites tahad suhelda lähedastega ja helistavad ka ajakirjanikud,“
rääkis ta. Paraku maksab välismaal reeglina ka vastuvõetud kõne minut.

Rehemaa selgitustele, kuidas ta püüab kõnekulusid vähendada, järgneb üldis-
tus, et sarnaseid probleeme on tuhandetel Euroopa Liidus ringirändajatel.
Seejärel saab sõna konkurentsiameti esindaja, kes selgitab selle rahvusvahelise
äri olemust ja Euroopa Komisjoni samme, kuidas kavatakse kõnede hindu
langetada. Sedagi temaatikat kommenteeritakse ja selgitatakse tarbija vaate-
punktist:

Kui te aga lähete mõnda teise liikmesriiki pärast 1. juulit 2014. aastal, siis võite
jätta koduse operaatori sootuks seljataha – võite olla näiteks EMT klient, aga
kui selgub, et näiteks Elisa pakub Saksamaal odavamalt teenust, siis sõlmitse
rändluslepingu Elisaga. Nii jääb telefoninumber samaks, kodus on ikka tee-
nusepakujaks EMT, välismaal aga olete Elisa või miks mitte Tele2 kunde.

Artikkel „Lisatasu toob pangale priske summa“ (PM 7. IV 2012) räägib
pankade teenustasudest ja algab nii:

„See on röövimine päise päeva ajal,“ pahandab Season Travel OÜ juht Mae
Kask SEB panga peale. „Nad kehtestavad teenustasu ja loodavad, et inimene
ei tea, milline see tasu on. See läheb absurdiks – arvan, et niisugune teenus-
tasu ei ole õigustatud.“

Seejärel selgitatakse tarbija (siin: firma) vaatepunktist, kuidas firma ja panga
maksusuhted ja lepingud on kujunenud ja toimivad, ning artikli lõpus küsi-
takse kommentaare pankadelt, kuidas ja miks nad erinevaid teenustasusid
võtavad.

Tähelepanu äratav, et selliseid artikleid, kus tegelasteks on ka inimesed, keda kirjeldatav sündmus otseselt mõjutab, leiab peamiselt laupäevasest lehest ja uudisväärtusega teemast hoolimata ei liigitu need žanriliselt uudisteks, vaid nn olemuslugudeks. Olemusloo tüüpiline žanriskroom on üksikult üldisele, teema juurde jõutakse konkreetse üksikjuhtumi kirjeldamise kaudu. Ka stiil ja keelekasutus on olemuslugudes värvikam ja personaalsem, nagu ülal toodud näited osutavad.

Selline žanriliigitus argipäeva „tõsisteks uudisteks“ ja laupäevaseks meelelahutuseks on pärit aastakümnete tagant. Uudised ei jagune kõvadeks ja pehmeteks mitte ainult teemade, vaid ka käsitusviisi järgi: tavainimese vaatepunkti kaasamine teeb uudisest pehme olemusloo ja liigitab selle automaatselt nädalalõpu meelelahutuspaketti. Niiviisi on loomulikustunud arusaam, et ajaleht on endiselt poliitilise ja majandusliku võimu ja valitsejate, mitte aga meie riigi elanike häälekandja. Viimastel on parimal juhul üksnes otsustajate tegevust illustreeriv roll.

Ajakirjanduses on tava, et kui kedagi kritiseeritakse, siis peab ka kritiseeritav sõna saama. Otsuseid ja tegusid kajastatakse aga valdavalt ühepoolset üksnes tegijate vaatepunktist. Miks peaks olema uudisväärtusega üksnes see, mida teevad otsustajad ja valitsejad? Kas see, kuidas tavalised inimesed oma eluga hakkama saavad, igapäevaseid probleeme lahendavad ning poliitikute, ametnike ja spetsialistide loodud maailmas elavad, on tõesti üksnes nädalalõpu meelelahutus või peaks iga pikema uudisloo juurde kuuluma vähemalt kaks vaatepunkti?

Ajakirjanduse valikud loovad tähendusi. Aja vaimuga kooskõlas nähakse valitsejate vaatepunktist kõike toimuvat majanduspeeglis: igal nähtusel ja tegevusel on hind. Inimeste abistamist, keskkonna kaitsmist, liiklus- ja alkoholi-probleeme vaadatakse sellest aspektist, mis see maksma läheb. Majanduse keel pakub vahendid kõigi elunähtuste käsitlemiseks ja mõistmiseks: haridus ja kultuur elavad *säästurežiimil*; neid esitatakse *tulusa investeeringuna*, kui need *toodavad tulemusi* ja *rahuldavad kliente*; ülikoolide, teadlaste ja kultuuri-asutuste väärtust hinnatakse selle järgi, kas ja kuivõrd nad suudavad *pakutada teenust* või *toodangut müüa* ning oma oskusi *turustada*, vastasel juhul on tegemist hariduse või kultuuri *inflatsiooniga*.

Tähendussüsteemi valik on maailmapildi valik.

Võimu keel: asutus suhtleb kodanikuga

Ilmunud: Võimu keel: asutus suhtleb kodanikuga. – Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper (toim-d). Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 3. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007, 167–176.

Keel võimuvahendina

Kriitilise diskursuse- või tekstianalüüsi (kirjanduses kasutatakse mõlemat nimetust, aga lingvistina eelistan viimast) üks eesmärke on näidata keelekasutuse ja ühiskondlike protsesside seost ning vastavalt sellele on analüüs kolmemõõtmeline (vt nt Fairclough 1997: 74–92):

- (a) tekstitasandil hõlmab see teksti valitud keelenähtuste kirjeldamist;
- (b) diskursusetasandil – teksti tootmise ja tarbimise kontekstis – muutub oluliseks keeleliste valikute tõlgendamine;
- (c) sotsiokultuurilisel tasandil – ühiskonna sotsiokultuuriliste tavade ja harjumuste kontekstis – saab võimalikuks tõlgenduste ja tähenduste seletamine.

Võimu ja keele suhete kohta on palju oletusi, kuid Eestis on seda valdkonda uuritud vähe. Keelekasutus on kõige üldisem sotsiaalse käitumise vorm, ja selline sotsiaalse käitumise vorm, kus me oleme kõige rohkem sõltuvad nn tervemõistuslikest eelolemustest, s.t me peame teatud keelekasutustavasid loomulikuks, konventsionaalseks, nende valikut ja tähendust küsimärgistamata ja neile hinnangut andmata.

Ma ei vaata selles artiklis mitte ainult seda, kuidas olemasolevad võimusuhted peegelduvad keeles, vaid ka vastupidi: kuidas keel toodab ja loob võimusuhteid. Keel on oluline võimukasutusvahend. Kriitilise lingvistika nime all tuntuks saanud tekstiuurimise suund seletab konventsioone kui võimuvahetkordade ja võimuvõitluse tagajärge. See, kelle käes on võim, valib (ja järelikult määrab) suhtlusviisi. Eesmärgiks on selgitada, kuidas tekst konstrueerib tähendusi ja milliseid tähendusi uuritavasse teksti on konstrueeritud. Norman Fairclough' järgi tähendab analüüsi kriitilisus selle arvestamist, et sotsiaalne käitumine ja keelekasutusviisid on seotud põhjuse ja tagajärje suhetega.

Keelekasutus sõltub sotsiokultuurilisest kontekstist ja samas mõjutab ning kujundab sedasama sotsiokultuurilist konteksti. (Fairclough 1997: 74–78)

Keelekasutus on sotsiaalne tegevus ja keelekasutaja on selle protsessi osaline, sotsiaalne toimija, mitte lihtsalt sõnumi saatja. Teksti autor kasutab keelt oma eesmärkide saavutamiseks valikuliselt. Keeleliste valikutega – valides sõnu, lausestruktuure ja teksti retoorilisi süsteeme – loob autor teatud tunnustega ja teatud tähendusega teksti. Funktsionaalsest aspektist on teksti koostamine eesmärgipärane keelekasutus, keeleliste valikute tegemisel lähtutakse teksti eesmärgist ja funktsioonist. Kõige sagedamini eristatakse teksti-tähenduste hulgas kolme tasandit või metafunktsiooni (Halliday 1994):

- (a) tähistusfunktsioon keskendub sellele, kuidas keel peegeldab või konstrueerib keelevälist tegelikkust;
- (b) suhtlusfunktsioon keskendub sellele, kuidas keel väljendab suhtumist tähistatavasse, kuidas konstrueeritakse suhtlusosaliste rolle ja identiteete;
- (c) tekstiline funktsioon keskendub sellele, kuidas ja milliste keelevahenditega saadakse tulemuseks teatud tunnustega sidus terviktekst, mis seatud eesmäärke kõige paremini täidab.

Lisaks maailma nimetamisele, kujutamisele ja teksti konstrueerimisele loob ning kinnistab keel ka sotsiaalseid suhteid, rolle ja identiteete. Keele suhtlusfunktsioon ehk interpersonaalne metafunktsioon tähendab seda, et tekstitootja kasutab keelt kui vahendit selleks, et esitada oma hinnanguid, suhtumisi ja kommentaare ning luua suhe enda ja lugeja vahele. Suhtlustähendus väljendab teksti autori ja lugeja rolle suhtluses ning nendevahelist suhet. Kirjutaja konstrueerib teksti mingilt positsioonilt ja kirjutab ennast seega vastavasse diskursuserolli. Samal ajal annab kirjutaja ka lugejale vastuvõtjana teatud rolli. Fairclough' (1997: 17) järgi on interpersonaalsete rollide puhul küsimus sotsiaalsetest suhetest, võimust ning identiteetidest. Michael A. K. Halliday (1994: 68) eristab kahte põhilist diskursuserolli, milleks on andmine ja nõudmine. Kirjutaja kas annab midagi lugejale (nt informatsiooni) või ta nõuab temalt midagi (verbaalset või tegevuslikku reageeringut). Vastavalt sellele moodustub automaatselt ka teksti vastuvõtja roll. Kui autor on andja, siis on teksti vastuvõtja saaja, kui aga autor esineb nõudjana, siis on vastuvõtjale määratud andja roll.

Kui institutsioon saadab isikule kirja, võib sel ülaltoodust lähtudes olla kolm eesmärki: informeerida kirja saajat millestki, küsida temalt mingeid andmeid või veenda saajat toimima teatud viisil, reageerima mingi tegevusega.

Keskendun siin viimasele, s.t vaatlen, kuidas esitatakse kirja saajale sõnum selle kohta, mida vastuvõtja peab või peaks tegema. Ametikirjade uurijad eristavad kirjades tavaliselt kaks osa: direktiivne osa, kus veendakse kirja saajat midagi tegema, ja taustaosa, kus seda soovi põhjendatakse. Vastavalt kõneaktide teooriast pärit klassikalisele definitsioonile (Searle 1969) on direktiivne kõneakt selline, mille taotlus on panna keegi midagi tegema. Direktiivsus kuulub vastuvõtjale suunatud modaalsuse alla. Direktiivsel verbaalsel tegevusel on eesti keeles mitmeid võimalikke nimetusi: palve, soov, ohutamine, käskimine, suunamine, veenmine, keelamine jne, aga eri nimetustega seostub erinev mentaalne, emotsionaalne lisavarjund, mis hõlmab ka soovi edasiandmise viisi. John Searle (1969) on osutanud, et direktiivsete sõnade tähendus on seotud autoriteetsusega, näiteks käskimisega seostub ütleja autoriteetsus, seevastu palumisel selline tähendus puudub.

Demonstreerin alguses ühe näite varal, kuidas suhtlusrollide konstrueerimine toimub vahetu kontakti puhul, dialoogilises suhtluses. Näitetekst on pärit Fairclough' raamatust „Keel ja võim“ (1989) ja kujutab endast katkendit ülekuulamisest politseijaoskonnas. Näide sobib teema illustreerimiseks, kuna ülekuulamisega ja politseiga on tegemist ka siinses artiklis järgnevalt analüüsitava kirjaliku teksti puhul.

Näitetekst on osa dialoogist relvastatud röövi pealtnägija ja politseiniku vahel, kus käib põhilise informatsiooni väljaselgitamine. Pealtnägijalt (n), kes on juhtunust vapustatud, küsitakse juhtunu kohta, politseinik (p) kirjutab väljaselgitatud informatsiooni üles.

- (1) p: Kas te märkasite autos istuvat meest?
- (2) n: Ma nägin ta nägu, jah.
- (3) p: Kui vana ta oli?
- (4) n: Umbes 45. Seljas oli tal ...
- (5) p: Ja kui pikk?
- (6) n: Meeter kaheksakümmend.
- (7) p: Meeter kaheksakümmend. Juuksed?
- (8) n: Tumedad ja lokkis. Kas see võtab veel kaua? Ma pean minema lasteaeda lastele järele.
- (9) p: Mitte enam kaua. Mismoodi riides?
- (10) n: Ta jättis turjaka mulje, sinised püksid, must ...
- (11) p: Teksased?
- (12) n: Jah.

Iseloomustades küsitleva politseiniku ja pealtnägija suhteid kõnealuses juhtumis, osutab Fairclough, et suhe on ebavõrdne, politseinik kontrollib kindlalt ülekuulamise käiku ja juhib küsitletavat, ega võta vaevaks pehmendada nõudmisi, mis ta ülekuulatavale esitab. Need küsimused võivad olla küllaltki piinarikkad kellelegi, kes on just pealt näinud vägivaldset kuritegu; p küsimus kõnevoorus (1) näiteks võiks olla esitatud pehmendatud vormis nagu *Kas teil oli mingit võimalust pöörata tähelepanu sellele mehele selle järsu vormi asemel*, milles see tegelikult esineb. Mõnel juhtumil on küsimused taandatud pelgaks üksiksõnaks või lühifraasiks: *kui pikk* voores (5) ja *juuksed* voores (7). Sellised redutseeritud küsimused on tüüpilised, kui üks isik täidab formulari teise isiku jaoks, nagu p siin; huvitav on, et situatsiooni tundlik iseloom ei kõiguta blanketitaitmise norme. Ka on märkimisväärne, et politseinik ei anna mingit tagasisidet, näiteks tunnustust või tänu informatsiooni eest, mida ta tunnistajalt saab. Kõnekas on ka viis, kuidas küsitleva reageerib infole, mida tunnistaja omaalgatuslikult pakub voores (4) ja voores (10). Kaasabi andmist kontrollitakse: p katkestab vastaja kõnevooru 5. ja 11. voores, ja voores (9) annab minimaalselt lakoonilise vastuse küsimusele, kui kaua see ülekuulamine veel kestab – tunnustamata ülekuulatava probleemi esitab ta vahetult järgmise küsimuse, lõigates ära tunnistaja võimaluse lisaküsimust esitada.

Fairclough rõhutab, et need omadused on sotsiaalsete tingimustega määratud: selline keelekasutus on tingitud politsei ja „üldsuse“ vaheliste suhete iseloomust ühiskonnas ja tegelikult kuulub ühe osana neisse suhetesse. Ülekuulatav pealtnägija näib sellist küsitlusstiili aktsepteerivat ja tundub olevat tõepoolest olukorraga täiesti kohanenud tunnistaja. Ta võtab ise passiivselt sisse positsiooni, mis on n-ö konstrueeritud „üldsuse“ liikmete jaoks vestluses politseiga. Kõnekas on, kuidas tunnistaja tõlgendab igasuguse politseinikupoolse tänulikkuse puudumist pakutud informatsiooni eest. Kui midagi samasugust juhtuks tavavestluses, siis häiriks see kindlasti suhtlust. Vestluspartner võib tõlgendada sellist keelelist käitumist viitena, et teda kahtlustatakse või tahetakse segadusse ajada. Ta peaaegu kindlasti reageeriks sellele ja jutuajamise tavatu iseloom peegelduks nii või teisiti teksti tunnustes (sealt võiks leida näiteks ootamatuid pause või muid ebakindluse märke). Politseiülekuulamistel arvatavasti tänulikkust eriti ei väljendata, mistõttu ülekuulatav ei tunneta selle puudumist probleemina, vaid eeldab enesestmõistetavana seda tüüpi ülekuulamistel just niisugust tooni. Selline diskursusetüüp on loomulikustunud ja kumbki osaline ei märka seda tegelikult, vaid aktsepteerib

sellist vestlusstiili kui enesestmõistetavat. See, kuidas inimesed interpreteerivad teksti tunnuseid, sõltub sellest, milliseid sotsiaalseid (täpsemalt: diskursuse) konventsioone ja kokkuleppeid nad eeldavad valitsevat. Näide illustreerib üht kriitilise lingvistika põhiväidet – et sotsiaalsed tingimused määravad diskursuse omadused.

Kirja direktiivne osa – kutse või korraldus

Järgnevalt analüüsitan kiri on osa sündmusest, mille osaliseks sattusin tahtmatult. Mõistmiseks vajalik situatsioonikontekst on järgmine. Piirkonnas, kus ma elan, juhtus intsident, kuhu sekkus politsei. Meie maja elanikega polnud sel mingit seost, aga meile öeldi, et politseijaoskonnas on tarvis fikseerida meie kinnitused, et keegi meist pole kutsunud süüdistatavat sinna, kus ta ei oleks tohtinud olla. Mõne aja pärast helistaski mulle naisinspektor, pakkus välja aja, mil ta saaks mind vastu võtta ja küsis, kas see aeg sobib mulle. Vestlus oli täiesti viisakas, sõbralik ja mitteametlik. Muuseas teatas ta, et kuna ta mind esimesel helistamisel kätte ei saanud, siis pani ta igaks juhuks posti ka kirjaliku kutse. Järgmisel päeval tõi post mulle selle kirja.

Kiri oli järgmine:

Nimi

Aadress

KUTSE

*Olete kohustatud ilmuma kriminaalasjas nr XXX **tunnistajana** ülekuulamisele 09.02.2006 kell 09.00 XXX Politseiprefektuuri kriminaalosakonna XXX kriminaaltalituse raskete kuritegude grupi politseijuhtivinspektor NN juurde aadressil XXX, kabinet XXX (tel XXX).*

Palun kaasa võtta isikut tõendav dokument.

Kui teil ei ole võimalik määratud ajaks ilmuda, olete vastavalt KrMS § 170 kohustatud sellest viivitamata teatama ning nimetama ka ilmumata jäämise põhjuse. Menetleja kutsel ilmumata jäänud väljakutsutut trahvib eeluurimiskohtunik prokuratuuri taotlusel või kohus omal algatusel lähtudes KrMS § 138 kohtumääruse alusel kuni kaheksa miinimumpäevapalgamäära ulatuses või kohaldab talle kuni neliteist päeva aresti. Kui ilmumata jääb alaealine süüdistatav või kahtlustatav, trahvib kohus tema vanemat, eestkostjat või hooldajat.

Menetleja kutsel ilmutata jäänud väljakutsutud kahtlustatava, süüdistatava, süüdimõistetud, kannatanu või tunnistaja suhtes võib kohaldada sundtoomist või kuulutada ta tagaotsitavaks. Vastavalt KrMS § 139 võib sundtoomisele allutatud isikut kinni pidada nii kaua, kui see on vajalik sundtoomise aluseks oleva menetlustoimingu tegemiseks, kuid mitte kauem kui 48 tundi.

Lugupidamisega

NN

Juhtivinspektor.

Kirja vorm on neutraalselt funktsionaalne. Pealkirjaks on KUTSE ja allkiri sisaldab viisakat tervitusvormelit ning omakäelist allkirja *Lugupidamisega NN, juhtivinspektor*. Selline raamistik eeldaks viisakat ja lugupidavat keelekasutust läbi kogu kirja. Tegelikult konstrueeritakse lõpetava tervitusvormeli ja allkirjaga viisakam suhe kui kirja sisuga. Esimesena torkab silma, et tüüpilist algusvormelit, (nimelist) pöördumist kirja saaja poole, ei ole. Kirjas on vaid üks viisakusväljendit sisaldav lause – *palun kaasa võtta isikut tõendav dokument*, kuid see mõjub kirja üldise fooni taustal võõrkehana – viisakas palve range käsu ja ähvarduse vahel.

Direktiivsuse prototüüpne edastamisvorm on imperatiiv. Kuna see on käskiva kõneviisi kongruentne e põhitähendus, siis selline käsu vahendamine on suhteliselt neutraalne: *Tulge kolmapäeval, 9. veebruaril kell 9 sellel ja sellel aadressil*. Praktiliselt on imperatiiv aga peamiselt suulises otsesuhtluses kasutatav keelevorm, kirjalikes tekstides on tema põhiline kasutusvaldkond reklaamikeel (vt Kasik 2000).

„Palumise“ ja „käskimise“ vahekord näib sõltuvat protsessiosaliste rollidest. Imperatiivi kasutamine viitab, et käsu täitmine on vastuvõtja, mitte saatja huvides. Näiteks on tähele pandud, et reklaamides tarvitatakse ohtralt imperatiive, aga viisakusvormelid saadavad neid harva (Leech 1966). Seletuseks on pakutud nimelt seda, et meie kultuuris ei ole kombeks kasutada viisakusvormeleid seal, kus käsk on pigem kuulaja kui rääkija huvides: *astu sisse, võta istet, võta veel küpsist*.

Seega on viisakuskeelendi puudumine üheks viisiks, kuidas reklaamijad püüavad esitada oma käske nii, nagu oleks nende täitmine vastuvõtja huvides. Kui reklaamija ütleks *Palun ostke meie šampooni* või *Kas te võiksite anda oma juustele X-palsamit*, oleks selles vormis implitsiitselt sees tähendus, et soovi täitmine on reklaamija, s.t paluja huvides, et ostja teeb reklaamijale teene, kui

ostab nende toodet. Kuigi enamik käske on mõttekad vaid siis, kui nad on rääkija või kirjutaja huvides, püüavad reklaamid esitada neid sellises vormis, nagu oleks neist kasu eeskätt lugejale/kuulajale (Myers 2001: 48).

Oluline on ka reklaamija enesekindlus, mida püütakse tugevdada süntaktiliste funktsioonidega, esitades asju nagu kindlaid väiteid, mille puhul ütleva on kindel, et sellest on kuulajale/lugejale suurt kasu. Seepärast kasutatakse ka üleskutsete puhul kõige selgemat vormi. *Tule ja proovi!* on enesekindel kutse, seevastu *Ehk oleks teil võimalik läbi astuda ja proovida* tunduks vastuvõtjale ilmselt ebausaldusväärne ja kahtlane. Reklaamijal tegelikku võimu vastuvõtja üle ei ole, seepärast peab ta keelevahenditega osutama, et jutt on tarbija kasust.

Asutuse ja kodaniku suhted on teistsugused. Institutsioon esindab võimu ja tema palved on tõlgendatavad korraldustena, mille täitmist kirja saajalt eeldatakse. Sellegipoolest on demokraatlikus ja tsiviliseeritud ühiskonnas vaiki-misi omaks võetud tava, et korraldusedki esitatakse viisakas vormis palvena. Ametikirjades kasutatakse käskivat kõneviisi minimaalselt juhtudel, kui tahe-takse viidata, et mingi paberi täitmisest on kliendile kasu ja täitmata jätmi-sest kahju (Julkunen 2002: 119). Enamasti esitatakse kirja saatja soov palvena: *Palun tulge ...* või *Palume teil tulla ...*

Viisakusstrateegiasse kuulub nii *paluma*-verb kui ka saaja nimetamine palvega seoses (*teil*). Süntaktiliste laiendite kasutamine *paluma*-verbiga seoses rõhutab palumise leksikaalset, verbaalse protsessi tähendust – meie palume teid või mina palun teid midagi teha. Kui *palun* esineb teksti alguses üksi – *palun makske kassasse* või *palun maksta kassasse*, siis on protsessitähendus taandunud ja *palun* on lihtsalt formaalne, lauseadverbiaalina esinev grammatikaliseerunud vormel. *Makske kassasse* või *maksta kassasse* on iseseisev käsk-lause, mitte *paluma*-verbi laiend. Seejuures on *da*-infinitiivi vormis esitatud käsk hoopis tugevama kamandamise varjundiga kui imperatiivvormis, sest imperatiiv pöördelise vormina on siiski isiklik pöördumine adressaadi poole, *da*-infinitiv on umbisikuline ega viita korralduse saajale. Seega võib *paluma*-verbiga seotud viisakusvormeleid vaadata hierarhiliselt: siin vaadeldutest kõige viisakam on *palume teil teha X*, seejärel *palun tehke X* ning kõige formaalsem *palun teha X*. On ka veel viisakamaid malle, kui palumine esitatakse nominaliseeritult: *pöördun teie poole palvega, mul on teile palve* vms. Analüüsitava kirja keskel olev viisakas vormis, kuid ilma isikuviteta lause *Palun kaasa võtta isikut tõendav dokument* sisaldab siis õigupoolest minimaalset võimalikku viisakust.

Selles kontekstis tekitab politseijaoskonnast saabunud kiri selle saajas segadust, sest ta on ülesehituselt vastuoluline. Kiri on osaliselt teises isikus pöördumine, osaliselt aga kolmandas isikus umbisikuline teade. Viisakusstrateegiale räägib vastu isikliku pöördumisvormeli puudumine, kuigi kiri kõnetab saajat *teie*-vormis (*Olete kohustatud ...*, *Kui teil ei ole võimalik ...*). Kirja saatja ei esine kirja tekstis suhtlusosalise rollis: seal pole ühtki *meie*- või *mina*-pronoomenit ega esimeses isikus verbivormi (nt *Ootan teid ...*). Kuigi kirja saatja on seesama inspektor ise, kes alla kirjutab *lugupidamisega NN*, ei kirjuta ta enda nimel, vaid on kirja tekstis ennast nimetanud kolmandas isikus, *olete kohustatud ilmuma inspektor NNi juurde ...* Direktiivseks verbiks on *kohustama*, mis eesti keele direktiivseid verbe analüüsinud Heili Orava (1998: 64) semantilise analüüsi järgi tähendab 'autoritaarselt, oma staatusest lähtudes kedagi tema tahte vastaselt midagi tegema sundima'. Käsk on esitatud saaja rolli fokuseerivas passiivses vormis: *olete kohustatud ilmuma*. Impersonaaliga kaasneb saatja rolli (kes kohustab) taandamine muudab teksti funktsiooni: kirja saatja verbaalse tegevuse asemel representeerib lause vastuvõtja seisundi. Ametlikkust ja direktiivsust rõhutab *ilmuma*-verb (vrd tavateksti *tulema* vms). Ja ometi ei ole kirja nimetuseks *korraldus*, nagu sellise teksti puhul oleks ootuspärane, vaid *kutse*. Kirjas endas ühtki keelelist viidet kutsumisele ei ole.

Kui püüda tõlgendada, missuguseid tähendusi selline sõnastus kirja saajale vahendab, siis kirja vormistusviis ja kasutatud keelevahendid konstrueerivad eeloletuse, et kirja saaja ei taha kirjas väljendatud soovi täita, et kirja saatnud asutusega suhtlemine on kirja saajale vastumeelne ja teda tuleb selleks sundida. Ja et kirja saatjal on sundimiseks piisavalt autoriteeti. Kohustava lause toon ja direktiivses osas sisalduv oletus sellest, kuidas kirja saaja tegutseb või tahab tegutseda, saab kinnitust ka kirja direktiivsele osale järgneva taustaosa analüüsist, mille eesmärk on demonstreerida, et kirja saatjal tõepoolest on võimu ja võimalusi saajat sundida.

Kirja taustaosa – põhjendus või ähvardus

Tahteavaldusega ehk direktiivse osaga liituva taustaosa funktsioon tegevusele õhutavates tekstiliikides on põhjendada, miks esitatud soovi või palve või korralduse täitmine on vajalik või mõistlik. Reklaamides näiteks on see tavaliselt materiaalne või emotsionaalne isiklik kasu, mis toote omandamisega kaasneb (rahaline sääst, mugav elu, hea tervis, õnn ja armastus) või kahju, mis toote

puudumisest tuleneb (raha kulub rohkem, tervis läheb käest ära, kallim ei pane tähele vms). Ametikirjade uurijad väljaspool Eestit on tõdenud, et direktiivsetes kirjades esitatud põhjendused on ratsionaalsed ja informatiivsed, sisaldades viiteid dokumentidele, faktidele, statistilistele andmetele jne, mille eesmärk on tõestada, et esitatud soovi või palve täitmine on arukas. Teiseks on tõdetud, et viiteid negatiivsetele sanktsioonidele, mis soovi täitmata jätmisele järgnevad, esineb ametikirjades suhteliselt harva. Sellisele võimalusele, et esitatud juhtnööre ei täideta, asutuste kirjad üldjuhul ei viita. (Vt nt Honkanen 2002: 144–147.) Ka Eesti ametikirju analüüsinud Egle Pullerits (2005) on oma bakalaureusetöös selgitanud, et kirjade taustaosas esitatakse argumente, põhjendusi, selgitusi, viiteid ja olukorrakirjeldusi, mis on vajalikud direktiivse osa mõistmiseks.

Selle teabe taustal on siin analüüsitav kiri täiesti erandlik. Tekstis ei ole ühtegi ratsionaalset ega emotsionaalset põhjendust ega selgitust, miks kirja saaja peaks esitatud soovi täitma. Kogu taustaosa on negatiivse teabega, koosneb ähvardusest ja sanktsioonide loetelust, mis järgneb korralduse täitmata jätmisele. Sarnaselt direktiivse osaga, kus üldisest kamandavast toonist langeb välja üks palvelause (*palun kaasa võtta isikut tõendav dokument*), on ka taustaosas üks lauseosa, mis pöördub kirja saaja poole ja viitab saaja olukorra arvestamisele (*Kui teil ei ole võimalik määratud ajaks ilmuda*). Viisakusstrateegia seisukohast on seegi lauseosa vastuoluline. Algu kujutab endast viisakat mõõndust (*kui teil ei ole võimalik*), millele ootaks samas stiilis järge, näiteks *Kui teil ei ole võimalik sel ajal tulla, siis palun helistage sellel ja sellel numbril, et leppida kokku teile sobivam aeg*, selle asemel aga rõhutab väljend *määratud ajaks* jällegi saatja võimupositsiooni ja viitab korraldusele. Ka saava käände kasutamine on tõlgendatav pigem oletusena võimalikust hilinemisest kui tulemata jätmisest. Järgneb juba kirja algusosast tuttav kamandamisvormel *olete kohustatud sellest viivitamata teatama*, kus käskija võimupositsiooni rõhutab eriliselt ajamäärus *viivitamata*.

Järgnev sanktsioonide loetelu muudab taas kirja saaja ja saatja rollisuhteid. See pole suunatud keeleliselt üldse kirja saajale, vaid viitab referatiivselt ja üldistavalt seadusesätetele, nimetades kirja saajat indefiniitselt *väljakutsutuks* või *tema*'ks, kelle suhtluspartneriks ja sanktsioonide rakendajaks pole kirja saatja, vaid eeluurimiskohtunik, kohus või umbisikuline, nimetamata võim (... *ilmumata jäänud väljakutsutu suhtes võib kohaldada sundtoomist või kuulutada ta tagaotsitavaks*). Võimu üleolevat ja kodanikke ühtse,

individualiseerimata alluvate massina käsitavat suhtumist väljendab ka rin-nastav loetelu, kus kirja saajale viitav *väljakutsutu* seletatakse lahti kui *kahtlus-tatav, süüdistatav, süüdimõistetud, kannatanu või tunnistaja*, järgmises lauses viidatakse talle väljendiga *sundtoomisele allutatud isik* – kuigi kirja alguses on kutsutu identifitseeritud üheselt kui tunnistaja. Sellist võrdsustatud liikme-tega loetelu saab tõlgendada vaid nii, et kirja saatjale on täiesti ükskõik, kas ta suhtleb kannatanu või süüdistatavaga.

Niisiis on selle kirja saatnud riigi ametiasutus sellesama riigi süütule kodanikule, keda ta ei palu, vaid käsib ja kellele ta oma soovi ei põhjenda, vaid ähvardab, mis kodanikuga juhtub, kui too käsku ei täida. Tekstivahen-dite valik konstrueerib võimusuhted väga selgelt: siin on ametiasutus, kes ei püüagi oma võimupositsiooni tavapärase keelelise viisakusega maskeerida ja kes lähtub eeldusest, et inimesi sunnib seaduskuulekalt käituma üksnes hirm karistuse ees. Miks ametiasutus nii teeb? Reapolitseinikke ju õpetatakse koda-nikega viisakalt käituma, miks pole see laienenud politsei ja kohtu kui insti-tutsiooni kirjalikule suhtlemisele kodanikega? Näen siin kahte võimalikku seletust. Üks on selline, et politsei näol on meil institutsioon, kus on käibe-le jäänud nõukogulikud suhtlusmallid. Nõukogude riigis oli selline kinnistunud võimusuhte taastootmine ja demonstratsioon mäletatavasti iseloomulik kõi-gile ametiasutustele. Enamik ametiasutusi on oma suhtlustavasid muutnud demokraatlikule ühiskonnale sobivamaks: viisakaks ja neutraalseks. Politsei ja kohus pole selleni veel jõudnud.

Teine võimalik seletus on, et selline suhtlusviis on teadlikult valitud. Võim peab ennast taastootma ja kasutatavate keeleliste valikutega kinnistatakse ja loomulikustatakse üha uuesti sotsiaalseid rolle ja identiteete, mis kumma-legi suhtlusosalisele on võimu poolt määratud. Politsei ja kohus institutsioo-nina on end oma keelekasutusega distantseerinud teistest riigiasutustest ja demonstreerib oma võimupositsiooni, välistades võimaluse seda vaidlustada. Et suhtluseesmärkide kohta kaugemale minevaid järeldusi teha, peaks võrd-leva, missugune on tekstiliselt politsei ja kohtu suhtlusstrateegia kodanikega teistes riikides, nii demokraatlikes kui ka vähem demokraatlikes.

Nagu artikli alguses viidatud, on sellised sotsiaalsed suhted võimalikud vaid niikaua, kui me seda suhtluspartnerina aktsepteerime. Kuni meie ise võtame meile määratud identiteedi vastu leplikult, möönvalt, vabatahtlikult, niikaua peetakse sellise keelekasutusega üleva ja säilitatakse neid sotsiaalseid võimusuhteid, mis neid positsioone määravad. Ja vastupidi, kui valitsevatele

konventsioonidele vastu hakatakse, kui neid ei võeta loomulikena, iseenesest mõistetavatena, vaid küsimärgistatakse, protestitakse ja nõutakse suhtlemistavade muutust, siis võib keelekasutus kaasa aidata ka sotsiaalsete suhete muutmisele. Praeguse keelekasutusega konstrueeritav suhe on võim ja hirm võimu ees. Kui keelekasutust muuta, võib-olla siis seaduskuulekas kodanik ei peagi demokraatlikus riigis politseid ja kohut kartma.

Kirjandus

- Fairclough, Norman 1989.** Language and Power. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1995.** Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1997.** Miten media puhuu. Tampere: Vastapaino.
- Halliday, Michael A. K. 1994.** An Introduction to Functional Grammar. Baltimore, London: Arnold.
- Honkanen, Suvi 2002.** Päämäärien valtakunta. Välttämättömyys ja toiminta viraston ohjailevissa kirjeissa. – Vesa Heikkinen (toim). Virkapukuinen kieli. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 137–166.
- Julkunen, Verna 2002.** Ystävällisesti Kansaneläkelaitos. – Vesa Heikkinen (toim). Virkapukuinen kieli. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 107–122.
- Kasik, Reet 2000.** Reklamikeel tekstiliigina. – Tiit Hennoste (toim). Eesti keele allkeeled. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 111–127.
- Leech, Geoffrey 1966.** English in Advertising. A Linguistic Study of Advertising in Great Britain. London: Longman.
- Myers, Greg 2001.** Words in Ads. London: Arnold.
- Orav, Heili 1998.** Eesti keele direktiivverbide semantilise välja struktuur tesaurusena. Magistritöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Pullerits, Egle 2005.** Ametikiri kui tekst: struktuur ja keelekasutus. Bakalaureusetöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Searle, John R. 1969.** Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press.

Uudistekstide hoiakud

Ilmunud: Uudistekstide hoiakud. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad II. Tekstianalüüsi vaatepunkte. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 26. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003, 44–58.

Käesolev artikkel tutvustab üht osa Tartu ülikoolis käimasolevast uurimisprojektist „Lingvistiline tekstianalüüs“ (ETF grant nr 4888), kus muude tekstivaldkondade kõrval jälgitakse ka eesti ajakirjanduskeelt. Olen varem (Kasik 2002) uudiste tekstuaalset külge analüüsid näidanud, et uudised on ajakirjaniku jutustusest muutunud esinejate, eriti poliitikute refereerimiseks: mida keegi kuskil ütles ja mida teised selle peale ütlesid. Siinses artiklis vaatlen, kuidas selline tekstitegemise viis mõjutab uudisteksti modaalsust. Modaalsusena käsitan siin kõiki selliseid tekstivahendeid, millega kirjutajakõneleja väljendab oma hoiakuid, suhtumisi, eesmärke ja kujundab seega teksti interpersonaalset tähendustasandit. Näited on pärit ajalehtede Postimees ja Eesti Päevaleht 2002. aasta detsembri- ning 2003. aasta märtsi- ja novembrinumbrist.

Hoolimata Eesti suuremate päevalehtede väiteist, et uudiseid ja kommentaare püütakse lahus hoida, näitab uudistekstide analüüs kirjutaja hoiakute ja suhtumiste implitsiitset ja eksplitsiitsetki tungimist uudistekstidesse. Väärtushinnangud tuuakse uudistekstidesse sellega, mida fokuseeritakse ja topikaliseeritakse, missuguseid seoseid tekstivahenditega luuakse, milliseid sotsiaalsed grupid saavad sõna.

1. Teksti modaalsus

Modaalsuse all mõeldakse traditsioonilises lauseanalüüsis autori käsutuses olevaid vahendeid, millega ta väljendab oma suhtumist propositsiooni. Lause sisu võib semantiliselt jaotada kahte ossa: tegelikku – objektiivset olukorda väljendab propositsioon, lause tuumaks olev väide, ja autori (subjektiivset) suhtumist propositsiooni väljendab modaalsus. Modaalsuse hulka kuulub laias mõttes mitmeid grammatilisi kategooriaid (aeg, kõneviis, eitus), kitsamas mõttes mõeldakse modaalsuse all võimalikkuse-tõenäosuse-paratamatuse

hinnanguid, mida väljendatakse kõige sagedamini modaalverbidega, aga ka modaalsete adjektiivide ja adverbidega. Sellise jaotuse taga on modaalloogika põhitüübid, millest loomulikes keeltes avalduvad episteemiline, deontiline ja dünaamiline modaalsus, igauks astmetega võimalikust paratamatuseni (eesti keeles vt selle kohta Uuspõld 1989). Lisaks võib rääkida ka subjektiivsest kahjuks/õnneks, meeldib / ei meeldi väärtushinnangust (väärtushinnangu kohta vt nt EKG 1993: 190–191).

On loomulik, et tekstiuurijate üheks huviobjektiks on tõusnud see, kuidas lausetasandi jaotus propositsiooniks ja modaalseks osaks on rakendatav lausest suurematele tähendusüksustele – tekstidele. Kriitilise tekstiuurimise aspektist on küsimus propositsioonist ja modaalsusest põhimõtteliselt tähtis ja praktilises tekstianalüüsis oluline (vt ka Heikkinen 1999: 214). Aga tekstitasandil on keeleväljendite jaotus propositsioonilisteks ja modaalseteks pigem tõlgendust piirav kui selgitav. Võib muidugi jälgida ja jälgitaksegi, kuidas kasutatakse keelevahendeid: aega, kõneviise, eitust, retoorilisi võtteid, modaalse tähendusega leksikat.

Ühed väljendid on *a priori* modaalse tähendusega (*peab, kahtlemata, kahjuks/õnneks* jts) ja neist oskab uudisteksti autor oma tekstis hoiduda. Küll aga on tugeva modaalse funktsiooniga intervjuueeritavate tsitaadid ja refereeringud, mis moodustavad uudistekstist valdava osa.

Teised väljendid ei ole iseenesest, tekstiväliselt modaalsed, aga nende seostamise ja kasutamise viis võib anda tekstile tähendusi, mida keelevahendil väljaspool seda konteksti ei ole. Näiline modaalsuse (= modaalsete keelevahendite) puudumine või modaalsuse peitmine loob petliku mulje, et tekst peegeldab objektiivselt maailma, esitamata mingisugust tõlgendust (Fairclough 1989: 129).

Kriitiline lingvistika on algusest peale võtnud üheks lähtekohaks Michael A. K. Halliday idee keele kolmest metafunktsioonist: tähistus, suhtlus ja tekstiloome. Keele suhtlus- ehk interpersonaalne metafunktsioon tähendab seda, et kõikides keelekasutusnäidetes ja keelelistes vormides võib leida ka infot teksti kirjutaja hoiakute kohta: ka oletatavates propositsioonides sisaldub interpersonaalseid tähendusnüansse (teksti kirjutaja vaatepunktist on asi nii). Üks propositsioon võib teise propositsiooni suhtes esindada modaalsust. Kriitilise tekstianalüüsi üks põhialuseid on, et tekstid koosnevad valikutest ja valik on seotud teksti tegija vaatepunktiga. Selles mõttes ei saa siis üldse rääkida „objektiivsest“ või „neutraalsest“ tekstist, sest ükskõik

kui tõetruult kirjutaja ka püüaks tegelikkust edasi anda, näeb ta seda ikkagi ainult ühest punktist paljudest võimalikest, mistõttu iga tekstilise valikuga jääb kõrvale terve hulk muid võimalikke valikuid, mis oleks tekitanud hoopis teistsuguse teksti. Olemasolev tekst esitab alati vaid ühe võimalikest tekstimaailmadest.

Eesti kõige värskema meediaõpiku, Tiit Hennoste (2001: 24) „Uudise käsi-raamatu“ järgi erineb uudis muudest žanritest kahe tunnuse poolest: (1) uudis on objektiivne, s.t ta ei esita kirjutaja arvamusi, seisukohti jms; (2) uudis erineb teistest žanritest oma ülesehituse poolest, olles ainus lehežanr, millel on oma spetsiifiline ülesehitusvõttestik.

Jätan teise tunnuse praegu kõrvale ja võtan vaatluse alla selle poole, et uudis on objektiivne, ta ei esita kirjutaja arvamusi, seisukohti jne. Eespool öeldu põhjal tuleb seda väidet kitsendada. Teksti analüüsid on lähtekohaks, et uudistekstis võib küll eksplitsiitselt mitte olla kirjutaja arvamusi ja hoiakuid, kuid implitsiitselt on nad seal kahtlemata olemas. Pöörame tähelepanu ka sellele, et määratlus ei ütle midagi teiste inimeste arvamuste, seisukohtade jne eksplitsiitseltki esitamisest. Kui ajakirjaniku osa uudise kirjutamisel piirub tõdemusega *NN ütles, et ...*, siis on objektiivsuse nõue vormiliselt täide-
tud: et NN midagi ütles, on fakt. Analüüsid läbi ühe ajalehenumbri kõik laused, sain tulemuse (Kasik 2002: 206), mille järgi oli allikale viitavaid lauseid 2001. aasta Postimehe uudistekstides 45% ja Eesti Päevalehe uudistekstides 36%. Seega moodustab uudise sisu suures osas just see, mida NN ja teised on ütelnud, ja nemad kirjeldavad ükskõik mis asja loomulikult endale kasulikust vaatepunktist. Eeskätt sellepärast, et need pole ajakirjaniku, vaid asjaosaliste endi sõnad, kirjutatakse uudistekstides *hindade korrigeerimisest*, kui need tegelikult kallinevad, või *Tallinna bussipiletite odavnemisest*, kui hind tõuseb mittetallinlaste jaoks rohkem kui tallinlaste jaoks.

Kui omanik otsustab vabriku kinni panna või tootmist vähendada ja valandab sellega seoses kõik või osa töölisi, siis räägib uudistekst pahatihti *tootmise ümberkorraldamisest* või *ettevõtte profiili muutumisest*, millega seoses *vabaneb* või *jääb tööta* mingi hulk töötajaid (vt selle tendentsi kohta põhjalikumalt Karvonen 1996: 155). Halvad asjad kipuvad toimuma iseenesest, ilma tegijata (Kasik 2001: 18). Niisiis on küsimus paljuski selles, mida ajakirjanik intervjuueeritavalt kuulnud jutuga teeb, kuidas ta selle uudistekstiks vormistab, ja neidki vahendeid võib analüüsida teksti modaalsuse kujundajana. Samuti on kirjutaja hoiakuna käsitatav see, et just NNi ütlus on ära toodud.

Ajakirjaniku valikute tulemus on näiteks see

- 1) kelle vaatepunktist asju vaadatakse, s.t kes saab sõna
- 2) keda fokuseeritakse, s.t kelle sõnum jõuab peakirja ja juhtlõiku
- 3) keda refereeritakse pikemalt, keda lühemalt
- 4) mis järjekorras keegi sõna saab, s.t kes ründab, kes peab asuma kaitsele ja hakkama seletama
- 5) kelle seisukoht jääb viimasena kõlama, s.t millele enam vastuväiteid ei esitata

jne.

See näitab, et suhtlustasandit ehk interpersonaalset tähendust analüüsidest ei saa piirduda üksnes traditsiooniliste modaalsust väljendavate keelevahendite tõlgendamisega – ka tähistustasandi valikutega kujundatakse implitsiitselt suhtumisi ja identiteete.

2. Faktide valik ja paigutus

Ajalehes ilmus peaaegu terve lehekülje pikkune uudisartikkel lastega toimunud liiklusõnnetuste sagenemisest. Artikkel kujutas endast paljude üksikjuhtumite üksteisele järgnevat kirjeldust, kus ainukese põhjusena toodi välja, et lapsed on muutunud lohakamaks ja ei vaata vasakule, mitte ühtegi lauset ei olnud aga autodest ja juhtidest, kes nendele lastele otsa sõitsid. Artikkel oli kirjutatud liikluspolitseist saadud info ja sealsete töötajate informatsiooni põhjal. Tekstiuurija küsib, kas tegelikkus, mis selle artikliga liiklusmaailmast luuakse, on toimetaja valik või toimetaja poolt intervjueritud ametnike valik.

Tekstianalüüsi üks uurimisobjekte on tekstidesse implitsiitselt sisse kirjutatud eri tüüpi kirjutaja- ja lugejarollid. Norman Fairclough' (1997: 30) järgi on interpersonaalsete rollide puhul küsimus selles, mil viisil tekst lugejale adresseeritakse ja millised sotsiaalsed identiteedid tekstides on esindatud. Sellega ei mõelda tegelikke isikuid, vaid teatud suhtlustähendust, autoripositsiooni, mida toodetakse tekstuaalselt, keeleliste valikutega. Lausete keelelised valikud osutavad, kelle poolt või vastu kirjutaja selles tekstis on, millisesse rühma tunneb ta end kuuluvat ja millisesse rühma eeldab kuuluvat oma lugeja. Refereeritud liiklusteemalise artikli ainuvõimalik tõlgendus on, et kirjutajapositsioon langeb kokku autojuhtide vaatepunktiga, kuigi sellest polnud artiklis sõnagi kirjutatud.

Analüüsin lähemalt kahte uudisartiklit. Artiklis „Järvi Fondi juhid jagasid raha enda projektidele“ pööran tähelepanu faktide valikule. Esiletõstetud viitavad analüüsis olulistele tekstikohtadele. Artikli juhtlõik väidab:

Ligi kaks aastat tagasi maestro Neeme Järvi algatusel Eesti süvamuusika-kultuuri toetamiseks loodud fondi **nõukogu suunas** pea kogu toetusteks jagatud raha kahe nõukogu liikme, Isamaaliidu poliitikute Sirje Endre ning Vardo Rumesseniga seotud ettevõtmistele. [---]

Põhitekst ongi üles ehitatud nii, et kaks fondi nõukogu liiget esitatakse süüdlastena ja antakse teada nende kavatsusest end juhatast taandada, veel kahel juhatast liikmel ja ministril lastakse asja kommenteerida.

Allikmaa sõnul polnud selles küsimuses aga läbirääkimisruumi kuigi palju ning kultuuriministerium sai kiiresti fondi nõukogu esimehelt, äriimees Viktor Siilatsilt garantii, et kõik 450 000 krooni kantakse siiski üle Oistrahhi festivali korraldajatele.

Peale Siilatsi kuulus nõukogusse veel teisigi Eesti ärieliidi esindajaid, nagu näiteks Aadu Luukas ja Jaak Saarnit, aga ka sinna rahandusministerina kutsutud Siim Kallas ning Riigikogu eelmine isamaaliitlasest rahanduskomisjoni esimees Kalle Jürgenson.

„**Mulle on algusest peale tundunud**, et maestro Järvi nime varjus taheti sellest fondist teha teatud äriprojekti – oldi koalitsioonis, valitsusele lähedal, rahandusministrit tunti,“ nentis Jürgenson. „Valdav tundus olevat soov kanaliseerida teatud osa riigi rahast.“

Tänaseks on Siilats end nõukogu juhi kohalt taandanud ning nõukogu on selle palve rahuldanud. „Aega jääb kahjuks napiks, samas leian, et olen eesti kultuuri hüvanguks piisavalt teinud,“ põhjendas ärieringkondades **delikaatse inimese kuulsust omav** mees.

Mõlema küsitletud nõukogu liikme kommentaar piirdub käte puhtaksepesemisega ja oma tagasiastumise teatega, teine neist näib ühinevat süüdistusega („Mulle on algusest peale tundunud, et ...“).

Ülejäänud nõukogu liikmed esitatakse loeteluna ühes lauses („Peale Siilatsi kuulus nõukogusse ...“). See tähendab, et ajakirjanik on ebameeldiva sündmusega seoses tõstnud fookusesse neli inimest artiklis loetletud kaheksast nimest, neist kolm ühte ja samasse parteisse kuuluvat poliitikut (teiste nimedega seoses nende poliitilist kuuluvust ei nimetata). Peale nimetatute

saab sõna nõukogu esimees, kelle nimele on lisatud positiivne epiteet („... delikaatse inimese kuulsust omav mees“). Ajakirjanik on lasknud kommenteerijatel kujundada endale sobivad kõrvaltvaataja rollid ja positsioonid ning jätab esile toomata selle, et projektidele jaotati tegelikult raha nõukogu koosolekul ja ühed nõukogu liikmed ei saa olla rohkem süüdi kui teised, või kui saavad, siis tulnuks ehk käsitleda seda, kuidas see on võimalik.

Teine näide, pealkirjaga „Keskerakonna valijate seas domineerisid muulased“, on selle kohta, kuidas informatsiooni tähtsust saab vähendada või rõhutada selle paigutamisega.

Artikkel ilmus kohalike valimiste järel. Pealkirjas nimetatud väidet on protsentide abil täpsustatuna korratud artikli avalauses ning siin on nimetatud, et tegemist on arvamusuuringuga, mitte valimistulemuse analüüsiga. Artiklis on lastud seda uuringutulemust mitmest aspektist kommenteerida nii partei esindajal kui ka küsitlust korraldanud firma analüütikul.

Samalaadne informatsioon Reformierakonna kohta on paigutatud loo keskele, Keskerakonnast kõneleva fakti ja selle kommentaaride vahele, muutes ta niiviisi vähem märgatavaks. Ka adverb *veel* näib viitavat info teisejärgulisusele.

Mitte-eestlaste osakaal oli suurematest parteidest märgatav **veel** Reformierakonna poolt hääletanute seas – 16 protsenti.

Pärast esimesi kommentaare Keskerakonna kohta käivate arvude võimalike põhjuste kohta jätkub artikkel nii:

Kuna valimised on Eestis salajased, puudub võimalus teha ametlikku ja täpset statistikat ühe või teise partei poolt hääletanute haridustaseme, ea, rahvusliku koosseisu ja muude parameetrite kohta.

Emori küsitlustulemuste analüüs näitab suurima partei Keskerakonna kohta ka seda, et **üha vähem on tegemist n-ö harimatute ja vaeste parteiga**.

„Pärast opositsioonist võimule asumist on kasvanud Keskerakonna toetajate arv eelkõige kõrgharidusega ja keskmist sissetulekut teenivate valijates eas,“ kinnitas Emori analüütik Saarts. Need **nihked puudutavad ka Keskerakonna valijaist Eesti kodanikke**.

Põhiuudisena on esile tõstetud valijaskonna rahvuslik koostis, mis eestikeelsele lugejale suunatud eestikeelses lehes on tõlgendatav pigem negatiivse teabena. Seevastu positiivne informatsioon Keskerakonna valijate kohta

(haridustaseme tõus) esitatakse artikli viimases kolmandikus ümberütlevalt negatiivse teabe eitusega („... üha vähem on tegemist harimatute ja vaeste parteiga“) ja paigutatuna just selle sõnumi järele, kus on öeldud, et tegelikult puudub võimalus teha ametlikku ja täpset statistikat („Kuna valimised on Eestis salajased ...“). Saartsi kinnituse kõrgharitude ja jõukamate hoiaku muutumisele elimineerib teksti autor kaudse vihjega, et tegelikult käib see venelaste kohta („... puudutavad **ka** Keskerakonna valijaist Eesti kodanikke“). Kuigi venelasi pole nimetatud, viitab *ka* Eesti kodanike ees lisarühma juurest põhirühmale. Lisaks peidab nimetus 'Eesti kodanikud' endas implitsiitselt viite, et eestlased ja Eesti kodanikud ei tarvitse sisuliselt kattuda (mujal selles artiklis räägitakse eestlastest ja muulastest valijatest, ainult selles lõigus tuuakse sisse nimetus 'Eesti kodanikud').

Tekstianalüütik ei saa väita, et teksti autor on teadlikult sellist tähendust konstrueerinud ega isegi seda, et tekstil ilmtingimata on selline tähendus kõigi lugejate jaoks. Tähenduse analüüs on alati tõlgendus ja ükskõik missuguse tõlgenduse usutavuse tagatiseks on ainult teksti täppislugemine ja konkreetsed tekstinäited.

3. Vaatepunkti valik

Kui eestikeelne ajaleht teeb olümpiamängude kirjelduses põhiuudise mitte võitjast, vaid neljandaks jäänud eesti sportlasest, siis seda võib pidada põhjendatud valikuks: Eesti ajalehes on eesti vaatepunkt loomulik. Mõnikord võib liigne kodu poole kallutatatus siiski ka koomiliselt mõjuda, nagu järgnevas näites, kus teemaks on kolme Balti vabariigi võistlus:

Eestlased Baltikumi reklaamifestivalil edukad.

Riias õöl vastu eilset toimunud Baltikumi suurima reklaamifestivali Golden Hammeri 36 auhinnast tuli üheksa Eestisse.

Eesti jäi auhindade koguarvult alla vaid Lätile, rääkis reklaamifirma CB juht HS.

Kui kõne all on Eesti siseuudised, siis tekitab vaatepunkti valik rohkem probleeme. Märtsi alguses 2003 olid Eestis Riigikogu valimised. Järgmise päeva ajalehtedest noppisin välja järgmised pealkirjad:

Keskerakond sai kõige rohkem häali

Res Publica üllatusvõit

Valitsusliit lõhki: Reformierakond võitis, Keskerakond kaotas

Rahvaliidu võit oli Reiljani silmis ootuspärane

Kuidas selliste pealkirjade järgi otsustada, kes võitis valimised?

Psühholoogidel on tuntud test aspektinägemisest, kus sama pilti võib näha kord vaasina, kord kahe profiilina. Aspektinägemist keelekasutuses on paljude näidete toel käsitlenud Jan Andersson ja Mats Furberg (1974). Näiteks võib tuua presidendivalimiste tõlgendamise pressis. Situatsioon oli selline, et esimeses voorus said kõige rohkem hääli presidendikandidaat A ja tema järel B. A pooldajad kinnitasid, et tema on ainuõige tulevane president, sest sai kõige rohkem poolthääli. B pooldajad kinnitasid, et presidendiks peab saama B, sest A vastu oli üle poole valijatest. Seisukoht sõltus sellest, kuidas tõlgendada põhirivaalide vaatepunktist ülejäänud kandidaatide C, D, E saadud hääli.

Samuti valib ajaleht vaatepunkti, millest ta ükskõik missugust võrreldavat tulemust „näeb“. Oletame, et X-partei sai 1995. aastal 24% häältest, 1999. aastal 28% häältest ja 2003. aastal samuti 28% häältest. Valimistulemused on kahes eri lehes esitatud erinevalt:

X-partei säilitas oma positsiooni. 1999. aasta valimisedu kordus.

X-partei edasimineku peatus. Lisahääli võrreldes 1999. aastaga ei saadud.

On kerge otsustada kummagi lehe hoiakut X-partei suhtes.

Parlamendivalimistel on üldiselt kaks keskset tulemust: häälte hulk ja parlamendikohtade hulk: võib siis piltlikult öeldes vaadata kas profiili või vaasi. Eesti parlamendivalimistel 2003 sai kõige rohkem hääli Keskerakond, Riigikogus said Keskerakond ja Res Publica ühepalju kohti. Üks päevaleht sõnastas tulemuse „Keskerakond sai rohkem hääli kui Res Publica“. Teine kirjutas pealkirjaks „Napp valimisvõit Savisaarele“.

Väljendid „sai rohkem hääli“ ja „võit“ ei ole funktsionaalselt sama kaaluuga. Esimene kirjeldab passiivse osalise neutraalset seisundit, teine aktiivse tegija aktiivset saavutust. Võitmine on tegevus, saamine ei ole. Ka teiste pealkirjade hulgas pole Keskerakonda esiletõstvaid. Valimisringkondadest on märgitud eraldi pealkirjadega need, kus võitsid Res Publica, Reformierakond või Rahvaliid.

Samast vaatepunktist näivad olevat ka pealkirjadele järgnevad tekstid. Kui Keskerakonda nimetatakse, siis enamasti mingi mõõndusega:

Riigikogu valimised võitis **ülinapi** eduga Keskerakond Res Publica ees, **kuid** esialgsetel andmetel **pole** ...

Ehkki Keskerakonna liider **Edgar Savisaar peab** valimiste võitjaks oma parteid ...

Edgar Savisaar ... **pidi pettuma**, sest tulemus jäi täpselt samaks ...

Kogenud poliitik **saab end lohutada** asjaoluga ...

Eesti meedias selline vaatepunkt ei üllata. Ehkki ajalehe asi ei ole välja ütelda, kas neile meeldib või ei meeldi see, millest nad kirjutavad, tuleb see teksti-analüüsiga siiski välja. Päevalehtede suhtumist Eesti Keskerakonda võib tõlgendada negatiivsena. Teksti lähilugemine osutab, et keeleliste valikutega on võimalik hoiakule teadlikumalt või ebateadlikumalt viidata, ilma et formaalselt saaks väljaandeid erapoolikuses süüdistada.

4. Grammatiline metafoor modaalsuse väljendajana

Lisaks hoiakute kujundamisele informatsiooni valikute ja paigutustega ning vaatepunkti valikutega vaatlen veel mõnda näidet selle kohta, kuidas indikaatiivne väitlause võib olla tähenduselt modaalne. Tekstianalüütikud räägivad sellega seoses grammatilisest metafoorist (vt nt Halliday 1994: 342–367).

Küsimus on selles, mil viisil kasutatakse keele kategoriaid tähenduste loomiseks. Võib oletada, et igal kategoriaal on omad markeerimata ja loomulikemad (s.t kongruentsed) ülesanded: verb väljendab tegevust (*ehitama*), substantiiv viitab referendile (*maja*), konjunktsioon väljendab suhet (*kui, sest*), adjektiiv aga omadust (*kallis*). Nendest kasutusviisidest võib ka kõrvale kalduda nii, et nt substantiiviga väljendatakse tegevust (*ehitamine*) või omadust (*kallidus*). Selliseid kõrvalekaldeid on tekstianalüüsis hakatud kutsuma inkongruentsiks e grammatiliselt metafoorseteks väljenditeks.

Grammatiline metafoor on osa tekstistrateegiast. Metafooride abil võidakse üldistada ja abstraherida väljendusi. Grammatilise metafoori abil võidakse tematiseerida tegevusi ja omadusi (esitada neid lause teemana, tuntud infona) ja neid omakorda võib omavahel seostada lause predikaatide abil (*hariduse reform eeldab ressursside suunamist*).

Inkongruentne e metafoorne vorm eeldab kongruentse vormi olemasolu. Rääkides tegevustest nimisõnade abil viidatakse, et asi on tekstis juba tuntud. Näiteks järgmine lause implitseerib ilma seda otseselt väitmata, et (a) kõik

koalitsioonierakonnad justkui arendavad vaenukampaaniat Keskerakonna ja Savisaare vastu ning et (b) keegi on pildiskandaali sellega seostanud. Teadaolevaks peetakse ka, kes on sidunud, kuidas on sidunud, kus ja mida, s.t protsessi osalised ja tingimused (verbi sisulised laiendid) ning verbiga seotud modaalsus taanduvad, kui tegevus esitatakse metafoorselt asjana.

Pildiskandaali seostamist justkui kõigi koalitsioonierakondade arendatava vaenukampaaniaga Keskerakonna ja Savisaare vastu pidas Kõiv aga selgeks šantaažiks.

Tekstianalüüsis eristatakse kaht tüüpi grammatilisi metafoore: tähistustasandi metafoore ja interpersonaalseid metafoore. Eelmise näite tõlgendus lähtus tähistustasandist. Tähistavad metafoorid on tüüpiliselt just sellised keelelised valikud, kus tegevust, kvaliteeti või tingimusi/asjaolusid väljendatakse asjana (s.t nimisõnaga, mitte kongruentselt verbiga, omadussõnaga või määrsõnaga) jne.

Interpersonaalse metafoorsusena käsitletakse eeskätt seda, kuidas tekstis väljendatakse suhtumisi ja hoiakuid sõnumi suhtes. Ka modaalsel keelenditel, näiteks kõneviisidel on oma kongruentsed tähendused. Sellise tõlgenduse järgi ei väljendata inkongruentset käsku imperatiiviga, vaid näiteks kindla kõneviisiga, ebakindlust ei väljendata tingiva kõneviisiga ega tõenäosust kaudse kõneviisiga jne (vt Heikkinen jt 2000: 57). Kui modaalsete tähenduste väljendamiseks kasutatakse propositiooni vormis lauseid, siis on tekstianalüüsi terminites tegemist interpersonaalse metafooriga. Interpersonaalsel metafoorsust võib leida ka sellest, kui tekstis väljendatakse kirjutaja arvamusi, nagu oleks see üldine tõde. Kirjutaja ei ütle, et tema meelest asi on nii / tõenäoliselt asi on nii, vaid ta tõdeb, et asi on nii (selle kohta vt Heikkinen 1999: 217–218).

Uudistele on iseloomulikud kaks interpersonaalse metafoori tüüpi. Esiteks esitatakse subjektiivseid arvamusi üldise tõena ja teiseks viidatakse tulevikusündmustele kui vältimatutele faktidele. Mõlemal juhul esitatakse tekst kindla kõneviisi väitlausestena, lisamata ka muid modaalseid vahendeid.

Arvamuste väljendamist üldise tõena esineb eeskätt pealkirjades ja uudisteksti juhtlõikudes. Teksti sees on ajakirjanik ennast tüüpiliselt sellistest arvamustest distantseerinud ja need allikaviidetega varustanud. Seevastu pealkirjades ja juhtlõikudes on vaid väike osa arvamustest-hinnangutest ka eksplitsiitselt arvamustena vormistatud. Näiteks väidab pealkiri „Tulevik toob

poistekoole ja kaotab gümnaasiume“. Artikkel tõdeb väite ennustuseks ja nimetab ka arvoja:

Tartu haridusosakonna juhataja GA **ennustab**, et viie aasta pärast on Tartus **ilmselt** päevakorral mitmes koolis gümnaasiumiosa kaotamine ning eraldi koolide loomine poistele ja tüdrukutele.

Artikli sisuga ei ole vastavuses ka pealkiri „FIS võttis eestlastelt dopingukahtluse maha“. Pealkirjaga seostub tekstist vaid üks lõik, mis pealkirjaväidet kuidagi ei kinnita:

... kinnitas [---] FISi avalduses, et ta pole andnud meediale mingit informatsiooni. [---] Need andmed on FIS andnud üksnes WADALE (Maailma Anti-dopinguentuur) [---]

Artiklis ei esitata fakte ka järgmise väite kinnituseks:

Eesti tööstus jääb ülejäänud Euroopale tunduvalt alla. Võrreldes Kesk-Euroopa ja teiste Balti riikidega, jääb Eesti tööstus ettevõtete efektiivsusest ja tootlikkuse kasvult neile alla, sest meie firmad pole leidnud piisavalt ekspordivõimalusi.

Artiklis pealkirjaga „Euroopa Liit kergitab kodumaise mee hinda“ seostuvad mee hinnatõusuga otseselt vaid järgmised laused, kus Euroopa Liitu ei nimetata:

[---] AK sõnul on üheks mee hinna tõusumootoriks suhkrude kallinemine. [---] JT sõnul sunnib hindu tõstma ka kõigi teiste sisendite kallinemine. „Kui tahad mesinduses edukas olla, siis tuleb kindlasti investeerida mesilasemadadesse, tarudesse ning muudesse seadmetesse, mis pidevalt kallinevad,“ kinnitas ta. Tema sõnul annab panuse hinnatõusuks ka tõsiasi, et viimaste aastate jooksul ei ole mee hinnad tõusnud.

Eelmise pealkirja kahemõttelisust süvendab see, et verbil *kergitab* on eesti keeles nii passiivne tähendus 'paneb kerkima' kui ka aktiivne tähendus 'tõstab' ja Euroopa Liitu võib seega tõlgendada kas protsessi põhjusena või aktiivse tegutsejana.

Üha rohkem uudiseid on ka sellised, kus kirjutaja esineb tuleviku asjade teadja rollis. See näib olevat seotud uudiste sisulise muutumisega tänapäeva meediamaailmas. Keskseks on muutunud arvamusuudised. Väljaanded

võistlevad selles, kes saab kellegi esimesena või mingist uuest vaatepunktist kommenteerima mingit asja. Kuna uudised on muutunud esinejate, eriti poliitikute refereerimiseks, siis räägivad nad sageli tuleviku asjadest, sest tulevikku suunatus on poliitilisele diskursusele iseloomulik. Need poliitikute väljakäidavad ennustused ja lootused moodustavad suure osa uudistest. Ainult et üha sagedamini on märgata, et selle poliitikute tüüpilise tekstimoodustusviisi on üle võtnud ka ajakirjanikud ise, hakates võistleva selles, kui dramaatilisi tulevikuvõistlusi keegi suudab välja käia.

Kui näiteks uudissõnumi pealkiri on „Kohustuslik elektrikontroll läheb lähiajal odavamaks“, siis on võimalik ainult terve artikli taustal sellest välja lugeda tähendust, et see pole fakt, vaid kirjutaja optimistlik järeldus, mis võib teoks saada, kui terve hulk asju lähevad nii, nagu nad teatud tingimustel võivad minna. Kirjutaja on sellise valikuga võtnud endale tuleviku asjade teadja rolli. Kuna uudistežanr eeldab vaikimisi sõnade ja vormide kasutamist primaarses tähenduses, siis lugeja diskursuserolli (tõese info vastuvõtja) arvesse võttev pealkiri oleks olnud „Kohustuslik elektrikontroll võib tulevikus minna odavamaks“, sest selline sõnastus oleks otsesõnaliselt viidanud kirjutaja tõenäosushinnangule. Samalaadne on ka pealkiri „Vanemahüvitise ülempiir langetatakse paar tuhat krooni“, kus tekstist selgub, et tegemist on ühe komisjoni otsusega, mida Riigikogu fraktsioonid ja Riigikogu ise alles hakkavad arutama.

Tüüpiline tulevikuenustus on näiteks järgmine tekst:

Parlamendivalimiste kirglikuks teemaks tõusevad 168 000 kodakondsuseta Eesti elanikku, kes ise valimisõiguseta vaatavad pealt, kuidas poliitikud löövad sõnalahinguid neile kodakondsuse andmise lihtsustamise üle.

Need kaks näidet on tegelikult erineva tekstistrateegia tulemus. Teise näite puhul on tegemist kirjutaja enda oletusega, järeldusega või arvamusega, mis on esitatud metafoorselt faktina. Esimese näite puhul on autor õigupoolest refereerinud kellegi teise arvamust, on aga jätnud ära nii viite uudise allikale kui ka sellele, et tegemist on oletusega, mitte otsustatud asjaga.

Tulevikuenustamisega on tegemist ka järgmises lauses, aga modaalverb ning tingimuskõrvallause viitavad siiski vähemalt tõenäosusele, mitte vältimatule tulevikule.

Tööandjaga vastastikusel kokkuleppel töölt lahkunud töötajad võivad kaotada õiguse saada töötukassast hüvitist, kui Riigikogus läheb läbi vastav sotsiaalministeeriumi algatatud töötuskindlustusseaduse muudatus.

Kokkuvõte

Tõin siinses artiklis näiteid tekstistrateegiatest, kus faktide valiku ja paigutusega, vaatepunkti valikuga ning grammatiliselt metafoorse väljendusviisiga kirjutatakse näiliselt objektiivsetesse uudistekstidesse sisse kirjutaja hoiakuid ja suhtumisi. Tekstianalüüs osutab, et autoripositsioon ei iseloomusta üksnes juhtkirju, vaid ka uudiseid.

Fairclough (1997: 20–22) väidab ja eesti ajalehetekstide analüüs kinnitab, et tänapäeva meediale on iseloomulik vestelisuus ning info ja meelelahutuse segunemine. Sellega seoses on paratamatu ka žanripiiride ähmastumine. Ajalehes puudutab see eeskätt uudise ja arvamuskirjutise piiri. Kui uudiseks on kommentaar, arvamus, hinnang või hoiak, kas see on siis uudis või arvamus? On vaid ootuspärane, et uudisežanr võtab peale sisu ja sündmuse üle ka arvamuskirjutiste keelelised ja tekstuaalsed võtted.

Kirjandus

- Andersson, Jan, Mats Furberg 1974.** Kieli ja vaikuttaminen: argumentoinnin semantiikka. Helsinki: Otava.
- EKG = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993.** Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Fairclough, Norman 1989.** Language and Power. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1997.** Miten media puhuu. Tampere: Vastapaino.
- Halliday, Michael A. K. 1994.** An Introduction to Functional Grammar. Baltimore, London: Arnold.
- Heikkinen, Vesa 1999.** Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Heikkinen jt = Heikkinen, Vesa, Pirjo Hiidenmaa, Ulla Tiilikäinen 2000.** Teksti työnä, virka kielenä. Helsinki: Gaudeamus.
- Hennoste, Tiit 2001.** Uudise käsiraamat. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Karvonen, Pirjo 1996.** Missä on taloustekstin ihminen. – Teksti ja ideologia. Kieli 9. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Kasik, Reet 2001.** Keel tekstidena. – Oma Keel 1, 14–20.
- Kasik, Reet 2002.** Uudiste süntaks. – Renate Pajusalu, Tiit Hennoste (toim-d). Tähen-dusepüüdja. Pühendusteos professor Haldur Öimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 200–218.

Interpersonaalse tähenduse konstrueerimine

Ühe intervjuu analüüs

Ilmunud: Interpersonaalse tähenduse konstrueerimine. Ühe intervjuu analüüs. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 28. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2004, 33–50.

1. Tekstianalüüs ja keele interpersonaalne metafunktsioon

Tekst on kasutusel olev keel – sel on funktsioon, ülesanne, eesmärk. Funktsionaalne tekstianalüüs tähendab tänapäeval üha sagedamini teksti tähenduse uurimist. Sellest aspektist kujutab tekst endast tähendustervikut ja iga keeleüksus või tunnus on oma esinemiskohal just selleks, et konstrueerida seal mingit tähendust. Tekstiuurijad nimetavad sellist tähendusanalüüsi dünaamiliseks analüüsiks, eristamaks seda staatilisest analüüsist, mis ei võta arvesse keeleliste tunnuste esinemiskonteksti ega konkreetset funktsiooni seal, vaid vaatleb tekstikorpust eeskätt teatud keeleliste tunnuste kogumina (Heikkinen jt 2004). Staatilises analüüsis on võimalik kvantitatiivsete näitajate põhjal teha järeldusi registrite, tekstitüüpide ja tekstiliikide erinevuste kohta. Eestis on sellisest vaatepunktist saanud arvestatavaid tulemusi Krista Kerge (vt nt 2003).

Otsene järeldus eelnevast on, et analüüsitava materjali maht võib tekstiuurimises olla väga erinev, ulatudes suurte korpuste kvantitatiivsest või ka kvalitatiivsest töötlemisest ühe teksti põhjaliku mikroanalüüsini. Siinses artiklis eritletakse üht konkreetset teksti eesmärgiga näidata, kuidas tekstiliste valikutega konstrueeritakse tähendusi, kitsamalt – suhtlusosaliste identiteeti.

Dünaamilise analüüsi teoreetiliseks aluseks on siinses uurimuses kriitiline teksti- ja diskursuseanalüüs (ühe uuema kokkuvõttena vt nt Fairclough 2003), mille põhiseisukoht on, et keelekasutus on konstruktiivne, see mitte ainult ei peegelda tegelikkust, vaid ka loob ja mõjutab seda. Keelekasutus avaldab sotsiaalset mõju ümbritsevale maailmale – nendele asjadele ja nähtustele, millest kirjutatakse ja räägitakse.

Dünaamilist tekstianalüüsi alustatakse tekstide keele kirjeldusest ning minnakse edasi tähenduste tõlgendamisele ja keeletekasutuse seletamisele. Need on siis kolm eri analüüsitasandit: kirjeldamine (mis seal on), tõlgendamine (mida see tähendab) ja seletamine (miks on tehtud just niisugused valikud). Tähenduste tõlgendamine on paratamatult subjektiivne ning esitatud tõlgendus on üks võimalikest. Mida üksikasjalikumal ning konkreetsel analüüsil need tõlgendused põhinevad, seda usutavamad ja tõenäolisemad nad on. Siinses analüüsis olen keskendunud ühele tekstile, Postimehe laupäevalis Arter 16. X 2004 ilmunud vanemtoimetaja Priit Pulleritsu intervjuule Tallinna Kesklinna vanema Keit Pentusega. Intervjuu pealkirjaks oli „Keit Pentus, kunas lapsed tulevad?“. Analüüsimaterjaliks on üksnes ajakirjaniku küsimused ja eesmärgiks on näidata, kuidas ja missuguse identiteedi konstrueerib ajakirjanik oma küsimustega intervjuueeritavale persoonile.

Michael A. K. Halliday (vt nt 1994) süsteemfunktsionaalse keeleteooria tugevust nähakse selles, et selle raames vaadeldakse teksti kui valikute kogumit. Valik toimub olemasolevate keelevormide, leksikaalsete ja grammatiliste võimaluste hulgast. Need vormilised valikud määravad, milline tähendus valitakse, kuidas mingit olukorda või sündmust representeeritakse, mil viisil tekst vastuvõtjale esitatakse ja milliseid identiteete esile tuuakse.

Tekstis tehtud valikute analüüs võib lähtuda kolmest eri vaatepunktist, vastavalt teksti metafunktsioonidele. Analüütik võib keskenduda tekstivälise maailma representeerimisele tekstides (ideatsionaalne e tähistusfunktsioon), sotsiaalsete suhete ja identiteetide esitamisele (interpersonaalne e suhtlusfunktsioon) või sellele, kuidas tekst on lausetest kokku pandud (tekstuaalne funktsioon). Halliday järgi, kelle süsteemfunktsionaalsest keeleteooriast keele polüfunktsionaalse analüüsi põhimõtted pärinevad, toimivad need funktsioonid tekstis või mistahes teksti osas ja lauses aina samaaegselt. Siinses analüüsis keskendutakse, nagu öeldud, interpersonaalsele tähendusfunktsioonile.

Interpersonaalne funktsioon hõlmab seda, kuidas tekstid toimivad suhtluses. Meedia ja üldse igasuguste tekstide põhiolamus on sotsiaalsus – igal keeletekasutajal on mingi eesmärk inimestevahelises kommunikatsioonis ja suhtluses laiemaltki. Ühelt poolt (tekstitasandil) vaadeldakse osalistena neid, kellest/millest kirjutatakse, kellele kirjutaja viitab, kelle tegevusi või olemust ta kirjeldab. Tekst aga ei esita ainult sisu, vaid täidab ka suhtlusfunktsioone – tekstiga tehakse alati midagi, tal on suhtluses mingid eesmärgid (nt teavitada, veenda, hoiatada, õpetada). Selle, nn diskursusetasandi osalised on kirjutaja

ja lugeja. Nagu tekstitasandi osalistel, nii on ka suhtlustasandi osalistel suhtluses teatud rollid, mida võib teksti keeleväljenditele toetudes analüüsida. Keelekasutusega luuakse identiteete ja rolle – kõneldes või kirjutades moodustab keelekasutaja endale mingi rolli ja määratleb ka kuulaja või lugeja rolli teksti vastuvõtjana. Võib öelda, et tekst n-ö konstrueerib endale ideaalse (abstraktse) lugeja, pakub välja sellise lugejapositsiooni, millest lähtudes tekst tundub sidus, arusaadav ja loomulik.

Interpersonaalseid tähendusi väljendatakse täpselt samade keeleliste valikutega, millega kujundatakse sisutasandit. Needsamad sõnad ja vormid, mis tähistavad/konstrueerivad tekstis edasi antavat maailma, konstrueerivad samal ajal ka tekstiosaliste ja suhtlusosaliste rolle ja identiteete, väljendavad kirjutaja ja tekstiosaliste ning kirjutaja ja lugeja vahelist suhet. Samal ajal kui tekst (nt lause) vormistatakse sõnumiks, korrastatakse see ka interaktiivseks sündmuseks rääkija/kirjutaja ja auditooriumi/lugeja vahel. Rääkimise või kirjutamise aktis konstrueerib keelekasutaja endale teatud diskursuserolli, selle positsiooni, millelt ta suhtleb, ja sellesamaga, kui ta endale rolli ehitab, määrab ta rolli ka teksti vastuvõtjale.

Kui kirjaliku monoloogteksti interpersonaalset tähendustasandit võib vaadata peamiselt kirjutaja ja tema poolt enda jaoks konstrueeritud nn ideaallugeja peegeldumisena tekstis, siis dialoogilises suhtluses (suulised vestlused, intervjuud), kus osalisi on rohkem kui üks, on interpersonaalsete suhete, rollide ja identiteetide kujundamine palju konkreetsem ja otsesem. Intervjuužanris on diskursuseosalis(t)eks peale autori ja lugeja ka intervjuueeritav(ad), kellele konstrueeritavaid identiteete ja rolle võib samuti analüüsida tekstis tehtud keeleliste valikute kaudu. Diskursuseuurijad on üsna palju analüüsinud nt seda, kuidas telesaadetes jm suulistes vestlustes meedia ehitab toimetajatele, publikule ja „teistele“ osalistele ühiskondlikke ja isiklikke identiteete. Kriitilises diskursuseanalüüsis vaadeldakse kõiki neid omadusi sellest vaatepunktist, kuidas need suhted ja identiteedid tulevad esile tekstides.

Termin 'intervjuu' ei viita muidugi mingile homogeensele kindlale tekstiliigile – see võib olla niihästi arsti poolt patsiendile tehtud anamnees, pealtnägija või kahtlusaluse ülekuulamine, töölevõtuintervjuu kui ka erialaspetsialisti, keelejuhi või poliitilise mõjutaja küsitlemine. Neile kõigile on ühine vabast vestlusest piiratum vooruvahetus: intervjuus on osalised orienteerunud nii, et üks pool küsib, teine vastab. Iga intervjuutüüp on interpersonaalsete suhete aspektist erinev. Näiteks töölevõtuintervjuus ei anta vastajale alati

tagasisidet selle kohta, kas ta on vastanud asjassepuutuval viisil või ei. Tavaliises argivestluses oleks loomulik, et küsija osutaks oma kõnevoorus vastajale, kas saadud vastus on rahuldav, piisav või vale. Ajakirjanduse intervjuudes (nii televisioonis kui ka trükimeedias) ei kasuta vestlejad seevastu tagasisidet ei selleks, et vastust heaks kiita ega selleks, et märkida ära kohti, kus oleks tema kord sõna saada. Põhjuseks on see, et intervjuerija ei esita küsimusi mitte iseenda, vaid auditooriumi (vaataja või lugeja) jaoks. Kui ta annaks argivestluse stiilis tagasisidet, tunneks auditoorium end kõrvalseisva pealtkuulaja rollis. Kui intervjuerija juhatab oma küsimuse sisse ühe või mitme jutustava lausega, ei ole tal ohtu oma kõnevooru kaotada, nagu oleks argivestluses sellel, kes hakkab oma küsimusi põhjendama. Intervjueritav on valmistunud ootama küsimust ja sellele vastama, ta ei hakka enne rääkima, kui on oma küsimuse kätte saanud. Vooru kaheosalisust (väited + küsimus(ed)) on just nimelt peetud tüüpiliseks intervjuuküsimuse struktuuritüübiks (vt nt Nuolijärvi, Tiitula 2000, kus avalikku intervjuužanri on analüüsitud nii vestlusanalüüsi kui ka kriitilise diskursuseanalüüsi meetoditega).

2. Autori rolli analüüs

Analüüsitav intervjuu koosneb 39 kõnevoorust (küsimus + vastus). Ajakirjaniku tekst moodustab intervjuust ligi 40% (618 sõna), vastaja Keit Pentuse tekst umbes 60% (995 sõna). Siinses artiklis analüüsitakse üksnes ajakirjaniku teksti (vt lisa). 39st küsija poolt esitatud kõnevoorust on 8 autori kommentaari või seisukohavõttu, milles küsimust ei sisaldu, 14 kommenteeritud või sissejuhatatud küsimust ja 17 kommenteerimata pöördumist vastaja poole. Neist 17st on kolm direktiivset kõneakti (käsku-palvet), 7 *kas*-küsimust ja 7 eriküsimust (kaks korda *millal*, peale selle *millega tegelete*, *kui sageli*, *kui magus*, *mis tunne on*, *kuidas teile meeldib*). Kui arvestada juurde kommenteeritud küsimusvoorudes sisalduvad küsimused, siis nende hulgas on veel kolm direktiivset kõneakti, 6 *kas*-või alternatiivküsimust, 4 eriküsimust (*kes*, *kui suur*, *mida arvate*, *mis tunne on*) ja üks kommentaarküsimus (*kuidas vastupidi?*).

Küsimuste sisulist funktsiooni analüüsides võib teha järelduse, et autori eesmärgiks ei ole saada ülevaadet küsitletava tegevusest minevikus, olevikus ega tulevikus. Intervjuus on vaid kolm otseselt tegevust puudutavat küsimust, kõik need on seotud vastaja töövälise aktiivsusega: üks on suunatud tulevikku

(*Millal pere loomise ette võtate?*), üks küsimus puudutab vastaja suhteid oma mehe endise perekonnaga (*Suhtlete ka?*) ja üks on üldine, vaba vastusevõimalusega küsimus (*Millega muidu elus tegelete?*). See viimane on muide kogu intervjuu ainus vaba vastusega küsimus.

Enamiku küsimuste valdkond on mentaalne (arvamused, tunded, soovid) või seisundid ja suhtumised. Mentaalsed protsessid on keskendunud küsitlertavale (*kas teile ei tundu, kas tahate öelda, kuidas teile meeldib, mis tunne on, kas teie arvates, kas tõesti usute, kui sageli olete kartnud, kas arvate*). Kaks mentaalset küsimust hõlmavad konkreetset situatsiooni (*Kas kaamerad ja mikrofonid erutavad teid?, Millal teil viimati emotsioonid üle keesid?*), ühe küsimuse objektiks pole vastaja (*Mida isa-ema teie tegemistest arvavad?*).

Ka seisundiküsimused on suunatud eeskätt vastaja emotsionaalsetele seisunditele:

Kui magus on võim, et tahate selles tegutseda?
Aga see silt on ju ebaõiglane, kas pole?
Ja teil on ükskõik, kuidas teid kutsutakse?
On teil ikka emotsioone?
Olete tõesti selline?
Mis tunne on õhtul koju minna teadmiseiga, et ...
Seega olete aus, siiras, otsekohene, usaldusväärne?

Seisundiküsimused võivad puudutada ka konkreetset situatsiooni:

Kindlasti ei olnud asi üksnes teie punastes juustes – või oli?
Kas Rain Rosimannusega oli teil armastus esimesest silmapilgust?
Rainil on varasemast kaks last. Kes teie tema lastele olete?

Äratab tähelepanu, et peaaegu üldse ei ole avatud küsimusi, nt puuduvad *miks-*, *kuidas-*, *mida-*küsimused, mis eeldaksid või võimaldaksid vastajapoolset teemalaiendust. Küsimuste esitaja hoiab jutuajamise temaatika väga kindlates raamides. Küsimused on konstrueeritud nii, et vastamisvõimalused on väga kitsaste piiridega ette antud. Näiteks kõik vastaja seisukohta küsivad arvamusküsimused on etteantud vastusevariandiga, vormis *kas arvate, et ...* (mitte näiteks *mida arvate ...*). Ainus näiliselt vaba vastusevõimalusega arvamusküsimus ei puuduta vastaja, vaid tema vanemate arvamust, aga ka sel juhul on võimalik vastusevariant eelmistega sarnaselt ette ära sõnastatud.

Mida ema-isa teie tegemistest arvavad? Utsitavad takka, et tubli, tütreke, põruta aga edasi ja näita neile meestele?

Paljudel juhtudel on küsimused vormistatud nii, et eeldatav vastus on ekspliitselt või impliitselt küsimuse vormiga ette antud: eitava vormiga (*kas pole, kindlasti ei olnud ... või oli, kas teile ei tundu*), modaaladverbidega (*kas tõesti usute, seega olete ...*) või vastusevarianti välja pakkudes:

Kas tahate öelda, et see, ... ei tekita teie meeldivustunnet?
Aga see silt on ju ebaõiglane, kas pole?

Küsimust ettevalmistava või argumenteeriva kommentaarina on sageli esitatud mingi seisukoht või hinnang, mille kohta vastajalt reageeringut oodatakse. Harva on see seisukoht autoriseeritud, s.t esitatud küsija enda nimel:

Kas tahate öelda, et see, mille sees te olete – **vanad mehed nagu aaviksood ja paltsid, siplemas teie ümber ja katsumas teile külje alla ujuda** – ei tekita teie meeldivustunnet?

Te olete siiani säilitanud rahu, kuigi **olen esitanud ka valusaid küsimusi**. On teil ikka emotsioone?

Sageli ei ole küsimust ettevalmistav kommentaar esitatud küsija enda nimel, vaid intertekstuaalse viitena üldisele, täpsemalt määratletama allikale:

Mõnda aega tagasi **nimetati valimisreklaamides ...**

Kui suur peaks olema prohmkas – ja teie võimu all olev **kinnisvara pidavat olema ...**

Kuidas vastupidi? **Inimesed peavad poliitikat ...**

Teiesuguseid **kutsutakse poliitringkondades ...** Mis tunne see on?

Palun seletage ... **Lihtkodanikus tekitab** see küllap võõristust, et ...

Veel üks asi, mis poliitnaiste imagoga **sageli kaasas käib ...**

Mulle räägiti lugu ... On see õige?

Eelmisel nädalal ... **iseloomustasid kriitilised netikommentaatorid** teid sõnadega ... Olete tõesti selline?

Kuidas teile meeldib vaadata seda, kui „**Ärapanijas**“ teile järjekordselt **ära pannakse?**

Ka autori tõdemused, kus vormilist küsimust ei sisaldu, nõuavad implitsiitselt seisukohavõttu esitatud situatsiooni kohta:

See ... jätab minu arvates enamiku inimesi külmaks.

Usun, et ... Vaadake uuringuid ...

Aga teie olete ...

Te olete ...

Järelikult ei oska rahvas teid hinnata. Rahvas on ju alati loll.

Ma pakun teile võimaluse ... Aga te ei taha ...

Poliitkarjäärihimulised naised tekitavad kõhedust, sest ...

Ühel juhul on küsija konstrueerinud hüpoteetilise situatsiooni, millele ootab vastaja kommentaari:

Mina küll ei tahaks teie laps olla. Ma kardaksin, et teil poleks minu jaoks aega, sest möödunud pühapäevalgi pidite tervelt 7 tundi poliitlääbirääkimisi pidama. Ma läheksin niiviisi narkomaaniks ja pätiks.

Hüpoteetilise situatsiooni seostamiseks tegelikkusega on argumendina esitatud kogu intervjuu ainus vastaja tööalast tegevust puudutav konkreetne fakt.

Analüüsitavas intervjuus ajakirjanik mitte ainult ei esita küsimusi, vaid ka kommenteerib ning pakub hinnanguid. Identiteet, mida ajakirjanik endale niiviisi konstrueerib selles vestluses, on mitmekihiline ja keeruline. Ta on endale võtnud õige mitu erinevat rolli. Üks on ajakirjanikule ootuspärane vahendaja roll: reporter esitab neutraalseid küsimusi ja vahendab lugejale intervjuueeritava vastuseid. Selliseid küsimusi on analüüsitavas tekstis vähe:

Kas kaamerad ja mikrofonid erutavad teid?

Millega muidu elus tegelete?

Teine on hindaja roll – ajakirjanik kommenteerib nii Keit Pentuse vastuseid kui ka tema tegevust ja isikut laiemalt, andes sellele oma hinnanguid. Hindaja rolliga kaasneb kohati irooniline või kritiseeriv varjund, millega ajakirjanik annab lugejale signaali, et ta ei võta vastust tõsiselt või ei usu seda, nagu järgnevatest näidetest kahes esimeses:

Te olete nii ennastsalgav ...

Järelikult ei oska rahvas teid hinnata. Rahvas on ju alati loll.

Aga see silt on ju ebaõiglane, kas pole?

Te olete siiani säilitanud rahu, kuigi ...

Kolmas ja ehk kõige silmapaistvam on teadja roll – ajakirjanik ütleb lugejale (ja ka Keit Pentusele), kuidas asjad tegelikult on.

See, mille ümber keerleb viimastel nädalatel Tallinna võimuvõitlus – eelarve pärast kisklemine ja erakondadega ühteheitmine –, jätab minu arvates enamiku inimesi külmaks.

Poliitkarjäärihimulised naised tekitavad kõhedust, sest nad näivad nii kalkuleerivad, külmad ja mittenaiselikud.

Vahendaja roll on eksplitsiitne ja selge, see ilmneb teksti vormis, kus ajakirjaniku küsimused ja intervjuueeritava vastused vahelduvad, samuti selles, et osa ajakirjaniku teksti on küsilause vormis. Hindaja roll ja teadja roll ilmnevad nii implitsiitselt kui ka eksplitsiitselt. Vaatlen neid lähemalt järgmises alapeatükis, sest väidete ja tekstivalikutega, mille suhtes küsija esineb hindaja või teadja rollis, kujundab ta samal ajal küsitletava identiteeti.

3. Intervjuueeritava identiteedi konstrueerimine

Osaliste kategoriseerimisel ja iseloomustamisel on esmase tähendusega sõnavara valik. Kriitilised lingvistid on osutanud, kuidas leksikaalsed valikud põimuvad olemasolevate, ideoloogiliselt piiritletud kategoriseerimissüsteemidega ja omakorda kinnistavad neid süsteeme. Sellisest vaatepunktist on ajakirjanduskeelt uurinud nt Roger Fowler (1991). Teine tähendusi konstrueeriv tunnusjoon on vaatepunkti valik, representeeritavate situatsioonide struktuur. Norman Fairclough (1995) on juhtinud tähelepanu tendentsile, kuidas meedias on muutunud autori suhe öeldavasse. Distant on vähenenud, autor on isiklikumalt seotud öeldavaga. Sisust distantseerunud vahendaja roll on vähenenud, ühtlasi on vähenenud distant info ja meelelahutuse vahel. Infot esitatakse üha enam meelelahutuslikus vormis, konstrueeritakse tekstidesse konflikte ja hoiakuid.

Analüüsitavas tekstis on tähenduslikult ja ideoloogiliselt olulised kateooriad, mille taustal ja najal intervjuueeritava identiteeti konstrueeritakse, NAIN ja POLIITIK ning nende kombinatsioon NAISPOLIITIK. Intervjuu lähtekoht saab ühemõtteliselt selgeks juba pealkirjast „Keit Pentus, kunas lapsed tulevad?“. Intervjuuerija (mees) kasutab oma võimu, sundides naispoolse osalise tema ametipositsioonilt soolisele positsioonile – isiklikule territooriumile. Situatsiooni struktuuriga on implitseeritud, et see on loomulik (ei

ole nt vabandamist, vaatepunkti seletamist ega põhjendamist), et naine peab alati olema valmis vahetama teemavälja, peab harjuma sellega, et talle osutatud tähelepanu muudab ta momentselt osalevast subjektist objektiks, millele tähelepanu on pööratud (vt selle kohta põhjalikumalt nt Goffman 1981, Hakulinen 1991). Pealkirjas esitatud küsimuses sisalduvat kategoriseerimist toetab intervjuu sissejuhatus:

Mõni aeg tagasi kuulutati ta uueks Signe Kiviks. Saame näha. Aga võib-olla mitte. Sest lapsed – need pidavat tulema varsti.

Selles väites sisaldub implitsiitselt tõdemus, et poliitiline karjäär ja lapsed välistavad teineteist – vähemalt naispoliitiku puhul. Intervjuu isiklikku lähtekohta kinnistab sissejuhatuse lõpus esitatud ja järgneva intervjuu vaatepunkti osutav retooriline vastandus, mille temaatika viitab sotsiaalsete kategooriate loomulikustunud piiride järgi samuti eeskätt naisega seostatavale vaatepunktile:

Huvitav, mis soojendab ta südant? Või on ta sama külmalt kalkuleeriv nagu tema vahetu ümbruski?

Naisvaatepunkti rõhutavad ka intervjuu alguse tekstis sisalduvad viited välimusele (*punased juuksed*) ja noorusele (*28aastane*). Intervjueeritava poliitilise positsiooni iseloomustamiseks kasutatakse väljendeid *tulevane Signe Kivi* ja *Tallinna kesklinna valitseja*. Intervjuu käigus avatakse mõlemad positsioonid pigem negatiivsest vaatepunktist. Võrdluses Signe Kiviga sisaldub peale teemavälise ja vastaja positsiooni pisendava viite punastele juustele viide ministri ametist tagasiastumisele, mida siin tõlgendatakse, erinevalt enami-kust sündmuseaegsetest analüüsides, poliitilise ebaõnnestumisena:

Mõnda aega tagasi nimetati valimisreklaamides Keit Pentust tulevaseks Signe Kiviks. Kindlasti ei olnud asi üksnes teie mõlema punastes juustes – või oli?

Te teate ju, kuidas Signe Kivi lõpetas: ühel hetkel ei käinud ta enam oma valdkonnas toimuvast üle ja astus tagasi. Te olete 28. Kas teile ei tundu, et kompetentsuse piir tuleb ette?

Kui suur peaks olema see prohmakas – ja teie võimu all olev kinnisvara pidavat maksma rohkem kui terve Tartu –, et te teeksite samasuguse tagasiastumisotsuse nagu Signe Kivi?

Sellel teemal peatutakse koguni kolme küsimuse võrra ja kui intervjuueeritava vastused ilmselt ei vasta küsija ootustele, lisandub veel direktiivne pöördumine:

Palun vastake küsimusele.

Tallinna Kesklinna vanema positsiooni kommenteeritakse vaid ühe kuulujutuga, mis viitega *ilusatele tüdrukutele* sunnib vastaja jälle soolisele positsioonile:

Mulle räägiti lugu, kuidas te Kesklinna valitsuses töölevõtu intervjuul olevat ühe kandidaadi kohta tolle ruumist lahkumise järel öelnud: nii ilusaid tüdrukuid me siia küll tööle ei võta. On see õige?

Poliitikas tegutsevate naistega seoses on intervjuuküsimustes esitatud järgmised iseloomustused: *poliitkarjäärihimulised, kalkuleerivad, külmad* (3 korda), *mittenaiselikud, kõledad, pooliku pereeluga*. Nende kohta kasutatud nimetused on samuti selgelt negatiivse värvinguga: *poliitnaised, poliitiline broiler, juhtmed, inimesed-masinad*.

Intervjuueeritavaga seostatakse need väljendid nimetusega *teiesugused* (*teiesuguseid kutsutakse*). Keit Pentust iseloomustavatest omadustest on tekstis representeeritud (viitega anonüümsele allikale) *hoolimatu, kõrk, upsakas, alatu, ebaeetiline, küüniline, julm*. Positiivsed omadused, mida küsitletavaga seoses esile tuuakse, esitatakse tõlgendustena tema enda vastustest, mitte ajakirjaniku ega kõrvalseisjate hinnanguna, seades nende objektiivsuse ja tõlevastavuse niiviisi kahtluse alla:

Te olete nii ennastsalgav.

Seega olete aus, siiras, otsekohene, usaldusväärne?

Poliitikaga seoses nenditakse, et tegemist on *ropu, vastiku, haisva asjaga*. Poliitikute tegevust representeeritakse samuti eeskätt negatiivsete väljenditega: *eelarve pärast kisklemine, erakondadega ühteheitmine, võõrandumine*. Eraldi alarühmadena iseloomustatakse naispoliitikuid ja noori poliitikuid. Naispoliitikute seisund suhestatakse negatiivselt pereeluga: *sügav traagika, jätavad isikliku elu laokile, ohverdavad selle karjäärile, kahetsevad ja piinlevad sisemiselt*. Ükski neist iseloomustustest ei tulene poliitiku enda vastustest, vaid see on küsija tõdemus.

Kas te tõesti usute, et karjäärile pühendunud pooliku pereeluga naised, kui nad saavad ausalt endasse vaadata, ei kahetseks ega piinleks sisemiselt oma valikute pärast?

Kui sageli olete kartnud, et äkki te elu veereb liiga poliitrenni ja muu jääb kõrvale?

Paika pannakse ka küsitleva eakaaslased, väljendiga *endasuguste põlvkond* suhestatakse seegi otseselt küsitlevavaga:

Palun seletage lahti endasuguste põlvkonda, kes on tulnud sihiteadlikult poliitikasse sooviga end seal iga hinna eest maksma panna.

Vastaja enda tegevust poliitikas iseloomustatakse eelnevaga suhestuva väljendiga *ajate ikka enesekindlalt naeratades oma rida*, samuti sõnadega *demagoogitsema, lubadusi murdma, vassima, valetama*. Kuigi loetelu mõnevõrra pehmendatakse modaalarverbiga *ilmselt*, kinnistab järgmine küsimus esitatud iseloomustuse juba faktina:

Mis tunne on õhtul koju minna teadmiselega, et ilmselt olete pidanud päeva jooksul demagoogitsema, lubadusi murdma, vassima, võib-olla isegi valetama?

Isegi kui selle nimel peab tegema kõike seda, mida ma äsja loetlesin? Ja palun, ärge olge nii sinisilmne ega õelge, et seda kõike poliitikas ei tehta.

Vastaja positsiooni poliitikas representeeritakse kahest vaatepunktist. Üks vaatepunkt on soolis-seksuaalne: *vanad mehed, nagu aaviksood ja paltsid, siplemas teie ümber ja katsumas teie külje alla ujuda; mehi nagu kärbseid liimile tõmmata ja oma tahtmist saada*. Teine vaatepunkt, mida esile tõstetakse, on võimuiha ja sellega seostuv kuulsus:

Kui magus on võim, et te tahate selle sees tegutseda?

Andke noortele nõu, mida nad peaksid tegema, et nii varakult nii jämedale oksale jõuda.

Kas tahate öelda, et see, ... ei tekita teis meeldivustunnet?

Tekstuaalsest vaatepunktist vaadatuna on enamik eespoelses analüüsis väljatoodud hinnanguid ja seisukohti esitatud kas intertekstuaalsete viidena vähem või rohkem üldistatud allikatele või sisestatud peitväidetena ajakirjaniku küsimustesse. Intertekstuaalsete viidete allikatele on viidatud

impersonaalse tegumoega (*nimetati, räägiti*), kaudse kõneviisiga (*pidavat olema*) või üldistatud ja rühmana identifitseeritavate nimetustega (*valimisreklaamid, inimesed, poliitringkonnad, lihtkodanikud, rahvas, netikommentaaritorid, „Ärapanija“*). Allikas võib olla ka objektiveeritud (*asi, mis poliitnaiste imagoga sageli kaasas käib*). Nii viisi on küsija ennast küll tekstuaalselt väitest distantseerinud, kuid allika impersonaalsus viitab siiski seisukohale kui üldlevinule (vt näiteid eespool).

Peitväited on küsimuse teemaossa eelolemustena implitsiitselt sisestatud väited, kui küsimus ise on fokuseeritud mingile muule tekstiüksusele (tüüpnäide *Kas olete hommikuse konjakijoomise juba maha jätnud?*). Kõigile sellistele peidetud eelolemustele on ühine see, et neid pannakse tähele vaid siis, kui neid on tarvis hakata ümber lükkama. Seda, et peitväited on tõesti peidetud, et neid on raske läbi näha, kasutatakse ära igasugusel keelelisel mõjutamisel, kõige otsesemalt muidugi propagandas ja reklaamis. Kui öeldakse *Me ei tohi loovutada võimu vastaspoole korrumppeerunud jõududele*, on sellesse tõdemusse peidetud väited, et meie käes on võim, et vastaspoolel on jõud ja et vastaspoole jõud on korrumppeerunud. Kui seda väidetakse otse, siis saaks sellele vastu vaielda, selle suhtes seisukohta võtta, seda ümber lükata, nüüd aga on otseseks väiteks hoopis, et vastaspoolele ei tohi võimu anda, vastaspoole iseloomustus on aga implitsiitselt sellesse väitesse peidetud, see esitatakse nimisõna täiendina nagu muuseas, nagu kõigile juba varasemast teadaolev enesestmõistetav asi.

Selliseid peitväiteid on siin analüüsitava intervjuu küsimustes eriti rohkesti. Näiteks järgnev küsimus on fokuseeritud tundele, aga implitseerib väite, et küsitlertav tõepoolest läheb õhtul koju kirjeldatud teadmisesega.

Mis tunne on õhtul koju minna teadmisesega, et ilmselt olete pidanud päeva jooksul demagoogitsemat, lubadusi murdma, vassimat, võib-olla isegi valetama?

Järgmised küsimused on fokuseeritud ajale (*kui sageli, millal*), aga implitseerivad väited, et vastaja on kartnud poliitikas ohtu oma isiklikule elule, et ta loob pere või et tal on emotsioonid üle keenud.

Kui sageli olete kartnud, et äkki te elu veereb liiga poliitrenni ja muu jääb kõrvale?

Millal pere loomise ette võtate?

Millal teil viimati emotsioonid üle keesid?

Küsimus *Arvate, et naistel on sel viisil kergem mehi nagu kärbseid liimile tõmmata ja oma tahtmist saada?* on fokuseeritud tegevuse laadile (*kergem*), aga ei sea kahtluse alla tegevust ennast, väites seega, et naiste eesmärk tegelikult ongi mehi nagu kärbseid liimile tõmmata ja oma tahtmist saada. Intervjueeritava kohta on peitväidetena küsimustesse sisestatud veel näiteks järgmised hoiakud ja seisukohad: ta on poliitikas, sest võim on magus; mehed siplevad tema ümber, püüdes talle külje alla pugeda; ta on varakult jämedale oksale jõudnud; kui lapsed tulevad, siis poliitikukarjäär lõpeb (= uut Signe Kivi ei tule). Suur osa eespool analüüsitud representatsioonidest nii vastaja kui ka poliitika, poliitikute ja eraldi naispoliitikute kohta on tekstuaalselt konstrueeritud just peitväidetena.

4. Kokkuvõte

Artikli eesmärgiks oli ühe teksti analüüsi näitel osutada, kuidas tekstis tehtavate keeleliste valikutega konstrueeritakse tekstiosaliste identiteete. Ajakirjanikule ootuspärase objektiivse vahendaja rolli kõrval esineb küsituleja sagedamini hindaja ja teadja rollis. Küsimused on konstrueeritud nii, et vastaja saab liikuda väga kindlalt ette antud suhteliselt kitsastes piirides. Küsimuste, nende kommentaaride ja otseste väidetega kujundab ajakirjanik vastaja identiteedi eeskätt naisena ja naispoliitikuna ja konstrueerib nende kahe rolli vahelise konflikti, kus naispoliitiku roll ohustab vastaja identiteeti täisväärtusliku naisena, mille tunnusteks loeb ajakirjanik korras pereelu, mehe ja lapsed. Küsimuste vorm ei jäta vastajale õigupoolest mingit võimalust etteantud rollist välja murda või ise oma identiteedi kujundamist mõjutada. Ta saab ainult tõrjuda küsimustes peituvaid väiteid, eeloletusi ja hoiakuid, millele ajakirjanik enamasti vastab kahtlust väljendava kommentaariga. Mitmete tekstivõtetega (asjakohatud ja vastaja rolli pisendavad soolised viited, iroonilise varjundiga tõlgenduskommentaariid vastustele) osutab küsija, et ta ei võta vestluskaaslase rolli poliitikuna päris tõsiselt. Tekstuaalselt on autoripoolsed hoiakud ja küsitleva identiteeti kujundavad representatsioonid esitatud leksikaalsete valikutena, intertekstuaalsete viidetena konkretiseerimata allikatele või küsimustes implitsiitselt esinevate peitväidetena.

LISA: Analüüsiv tekst

Keit Pentus, kunas lapsed tulevad?

Priit Pullerits, vanemtoimetaja – Postimees. Arter. 16. X 2004.

Mõni aeg tagasi kuulutati ta uueks Signe Kiviks. Saame näha. Aga võib-olla mitte. Sest lapsed – need pidavat tulema varsti.

Keit Pentuse kabinetti Balti jaama lähistel kaitseb topeltuks. Selle taga on jahe-davõitu. Nagu akna taga tänavalgi. Tallinna kesklinna valitseja, kes peab enda täht-saimaks mõõdupuuks seda, kui edukalt suudab ta korraldada elu talle usaldatud territooriumil, peab ka seinte vahel trotsima sügisilma kapriise.

Huvitav, mis soojendab ta südant? Või on ta sama külmalt kalkuleeriv nagu tema vahetu ümbruski?

KÜSIMUSED:

1. Mõnda aega tagasi nimetati valimisreklaamides Keit Pentust tulevaseks Signe Kiviks. Kindlasti ei olnud asi üksnes teie mõlema punastes juustes – või oli?
2. Te teate ju, kuidas Signe Kivi lõpetas: ühel hetkel ei käinud ta enam oma valdkon-nas toimuvast üle ja astus tagasi. Te olete 28. Kas teile ei tundu, et kompetentsuse piir tuleb ette?
3. Kui suur peaks olema see prohmakas – ja teie võimu all olev kinnisvara pidavat maksma rohkem kui terve Tartu –, et te teeksite samasuguse tagasiastumisotsuse nagu Signe Kivi?
4. Palun vastake küsimusele.
5. Kui magus on võim, et te tahate selle sees tegutseda?
6. Kas tahate öelda, et see, mille sees olete – vanad mehed, nagu aaviksood ja paltsid, siplemas teie ümber ja katsumas teie külje alla ujuda –, ei tekita teis meeldivus-tunnet?
7. Kas kaamerad ja mikrofonid erutavad teid?
8. See, mille ümber keerleb viimastel nädalatel Tallinna võimuvõitlus – eelarve pärast kisklemine ja erakondadega ühteheitmine –, jätab minu arvates enamiku inimesi külmaks.
9. Usun, et enamik inimesi arvab siiski, et tegelete pehmelts öeldes ropu, vastiku, haisva asjaga. Vaadake uuringuid poliitikute madala reitingu ja rahvast võõrandu-mise kohta.
10. Aga te olete selle ropu, vastiku ja haisva asja sees, ja see võib teile külge hakata.
11. Te olete nii ennastsalgav.

12. Kuidas vastupidi? Inimesed peavad poliitikat röpaseks, aga teie ajate ikka enesekindlalt naeratades oma rida.
13. Järelikult ei oska rahvas teid hinnata. Rahvas on ju alati loll.
14. Kuidas teile meeldib vaadata seda, kui „Ärapanijas“ teile järjekordselt ära pannakse?
15. Teiesuguseid kutsutakse poliitringkondades poliitilisteks broileriteks, samuti juhtmeteks? Mis tunne see on?
16. Aga see silt on ju ebaõiglane, kas pole?
17. Ja teil on ükskõik, kuidas teid kutsutakse?
18. Ma pakun teile võimaluse end kaitsta, et te pole mingi broiler, ja te ei taha seda millegipärast vastu võtta.
19. Palun seletage lahti endasuguste põlvkonda, kes on tulnud sihiteadlikult poliitikasse sooviga end seal iga hinna eest maksma panna. Lihtkodanikus tekitab see küllap võõristust, et need on inimesed-masinad.
20. Poliitkarjäärihimulised naised tekitavad kõhedust, sest nad näivad nii kalkuleerivad, külmad ja mittenaiselikud.
21. Kas teie arvates on sügavat traagikat neis naistes, kes jätavad isikliku elu laokile, ohverdades selle karjäärile?
22. Kas te tõesti usute, et karjäärile pühendunud pooliku pereeluga naised, kui nad saavad ausalt endasse vaadata, ei kahetseks ega piinleks sisemiselt oma valikute pärast?
23. Kui sageli olete kartnud, et äkki te elu veereb liiga poliitrenni ja muu jääb kõrvale?
24. Veel üks asi, mis poliitnaiste imagoga sageli kaasas käib: nad tunduvad hinges nii kõledad ja külmad. Tooge palun mõni näide, mis selle arvamuse ümber lükkaks!
25. Millal pere loomise ette võtate?
26. Mina küll ei tahaks teie laps olla. Ma kardaksin, et teil poleks minu jaoks aega, sest möödunud pühapäevalgi pidite tervelt 7 tundi poliitlābirāākimisi pidama. Ma läheksin niiviisi narkomaaniks ja pätiks.
27. Kas Rein Rosimannusega oli teil armastus esimesest silmapilgust?
28. Rainil on varasemast kaks last. Kes teie tema lastele olete?
29. Suhtlete ka?
30. Mida ema-isa teie tegemistest arvavad? Utsitavad takka, et tubli, tütreke, põruta aga edasi ja näita neile meestele?
31. Millega muidu elus tegelete?
32. Mulle rāāgiti lugu, kuidas te Keslinna valitsuses töölevōtu intervjuul olevat ühe kandidaadi kohta tolle ruumist lahkumise jārel ōelnud: nii ilusaid tūdrukuid me siia küll tööle ei vōta. On see õige?

33. Arvate, et naistel on sel viisil kergem mehi nagu kärbseid liimile tõmmata ja oma tahtmist saada?
34. Eelmisel nädalal, kui teist ilmus Postimehe arvamusküljel portree, iseloomustasid kriitilised netikommentaatorid teid sõnadega: hoolimatu, kõrk, upsakas, alatu, ebaeetiline, küüniline, julm. Olete tõesti selline?
35. Te olete siiani säilitanud rahu, kuigi olen esitanud ka valusaid küsimusi. On teil ikka emotsioone?
36. Millal teil viimati emotsioonid üle keesisid?
37. Andke noortele nõu, mida nad peaksid tegema, et nii varakult nii jämedale oksale jõuda.
38. Mis tunne on õhtul koju minna teadmiseiga, et ilmselt olete pidanud päeva jooksul demagoogitsema, lubadusi murdma, vassima, võib-olla isegi valetama?
39. Seega olete aus, siiras, otsekohene, usaldusväärne?

Kirjandus

- Fairclough, Norman 1995.** Media Discourse. London. Arnold.
- Fairclough, Norman 2003.** Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research. London, New York: Routledge.
- Fowler, Roger 1991.** Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. London, New York: Routledge.
- Goffman, Erving 1981.** Footing – Forms of Talk. Oxford: Blackwell.
- Hakulinen, Auli 1991.** Erään haastattelun anatomia. – Tapani Lehtinen, Susanna Shore (toim-d). Kieli, vältä ja eriarvoisuus. Kieli 6. Helsinki: Yliopistopaino, 166–188.
- Halliday, Michael A. K. 1994.** An Introduction to Functional Grammar. Baltimore, London: Arnold.
- Heikkinen jt = Heikkinen, Vesa, Outi Lehtinen, Mikko Lounela 2004.** Piirre tekstissä, tekstin korpuksessa. Kohti dynaamisia analyyseja. – Marja Nenonen (ed.). Papers from the 30th Finnish Conference of Linguistics. Studies in Languages. University of Joensuu 39. Joensuu: University of Joensuu, 49–55.
- Kerge, Krista 2003.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 10. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Nuolijärvi, Pirjo, Liisa Tiitula 2000.** Televisiokeskustelun näyttämöllä. Televisio-institutionaalisuus suomalaisessa ja saksalaisessa keskustelukulttuurissa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Uudiste süntaks

Ilmunud: Uudiste süntaks. – Renate Pajusalu, Tiit Hennoste (toim-d). Tähenäidete üldkeeleteaduse õppetooli professor Haldur Öimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2002, 200–218.

Käesolevas artiklis vaatlen Eesti ajalehtede uudiste lauseehitust. Vaatluse all on 21. augusti 2001. aasta Eesti Päevalehe ja Postimehe uudisteleheküljed, mis hõlmavad Eesti uudiseid, välisuudiseid ja majandusuudiseid. Kõrvale on jäetud arvamused, intervjuud, reportaažid, kultuuriarvustused jms, mis esindavad muid tekstiliike ja millel on seetõttu erinevad tekstilised omadused. Artikli alguses analüüsin kvantitatiivselt uudisteksti lauselisust, s.t millistest propositsioonidest koosnevad pindstruktuuri laused ja kuidas need propositsioonid on omavahel ühendatud. Seejärel vaatlen iga lauselisuse tasandit eraldi funktsionaalsest vaatepunktist ja püüan selgitada, millised tunnused iseloomustavad meediauudiste tekstimoodustust. Lausetasandite funktsionaalne iseloomustus piirdub siinses artiklis paratamatult üksikute, tekstiliigi seisukohalt kesksete tunnuste väljatoomisega, üksikasjalikum analüüs on pikemaajalise uuringu teema. Lausenäidete järel on ajalehe lühend (PM või EPL) ja lehekülj, kust näide pärineb.

Tekstilingvistilisest vaatepunktist koosneb iga pindstruktuuri lause ühest või mitmest süvastruktuuri elementaarlausest, nn propositsioonist. Propositsiooni moodustab süvastruktuuri predikaat koos oma argumentidega. Propositsioonid on tekstiaatomid, mida võib omavahel ühendada paljudel eri viisidel, nii et tekib erineva keerukusastmega pindstruktuuri lauseid. Tekstilingvistikas eristatakse kolmesuguseid seoseid: rinnastust, alistust ja sisestust. Algpärane elementaarlause esineb pindstruktuuris iseseisva lausena suhteliselt harva: enamasti on ta oma lauselisuse – s.t finiiitverbi – kaotanud ja muutunud mingit tüüpi fraasiks. Lähtudes sellest, millise vormi algpärane süvalause pindstruktuuris on saanud, eristan järgnevas analüüsis kuus erinevat lauselisuse tasandit: pealaused, kõrvallaused, infiniititarindid, partitsiiptarindid, nominalisatsioonid ja predikaadita tarindid. Pealaused ja kõrvallaused on ka vormiliselt laused, infiniitivtarindid, partitsiiptarindid, nominalisatsioonid ja predikaadita noomenifraasid esindavad eri tasandi sisestusi, kus elementaarlause

predikaat on infinitiivi, partitsiibi või verbaalnoomeni vormis või on hoopis kadunud. Predikaadita sisestused kujutavad endast eri tüüpi täiendi- ja lisan-difraase, mille taustal võib enamasti näha *olema*-verbiga predikatiiv- või oma-jalauseid (*ajalehe peatoimetaja NN < 1. NN on peatoimetaja; 2. Ajalehel on peatoimetaja*). Eesti keelele iseloomulikud obliikvakäändeis substantiivtäiendid võivad seostuda ka muud tüüpi lausetega (*laused paberil < Laused on paberil*). Järgnevas analüüsitud näitelause koosneb 17 propositioonist: 1 pealause, 1 kõrvallause, 2 infiniitarindit, 3 nominalisatsiooni, 10 predikaadita tarindit (peamiselt atribuutkonstruktsiooni). Iga propositioon on noolest vasakul esitatud süvastruktuuri elementaarlausena ja noolest paremal pindstruktuuri fraasina, kusjuures on tehtud järgmised mööndused: mitmesõnalisi mõisteid (pärisnimed, arvud jms) ei ole lahutatud; rinnastatud argumendid on loetud üheks argumendiks, rinnastatud predikaadid on loetud eri lauseteks; lause- ja rõhulaiendeid, millel pole süntaktilist funktsiooni, ei ole arvesse võetud.

- (1) Soov teenida välisvaluutat ning mitme kolmanda maailma riigi huvi Hiina sõjatehnika, ennekõike rakettide vastu, võivad maailma rahvarohkeima riigi muuta oluliseks tõkkeks teel ründerelvastuse leviku piiramise suunas, märgitakse dokumendis. (PM, 9)

dokumendis märgitakse (PL)

soov ja huvi võivad muuta (KL)

(riik) soovib teenida

> **soov** teenida (NOM)

(riik) teenib välisvaluutat

> **teenida** välisvaluutat (INF)

riigil on huvi

> riigi huvi (ATR)

riike on mitu

> mitme riigi (ATR)

riigid on kolmandast maailmast

> kolmanda maailma riigi (ATR)

huvi on sõjatehnika vastu

> huvi sõjatehnika vastu (ATR)

sõjatehnika on ennekõike raketid

> sõjatehnika, ennekõike raketide vastu (ATR)

(soov ja huvi) muudavad riigi tõkkeks > **muuta** riigi tõkkeks (INF)

tõke on teel

> tõkkeks teel (ATR)

riik on rahvarohkeim

> rahvarohkeima riigi (ATR)

riik on maailmas

> maailma riigi (ATR)

tõke on oluline

> oluliseks tõkkeks (ATR)

tee on piiramise suunas

> teel piiramise suunas (ATR)

piiratakse levikut

> leviku **piiramise** (NOM)

ründerelvastus levib

> ründerelvastuse **leviku** (NOM)

Pindteksti moodustumine propositsioonidest on keeliti erinev. Tekstide lauselisust eri keeltes on võrrelnud kontrastiivsete uuringutega tegelevad tõlke-teoreetikud (vt nt Ingo 1986, 1994). Ka eri tekstiliikide lausete kompleksus ja propositsioonide struktuur pindstruktuuris on erinev. Eesti keeles on eri tekstiliikide lausemoodustust sellest aspektist võrrelnud Raili Rimmelg (1999) oma seminaritöös. Kuna Rimmelg pole arvesse võtnud pindstruktuuris predikaadita esinevaid propositsioone, siis pole need andmed siinse analüüsiga kõrvutatavad. Et seostada meediateksti analüüsi andmeid usutavamalt uudisteksti kui tekstiliigiga, olen võrdluseks analüüsinud umbes sama lausehulga ilukirjandusteksti, 404 lauset August Gailiti romaani „Toomas Nipernaadi“ algusest.¹

Kui vaadata lauselisuse tasandite protsentuaalset jagunemist Postimehe ja Eesti Päevalehe uudistekstides, on võimalik võrdlevalt näha, mis algupärasest elementaarlausel on pindstruktuuris saanud.

	Postimees		Eesti Päevaleht		Gailit	
Lauseid kokku	496		337		404	
Propositsioone kokku	3652		2385		1695	
Propositsioone lauses	7,3		7,1		4,2	
	N	%	N	%	N	%
Pealused	601	16,4	396	16,6	744	43,9
Kõrvallused	469	12,8	363	15,2	342	20,2
Infiiniittarindid	300	8,2	194	8,1	177	10,4
Partitsiiptarindid	210	5,8	125	5,2	51	3,0
Nominalisatsioonid	608	16,7	320	13,4	43	2,5
Predikaadita tarindid	1370	37,8	991	41,6	339	19,9

N – lausete arv

Mõlema analüüsitud ajalehe tulemused on omavahel sedavõrd sarnased ja nii-võrd erinevad võrdluseks analüüsitud ilukirjandustekstist, et neid võib pidada tunnuslikuks uudistekstile kui tekstiliigile. Analüüsitud ilukirjandustekstis on pindstruktuuris lause vormis (pealauseid ja kõrvallauseid kokku) üle 64% lausetest ja pealauseid on üle kahe korra rohkem kui kõrvallauseid, veidi üle 10%

¹ Muidugi ei ütle see midagi ilukirjanduse kui žanri lauseehituse kohta. Kasutan saadud andmeid vaid võrdlusmaterjalina meediateksti analüüsi taustaks.

on infinitiive ja ligi 20% predikaadita tarindeid (põhiliselt atribuute). Partitsiipe ja nominalisatsioon on väga vähe. Pealause arv on ligi kaks korda suurem kui lausete arv, s.t palju on lausetevahelist rinnastust.

Uudisteksti suhtarvud on hoopis teistsugused. Umbes kolmandik propositsioonidest on pindstruktuuris lause vormis: Postimehes veidi vähem (29,8%) ja Eesti Päevalehes veidi rohkem (31,8%). Pealause suhtarv on sarnane, lausetevahelist rinnastust on vähe. Suurem erinevus puudutab kõrvalause kasutamist: EPLi lauselisus on suurem just kõrvallause arvel. Kui Postimehe uudisteksti propositsioonidest esineb pindstruktuuris kõrvallause vormis alla 13%, siis EPLi kõrvallause hulk on üle 15%. Ka sisestatud tarindite kasutamise hierarhia on sarnane: kõige rohkem on predikaadita tarindeid, seejärel nominalisatsioon, infiniittarindeid ja kõige vähem partitsiipitarindeid. Eesti Päevaleht kasutab rohkem predikaadita fraase (EPL 41,6% ja PM 37,8%), Postimees aga rohkem nominalisatsioon (PM 16,7% ja EPL 13,4%). Ka infiniit- ja partitsiipitarindeid on Postimehes veidi rohkem, aga erinevus on alla protsendi.

Postimehe laused on komplekssemad: kui EPLi lauses on keskmiselt 7,1 propositsiooni, siis PMi lauses on propositsioone 7,3 (romaanitekstis keskmiselt 4,2 ja neistki pooled rinnastusseoses). Uudisteksti fraasid on suhteliselt pikad ja paljude laienditega, sest propositsioonides on rohkesti informatsiooni. See tähendab, et võimalikult palju potentsiaalsete argumentide kohti on täidetud. Järgmises lauses näiteks on predikaadil kuus argumenti: agent, vahend, lähtekoht, sihtkoht, tegevusaeg ja tegevuse sagedus, kusjuures kolmel argumendil on veel täiendid.

- (2) Oktoobris **hakkab** Eestist 160-kohalise lennukiga **lendama** iga nädal Gran Canariale reisifirma Horizon Travel. (PM, 13)

Selline rohke informatsiooni kokkusurutus ühte fraasi ja võimalikult paljude fraaside põimumine üheks lauseks tundub olevat iseloomulik just uudistezhanrile.

- (3) Kaitsepolitsei (kapo) algatas Männili (81) väidetavate sõjakuritegude uurimiseks kriminaalmenetluse tänavu 29. märtsil seoses Simon Wiesenthali Keskkuse direktori Efraim Zuroffi poolt peaminister Mart Laarile saadetud kirjas sisalduvate väidetega. (PM, 4)
- (4) Kaitsepolitsei loodab rohkem kui kuus aastat kestnud uurimise järel jõuda kriminaalasja uurimisega lähikuudel lõpule seitsme endise miilitsa ja viie

julgeolekutöötaja suhtes, keda süüdistatakse seotuses saarlaste küüditamisega Siberisse. (EPL, 5)

Kokkurusurutusel on ka varjukülgi: peale raskesti mõistetavuse tekitab propositsioonide kuhjamine nii keerulisi lauseid, et autoreil-toimetajatel on kohati raskusi nende süntaktilise vormistamisega. Eriti paistab keeleteoimetajast puudust tundvat Eesti Päevaleht. Mõned näited:

- (5) Valitsus leidis, et Narva Elektriijaamade vähemusosaluse müük tagab elektrienergia varustuskindluse pikaks ajaks stabiilse hinnaga ja pannes AS-ile Narva Elektriijaamad kohustuse tarnida Eesti Energiale siseturu vajadusi rahuldav hulk elektrienergiat. (EPL, 2)
- (6) Rahvaliidu esimees Villu Reiljan kinnitas, et Meri käitumise põhjuseks võib olla rahulolematuse valitsusega ja eesotsas Mart Laariga. (EPL, 3)
- (7) „Need, kes arvavad, et oleme näidanud end eriti usaldusväärse partnerina rikkudes ja tühistades saavutatud kokkulepet NATO juhtriigiga, siis võib-olla nad elavad mingis teises välispoliitilises maailmas kui kõik need lääne inimesed, alates USA välisministrist, kellega mina olen arutanud NATO laienemist,“ lausus Ilves. (EPL, 1)
- (8) „Ümarlaura hinnangul tuleb poliitilistel jõududel teha kõik, et president valitaks ausas konkurents, ning toetas seisukohta, et kõik presidendi valimiseks sõlmitavad kokkulepped peaksid olema avalikud,“ teatasid ürituse korraldanud Mõõdukad. (PM, 3)

1. Pealaused

Klassikaliselt eeldatakse ajalehe uudissõnumilt vastuseid kuuetele põhiküsimustele: kes, kus, millal, mida, kuidas ja miks (vt nt Peegel 1970: 125). Sellisele klassikalisele uudiste funktsionaalsele skeemile vastavad tänapäeva Eesti lehtedes veel üksnes sõnumid õnnetustest ja kuritegudest.

- (9) **Neli purjus ajateenijat võtsid** ööl vastu pühapäeva Lääne-Virumaal Tapal asuvast sõjaväeosast omavoliliselt veoauto ja **rammisid** sellega Ambla asulas elumaja. (PM, 6)
- (10) Ukraina päritolu 27-aastane mees tappis Californias oma raseda naise, sõitis seejärel teise Sacramento eeslinna ja tappis seal veel neli inimest ning põgenes siis koos oma kolmeaastase pojaga. (EPL, 8)

Sageli on ka sellistes sõnumites representeeritud mitte tegu (Kes mida tegi?), vaid sündmus (Mis juhtus? Milline on olukord?).

- (11) Pärnu politseiprefektuuri arestimaja **valvur jõudis** üleile öhtul purjuspäi tööle, mees **saadeti** ekspertiisi ja seejärel koju kainenema. (PM, 5)
- (12) **Veretöö leidis aset** Sacramento Nord Islands'i eeslinnas esmaspäeva hommikul. (EPL, 8)
- (13) Loomakaitsjate **ajanappus jätab** õnnetud loomad kaitseta. (PM, 5)

Valdav enamik tänapäeva Eesti uudissõnumitest on tekstid tekstidest: mida keegi kuskil ütles ja mida teised selle peale ütlesid. See tähendab, et uudissõnumit ei vormista ajakirjanik, vaid keegi teine. Eriti teravalt kirjutas sellest kommunikatsiooniuurija Elihu Katz seoses Pärsia lahe sõja valgustamisega ajakirjanduses. Ta väitis, et ajakirjanduse lõpp on alanud, kui ajakirjaniku osaks jääb üksnes kanalit avava ja sulgeva väravavahi roll, aga sõnumi sisu formuleerivad asjata seotud kindralid. (Katz 1992)

Samast asjast on kirjutanud teisedki ajakirjandusuurijad: kuigi ajakirjaniku loomulik koostööpartner peaks olema lugev avalikkus, on selleks hoopis poliitika ja majanduse juhtisikud (Wolton 1992). Ajakirjanik peidab ennast oma tootesse: sõnumid tulevad allikatelt ja ajatundjatelt. Ajakirjanik üksnes viib lugeja sündmuskohale, näitab sõrmega sündmuse poole, aga ei nõustu ütlemata midagi oma nimel, vaid üksnes autoriteetide kaudu (Hallin 1992).

Ajakirjanik on keeruliste asjade ees liiga sageli naiivselt usaldav ja muutub seetõttu meie ristuvate huvide maailmas kergesti, ise seda märkamata, propaganda vahendajaks (Hadenius 1992). Ametlike allikate positsioon ajakirjanduses on kõigutamatult. Allikaks võtab ajakirjanik kõige parema meele sellise, keda on ennegi sageli kasutatud, ja allikaga kontakteerumise vahenditest on valitsev telefon, mitte trükitud sõna.

Telefonisuhtlus on tekstidest selgelt äratuntav: üneemid, kokutamised ja sõnakordused võtab teksti üleskirjutaja välja, aga lauseehitus reedab suulise jutuaajamise. Ähmastub ka uudiste ja arvamuskirjutuste piir: uudissõnumi jaoks polegi vaja sündmust, uudise teemaks piisab kommentaaridest. Sellest vaatepunktist sisaldab uudis arvamuskirjutuse tekstuaalseid jooni ning žanride piirid on lahtised ja ähmased (Heikkinen 1999: 191).

Tekstianalüüs kinnitab, et praeguse Eesti ajakirjandusele on iseloomulik puhtalt tekstipõhiste uudiste koostamine. Enamik uudissõnumeid algab teate allikat sisaldava lausega. See on vormistatud iseseisvaks pealauseks, millele

järgneb alistatud kõrvallause (14) või sisestatud fraas teate sisuga (15, 16). Teate allikas võib olla väljendatud ka pealauseesse sisestatud lauselühendiga (17). Refereerivale esimesele lausele järgneb teine lause otsese tsitaadi (14) või täpsustava refereeringuga (17).

- (14) **Valitsus teatas** eile üksmeelselt, et Narva Elektriijaamade müüki USA firmale NRG Energy ei katkestata, kuid pidas õigeks, et peaminister Mart Laar läheb homme ise riigikogu ette tehingut puudutavatele küsimustele vastama. „Need kes arvavad, et me oleme näidanud end eriti usaldatava partnerina, rikkudes ja tühistades saavutatud kokkuleppeid NATO juhtriigiga, elavad võib-olla mingis teises välispoliitilises maailmas kui kõik lääne inimesed, kellega mina olen arutanud NATO laienemist,“ **lausus** välisminister **Toomas Hendrik Ilves**. (EPL, 3)
- (15) Concordia ülikooli meediateaduskonna dekaan ja endine Eesti televisiooni peadirektor **Hagi Šein peab** valitsuse eilset otsust kaotada ETVst reklaam praegustes oludes parimaks lahenduseks. (PM, 5)
- (16) Õiguskantsler **Allar Jõks tegi** eile majandusminister Mihkel Pärnojaale **ettepaneku** kaaluda Narva Elektriijaamade erastamise peatamist. (EPL, 3)
- (17) Eesti Kohtuarstliku Ekspertiisibüroo **töötajate hinnangul** ei saa joobeekspertiisiks nimetada vereanalüüsi tegemist vananenud seadmetega haiglates ning roolijoodikute vere uurimine tuleb tuua kohtulaborisse. EKEB peaekspert **Marika Väli ütles** Postimehele, et purjus juhtide joobeekspertiiside tegemisel ei saa viimane sõna jääda ükskõik kui täpsele politsei mõõtevahendile, vaid inimesel peab olema alati õigus lasta teha vereanalüüs. (PM, 6)

Esimesele lausele järgnev uudistekst koosnebki valdavalt tsitaatidest ja refereeringutest. Kõigist analüüsitud lauseist nimetas teate allikat kas otse (*NN ütles, et ...*) või nominaliseeritult (*NNi sõnul*) Postimehes 45,4% ja Eesti Päevalehes 36,2% lauseist. Kui võtta arvesse ka rinnastatud pealused, siis väljendab verbaalset tegevust 37,6% Postimehe ja 33,3% Eesti Päevalehe pealause predikaatidest.²

Pealused on valdavalt lühikesed, koosnedes subjektist ja predikaadist. Subjekt on enamasti individualiseeritud nimeliselt või pronoomeniga *ta*, harvem kollektiveeritud. Predikaadiks on ütlemisverb (*ütles, rääkis, teatas, kinnitas, märkis, mõõnis, sõnas, tõdes, lausus, lisas, leidis, kirjeldas, jutustas,*

² Tegelikult on laenatud teksti osa veel suurem, sest saatelausesta, vormiliselt sõltumatud tsitaadid on kvantitatiivselt analüüsis loetud iseseisvateks (pea)lauseteks.

toonitas, mainis, vastas ...). Suhteliselt harva (PM 15 korda, EPL 10 korda) on neutraalse ütlemissõnna asemel kasutatud mentaalset sõna, millega teksti autor annab hinnangu refereeritava suhtumisele. Saateaususes kasutatud mentaalset sõna on *kardavad, loodab, tekitab ärevust, ei nõustunud, ei soovinud, muretses, soostus, ei osanud öelda, on veendunud, andis mõista, lubas, tunneb muret, süüdistas, võttis kokku, arvas*. Iseloomulik on, et mentaalset tegevust väljendavat predikaati ei kasutata otsese sõna saateverbina, vaid üksnes refereeringutega seoses, kus piir mentaalse tegevuse (tundmine, tahtmine, arvamine) ja selle verbaalse väljendamisega vahel pole kuigi selge.

- (18) Otepääl Eesti Spordigümnaasiumis tulevasi tippspordilasi koolitanud **õpetajad kardavad**, et kooli ülevõtmine Audentese spordikooli poolt võib osale neist tähendada hüvitiseta töökoha kaotamist. (PM, 1)
- (19) Eesti **poliitikategelased** eri leeridest **loodavad**, et Narva Elektriijaamade osaluse müügi asjus tekkinud pretsedenditu tiptasemel sõnavahetus Eesti ning Ameerika Ühendriikide vahel on möödunud nähtus ega halvenda riikide vahelisi suhteid. (PM, 2)
- (20) Reformierakonna fraktsiooni esimees **Jürgen Ligi ei soovinud** spekuloida peaministri ja presidendikoha jagamise teemadel. (EPL, 3)

Individualiseeritud agentide võidakse edaspidi samas tekstis nimetada ka sünonüümi või parafrasiga. Näiteks *Järvamaal Amblas õnnetuspaiga läheduses elav naine, kes ei soovinud oma nime avaldada* on järgnevas tekstis ka *penzionäripõlve pidav naisterahvas, vanadaam, pensionär, naisterahvas*. Ametiisikute puhul kasutatakse nime varieerimiseks ametikoha või staatuse nimetust (21) või piirduvad ametikoha nimetamisega, nt *pressiesindaja* (22).

- (21) „USA kui presidentiaalse korraka riik oli hämmingus, sest kui neil teeks president sellise avalduse, siis see tähendaks ka valitsuse seisukohta, kuid meil kui parlamentaarses riigis pole presidendi seisukoht võetav üheselt valitsuse seisukohana,“ **rääkis Ilves. Välisminister lisas**, et kui Eesti valitsus on jõudnud kokkuleppele mistahes teise riigi erafirmaga ja kui siis meie valitsus tühistaks selle kokkuleppe andmata adekvaatseid põhjuseid, siis teine riik vaatab, et meie valitsus pole usaldusväärne. (EPL, 2)
- (22) **Ida-Viru politsei pressiesindaja sõnul** selgitasid eksperdid, et garaažis plahvatas 80–82 millimeetrise kaliibriga miinipilduja miin. „Kuidas miin päästekompanii garaaži sattu ja millistel asjaoludel ta plahvatas, peab selgitama edasine uurimine,“ **ütles politsei pressiesindaja**. (PM,4)

Alati ei ole tegijad ja rääkijad individualiseeritud, vaid nad on esitatud homogeense rühmana. Eesti Päevaleht on tunduvalt „mitmuslikum“ kui Postimees, viimane toetub valdavalt individualiseeritud allikaile. Füüsilist või verbaalset tegevust väljendava predikaadiga seostub kollektiveeritud tegija (kas kollektiivsubstantiiv või mitmusevorm) 20,5%-l EPLi pealausest, neist pooltel juhtudel on tegemist verbaalse tegevuse agendiga. Postimehe uudiste pealausest on vastav näitaja 12,8% ja neist vaevalt viiendik seostub verbaalse tegevusega. Kõige sagedamini on tegijaks ja ütlejaks valitsus (*valitsus otsustas, kiitis heaks, avaldas lootust, teatas, leidis, tões ...*), aga ka ministeeriumid, erakonnad, komisjonid, organisatsioonid jm institutsioonid (23, 24). Seevastu on kummaski lehes vaid üksikuid pealauseid, kus tegija on nimetatud kvantitatiivselt määratud hulgana (25). Nagu tekstiurijad on täheldanud, on kvantitatiivsete andmete rohkus meediatekstile iseloomulik (Fowler 1991: 166–169 räägib kvantifitseerimise retoorikast), aga siin uuritavates tekstides on sellisedki andmed enamasti esitatud tsitaatide või refereeringute osana (26).

- (23) „Strateegilist keskkonnamõju hindamist läbimata pole planeeritav erastamise kaudu realiseeritav põlevkivienergeetika ümberstruktureerimine kooskõlas Eesti seadustega,“ **kinnitasid keskkonnakaitsjad.** (EPL, 3)
- (24) Põllumajandussaaduste eksport on tänava võrreldes 2000. aasta esimese poolaastaga suurenenud 61,6 protsenti, **teatas põllumajandusministereerium.** (EPL, 7)
- (25) Iseseisvuse taastamise aastapäeval **külastas** Tallinna rekordary, **üle 5000 turisti**, kes tutvusid linna vaatamisväärsuste ja kaubanduskeskustega. (EPL, 6)
- (26) Tallinna linna ekskursioonidel käis kokku 2038 turisti, keda veeti mööda linna ringi 96 bussiga, kus igas sõidukis jagas linna kohta teavet üks giid, **teatas Raepress.** (EPL, 6)

2. Kõrvallused

Kõik tsitaadid, mille juurde kuulub saatelause, on siinses ülevaates analüüsitud kõrvallauseteks. Kui lisada ka allika ütlusi või mentaalseid mõtteid ja tundeid refereerivad kõrvallused, tõuseb objektlausete osakaal ligikaudu 90%ni kõigist esimese astme kõrvallausetest. Kui pidada meedia põhifunktsiooniks informatsiooni vahendamist lugejale, siis valdav osa informatsioonist jõuab lugejani kõrvallausete kaudu. Vastukaaluks lühikestele pealausele

on uudisteksti kõrvallused väga pikad ja kompleksed. Enamasti on ühte lausesse ühendatud mitu eri liiki ja eri tasandi kõrvallauset (27). Iseloomulikum objektikõrvallause osad on tingimuslause ja põhjuslause, mõnel määral ka relatiivlause. Kui kõrvallausega esitatud referaat algab omakorda kõrvallausega (nt tingimuslausega), siis on tavalised kaks eri astme alistavat sidesõna kõrvuti (28, 29). Ka enamik infiniitkonstruktsioone on sisestatud just kõrvallausetesse.

- (27) „Arvestades seda, et surmanuhtlust käsitlev diskussioon on juba parlamendis kord läbi arutatud, ei saa pidada võimalikuks ega ka otstarbekaks surmanuhtluse diskussiooni uuesti alustamist, sest otsus inimõiguste konventsiooni kuuenda lisaprotokolliga ühinemise ehk surmanuhtluse keelustamise kohta on parlamendis juba langetatud,“ seisab justiitsminister Märt Raski (pildil) vastuses internetiportaalis Täna Otsustan Mina (TOM) esitatud ettepanekule. (PM, 3)
- (28) Isamaaliitlasest riigikogu liige Peeter Olesk nentis, et Tulviste kandidatuuri ülesseadmine riigikogus pole vähetõenäoline, kuid seda ei tehta enne, kui tema läbimine on garanteeritakse. Olesk lisas, **et kui** parlamendivoorudes läheks presidendi valimine läbi väga paljude tehingute hinnaga, siis tulemuseks on nõrk president. (EPL, 3)
- (29) Samas olevat Putini ootamatu Novgorodimaale saabumine tekitanud tõsist peavalu oblasti juhtkonnale, keda ehmatas Putini meeskonnalt tulnud teade, **et kuna** tegemist on igati mitteametliku visiidiga, siis ei soovi president mingit traditsioonilist soola-leivaga vastuvõtmist. (EPL, 8)

Kõrvallausele lisab pikkust ka argumentide suur hulk propositsioonides.

- (30) Eesti Humanitaarinstituudi rektor Jaan Tamm märkis, et kuna nende *õppeasutus muutub siis erakõrgkoolist avalik-õiguslikuks*, on kõige raskem osa liitumisel juriidilised terminid paika saada. (EPL, 6)
- (31) Puhkuse esimene päev möödus siiski teiselt, sest kuni läinud kolmapäeva õhtuni **arutas** Putin Peterburis kohalike ametnikega Loode-Venemaa probleeme. (EPL, 8)
- (32) Arhiividest saadud vastustest selgub, et Männil **töötas** aastatel 1941 ja 1942 Tallinn Harju prefektuuri poliitilises *politseis assistendina ja vanemassistentina* ning Eesti julgeolekupolitseis assistendina. (PM, 4)

Peale objektlausetele alistatud mitut liiki teise astme kõrvallausete laiendatakse kõrvallausetega ka pealauses nimetatud osalisi (33). Selline lausemoodustus

torkab silma rohkem Eesti Päevalehes, kus üks refereerimisviise tundub olevat refereeritava teksti jagamine tsitaadi ja relatiivlause vahel (34–36).

- (33) Erinevalt oma eelkäijast **Boriss Jeltsinist, kes** puhkuse ajal enamasti napitas ja jahti pidas ning viimastel aastatel end aina ravis, käis president Vladimir Putin ligi nädala kestnud puhkuse ajal ühest kloostrist sisse ja teisest kirikust välja. (EPL, 8)
- (34) „Ma ei kujuta ette, mis talvel saab, kui kett külmub,“ ütles **Kolman, kelle sõnul** võiks 11-aastase Robi küll varjupaika tuua, kuid peremeest nii vanale koerale enam ei leia. (EPL, 5)
- (35) „Meil on siseministri käsk kontrollida töötajaid. Pealegi on politseil ranged reeglid, kuidas valvekorda alustada,“ ütles **Moora, kelle sõnul** annavad töökaaslased lõhnadega tööle ilmunud ametniku välja. (EPL, 5)
- (36) Sientopi täiendavad oma artiklitega Policy Review's **Lee Casey ja David Rivkin, kes tõdevad**, et „Euroopa Projekti südameks on idee universaalsest võimust, mis ulatuks üle kogu Euroopa.“ (EPL, 8)

3. Infinitiivid

Kui suurem osa võrdluseks analüüsitud ilukirjandusteksti infinitiividest on *des*-lauselühendid, siis uudisteksti infinitiividest moodustavad valdava osa *ma*- ja eriti *da*-infinitiivid, mis esinevad koos modaalverbidega. *ma*-infinitiivi käändevorme ja *des*-gerundiivi esines tunduvalt vähem, kokku umbes 15%, ja neistki moodustasid märkimisväärse osa grammatikaliseerunud vormid *hoolimata*, *vaatamata*, *sõltumata*, *kahtlemata*, *alates*, *võrreldes*, *arvestades* (verbi-vormide grammatikaliseerumisest vt Uuspöld 2001).

- (37) Kui inglased on palju kohanimedid Walesis vägisi enda keelele kohandanud, **nimetades** näiteks Caerdyffi Cardiffiks, siis küla Llanfairpwllgwyngyllgogerychwymdrobwlllantysiliogogoch nimi tehti 1870. aastal selliseks just nimelt inglaste kiuste, **luues** koha, mille nime ei ole võimalik ei lühendada ega võõra päritoluga inimestel ka hääldada. (EPL, 9)
- (38) Põllumajandussaaduste eksport on tänavu mullu esimese poolaastaga **võrreldes** suurenenud 61,6 protsenti, teatas põllumajandusministeerium. (EPL, 7)
- (39) Tallinna maa-ameti osakonnajuhataja asetäitja Mari Heinsoo ütles, et amet **on ette valmistamas** linnavalitsuse otsust kahe 600-ruutmeetrise krundi jätmiseks riigi omandisse. (PM, 6)

ma- ja *da-*infinitiivi nõudvatest verbidest esinevad pealauses koos agendist subjektiga *otsustama* kõige sagedamini valitsuse tegevuse väljendajana (40), aga ka tulevikule viitavad tahtmisverbid *soovima*, *tahtma*, *kavatsema*, *üritama*, *plaanima*, *lubama*, *püüdma*, *lootma* (41–43). Ka suur osa meediauudiste kõrvallausetes sisalduvatest refereeritud sõnumitest on tegelikult suunatud tulevikku, väljendades, mida kavatsetakse ja plaanitakse teha või hakatakse tegema (44, 45).

- (40) Valitsus **otsustas** eile **eraldada** reservist 250 000 krooni, et kõik vangid saaksid läbida HIV-analüüsi.
- (41) Eesti Energia **soovib** Paljassaare tippu **püsti panna** kaks ligi 60-meetrise masti ja 40-meetrise tiivikudiametriga tuulikut, kuid taotleb selleks linnavalitsuselt kooskõlastust kahe 600-ruutmeetrise krundi jätmiseks riigi omandisse. (PM, 6)
- (42) Tallinna linnakohus **üritab** täna **alustada** kohtuprotsessi Stockmanni kaubamajas plahvatusi korraldanud viie mehe ja ühe naise üle (PM, 6)
- (43) Piritale loodavalt koolilt **hakkab** linn **ostma** põhikooli teenust ehk siis kuni üheksanda klassini võivad õpilased Tamjärve koolis õppida tasuta. (EPL, 6)
- (44) Rahandusminister Siim Kallas sõdib maksude tõstmise ähvardusega vastu võimuliidu partnerite plaanile, mille kohaselt **hakkaks** riik tulevast aastast **toetama** kõiki lapsi 300 krooniga kuus. (EPL, 1)
- (45) „**Tahame teha** infotehnoloogia kättesaadavaks senisest enamatele inimestele,“ põhjendas Microsoft Baltikumi juht Bo Kruse Wordi ja Outlooki eestindamist. (PM, 3)

Suurem osa modaalverbi laiendavatest infinitiivtarinditest paikneb kõrvallauses või mingil muul viisil selgelt eristavas refereeritavas tekstis. Nagu eespool nägime, väldivad neutraalsust taotlevad uudisteksti autorid isegi ütlemisverbi valikuga suhtumise väljendamist, seetõttu hoidutakse autoritekstis ka suhtumist väljendavatest modaalverbidest. Tsitaatides ja refereeringutes väljendavad küsitletud modaalsete tarindiga kõige sagedamini võimalikkust: mis võib toimuda, mida on võimalik teha või oleks võimalik teha teatud tingimustel. Potentsiaalsuse mainimine ei seo ütlejat mingil viisil. *võima-*verb (kaasa arvatud *on võimalik*, *võimaldama* ja *võimalus*) koos *da-*infinitiiviga tuleb ette üle kahe korra rohkem kui sageduselt järgnevad modaalverbid *pidama*, *saama*, *hakkama* ja *tuleb*.

- (46) „Suurem vaidlus alles läheb lahti ja seda, mis seal **saada võib**, on mul hetkel küll raske ennustada,“ lausus sotsiaalminister Eiki Nestor. (PM, 3)

- (47) „Sellest **võib tekkida** riigieelarvele lisakoormus, kuna litsentsitasude ja reklaamist saadava raha vahe **võib ulatuda** kümnete miljonite kroonideni,“ rääkis Šein Postimehele. (PM, 5)
- (48) „Kuna ekspertiisi otsus **võib minna** vaidlustamisele, on meil kokkulepe, et piirdume väljendiga keskmine joove,“ ütles Kukk. (EPL, 5)
- (49) Variku sõnul **võidakse** Mõõdukate kandidaat Andres Tarand riigikogus **üles seada**, kui kolmikliit kokkuleppele ei jõua. (EPL, 3)

Kuna küsitletavad on meedia spetsiifikast lähtudes enamasti poliitikud või mingi ala spetsialistid, siis esineb referaattekstis üsna palju ka direktiivset modaalsust: *tuleb, peab, on vajadus*, eitavas lauses vastavalt *ei saa, ei tohi*.

- (50) Rektorite ettepanekul **peab** uus kõrgkool koos allasutustega **olema** avalikõigusliku ülikooli staatuses. (PM, 5)
- (51) „Kui ühiskond tahab ühe käega toetusi jagada, siis teise käega **tuleb** ka makse **tõsta**, tuleb teha lihtsalt valik,“ ütles Kallas Postimehele. (PM, 1)
- (52) Valitsuskabineti liikmed rõhutasid BNS-i teatel, et samas **tuleb tagada** soodustingimused alternatiivenergeetika arendamiseks. (EPL, 2)
- (53) „Võõrkeelne sõnavara **ei tohi piirata** arvuti kasutamise võimalust ja väljendada töö efektiivsust.“ (PM, 3)

Uurijad on pannud tähele, et meediatekstile on iseloomulik kasutada modaalseid verbe tingivas kõneviisis (vt nt Heikkinen 1999). Tingiva kõneviisi vormidel *peaks, tuleks, võiks, ei tohiks* võib uuritavas ainekust eristada kolm modaalsust: ühelt poolt nad pehmendavad direktiivsust, muutes selle kindlast väitest soovitusel (54), teiselt poolt väljendavad (ebakindlat) lootust tuleviku suhtes (55, 56), kolmandaks sisaldavad implitsiitset kriitilist suhtumist, et asjad tegelikult ei ole nii, nagu on soovitatav (57).

- (54) Mõõdukad teatasid ümarlauda kokku kutsudes möödunud nädalal, et riigikogu **peaks püüdma täita** oma põhiseaduslikku kohust, mille järgi on presidendi valimine eelkõige riigikogu ülesanne. (EPL, 5)
- (55) Samas loodab direktor, et erakool Audentes jõuab õpetajatele rohkem palka maksta, mis **peaks** hetkel herilasepesana sumisevat õpetajaskonda veidi **rahustama**. (PM, 1)
- (56) Lõpliku heakskiidu NATO rahuvalveväe saatmiseks Makedooniasse **peaks andma** täna NATO liikmesriikide suursaadikud. (EPL, 1)
- (57) Sepa hinnangul **tuleks** segaduste vältimiseks **sätestada** üheselt mõistetav kontsentratsiooniühik. (PM, 5)

4. Partitsiibid

Võrdluseks analüüsitud ilukirjandustekstis esines partitsiipe vähe ja peamiselt oli tegemist laienditeta täiendilise *v*-partitsiibiga (*haukuv koer, sahisevad puulehed*). Ajalehe partitsiiparinditest võib uudistekstile iseloomulikuna esile tõsta isikunime täiendavat partitsiiparindit, mille funktsiooniks on karakteriseerida põhisõnaks olevat isikut. Millist informatsiooni noomenifraasi põhjaks oleva isiku kohta pakutakse, sõltub uudise liigist ja osalise nimetamisest. Nimeliselt individualiseeritud ametiisikuid iseloomustatakse nende tegevuse või ametiseisundi järgi (58). Õnnetustest ja kuritegudest rääkivates uudistes esineb osaliste ja rääkijatena ka nn tavalisi inimesi ja juhuslikke pealtnägijaid, keda nimepidi ei nimetata, vaid karakteriseeritakse soo või isiklike suhete järgi (*mees, naine, naaber*). Selliseid osalisi laiendav partitsiiparind lisab isiku kohta muidki isiklike omadusi, nt elukoha või sotsiaalse staatuse (59–61).

- (58) *Riigikogus Koonderakonna fraktsiooni juhtiv Siimann* ütles, et lähem eesmärk on osaleda kohalike omavalitsuste valimistel ja kui ühendus saab nendel piisava toetuse, siis võetakse suund erakonna loomisele. (EPL, 5)
- (59) „Õnn, et poistel kaelad terveks jäid,“ ütles *Järvemaal Amblas õnnetuspaiga läheduses elav naine*, kes ei soovinud oma nime ajalehes avaldada. (PM, 6)
- (60) *Urvaste vallas Lümatu külas elav naine* pöördus esmaspäeva hommikul politseisse teatega, et tema laudast on kadunud kaks noort lammast. (PM, 6)
- (61) *Pensionäripõlve pidav naisterahvas* rääkis, et luges tol ööl kella kaheni raamatut. (PM, 6)

Isikut märkiva osalise juurde kuuluva partitsiiparindi teine tavalisem funktsioon on anda informatsiooni isiku tegevuse või seisundi kohta konkreetses, just selle lausega edasiantavas situatsioonis (62–64).

- (62) *Valitsuskabineti istungil viibinud Eesti Energia juht Gunnar Okk* tõdes, et NRG Energy pakutav tehnoloogia on keskkonnasõbralikum kui seni kasutatatu, veelgi enam saastekoormust vähendav. (EPL, 3)
- (63) *Peagi ametist lahkuva president Meri* viimase aja käitumist, mis jättis iseseisvuspäeva pidulikust õhtusöögist ilma peaminister Mart Laari, tema osalemist Keskerakonna korraldatud konverentsil ning avaldust NRG tehingu peatamise kohta, ei pidanud Olesk ootamatuks. (EPL, 3)
- (64) *Eesti internetiriiki vedanud Viik* on kriitiline e-riigi projektide suhtes. (PM, 12)

Isikut laiendava partitsiiparindi struktuuri ja funktsioone meediatekstis on lähemalt uurinud oma bakalaureusetöös Evelin Kivilo (2001). Tema andmetel on ligi kolmandik uuritavatest lausetest (500st lausest 155) sellise infojaotusega, kus predikaatverb väljendab osalise verbaalset tegevust ja muu selles situatsioonis oluline tegevus või osalise rolli iseloomustav seisund on väljendatud partitsiipse sekundaartarindiga. Osalise tegevust (65) ja seisundit (66) väljendavaid partitsiiparindeid on enam-vähem võrdselt.

(65) *Nädala välitel rahvusraamatukogu alla 16aastaseid külastajaid jälginud* lugemissaalide *töötajad kinnitasid*, et ... (EPL 3. XI 2000)

(66) Koos kolleegide Liisa Pakosta ja Heiki Kivimaaga sadamaala konkursi žüriis *olnud* Tallinna abilinnapea *Priit Vilba sõnul* ... (PM 6. II 2001)

Informatsiooni jaotumisel pealause ja sisestatud tarindite vahel ei ole kriteeriumiks uue ja tuntud info või kirjutaja meelest olulisema ja ebaolulisema info hierarhiline vastandamine. Suur osa partitsiiparindis sisalduvast informatsioonist on samuti esmakordselt mainitav ja lugejale täiesti uus. Propositsioonide hierarhia aluseks on predikaatverbi funktsioon. Kui lauseks ühendatavate propositsioonide hulgas on sama osalise eri tegevuste seas ka verbaalset tegevust väljendav lause, siis see fokuseeritakse alati, muu esitatakse sisestatud tarindite vormis tausta või seletustena.

5. Nominalisatsioonid

Nominalisatsioonide poolest on eriti rikas Postimehe uudistekst, kus neid on rohkem kui pealauseid ja kõrvallauseid. Eesti Päevaleht kasutab nominalisatsioone mõnevõrra vähem, aga „tegevuste sooritamise läbiviimise organiseerimise“ tüüpi väljendus ei ole eesti ajakirjandusest kuhugi kadunud. Eriti hakkab see silma BNSi uudistes ja ametiisikute juttu refereerivates tekstiosades. Nominalisatsioonide funktsioonist ja struktuurist võib esile tõsta kaks omadust, mida on põhjust pidada iseloomulikuks eeskätt meediauudistele kui tekstiliigile.

Verbaalset tegevust väljendav propositsioon on sageli transformeeritud nominalisatsiooniks. Postimehe uudiste pealausetes on nominaliseeritud vormis teate allikas 75 juhtumil, mis moodustab üle 12% kõigist nominalisatsioonidest. Kõige sagedamini on nominalisatsioon kujul *sõnul* (39 korda), järgneb *hinnangul* (19 korda). Veel kasutatakse väljendeid *andmetel*, *kinnitusel*, *ütlusel*,

ütlust mööda, ettepanekul, ettepaneku kohaselt, teatel, sõnutsi. Eesti Päevalehes on teate allikat väljendav propositioon nominaliseeritud harvem, kokku 20 juhtumit, neist 11 korda *sõnul*, järgnevad *hinnangul*, *teatel* ja *andmeil*. Kõigist EPLi nominalisatsioonidest moodustab see veidi üle 6%.

- (67) *Välisminister Toomas Hendrik Ilvese sõnul* ei näitaks Eesti end usaldusväärse partnerina, kui ta selle tehingu, milles NATO juhtriigi USA firmaga on kokku lepitud, nüüd katki jätak. (EPL, 1)
- (68) *Möödukate peasekretäri Tõnu Kõivu hinnangul* on samas Kreitzbergi konkurentsist eemaldamine Rüütlist märksa hõlpsam, sest ainsana suurtest erakondadest pole Keskerakond oma kandidaati kinnitanud mitte erakonna kongressil, vaid volikogus. (PM, 3)
- (69) *Kasela ütlusel* mõjutab konkurents eelkõige neid reisijaid, kelle jaoks puhkuse sihtkoht pole määrav. (PM, 13)

Nominalisatsioonid, nagu muudki sisestatud tarindid, on uudistekstis suhteliselt pikad. Kui analüüsitud ilukirjandusteksti vähesed nominalisatsioonivormid olid enamasti üksiksõnad, erandjuhtudel ühe genitiivtäiendiga, siis uudistekstide propositioonide nominaliseerimist ei takista ka üsna suur hulk argumente ja argumentide laiendeid.

- (70) Mitmed opositsiooni ja kolmikliidu poliitikud peavad *Peeter Tulviste eduka presidendiks kandideerimise* hinnaks peaminister *Mart Laari kohalt tagandamist*. (EPL, 1)
- (71) *Egiptusesse otsereiside alustamiseks* taotles luba ka Itaalia ärimähe Ernesto Preatoniga seotud *Domina World Travel*, kelle pakutavasse lennukisse mahub üle 200 inimese. (PM, 13)
- (72) NATO lükkas *põhiväe Makedooniasse saatmise otsustamise* edasi tänasele, samal ajal kui *võitlusel Makedoonia valitsuse ja albaanlastest mässuliste vahel* hävis õigeusu klooster. (PM, 10)

6. Predikaadita tarindid

Võrdluseks analüüsitud ilukirjandusteksti tüüpilisim predikaadita noomenifraas on genitiivtäiend. Veidi vähem oli adjektiivtäiendeid, veel vähem obliikvakäanetes ja postpositioonilisi substantiivtäiendeid. Seda kõike esineb ka meediatekstis, aga uudistekstide kõige esindatum predikaadita fraasi tüüp on siiski lisandifraas.

Eespool oli nimetatud, et uudisteksti prototüüpne pealause on ütlemlause, kus verbaalse tegevuse agent, s.t ütleja on individualiseeritud nimeliselt. Meediatekstile on iseloomulik, et üksikisikute nimetamine ja kategoriseerimine on põimunud, s.t osaline esitatakse nimepidi, aga lisatakse ka, kes ta on. Nagu eespool partitsiipiarinditega seoses viidatud, võidakse osalisi iseloomustada kahel viisil: kas nende tegevuse (ameti) või isiklike omaduste (rahvus, elukoht, vanus, sugu) alusel (van Leeuwen 1996).

Uudistekstis on isik esimest korda nimetades alati karakteriseeritud. Nimeliselt on individualiseeritud ametiisikud, ja neid karakteriseeritakse funktsiooni (ametikoht, staatus, tiitel) järgi (vt nt laused 14–17). Nagu eespool öeldud, ei nimetata õnnetest ja kuritegudest rääkivates uudistes osalisi nimeliselt, vaid neid inimesi nimetatakse ja ka iseloomustatakse üksnes isiklike omaduste, suhete või identiteedi järgi (vt laused 9 ja 10).

Lisandifraas võib olla erineva pikkusega. Presidenti, valitsusliikmeid ja veel mõnesid kõrgeid riigiametnikke iseloomustatakse ainult tiitliga: *president Lennart Meri, peaminister Mart Laar, rahvastikuminister Katrin Saks, õiguskantsler Allan Jõks*. Teiste riikide vastavate ametiisikute puhul lisatakse riigi nimi: *Venemaa president Vladimir Putin, Inglise kuninganna Elizabeth, USA suursaadik Melissa Wells*.

Sama puudutab ka firmade nimetamist: Eesti firmade nime ees pole tavaliselt lisandeid ega täiendeid, kuna kohanimi sisaldub juba nimes (*Eesti Energia, AS Narva Elektriijaamad*), välismaa firmad esinevad eesti meediatekstis aga alati koos asukohamaale viitava täiendiga (*USA firma NRG Energy, USA Minnesota osariigi energiafirmale Northern States Power kuuluv NRG Energy*).

Kui tiitel või ametinimetus ei ole piisavalt eristav, vaid piirdub rolliga mingis institutsioonis, asutuses või organisatsioonis, siis lisatakse ka institutsiooni nimi (*Rahvaliidu esimees Villu Reiljan, Keskerakonna parlamendipoliitik Siiri Oviir, valitsuse pressiesindaja Priit Põiklik*). Täiendeid lisandub, kui institutsioon pole üleriigiline, vaid kohalik, või on tegemist institutsiooni osaga. Sel juhul lisandub institutsiooni nime ette kohanimi või järele allasutuse nimi (*Isamaaliidu fraktsiooni liige Kalle Jürgenson, Reformierakonna fraktsiooni esimees Jürgen Ligi, Saksa välisministeeriumi Euroopa osakonna juhataja Reinhard Schweppe, Pärnu politseiteabetalituse juhtivinspektor Kaja Kukk, Tallinna koerte varjupaiga juhatuse esinaine Liina Kolmann*). Mõnikord karakteriseeritakse isikut ka mitme eri funktsiooni järgi (*isamaaliitlasest riigikogu liige Peeter Olesk, Kapo pressiesindaja komissar Olari Valtin, Keskerakonna abiesimees*

ja presidendikandidaat Peeter Kreitzberg). Isiku tiitlite ja ametite loetelu võib mõnikord osutada üsnagi pikaks, eriti kui lisandub muidki täiendeid:

- (73) Valitsus kutsus kabinetinõupidamisele ka AS-i Eesti Energia juhatuse esimehe **Gunnar Oki** koos Narva Elektri jaama AS-i vähemusosaluse müügi juriidilise nõustaja vandeadvokaat **Sven Papiga** advokaadibüroost Raidla ja Partnerid. (EPL, 6)
- (74) *Concordia Ülikooli meediateaduskonna dekaan ja endine Eesti Televisiooni peadirektor **Hagi Šein** peab valitsuse eilset otsust kaotada ETVst reklaam praegustes oludes parimaks lahenduseks.* (PM, 5)

7. Kokkuvõtteks

Meediauudistele on iseloomulikud pikad ja kompleksed laused. Sel on kaks põhjust. Lausete aluseks olevad propositsioonid on ise pikad, sest iga predikaadiga seostub palju argumente. Teiseks ühendatakse rinnastus-, sisestus- ja alistustransformatsioonidega üheks lauseks kokku suhteliselt palju propositsioone. Propositsioonide arv ühes uudisteksti lauses on üle seitsme. Lauselisuse (pea- ja kõrvallused kokku) on pindstruktuuris säilitanud umbes kolmandik propositsioone. Pealausena on nii Postimehes kui ka Eesti Päevalehes esindatud alla 17% propositsioonidest, kõrvallause hulk on Eesti Päevalehes mõnevõrra suurem. Sisestatud konstruktsioonidest on Postimehes tunduvalt rohkem nominalisatsioone, Eesti Päevalehes aga rohkem predikaadita tarindeid.

Valdav osa kummagi ajalehe uudistekstidest esitatakse vahendatud kujul, kellegi sõnu tsiteerides või refereerides. Pealused on lühikesed ja märkimisväärselt suur osa neist annab edasi verbaalset tegevust (*NN ütles, et ...*). Ka nominalisatsioonide hulgast eristub omaette rühmana teate allikale viitav fraas (*NNi sõnul*). Teate allikas on Postimehes enamasti nimeliselt individuaalseeritud, Eesti Päevalehes sageli ka kollektiivne. Esmakordsel nimetamisel on isik funktsiooni alusel karakteriseeritud, mistõttu suure osa predikaadita propositsioonidest moodustavad lühemad või pikemad lisandifraasid. Ka partitsiipitarindid on sageli isiku karakteriseerimise vahendiks, mistõttu suur osa neist kuulub täiendina noomenifraasi koosseisu. Sisuline info sisaldub kõrvallauseis ja sisestatud tarindites. Kõrvallused on pikad ja mitmeastmelised, süntaktiliselt funktsioonilt enamasti objektlaused, mis on vormistatud tsitaatide või refereeringutena.

Kirjandus

- Fowler, Roger 1991.** Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. London, New York: Routledge.
- Hadenius, Stig 1992.** Sweden in an Iron Grip. – Journal of Communication 42/3.
- Hallin, Dominick 1992.** The Passing of the „High Modernism“ of American Journalism. – Journal of Communication 42/3.
- Heikkinen, Vesa 1999.** Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ingo, Rune 1986.** Kontrastiivisia havaintoja lausemaisuuksien asteiden käytöstä. – Erikoiskielet ja käännosteoria. Vaasa: Vaasan korkeakoulu, 7–16.
- Ingo, Rune 1994.** Täysien lauseiden ja upotusten käyttö eri kielissä. – Raili Pool, Jüri Valge (toim-d). Emakeel ja teised keeled. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 13–24.
- Katz, Elihu 1992.** The End of Journalism? Notes on Watching the War. – Journal of Communication 42/3.
- Kivilo, Evelin, 2001.** Isikuid laiendavad partitsiipäiendid ajalehtedes. Bakalaureusetöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- van Leeuwen, Teun 1996.** The Representation of Social Actors. – Text and Practices. London: Routledge, 32–70.
- Peegel, Juhan 1970.** Ajalehežanrid. – Ajaleht. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Remmelg, Raili 1999.** Lausestruktuuri keerukus eri tekstiliikides. Seminaritöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Uuspõld, Ellen 2001.** *des-* ja *mata-*vormide kaassõnastumine ja eesti komareeglid. – Reet Kasik (toim). Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 306–321.
- Wolton, Dominique 1992.** Journalists: The Tarpeian Rock is Close to the Capitol. – Journal of Communication 42/3.

Meediauudiste agent

Ilmunud: Meediauudiste agent. – Annekatriin Kaivapalu, Külli Pruuli (toim-d). Lähivertailuja 17. Jyväskylä Studies in Humanites 53. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2006, 155–165.

1. Funktsionaalne tekstianalüüs

Ajakirjanduse mõjujõud on oma olemuselt keeleline. Ajakirjandus ei ole füüsiliselt mitte midagi muud kui tekst ja tema mõju põhineb sellel, missugune see tekst on. Elamine tänapäeva maailmas vastutusvõimelise kodanikuna eeldab, et inimene oskab seda keelt kriitiliselt lugeda. Ei piisa tähelepanu pööramisest üksnes sisule, käsitletavatele teemadele. Niisama oluline on ka vaadelda, kuidas tekst on üles ehitatud, miks see on niisugusena kavandatud ja mil viisil seda oleks võinud teisiti teha.

Funktsionaalne lingvistika (vt nt Halliday 1994) rõhutab asjaolu, et kõik tekstid põhinevad keelelistel valikutel ja valikud loovad tähendusi. Valik on alati tehtud mingil põhjusel, teatud väljendusviisil on mingi eesmärk ja valikud oleks võinud põhimõtteliselt olla ka teistsugused. Variantide hulk, mis teksti autoril kasutada on ja mille hulgast praktiliselt valik tehakse, on suur – kogu keelesüsteem ja olemasolev sõnavara. Sotsioloogiliselt ja kultuurilooliselt pakub huvi, mis määrab iga konkreetse valiku. Lugematu arv kultuuri ja meedia uurijaid on 1990. aastatel keskendunud nende seoste selgitamisele, mil viisil ühiskondlikud ja kultuurilised tingimused kujundavad diskursiivseid harjumusi (s.t teatud kindlat tüüpi valikuid) ja mil viisil teksti valikud omakorda kujundavad ühiskondlikke ja kultuurilisi tingimusi (vt nt Fairclough 1992, 1995). Tavad muutuvad aja jooksul: esitusviisid võiksid olla teistsugused, nad on olnud teistsugused ja muutuvad edaspidigi. Uurimissuunda, mis peab oluliseks nimetatud küsimusi, tuntakse kriitilise diskursuseanalüüsi nime all. Tähelepanu all on eeskätt avalik ja institutsionaalne keelekasutus. Jälgitakse, milliseid valikuid kuskil registris (näiteks meedias) tehakse ning kuidas ja milliseid tähendusi sel teel kujundatakse.

Muude tunnuste hulgas on tähenduse loomisel oluline, mis on tekstis esindatud, mis on kõrvale jäetud; mis on primaarne (fokuseeritud), mis aga

jäetud tagaplaanile; missugused protsessid ja tegevused on tekstis esindatud, mis tüüpi on nendes protsessides osalejad; kuidas osalisi nimetatakse; kuidas protsessid ja osalised on kategoriseeritud ja kuidas neid kirjeldatakse.

2. Uudisteksti tunnusjooni

Siinses artiklis vaatlen uudistes representeeritavaid protsesse ja protsessi-osalisi, kitsamalt seda, kuidas meediauudistes väljendatakse tegijat. Meediauurijad on tähele pannud, et agendi roll meedias on taandunud ja muutunud. Käsitlen oma artiklis selle muutuse olemust ja põhjusi ning vaatlen agendi representeerimise viise trükiajakirjanduses. Näitelauseid on 2003. aasta Postimehest. Võrdluseks kasutatavate varasemate aastate kvantitatiivsed andmed pärinevad Tartu ülikoolis 2004. aasta kevadel valminud Kerli Tennosaare bakalaureusetööst „Tegevused ja protsessid ajaleheuudistes 1983–2003“ (juhendaja Reet Kasik). Uurimus on osa Eesti Teadusfondi toetusel Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis tehtavast teadusprojektist „Meediatekstide keelekasutus ja selle sotsiaal-kultuurilised taustad“.

Ajakirjanduse uurijad vaatlevad ajakirjandust paljudest eri aspektidest. Austini ülikooli filosoofiaprofessor Douglas Kellner on oma 1995. aastal ilmunud raamatus „Meediakultuur“ nimetanud meediakultuuri ühiskondliku võimuvõitluse areeniks. Ta juhib tähelepanu, et ajakirjandus kujundab ja tõlgendab poliitilist ja majanduslikku käitumist, avalikku arvamust ja hinnanguid (Kellner 1998: 47). Selle formuleeringu järgi on poliitiline ja majanduslik käitumine nähtus, mida iseloomustab liigitav täiend (käitumine võib olla majanduslik või poliitiline), sel käitumisel ei ole aga väljendatud agenti (kes käitub). Viited käitumisele loovad vähemalt argimõtlemise tasandil pildi inimestest ja tegutsejatest; ka muud refereeritud lauses nimetatud protsessid – kujundamine, tõlgendamine, arvamine ja hindamine – on nimelt inimestele ja inimliigile tüüpilised vaimsed tegevused. Aga inimest ennast selles tekstis ei ole. Analoogilisest nähtusest on majandustekstide põhjal kirjutanud Pirjo Karvonen (1996: 151–167). Eesti keeles on sellist väljendusviisi ja nominaliseeritud verbivormide tekstitähendusi hiljaaegu lähemalt analüüsinud Krista Kerge (2003). Kerge analüüs on leksikaalse vaatepunktiga: ta ei vaatle *mine*-tuletisi ainult nominalisatsioonina, s.t protsessi inkongruentse väljendusena, kust protsessi osalised on taandatud. Kerge on pööranud suurt tähelepanu protsessinimetuste idiomatiseerumisele – neid kasutatakse üha rohkem

abstraktsete sündmuste või nähtuste nimetustena, mitte predikaatnominalisatsioonina (termini kohta vt Kasik 1975), mille puhul eeldaks protsessis osalejaid ja tingimusi. Selline protsesside transformeerimine nähtusteks ja mõisteteks ning mõistete omavaheliste suhete esitamine on omane analüütilisele tekstile, mida Kerge uurimustes esindab teadustekst ja kuhu kuulub ka Kellneri ülal analüüsitud näide. Teadusteksti potentsiaalsed lugejad on intellektuaalid, kellelt eeldatakse vastavat mõistmise tasandit.

Meediaväljaanded on mõeldud massilugejale ja mõistetasandi arutlused on siin enamasti kohatud. Kognitiivsete tekstitüüpide (vt nt Werlich 1982) skaalal on meediale iseloomulikud kaks tekstitüüpi: arvamuskirjutised, kolumnid, retsensioonid jm hinnangut sisaldavad tekstid kuuluvad argumenteeriva tekstitüübi alla, uudiste puhul räägitakse enamasti narratiivsest tekstist (van Dijk 1988, Bolívar 2002, Heikkinen 1999: 150–211). Uudiseid ja arvamuskirjutisi ühendavaks ja teineteisele lähendavaks lüliks võib pidada tänapäeval üha tavalisemaks muutuvaid arvamusuudiseid: meediaväljaanded võistlevad omavahel, kes saab kedagi esimesena või mingist uuest vaatepunktist mingit asja kommenteerima (Heikkinen 1999: 191, Kasik 2002).

Siinse artikli uurimismaterjaliks on uudised: kodu- ja välissõnumid; poliitikat, ühiskondlikke küsimusi, teadust jne käsitlevad artiklid, reportaazid ja ülevaated. Arvamuskirjutised kui täiesti teistsuguse tekstitüübi olen praegu kõrvale jätnud. Vaatlen siis eeskätt uudiste lauseis predikaatverbiga kirjeldatavaid protsesse ja jälgin, milliste tunnustega on neis protsessides osalejad. Klassikaliselt eeldatakse ajalehe uudissõnumilt vastuseid kuuele põhiküsimustele: kes, kus, millal, mida, kuidas ja miks tegi (Peegel 1970: 125, vt ka Fairclough 1989: 137–138). Olen oma varasemates uurimustes (vt nt Kasik 2002) juhtinud tähelepanu sellele, et sellisele klassikalisele uudiste funktsionaalsele skeemile vastavad tänapäeva Eesti lehtedes veel üksnes sõnumid õnnetustest ja kuritegudest.

Neli purjus ajateenijat võtsid ööl vastu pühapäeva Lääne-Virumaal Tapal asuvast sõjaväeosast omavoliliselt veoauto ja **rammisid** sellega Ambla asulas elumaja.

Ukraina päritolu 27-aastane mees tappis Californias oma raseda naise, **sõitis** seejärel teise Sacramento eeslinna ja **tappis** seal veel neli inimest ning **põgenes** siis koos oma kolmeaastase pojaga.

Sageli on ka sellistes sõnumites representeeritud mitte tegu (Kes mida tegi?), vaid sündmus (Mis juhtus? Milline on olukord?).

Veretöö leidis aset Sacramento Nord Islands'i eeslinnas esmaspäeva hommikul.

Loomakaitsjate **ajanappus jätab** õnnetud loomad kaitseta.

Valdav enamik tänapäeva Eesti uudissõnumitest on tekstid tekstidest: mida keegi kuskil ütles ja mida teised selle peale ütlesid.

EKEB peaekspert **Marika Väli ütles** Postimehele, et purjus juhtide joobeekspertiiside tegemisel ei saa viimane sõna jääda ükskõik kui täpsele politsei mõõtevahendile, vaid inimesel peab olema alati õigus lasta teha vereanalüüs.

2002. aasta analüüsitulemuste järgi nimetas kõigist analüüsitud lauseist teate allikat kas otse (*NN ütles, et ...*) või nominaliseeritult (*NNi sõnul*) Postimehes 45,4% ja Eesti Päevalehes 36,2% lauseist. Kui võtta arvesse ka rinnastatud pealauseid, siis väljendab verbaalset tegevust 37,6% Postimehe ja 33,3% Eesti Päevalehe pealauseste predikaatidest (Kasik 2002: 206–207).¹

3. Protsessid ja tegijad

Kui vaadata protsesside liike ja osalisi ajakirjanduse uudistekstide lausetes aastakümnete lõikes, siis üksikisikute representeerimine tegijana ajaleheuudistes on näidanud selget tõusu. Kvantitatiivsed andmed pole eespool viidatud uudiste süntaksi uurimusega (Kasik 2002) täpselt võrreldavad, kuna lauseid loeti erinevalt. Ka on siin kasutatavate andmete hulgast praegu täiesti kõrvale jäetud seisundilauseid, s.t vaatlen ainult tegevus- ja toimumisprotsesside representeerimist. Võrdlusandmed põhinevad ajalehe Postimees (PM, 1983. aastal ilmus Edasi nime all) ühe numbri kõigi uudiste analüüsil 1983., 1993. ja 2003. aastal (vt Tenno Saar 2004). Vaatluse all on siis väljenduse muutumine ühes ajalehes aastakümnete lõikes. Võrreldavaid lauseid oli 1983. aastal 359, 1993. aastal 399 ja 2003. aastal 397, seega on arvud üsna hästi kõrvutatavad. Järgnevas analüüsis on eristatud individualiseeritud agendiga protsessid (*Peaminister Andrus Ansip kinnitas, et ...*), kollektiivse agendiga protsessid

¹ Tegelikult on laenatud teksti osa veel suurem, sest saatelauseteta, vormiliselt sõltumatud tsitaadid on kvantitatiivses analüüsis loetud iseseisvateks (pea)lauseteks.

(*Juhatus otsustas, et ...*), eksplitsiitse agendita impersonaalsed protsessid (Õö jooksul murti sisse kahte autosse), elutu, s.t metafoorse agendiga tegevused (*Valimiseelne olukord mõjutab poliitikute otsuseid*) ning agendita, nn auto- maatsed toimumisprotsessid (*Mered saastuvad üha kiiremini*).

Tabel 1. Tegevus- ja toimumisverbide agent uudistekstides 1983–2003 (%)

Aasta	Lauseid	Isik	Kollektiiv	Imperson.	Metafoorne	Agendita
1983	310	14,7	33,4	27,9	8	15
1993	361	21,8	36	22,3	9,5	11
2003	360	29,5	33,3	14,4	12,7	9,3

1983. aasta Edasis oli tegevus- ja toimumisverbidega lauseid 359st 310, neist tegijaks üksikisik 14,7% lausetest. 1993. aasta Postimehes oli tegevusverbiga lauseid 399st 361, neist üksikisiku tegevusi 21,8%, 2003. aasta Postimehes oli tegevuslauseid 397st 360, sealhulgas üksikisiku tegevusi juba 29,5%. Üksikisikud esinevad siis lehes agendina järjest sagedamini. Kui vaadata lähemalt tegevusliike, milles need representeeritud üksikisikud osalevad, siis tuleb selgesti välja, et üksikisiku põhitegevus ajalehe uudistes on ja on ikka olnud rääkimine: kõigist üksikisiku tegevustest uudistes moodustab rääkimine 1983. aasta Edasis 57,7%, 1993. aasta Postimehes 67,7% ja 2003. aasta Postimehes 52,6%

Tabel 2. Üksikisik agendina eri protsessitüüpides uudistekstides 1983–2003 (%)

Protsessitüüp	E 1983	PM 1993	PM 2003
Verbaalne	57,7	67,7	52,6
Materiaalne	32,6	24	35,1
Mentaalne	9,6	8,3	12,3

Esimesest tabelist on näha, et üksikisikust sagedamini on tegevuslausete agent kollektiveeritud. See võib olla institutsioon nagu *valitsus*, metonüümne kohanimi nagu *Eesti*, hulgasõna nagu *rahvas*, grammatiline mitmus nagu *ministrid*, loetelu, mitmuslik pronoomen või kvantifitseeritud hulk.

Valitsus andis loa sõlmida üürileping ...

Eesti kaotab oma peamise konkurentsieelise ...

Saksamaa hoiatas EL-i praegusi ja tulevase liikmeid ...

Eesti **rahvas võttis** rahvahääletusel vastu EV põhiseaduse täiendamise seaduse ...

Politseinikud alustasid uuesti otsinguid ...

Austria, Tšehhi, Soome, Ungari, Leedu, Malta ja Sloveenia peaminister saatsid ...

„... **me peame** inimesi seoses uute masinatega ümber paigutama ...“
800st töötajast **kaotab** kohta **umbes sada**.

Kollektiivne tegija esineb uudistes kõige sagedamini ja läbi aastakümnete üsna stabiilselt: 1983. aastal 33,4%, 1993. aastal 36% ja 2003. aastal 33,3%. Tegevusliike võrreldes saab selgeks tööjaotus: üksikisikud räägivad, massid tegutsevad: kõigis analüüsitud lehenumbrites on kollektiivse osalise puhul esikohal materiaalne tegevus.

Tabel 3. Kollektiiv agendina eri protsessitüüpides uudistekstides 1983–2003

Protsessitüüp	E 1983	PM 1993	PM 2003
Materiaalne	69,2	71,7	69,5
Mentaalne	26,3	14,1	13
Verbaalne	4,5	14,1	17,6

1983. aasta uudiste erinevus kollektiivset tegijat silmas pidades on mentaalsete protsesside rohkus ja verbaalsete vähesus. Kuigi vastav kvalitatiivne analüüs on alles pooleli, on subjektiivsete tähelepanekute järgi nõukogude ajale iseloomulik viidata kollektiividele abstraktselt ja emotsionaalselt (*rahvas tahab, partei mõtleb rahvale* jne). 1993. ja 2003. aasta uudiseid iseloomustab kollektiivide verbaalsete tegevuste representeerimise kasvav osakaal (*Brüssel nõuab, valitsus kinnitab, et ...*). Mentaalsete ja verbaalsete protsesside vahel pole ka alati võimalik kindlat piirjoont tõmmata, sest oma soove, mõtteid, tundeid võib ka sõnaliselt väljendada (*vrđ Kõneleja rõõmustas, et ...*).

Umbisikulisus on uudistes aastakümnete jooksul vähenenud. Kui 1983. aastal oli impersonaali 27,9%-l lausetest, siis 1993. aastal 22,3% ja 2003. aastal vaid 14,4%. Umbisikulisuse on asendanud üksikisikud, kelle protsent on vastavalt umbisikulisuse vähenemisele samavõrra tõusnud.

Nagu tabelist näha, kasutatakse impersonaali tegelikult kahel esineval viisil. Ühel juhul on tegija uudises eespool mainitud ning teises lauses pole põhjust või ei taheta teda korrata ja asendatakse impersonaalivormiga:

Tuukrid asusid juba eile hommikul tiiki läbi otsima. Õhtuks **pumbati** tiik täielikult veest tühjaks ja kombati põhjamuda rehadega, kuid Andresest ei leitud märkigi.

Sellist tekstitegemisviisi nimetatakse tegija taustalejätuks. Väljajätuga on tegemist siis, kui tegija pole tekstist välja loetav:

Kambja vallas **murti sisse** poodi ja **varastati** nahkjopp.

Olen impersonaali hulka lugenud ka sisult umbisikulised, s.t agendita deontilise modaalsuse (kellegi nimetamata osalise käskimise, suunamise) juhud:

Jätkuva konkurentsivõime ja edasise arengu tagamiseks **tuleb** töö efektiivsust veelgi **suurendada** ning **jätkata** investeeringuid uutesse tehnoloogiatesse.

Agendi taustalejätku ja väljajätku võrdlemine eri aastakümnetel viitab samuti tegija rolli suurenemisele uudistekstides: agendi väljajätt on vähenenud, agendi taustalejätt umbisikulise tegumoe abil pole aga tegelikult märk teksti impersonaalsusest, vaid pigem tekstimoodustusviisist.

Tabel 4. Impersonaalne agent uudistekstides 1983–2003 (%)

	E 1983	PM 1993	PM 2003
Taustalejätt	35,8	48,3	53,4
Väljajätt	64,2	51,7	46,6

Tegevusverbid eeldavad üldjuhul tegijaks inimest, aga see isik pole lauses alati esitatud subjektina, vaid võib jääda tagaplaanile või varjatuks. Vormiliseks subjektiks on lauses sel juhul mingi muu nähtus, abstraktsioon või objekt, nn metafoorne agent. Tekstiurijad on sellisele tekstimoodustusviisile kui agendi varjamise vahendile korduvalt viidanud (vt nt Fairclough 1997: 39–41). Ka Tiit Hennoste (2001) on „Uudise käsiraamatus“ juhtinud tähelepanu, et laused nagu *Kaubaa autod sõidavad liiga kiiresti* hämardavad põhjussuhteid, jättes mulje, et tegu on millegi objektiivsega, vääramatul loodusjõuga. Kui abstraktne nähtus on lauses tegijaks, siis taoliselt esitatud lause taga on siiski vastutavaks inimene, kuid mingil põhjusel pole tema isikut tahetud või peetud vajalikuks

representeerida. Muidugi võib isik ka teadmata olla, aga metafoorse agendiga isegi ei viidata, et kuskil on paratamatult olemas ka protsessiga seotud inimene või inimesed. Sellisel juhul tekib vägisi kahtlus, et tegija representeerimine või representeerimata jätmine on ideoloogiline valik. Puhtstatistiliselt näib metafoorse agendi osa mõnevõrra suurenenud: 1983. aasta uudistes oli selliseid lauseid 8%, 1993. aasta uudistes veidi alla 10% ja 2003. aasta uudistes ligi 13%. Tõsi küll, siin puudub impersonaali kasutamiseга võrreldav analüüs selle kohta, kui sageli on tegemist agendi taustalejätuga (s.t agent on mujal tekstis siiski nimetatud), kui sageli väljajätuga.

Agendi positsioonis võib olla inimese tegevust või sellest tulenevat olukorda kirjeldav nimisõna:

See **poliitika hakkaks** mõjutama poole miljardi inimese elu.

Uute tehnoloogiate **kasutuselevõtmine sunnib** Eesti ettevõtjaid töötajaid koondama.

Kulude **kärpimine toob kaasa** koondamised.

Politseimaja **rentimine neelab** üle 58 miljoni.

Kohustuslik **sissekirjutus võiks parandada** maksude laekumist.

Kokkuvõid puudutas ka USA saatkondade informatsiooniprogrammi.

Senised **katsed** islamimaailma mõjutada **on andnud** tagasihoidlikke tulemusi.

Iisraeli **turvatar** ei peata rünnakuid.

Üks võimalus tegija representeerimata jätmiseks on ka passiivsete või automatiivsete toimumisverbide kasutamine aktiivsete tegevusverbide asemel. „Uudise käsiraamatu“ autor Tiit Hennoste (2001) on nimetanud seda grammatiliste vahendite abil manipuleerimiseks. Protsessivverbide kasutamine on hea võimalus tegijat peita ja jätab mulje, et sündmus toimus iseenesest, nagu loodusseaduste mõjul: *loodus saastub, rahvas jääb vaesemaks, valitsus kukub, hinnad tõusevad* (vt ka Kasik 2001: 14–20.) 1983. aasta uudistekstides väljendas iseeneslikke protsesse 15% kõigist lausetest, 1993. aastal 11% ja 2003. aastal 9,3%:

Ühendriikide **maine on langenud**.

Ameerika-vastane **hoiak on jõudnud** šokeerivale tasemele.

Hakkas laekuma kaebusi.

Staadion ei saa tänavu päris valmis.

Kampaania sai alguse paar aastat tagasi.

Tema kuupalgaks **saab 250 000 krooni.**

Kallasest **sai üks** euroliidu juhtivatest figuuridest.

Eesti firmasid **tabas** septembris **koondamine.**

Erastamisele **eelneb** riigi omandi **munitsipaliseerimine.**

Odav **tööjõud kaob.**

Muidugi on olemas ka selliseid looduslikke protsesse, mis toimuvadki ilma inimese sekkumiseta (*ilmad lähevad külmaks, lennuk kukkus alla, müür vari-seb kokku*). Meediauudistes representeeritud iseeneslike protsesside taga on aga peaaegu alati inimene, kes on jäetud taustale või üldse uudistest välja. Sageli on subjekti positsioonis nominaliseeritud deverbaal ja protsessiverb on suhteliselt tühja tähendusega (*toimub erastamine*).

Tekstiuurijad on pannud tähele, et iseeneslikke protsesse esineb eriti sageli keskkonna- ja majandustekstides, kus asjad muudest valdkondadest hõlpsa-mini paistavad toimuvat iseenesest. Protsessiverbide laieneva kasutuse taga on kogu maailmas täheldatav ametliku keele bürokratiseerumine: kaldumus eelista anonüümset, ebakonkreetset, ümardatud väljendusviisi. Selle tendentsi üks ilmnemismvorm on ka passiivi eelistamine aktiivvormile. Selle suunitluse taustal moodustavad uudistekstid teistsuguste tunnustega tekstiliigi. Ka Eesti päevalehtede uudistekstide süntaksi muutumise suund on vastupidine: nii impersonaali kui ka iseeneslike protsessiverbide hulk eri aastakümnetel on vähenenud (mis on ju kena), aga nad on vähenenud üksikisiku verbaalse tegevuse kasuks: ajakirjanike kirjutatud ülevaateid sündmustest on uudistekstides üha vähem, üha rohkem pööratakse tähelepanu sellele, kes mida ütles ja mida teised selle peale ütlesid ning üha suurem osa uudistest kujutab endast allikaviidete varustatud tsitaate ja refereeringuid.

Avaliku meedia võimukasutuse vaatepunktist on edasises analüüsis oluline pöörata tähelepanu siinses artiklis väljatoodud rühmade koostumusele ja detailsemale vaatlusele: kes on need üksikisikud, kes saavad oma seisukohta esitada ja milliste protsessidega seoses; kes ja milliste protsessidega seoses esinevad konkreetsemalt või abstraktsemalt iseloomustatud rühmana või peituvad impersonaalsete vormide varjus.

Kirjandus

- Bolívar, Adriana 2002.** The Structure of Newspapers Editorials. – Advances in Written Text Analysis. London, New York: Routledge, 276–294.
- van Dijk, Teun A. 1988.** News as Discourse. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Fairclough, Norman 1989.** Language and Power. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1992.** Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman 1995.** Media Discourse. London: Edward Arnold.
- Fairclough, Norman 1997.** Miten media puhuu. Tampere: Vastapaino.
- Halliday, Michael A. K. 1994.** An Introduction to Functional Grammar. Baltimore, London: Arnold.
- Heikkinen, Vesa 1999.** Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hennoste, Tiit 2001.** Uudise käsiraamat. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Karvonen, Pirjo 1996.** Missä on taloustehtin ihminen. – Teksti ja ideologia. Kieli 9. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 151–167.
- Kasik, Reet 1975.** Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles. – Keele modelleerimise probleeme 5. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 363. Tartu, 3–162.
- Kasik, Reet 2001.** Keel tekstidena. – Oma Keel 1, 14–20.
- Kasik, Reet 2002.** Uudiste süntaks. – Renate Pajusalu, Tiit Hennoste (toim-d). Tähendusepüüdja. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 200–218.
- Kellner, Douglas 1998.** Mediakulttuuri. Tampere: Vastapaino.
- Kerge, Krista 2003.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 10. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Peezel, Juhan 1970.** Ajalehežanrid. Ajaleht. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Tennosaar, Kerli 2004.** Tegevused ja protsessid ajaleheuudistes 1983–2003. Bakalaureusetöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Werlich, Egon 1982.** A Text Grammar of English. Heidelberg: Quelle & Mayer.

Nominalisatsioon meediauudiste tekstimoodustusvõttena

Ilmunud: Nominalisatsioon meediauudiste tekstimoodustusvõttena. – Keel ja Kirjandus 2006/2, 122–134.

Nominalisatsiooni käsitlusi

Nominalisatsiooni kui keelenähtust on võimalik vaadelda erinevatest vaatepunktidest. **Sõnatasandil** on tegemist tuletusega: verbist tuletatakse substantiiv, lisades tüvele nimisõnaliite (*levimine, levik*). Tuletised moodustavad keelekirjeldussüsteemis ühenduslüli leksikoni ja grammatika vahel. Ühest küljest kuuluvad kõik sõnad (kaasa arvatud tuletised) keele leksikoni (sõnavarakogumisse), teiselt poolt on mitmemorfeemilise sõna (tüvi + liide) moodustamine kirjeldatav grammatikareeglitega, analoogiliselt kõigi teiste mitmemorfeemiliste keeleüksustega, nagu sõnavormid ja laused. Moodustuskirjeldusse kuulub nii verbidest substantiive tuletavate liidete loetlemine kui ka tüve ja liite kombineerimist juhtiva morfofonoloogilise reeglistiku esitamine.

Semantiliselt on võimalik eristada kaht tüüpi verbaalnoomeneid, mida olen oma varasemates uurimustes nimetanud predikaat- ja argumentnominalisatsiooniks. Predikaatnominalisatsiooni puhul on sufiks vaid muutnud verbi substantiiviks, ilma et allsõnale oleks lisandunud mingeid semantilisi tunnuseid (*kirjutamine, keeldumine, teke, ränne, jooks, arutelu, tulek, areng*). Argumentnominalisatsiooni puhul esineb tuletis tuletusaluse verbi argumendi funktsioonis, väljendades eesti tuletussüsteemis kõige süstemaatilisemalt tegijat (*kirjutaja, rändur*), tegevuse tulemust (*luuletus, tuletis, tõlge*) või vahendit (*sulgur, mõõdik, lüliti*). (Kasik 1975) Tavatähenduses mõistetakse nominalisatsiooni all enamasti vaid niisugust tuletust, mis ei muuda allsõna semantikat, seega predikaatnominalisatsiooni või veel kitsamalt – *mine*-liite abil toimuvat predikaatnominalisatsiooni, mis on nii semantiliselt kui ka leksikaalsete piirangute puudumise tõttu kõige regulaarsem (vt nt EKG 1993: 269).

Lause tasandil kujutab nominalisatsioon endast süntaktilist protsessi, mille puhul süvastruktuuri lause teisendatakse noomenifraasiks ja sisestatakse sekundaarse moodustajana teise lause koosseisu. Transformatsiooniga kaasnevad teatud vormilised muutused: samal ajal kui lause predikaat kujundatakse ümber *mine*-liiteliseks substantiiviks, saavad uue vormi ka teised lauseliikmed. Subjekt ja objekt transformeeritakse kõige sagedamini genitiivtäiendiks (*vang põgeneb* > *vangi põgenemine*, *vang tabatakse* > *vangi tabamine*), teised reksioonilised verbilaiendid säilitavad harilikult oma vormi (*sõidab rongiga Tartust Tallinna* > *rongiga Tartust Tallinna sõitmine*). Kui lähtelause subjekti ja objekti on vaja väljendada korraga, tuleb teise jaoks otsida muid variante peale genitiivtäiendi (*Minister kinnitas määruse* > *määruse kinnitamine ministri poolt*; *ministri kinnitus määrusele*). Kõiki lähtelause elemente ei saa nominalisatsioonis edasi anda või vähemalt mitte korraga edasi anda: noomenifraasi täiendite hulk on piiratum kui lauseliikmede hulk, mõningad elemendid (näiteks ajavormid, modaallaiendid) seostuvad aga ainult lausega. (Nominalisatsiooniga kaasnevate transformatsioonide kohta vt põhjalikumalt Kasik 1975: 47–59.)

Nominalisatsioonile on üsna palju tähelepanu pööratud ka rakenduslikust, **keelehoolde ja stilistika** vaatepunktist. Enamasti on selle kasutamist taunitud. Aktiivsed, isikulises tegumoes tegevusverbid muudavad stiili elavaks ja dünaamiliseks, seevastu impersonaalne, nominaliseeritud, infiniitvormidega tekst on staatiline ja abstraktne. Rohke nominalisatsioon raskendab teksti lugemist, muudab laused pikaks, mitmekihiliseks ja raskesti mõistetavaks. Olen sellest pikemalt ja paljude näidetega kirjutanud anonüümselt ilmunud „Ametniku keelekäsiraamatus“ (2000: 11–19, 51–59). Halvas mõttes ametlikku keelekasutust (kantseliiti) on süüdistatud nimisõnatõves: kogu sisuliselt oluline informatsioon püütakse edasi anda nimisõnadega. Et aga lauset ei saa täiesti ilma finiiitse verbivormita moodustada, valitakse öeldiseks mõni võimalikult üldise tähendusega (sisutühi) verb, et ei tekiks kiusatust seda omakorda nominaliseerida (*tegeleb andmete korrastamisega*, *teostab maantee katmist asfaldiga*, *viidi läbi juhtimise ümberkorraldamine*, *sooritati üleviimine*). Eesti keelele on iseloomulikud eestäienditega ehk nn vasakule hargnevad struktuurid. Nominalisatsiooniga kaasnevad sageli pikad, paljude eestäienditega nimisõnafraasid, mida operatiivmälu maht ei võimalda korraga meelde jätta. Enne fraasi põhjani (järgmises näites *Keskerakond*) jõudmist pole aga võimalik täiendeid millegagi seostada:

Tallinna valimistulemuste *väljakuulutamiseni* võimaliku koalitsioonipartneri *leidmise läbirääkimisteks* aega võitnud Keskerakond peab mitteametlikke läbirääkimisi Reformierakonnaga.

Täiendi(te) ühemõtteliseks seostamiseks kindla nimisõnaga peab laiend paiknema oma põhja vahetus läheduses, et ei tekiks kiilungeid, vääraseid ja võimalusi teksti valesti mõista. Pikkade täiendifraaside korral jääb osa täiendeid paratamatult põhjast kaugemale:

Lisaks heakorratotusest keeldumisele valmistab PRIA ette ka karjatamiskõlbmatu maa eest mullu toetust saanud talunikelt toetuste *tagasinõudmist*.

Üksikisikutega seoses tuleks pöörata tähelepanu tasakaalustavatele meetmetele üksikisiku oma elukäigu järskude pöörete või kriiside poolt põhjustatud töövõime *alanemise minimaliseerimisel*.

Nominalisatsioon on olnud oluliseks uurimisobjektiks ka kriitilises lingvistikas ja sellest edasi arenenud funktsionaalses **tekstianalüüsis**. Kriitilises diskursuse- ja tekstianalüüsis, mis teoreetilises plaanis toetub Michael A. K. Halliday funktsionaalse grammatika põhimõtetele, on tähelepanu keskpunktis keelelised valikud: mil viisil kasutatakse keele kategooriaid tähenduste loomiseks. Halliday eristab ühelt poolt kategooriate loomulikke, markeerimata, kongruentseid funktsioone, näiteks verbi prototüüpne tähendus on väljendada tegevust (*ehitama*), substantiivi prototüüpne funktsioon on nimetada asju ja isikuid (*maja, mees*), adjektiivi prototüüpne funktsioon tähistada omadusi (*ilus*). Nendest kasutusviisidest võib aga ka kõrvale kalduda, näiteks omadusi võib tähistada ka substantiivi või adverbiga (*ilu, ilusasti*). Nominalisatsiooni korral väljendatakse tegevust substantiiviga (*ehitamine*). (Vt grammatilisest nominalisatsioonist pikemalt Halliday 1994: 342–367.) Selliseid kõrvalekaldeid on kriitilises tekstianalüüsis hakatud kutsuma inkongruentseteks funktsioonideks ehk grammatilisteks metafoorideks. Nominalisatsioon on Halliday tähenduses seega üks grammatilise metafoori liik. Norman Fairclough peab kongruentse ja inkongruentse tähenduse vastandamist tekstianalüüsi vaatepunktist problemaatiliseks, kuna valiku tähenduslikkus võib jääda tagaplaanile, kongruentseid vorme võidakse hakata nägema kui sündmusi endid, mis on „tegelikult olemas“. Pealegi võib kongruentseid vorme tõlgendada hõlpsasti kui markeerimatuid, neutraalseid sündmuste representeerimise viise, mis esitavad justkui loomulikku, kõige normaalsemat tegelikkust.

(Fairclough 2003: 143) See on vastuolus kriitilise tekstianalüüsi lähtekohaga, kus igasugust valikut nähakse võrdselt tähenduslikuna.

Nominalisatsioon tekstistrateegia vahendina

Protsessi väljendamine kongruentselt või inkongruentselt on osa tekstistrateegiast. Nominalisatsioonide abil võidakse üldistada ja abstraherida protsesse, tekitada uusi mõisteid, lisada neile uusi kategooriaid ja uut informatsiooni (*ametnikele on poliitiliste inimeste ametisse nimetamine vastukarva; rahvaliitlaste puudumine oleks andnud liidule ülekaalu*). Samal ajal kaasneb nominalisatsiooniga lause semantiliste elementide teatud kadu: peale juba nimetatud ajavormide ja modaalsete vahenditega edasiantavate tähenduste võib nominalisatsioon tuua kaasa ka protsessi osaliste väljajātu: kui räägitakse *poliitiliste inimeste ametisse nimetamisest* või *hindade tõstmise paratamatusest*, siis on jäetud representeerimata nende tegevuste agent, see, kes poliitilisi inimesi ametisse nimetab või hindu tõstab. Nominalisatsiooniga antakse nähtusele, sündmusele nimi, sellal kui vastav verbifraas kirjeldab protsessi, millega kaasnevad situatsiooni osalised ja asjaolud (aeg, koht, viis, põhjus jne). Kriitilises tekstianalüüsis on jälgitud, milliseid süntaktilisi valikuid tehakse sündmuse ja nendes osalejaid kajastavates representatsioonides. Lähtekoht on see, et sündmuste keeleline kodeerimine eeldab valikut grammatiliselt võimalike mallide vahel ja need valikud võivad olla ideoloogilise tähendusega. Eriti on pööratud tähelepanu agendi ja sellega kaasneva vastutuse hämardamisele. Agendi väljajätuks on kasutusel peamiselt kolm keelelist struktuuri: iseeneslik protsessiverb (*tingimused karmistuvad*), nominalisatsioon (*tingimuste karmistamine*) või impersonaal (*tingimusi karmistatakse*). Kõigil kolmel juhul saab võimalikuks tegija, vastutava agendi (*kes tingimusi karmistab*) taandamine või taustalejätt ning seda võib tõlgendada tähendusliku tekstitunnusena, kui tekste vaadeldakse ideoloogilisest aspektist. (Vt keeleliste valikute ideoloogilise tõlgendamise kohta Fairclough 1997: 40–41.)

Nominalisatsioon on üldistamise vahend. Selle väite illustratsiooniks sobib hästi integratsiooni mõiste analüüs, mis sisaldub Inga Kuke (1999: 92–96) magistriväitekirjas. Integratsioon on abstraktne mõiste, mis on vähemalt osaliselt sündinud rahvuspoliitikat käsitlevates tekstides. Tegu on nähtusega, millel reaalmaailmas korrelaati puudub. Nähtus on loodud keelekasutuse vahenditega ja toimib tekstides. Jätan praegu kõrvale selle sisulise külje

analüüsimise, mis tähenduses seda mõistet tekstides kasutatakse, ja vaatlen seda osaliste vaatepunktist. Protsessi nimetamiseks on kaks verbi: *integreerima* ja *integreerima*. Esimene on tegevusverb, millel peab olema aktiivne osaline (see, kes integreerib) ja passiivne kogeja (see, keda integreeritakse). Kui kasutatakse verbi *integreerima*, siis viitab see iseeneslikule protsessile, milles osaleb ainult kogeja, kellega midagi toimub, agent on taandatud. Veel abstraktsemaks muutub situatsioon siis, kui kasutatakse nimisõna *integratsioon*: siin on nüüd hajutatud kõik osalised ja taandatud ka vastandus aktiivse tegevuse ning iseenesliku protsessi vahel. *Integratsioon* võib olla nii *integreerimine* kui ka *integreerumine*. Nii on kadunud vajadus ka selles suhtes sõnavalikuga seisukohta väljendada, üldse valik teha: indetermineeritud, raskesti määratletav, abstraktse tähendusega termin tähistab kõiki võimalusi korraga ja on kasutatav vastavalt tõlgendaja kontekstile ja eesmärkidele.

Eesti keeles on abstraktset väljendusviisi ja nominaliseeritud verbivormide tekstitähendusi tõlgendanud Krista Kerge. Tema analüüs on leksiikkaalse vaatepunktiga: *mine*-tuletisi ei vaadelda niivõrd nominalisatsioonina (süntaktilise protsessina) kuivõrd terminitena. Ta on pööranud tähelepanu protsessinimetuste idiomatiseerumisele ja osutab, et neid kasutatakse üha rohkem abstraktsete sündmuste või nähtuste nimetustena, mitte predikaat-nominalisatsioonina, mille puhul eeldaks protsessis osalejaid ja tingimusi. Kerge viitab ka nominalisatsiooni sellise kasutamise põhjustele ja seostab seda tekstitüüpidega (tema terminoloogias keelekasutusvaldkondadega). Selline protsesside transformeerimine nähtusteks ja mõisteteks ning mõistete omavaheliste suhete esitamine on omane ekspositsioorsele tekstile, mida Kerge uurimustes esindavad teadustekst ja õigustekst. Ka tema töös viidatud, analoogilist mõistekujundusviisi postuleerinud uurijad on kirjeldanud ja analüüsinud eeskätt teadustekste. (Kerge 2003) Teadusteksti potentsiaalsed lugejad on intellektuaalid, kellelt eeldatakse vastavat mõistmise tasandit. Põhimõtteliselt teistsugune on olukord ajakirjanduskeeles, kuigi Kerge möönab, et mingil määral peaks nominaalsus end argiolukorrast suuremana näitama ka ajakirjanduses, sest tema tõlgenduses on osa ajakirjandustekste nn teadusproosaga ühesuguses „õpetatud seletamise dimensioonis“. (Kerge 2002: 34)

Lähtun siinses analüüsis vaatepunktist, et meediaväljaanded on mõeldud massilugejale ja mõistetasandi arutlused on siin enamasti kohatud. Kognitiivsete tekstitüüpide (kasutan tekstitüübi mõistet samas tähenduses kui Werlich 1983 ja Biber 1988) skaalal on meediale iseloomulikud kaks tekstitüüpi:

juhtkirjad, arvamuskirjutised, kolumnid, retsensioonid jm hinnangut sisaldavad tekstid vastavad argumenteeriva teksti tunnustele, uudiste puhul räägitakse enamasti narratiivsest tekstist. (Vt ka van Dijk 1988, Bolívar 2002: 276–294, Heikkinen 1999: 150–211.) Uudiseid ja arvamuskirjutisi ühendavaks ja teineteisele lähendavaks lüliks võib pidada tänapäeval üha tavalisemaks muutuvaid arvamusuudiseid: meediaväljaanded võistlevad omavahel, kes saab kedagi esimesena või mingist uuest vaatepunktist mingit asja kommenteerima. (Sellele on tähelepanu juhtinud ka Heikkinen 1999: 191, vt ka Kasik 2002: 200–218.)

Nominalisatsioon ajaleheuudistes

Alljärgnev analüüs põhineb Postimehe ühe nädala uudistekstidel, mis on ilmunud 31. X – 4. XI 2005. Vaadeldakse *mine*-nominalisatsiooni kasutamise viisi ja funktsioone sise-, välis- ja majandusuudiste lehekülgedel. Eesti päevalehtede uudistekstidele (eriti Eesti uudistele) on iseloomulik üsna ühetasandiline intertekstuaalsus: tekstid koostatakse tsitaatidest ja tsitaadilähedastest refereeringutest, säilitades maksimaalselt intervjueritud allika kasutatud tekstikuju. Seetõttu ei saa öelda, et analüüsitulemused kirjeldaksid (üksnes) ajakirjanike keelekasutust, üsna suures ulatuses kirjeldavad nad poliitikute, (riigi)ametnike, pressiesindajate, majandusjuhtide jm keelt, nagu see uudistekstides esineb. (Vt pikemalt Kasik 2002: 205–206.) Kerge on võrrelnud *mine*-vormi sagedust ajakirjanduskeeles (žanreid eristamata) 20. sajandi kümnenditel ja tõdenud teksti keerukuse seost ideoloogiaga: nominaalsus oli maksimumis 1950. aastatel, s.o stalinistliku ideoloogia ajal, ning tõusis sinna lähedale 1980. aastate uue venestamislaiane ajal. Minimaalne oli nominalisatsioon selle uuringu järgi 1990. aastatel ja on 21. sajandi alguseks uuesti suurenenud. (Kerge 2002: 37) Sama meetodikaga analüüsitud Eesti erakondade poliitiliste programmide keel ületab Kristjan Räägu (2002: 126) analüüsi järgi oma keerukuselt, eriti *mine*-vormide kasutuselt ka teaduskeelt ja läheneb seaduskeelele.

Sellise, puhtalt kvantitatiivsetel andmetel põhineva dünaamika põhjal võib tõesti järeldada *mine*-vormide seost teksti abstraktsusega, meedia ja poliitika keele mõistelise keelekasutusega. Teistsuguse meetodikaga (süvastruktuuri lausete hulk) tehtud uudistekstide lausekeerukuse analüüs viitas samuti sellele, et uudised muutuvad süntaktiliselt raskemaks: nominalisatsiooni vormis esines Edasis (nüüd Postimees) 1980. aastal 11,3% ja Postimehes 1990. aastal

11,2% süvalauseste koguhulgast. Vastavad andmed 2001. aastal olid Postimehes 16,7% ja Eesti Päevalehes 13,4%. (Kasik 2002: 202)

Nominalisatsioonide funktsioonist ja struktuurist tõstsin viidatud uurimuses esile kaks omadust, mida on põhjust pidada iseloomulikuks eeskätt meediauudistele kui tekstiliigile. Esiteks, verbaalset protsessi väljendav propositioon on sageli transformeeritud nominalisatsiooniks. Postimehe uudistes moodustab nominaliseeritud vormis teate allikale viitamine (*NNi sõnul, hinnangul, andmetel, kinnitusel, ütlusel, ütlust mööda, ettepanekul, ettepaneku kohaselt, teatel*) üle 12% kõigist nominalisatsioonidest. Eesti Päevalehes on teate allikat väljendav propositioon nominaliseeritud harvem, veidi üle 6% EPLi nominalisatsioonidest. See funktsioon puudutab eeskätt lühemaid ja osaliselt grammatikaliseerumas olevaid deverbaale, *mine*-tuletistel sellist kasutust ei ole. Teiseks – ja see puudutab peamiselt *mine*-deverbaale – nominalisatsioonid, nagu muudki sisestatud tarindid, on uudistekstis suhteliselt pikad. Kui võrdluseks analüüsitud ilukirjandusteksti vähesed nominalisatsioonivormid (2,5% süvalausedest) olid enamasti üksiksõnad, erandjuhtudel ühe genitiivtäiendiga, siis uudistekstide propositioonide nominaliseerimist ei takista ka üsna suur hulk argumente ja argumentide laiendeid. Ajaleheuudistele on nimelt iseloomulik, et propositioonides on rohkesti informatsiooni, s.t võimalikult palju potentsiaalsete argumentide kohti on täidetud. Järgmises lauses näiteks on predikaadil kuus argumenti: agent, vahend, lähtekoht, sihtkoht, tegevusaeg ja tegevuse sagedus, kusjuures kolmel argumendil on veel täiendid. (Vt põhjalikumalt Kasik 2002: 200–218.) Kui lause sisestakse teise lausesse taustainformatsioonina ja nominaliseeritud kujul, muutuvad kõik need argumendid atribuutideks.

Oktoobris *hakkab* Eestist 160-kohalise lennukiga *lendama* iga nädal Gran Canariale reisifirma Horizon Travel.

* Oktoobris Eestist 160-kohalise lennukiga iga nädal Gran Canariale *lendamis*t kavandava reisifirma Horizon Travel esindaja ütles, et ...

Selline nominaliseerimine viitab Kerge tõlgendusest erinevalt pigem süntaktilisele protsessile kui vajadusele kasutada abstraktset mõistet, kuigi ka viimast ei saa välistada. Leksikaliseerunud tähendusele viitavad näiteks juba oma vormiga kõik mitmuslikuna kasutatavad *mine*-vormid, ükskõik kas neil on süntaktilisi laiendeid või pole: *valimised, pakkumised, läbirääkimised, nõupidamised, tegemised, teadmised, nõudmised, uurimised, koondamised* jne.

Lisaks käivad meil *läbirääkimised* veel ühe projekti üle, ütles K.
Kuid ta ei saa suure koalitsiooni tõttu oma *tegemistes* täiesti vaba olla.

Viimase poolteise aastaga on ... etteotsa asunud hulk ... äsjastel *valimistel*
Rahvaliidu nimekirjas kandideerinud inimesi.

Sel alal on instituudil suur kogemus tänu ... Tartus tehtud *uurimistele*.
Kaebuste kohaselt leidis aset jämedaid *rikkumisi* kümnes jaoskonnas.

Ka osa ainsuslikuna kasutatavatest *mine*-vormidest on tähenduselt leksikali-
seerunud või idiomatiseerunud, sageli on need tuletised ühend- või väljend-
verbidest või seotud alusverbi metafoorse tähendusega või on nad moodus-
tanud liitsõnu täiendsõnaga, mida verbilaiendiks pidada ei saa: *avamine*,
teaduslik uurimine, *lõimumine*, *pöördumine*, *hääletamine*, *koondamine*, *nõu-
pidamine*, *majapidamine*, *mitmenaisepidamine*, *asjaajamine*, *taasiseseisvu-
mine*, *sissemurdmine*, *eelhindamine*, *eeluurimine*, *sundvõõrandamine*.

Koolihoone pidulik *avamine* on täna kell 17.

Probleem ei kadunud, sest *sundvõõrandamine* on võimalik vaid siis, kui ...
2003. aastal toimus 159 ja mullu 153 kollektiivset *koondamist*.

RA ütles, et kui haigekassal on suur võim, ei pruugi *ellujäämise* pärast kart-
vad haiglad esitada õigeid andmeid.

Asja tuleb arutada valitsuskabineti *nõupidamisel*, märkis ta.

Kuigi K sõnul ei oota Ühispank täna massilist *liitumist*, on ...

Piketeerijad kavatsevad üle anda *pöördumise*, milles nõuavad ...

Suursaadikud taotleavad, et peaminister kutsuks üles ... toetama *lõimumist*.

mine-vorme tuleb ette ka mitmesõnalistes nimedes: *Harjumaa pääste-
teenistuse kriisireguleerimise osakond*, *Kohtueksperitiisi Teadusliku Uurimise
Laboratoorium*, *Chiraci partei Liikumine Vabariigi Eest*; seevastu perifrastilisi
konstruktsioone ja fraseoloogilisi ühendeid on analüüsitud materjali hulgas
vaid üksikuid: *tegemist võis olla mõne taudiga*, *see on tükk ettevõtmist*, *sea-
duse järgi läheb hävitamisele terve kari*. Viimane ongi ainus näide infiniitsena
tõlgendatava *mine*-konstruktsiooni kohta, mistüüpi tarindeid Heete Sakhai
(2005: 790–807) on hiljaaegu põhjalikult analüüsinud.

Valdav osa, üle 90% uudistekstide *mine*-tarinditest on siiski tekstimoo-
dustus-, mitte aga mõistemoodustusvõte. Tekstimoodustuse vaatepunktist
koosneb iga pindstruktuuri lause ühest või mitmest süvastruktuuri elemen-
taarlausel, nn propositsioonist. Propositsioonid on tekstiaatomid, mida võib

omavahel ühendada paljudel eri viisidel, nii et tekib erineva keerukusastmega pindstruktuuri lauseid. (Analüüsi metoodikat on pikemalt ja näidetega tutvustatud Kasik 2002: 200–202.) Sarnase metoodikaga on tekstide lauselisust eri keeltes võrrelnud näiteks ka kontrastiivsete uuringutega tegelevad tõlke-teoreetikud (vt Ingo 1986, Ingo 1994). On tekstitegija valik, millist informatsiooni ta representeerib olulisimana, iseseisva lause vormis, mida aga esitab sekundaarsena, lisa- või taustateabena, alistatud või sisestatud konstruktsioonidega, s.t kõrvallause, partitsiip- ja infiniitkonstruktsioonide, nominalisatsiooni või predikaadita tarindi vormis. Lause infostruktuuri seisukohast on nominalisatsiooni vormis pakutav info sageli tematiseeritud, s.t erinevalt lausest ei esitata seda väitena, vaid n-ö ette antud eeldusena, lause teemana, mille kohta midagi väidetakse. Selline infojaotus on loomulik tekstis, kus sama protsessi üle pikemalt arutletakse: esimest korda esitatakse see pealkirjas või väitena, edaspidi aga teksti teemana, väitealisena, mille kohta antakse lisainfot:

KE arutab ka isekeskis, kas hakata Tallinnas üksi valitsema või jätkata koalitsioonipartnerite otsimist. Sest üksi valitsemise korral tuleb täita lisaks linna-pea kohale ka kuus abilinnapea kohta.

Tänavu märtsis kiitis riigikogu heaks otsuse rajada vabaduse ausammas ... Monumendi rajamine tuli esimest korda päevakorrale 1922. aastal. 2004. aastal algatasid ... eelnõu samba rajamiseks Vabaduse väljakule ...

Primaarse ja nominaliseeritud protsessi sisuline vahekord uudisteksti lauses

Vaatlen järgnevas analüüsis, milline on nominaliseeritud protsessi ja primaarse, predikaatverbiga väljendatud protsessi sisuline vahekord uudisteksti lauseis. Liigitus ei põhine mingil olemasoleval ega kontrollitud tüpoloogial, vaid on üksnes siinse artikli autori tõlgendus, analüüsitud materjalist väljakasvanud järeldus.

1. Analüüs on näidanud, et Eesti uudistes representeeritakse olulisimana allika arvamust, s.t pealause väidab kõige sagedamini, kes mida ütles (Kasik 2002: 205 jj). Selle taustal on üsna loomulik tulemus, et kui lause teemaks on nominaliseeritud protsess, siis selle kohta esitatud väide väljendab kõige sagedamini suhtumist sellesse protsessi. Süntaktiliselt võib tegemist olla

predikatiivlausega, kus on nominalisatsioon subjekti positsioonis, suhtumist väljendav adjektiiv või adverb predikatiivi või seisundimääruse positsioonis:

Põllumajandusministeeriumi ametnikele on aga poliitiliste *inimeste ametisse nimetamine* vastukarva seetõttu, et ...

... direktor KK leidis, et maakoolis 1. klassi tuleva 25 õpilase puhul ei ole *kahe klassi tegemine* õige.

AE sõnul on *ravikvaliteedi mõõtmine* vajalik, sest võimaldab ...

M-i sõnul on arusaamatu ka arvutisaajate *hulga püramine* selle järgi, et ...

Kiili vald on kiiresti arenev ... piirkond ning seepärast on asjakohase koolihoone *valmimine* ülivajalik, kinnitasid VK ja EK.

Suhtumist võib väljendada lause predikaat, nominaliseeritud protsess on lause subjektiks või objektiks:

Taani *kultuuri mittemõistmine* tekitab muret selle teabe kvaliteedi suhtes, kirjutas EJ.

Nende *rõõmu rikkus* RP ja IL *pakkumine* KE-le.

Koolidirektorid ... kiitsid *ülempiirist loobumise* heaks.

... konverentsil tauniti *koraani šovinistlikku tõlgendamist*.

...siis vabariigi valitsus pooldab kõigepealt ala *detailplaneeringu heakskiitmist*.

Süntaktiline konstruktsioon võib olla ka selline, kus antakse edasi otseselt nominaliseeritud protsessiga väljendatu poolt või vastu olemist:

Postimehele teadaolevalt on Keskerakonnaga Tallinnas *võimu jagamise vastu* ... Reformierakonna juhtivpoliitikud ...

... MA sõnul pole tema tuli hingeline *ametnike parteisse kuulumise vastane*.

Olen sada protsenti *ülempiiri vabaks laskmise poolt*, ütles ta.

RU sõnul on üheks põhjuseks olnud kohalike elanike tugev vastuseis *raudtee ehitamisele* nendes valdades.

Muid suhtumist väljendavaid süntaktilisi struktuure:

Keskerakonna peasekretäri KM kinnitusel ei tohi *erakonda kuulumises* kohe tonti näha.

Atoneni sõnul pole *erakonda kuulumine* Eestis avalikus sektoris keelatud.

Viimane oli *võimust ilmajäämisest* nii nõrduinud, et ...

2. Teine sagedamini ette tulev tekstimoodustusvõte on protsesside omavahe-line ajaline suhestamine: pealausega väljendatud protsess toimub kas enne või pärast nominaliseeritud protsessi või sellega samal ajal. Tavalisim on, et pealausega tõstetakse esile hilisemat protsessi, samas kui nominalisatsiooniga viidatakse varasemale, seda meelde tuletades või ajalist järgnevust rõhutades (*pärast seda*-tarindid). Vastupidist ajalist suhet väljendavad *enne-* ja *kuni*-tarindid. Valik võib olla seotud ka lause teema-reema-suhetega: nominaliseeritud protsess representeerib varem mainitud, tuttavat infot, võrreldes pealauses esitatud uue infoga või viitab kahe sündmuse tähtsusjärjekorrale: kirjutaja peab pealause predikaadiga esitatut tähtsamaks nominaliseeritud vormiga nimetatust (*lisaks sellele*-tarindid).

S-i esimene valik pärast valmistulemuste selgumist oli Keskerakond.

Väli ütles pärast aastaid ihaldatud volikogu juhi *toolile saamist*, et tahab kogu oma jõu pühendada koalitsioonilepingu täitmisele.

Seaduserikkumisele järgneb ka karistus, mille ulatus otsustatakse pärast tege-
like *kahjude väljaselgitamist*.

SV ütles, et enne fondihaldaja vahetamist tuleks mõelda fondi tootluse võimalustele ...

Sellest hoolimata on kahju kannatanud majapidamise suhtes kuni ametlike *tulemuste saabumiseni* võetud kasutusele erimeetmed.

Kuni piirangute kadumiseni ei tohi talust ühtki looma või lindu välja viia.

Lisaks notarite *arvu kasvatamisele* loodab justiitsministeerium järjekordi lühendada ka mitme ... seadusmuudatusega.

K ütles, et lisaks uue *materjali väljatöötamisele* tegelevad instituudi uurimis-
grupid väiksema uurimisülesandega.

Ajasuhetele on lähedased ka *mine*-tarindid, mis kirjeldavad tingimust – sekundaarset sündmust või situatsiooni, mille puhul pealausega väidetu keh-
tib. Selline *mine*-tarind on tavaliselt alalütlevas käändes või kaassõnadega *kor-
ral, puhul* vms. Nagu eesti süntaksist teada, ei ole aja- ja tingimussuhete vahel
kindlat piiri võimalik tõmmata.

... TV sõnul on aga äärmiselt taunimisväärne, kui *inimeste ametisse nimeta-
misel* on otsustavaks saanud nende erakondlik kuuluvus.

Kõva tuule ja muude ebasoodsate *tingimuste tekkimisel* peatab terminal töö. Enamik fondivalitsejaid rõhutab, et oluline on valiku tegemisel vaadata ...

Mitmed koolid jäid meile teadaolevalt selle *normi täitmisel* hätta, põhjendas PS.

Kui kiiresti uus materjal *leidmise ja juurutamise korral* tarbijani jõuab, sõltub juba Samsungi tegevusest.

... mul on olnud minevikus kogemusi nende *küsimuste arutamisel*, viitabki S.

3. Kahe protsessi vaheline kolmas seosetüüp on põhjuslik: üks protsess on põhjus, teine tagajärg (eesmärk, otstarbemäärus). Uudistes on ülekaalus laused, kus nominaliseeritud protsess viitab tulevikule, väljendab eesmärki, millega pealause tegevus on seotud (a). Minevikku viitavaid lauseid, kus nominaliseeritud protsess väljendab primaarsena esitatud protsessi põhjust (b), on vaid üksikuid.

(a) Haapsalus püsis kuni viimase hetkeni õhus kahtlus, kas kolme erakonna *võimule saamise nimel* loodud liit püsib.

„Nende *paberite läbitöötamiseks* kulub meie ehitusosakonnal küll üpris palju aega,“ ütles Saarma.

Nii tuleb Tallinnas praegu keerulisema *teingu sõlmimiseks* notariaega oodata kuni poolteist kuud.

... on linnavalitsusel kavas moodustada ... töögrupp monumendiga seotud *probleemide võimalikult kiireks lahendamiseks*.

Ja seletas, et emaorganisatsioonid kasutavad sageli selliseid varirakukesi *vee segamiseks ning süü endalt kõrvale juhtimiseks*.

Meil ei ole ruumi tuhandete *inimeste mahutamiseks*, ütles kaitseminister AR.

(b) Plahvatus toimus bussis, kuid *tänu juhi kiirele tegutsemisele* – ta viskas lõhkekeha bussist välja – jäi ohvrite arv kardetust väiksemaks, ütles politsei.

Vastuse puudumise tõttu andis Saksa ajakirjandus S-ile nimeks suur tundmatu.

4. Sageli viidatakse põhisonaga verbaalsele allikale/sündmusele/protsessile, mis vahendab *mine*-tarindiga väljendatud informatsiooni. Põhisõnaks võib olla a) verbaalset protsessi väljendav verb (*arutama, seletama, põhjendama,*

pühendama) või (sagedamini) b) sellest tuletatud nimisõna (*teade, otsus, eelnõu, avaldus, kahtlus*):

- (a) Üks *valimisi* jälginud linnakodanik nimetas sellist *käitumist* aga lihtsalt halvaks lastetoaks.

AN ütles, et ei oska seletada *istungi määramist pühapäevale*.

Plahvatused toimusid ajal, mil ametnikud arutasid Islamabadis *maavärinahrivate abistamiseks Kashmiri piiri avamist*.

Haiglate, arstide ja haigekassa esindajatest loodud töörühm arutab *kvaliteedikeskuse loomist ja arstiabi hindamist* kolmapäeval.

Ministeerium põhjab *piirmäära vabastamist* sellega, et ...

Väli ütles pärast aastaid ihaldatud volikogu juhi toolile saamist, et tahab kogu oma jõu pühendada *koalitsioonilepingu täitmisele*.

- (b) Ärevaid teateid *lindude suremisest* on tulnud samuti mitmest EL liikmesriigist.

Otsuse nende rahatähtede ja *müntide käibelt eemaldamiseks* tegi Rootsi parlament 2004. a 27. oktoobril.

... kui riigikogu kiitis heaks avalduse *ausamba rajamiseks* Vabaduse väljakule ... algatasid riigikogus eelnõu *samba rajamiseks* Vabaduse väljakule.

Ebaseadusliku rahastamise skandaalid aastatest 1980–1990 on raputanud kõiki Prantsusmaa suuremaid erakondi.

Möödunud nädalal määras kohus kahele *raha andmise* kahtlusega isikule ... kautsjoni, ütles K, kelle sõnul on tegemist kriminaalse taustaga meestega.

5. Põhisõna võib märkida mingit nominaliseeritud protsessiga kaasnevat etappi või protsessi mõjutamist, näiteks alustamist/algamist, lõpetamist/lõppemist, jätkamist/jätkumist, ootamist, kavandamist, eeltööd, korraldamist, kaasaaitamist, hindamist, suurendamist, vähendamist, muutmist vms. Selles rühmas on primaarsena esile tõstetud tegevus enamasti verbivormis, fraasipõhjane tuleb ette vaid üksikuid substantiive (*eeltöö, kohustus*).

JR ütles, et KE on alustanud järgmise aasta *eelarve koostamist*.

... restauraatorid alustavad pikka ning kulukat *värvi eemaldamist*.

Põlengul, mis võib alguse saada rongide kokkupõrkest, *rööbastelt mahajooksmisest* või lihtsalt tsisternist mahavoolanud *kütuse süttimisest*, võivad olla katastroofilised tagajärjed.

Alles pärast müüri langemist 1989. a hakati kavandama kiriku taastamist.

... on mõlemad Pakistanis keelustatud, kuid jätkavad asjatundjate arvates *tegutsemist* teiste nimede all.

On lepingu sõlmijad veendunud, et *teenuse pakkumine* jätkub ka projekti lõppemisel.

Märtsis algatatud ja nüüd *teenuse pakkumiseni jõudnud* projekt lõpeb tuleva aasta septembris.

T. lisas samas, et ... ei ole järgmisel aastal suurt USA *vägede Iraagist väljaviimist* oodata.

Vabadussammas ootab riigi ja linna üksmeelele jõudmist.

Kümneid Saare- ja Hiiumaa talunikke ootab ees *toetussummade kärpimine*.

... seetõttu ähvardab *selle püstitamine* jätkuvalt edasi lükkuda.

... siingi nihkub jõulu- ja aastavahetuse *reiside planeerimine* aasta-aastalt varasemale ajale.

...on koduks paljudele haruldastele taimeliikidele, mis häviks, kui puisniitudel lõpeks loomade karjatamine.

... tegi valitsusele ettepaneku korraldada koostöös Tallinna linnaga *samba püstitamine* ning seda rahastada.

Väiksemate klasside puhul oli sooviks vähendada *koolist väljalangemist*..., rääkis TL.

... sest lapsevanemad ei ole *kooli juhtimisse* piisavalt kaasatud, hoiatas A.

Eesti tõusule... aitas S-i selgitusel tõhusalt kaasa ka kolme uue analüüsitava *valdkonna lisandumine*, kus Eesti näitajad olid head.

Inimeste liikumisele veterinaar- ja toiduamet piiranguid seadnud ei ole, kinnitas P.

„Kuna eelarve lähtub ...lubadustest, siis saame eeltöö eelarve koostamiseks juba praegu ära teha,“ lisas TV.

..., nentis 2003. a detsembris riigilt ümbersõidu *projekti vedamise kohustuse* saanud AK.

...riigi- ja linnajuhtidel puudub ühine *arusaam mälestusmärgi rajamisest*.

mine-tarind võib olla lause subjektiks vormistatud lähtesituatsioon, mille kohta midagi öeldakse. Predikaadiks võib olla tegevusverb, misjuhul nominaliseeritud protsess on lauses metafoorse agendi rollis, kes „teeb“ midagi:

Rahvaliitlaste puudumine oleks andnud RE ja RP liidule volikogus ülekaalu esimehe valimiseks.

Suure hulga noorte ja kogemusteta *notarite lisandumine* tema hinnangul teenuse *kvaliteeti ei halvenda*.

RE liikme IG *kaebuse arutamine venitab* Tallinna valimistulemuste ametlikku väljakuulutamist.

Kujunduse ühtlustamine peaks omakorda lihtsustama rahatähe äratundmist ja tagama suurema turvalisuse.

PS juhib aga tähelepanu sellele, et *fondi vahetamine võib kaasa tuua* kulutusi, mida esmapilgul on raske märgata.

EP kinnitas, et *euroliiduga ühinemine on* Via Hanseatical liiklust *elavdanud*.

Sagedamini on nominalisatsiooniga väljendatud protsess siiski passiivses rollis, millega midagi toimub (a) või mis on mingis seisundis või suhtes mingi teise protsessi, sündmuse või nähtusega (b).

(a) J-i kinnitusel *raha taha mälestusmärgi püstitamine* kindlasti *ei jää*.

*Monumendi rajamine tuli esimest korda päevakorra*le 1922. aastal ...

„Küll väärib märkimist, et *hoogustunud on fondide vahetamine*,“ lisas ta.

„... kuid *aastavahetuse lähenemist on* meie müügisaalis viimastel päevadel tublisti *tunda*,“ lisas ta.

AE leidis, et arstiabi *kvaliteedi mõõtmine ei tohi muutuda* nõiajahiks.

Tallinnas Viru tänaval *maksab* kaubanduspinna *ruutmeetri rentimine* aastas keskmiselt 498 eurot.

Seejuures *jääks selle raha kasutamine* instituudi *enda otsustada*.

(b) *Probleemi lähenemine tähendaks* tema sõnul seda, et ...

Istungi kavas oli volikogu *esimehe valimine*.

RK sõnul näitab eelmise aasta kogemus, et *fondivalitseja vahetamine ei ole eriti aktuaalne teema*.

Paar aastat tagasi oli klassis õpilaste *arvu vähendamine* paljude erakondade *valimislubaduseks*..., viitas ta.

... konverentsil oli üheks küsimuseks tervishoiu kvaliteedikeskuse loomine. Hästi oluline on sellisel juhul *loomaomaniku käitumine*, rõhutas P. Ükskõik mida ma ütlen, see on ühe inimese arvamine, lausus ta.

L-i tööülesannete hulka kuulus võimupüramiidi tippudele igas vallas poliitilise nõu andmine ...

Lisaksin samasse rühma ka osa atributiivseid konstruktsioone, kus *mine-tarind* on (abstrakt)nimisõna täiendiks, kuigi täiendi funktsioonide eritlemine on kohati üsna keeruline.

Värvi eemaldamise *kulusid* ei kata muinsuskaitseamet, vaid kirik.

Ülejäänud 45 protsendi puhul peaks *töötuks olemise periood* lühenema 120 päevani, rääkis KK.

Seda, miks sai Eesti *töötajate palkamise ja vallandamise keerukuse* valdkonnas 111. koha, ei osanud S eile kommenteerida.

Praegu *piirivalve loomise 83. ja taasloomise 15. aastapäeva* puhul saab ...

Politseinikud jätsid altkäemaksu eest alustamata *liiklusnõuete rikkumise väärteomenetlused*.

Homme toimub Kose vaba aja keskus *küünalde valamise töötuba*.

Renoveerimisvajaduse tõttu oli otstarbekas säilitada *Eesti Energia juhtimise järjepidevus*.

Ometi on tal rahvusvahelise *suhetlemise kogemust*.

Lõpuks mõni pilk *mine-tarinditele* ka stilistilisest vaatepunktist. Enamikus näidetes on nii primaarne kui ka sekundaarne (nominaliseeritud) verb täis-tähenduslikud. Üsikuid näiteid leidub siiski ka põhjendamata nominalisatsiooni kohta, kus öeldiseks on üldise tähendusega, üsna sisutühi verb. Sellist keelekasutust võib enamasti näha vahendatud tekstis:

Coal Terminal on tema väitel püüdnud raha kokku hoida ning seetõttu *toimubki* kogu *sõe töötlemine* lahtise taeva all.

Kõige kindlam on erapooletust tagada sellega, et hindajatele esitatakse anonüümsed tööd, mis läbivad „*pimeda retsenseerimise*“, nentis ta.

Töörühm, kes seni tegutses Hansatee Eesti-osal *turismi arendamisega*, otsustas nüüd lisada plaanidesse uue teema.

Hindade täpsustamine toimub vastavuses elektrituruseaduse nõudega.

Kusjuures valimisi iseloomustas hiiglaslik *häälte hajumine*, nimelt ...

Seevastu hakkab kohati silma tekstistrateegiaid, kus teatud protsesse ei nimetata otse, vaid primaarne verb väljendab mingit nn asendustegevust. Tõlgendan seda põhiprotsessi pehmendamise või isegi hämardamisena. Näiteks tundub, et poliitilises tekstis ei astu kunagi keegi parteisse, vaid seda tegevust nimetatakse *avalduse kirjutamiseks*. Ka valimistel ei kandideerita parteis, vaid *valitakse nimekirja*:

... ametnike sõnul on ministri poliitilised nõunikud ka paljudele teistele töötajatele vihjanud, et nad võiksid kirjutada avalduse *Rahvaliitu astumiseks*.

Ministeeriumi ametnike sõnul on ministri poliitilised nõunikud ka paljudele teistele töötajatele vihjanud, et *erakonda astumiseks* võiks avalduse kirjutada.

Just Rahvaliidu nimekirja valisid kohalike omavalitsuste valimistel *kandideerimiseks* näiteks ES ja TN.

Liiga üldise tähendusega verbi või „asendustegevuse“ piirid ei ole kuidugi kuigi täpselt määratavad ja tõlgendamine on mingis mõttes kahtlemata subjektiivne. Üleminekutüübina võib käsitada näiteks tervet eespoolse analüüsi viiendat alarühma, kus vähemalt osaliselt on tõlgendamise küsimus, kui võrd on tegemist kahe täisväärtusliku protsessi liitmise, kui võrd üheainsa protsessi kaudväljendamisega nominaliseeritud vormis.

Kokkuvõte

Nagu analüüs näitas, on nominalisatsiooni kasutamise põhjuseks enamasti teksti tihendamine: kaks või rohkem protsessi liidetakse üheks lauseks, nii et üks protsess sisestatakse teise mingi argumendi funktsioonis. Kuigi nominalisatsiooni on palju, ei saa uudiseid kuidagi süüdistada kantseliidile omases nimisõnatõves: primaarne verb on harva semantiliselt tühi. Seega võib järeldada, et kuigi statistika näitab *mine*-vormide suurt hulka uudistekstis ja võimaldab tõlgendada seda teksti abstraktsuse suurenemisena, osutab detailsem

tekstimoodustusanalüüs, et *mine*-vormide funktsioon tekstis erineb tunduvalt nõukogude ajakirjanduse bürokraatlikust ümberütlemisest. Ajaleheuudiste tekstimoodustusstrateegia on täiesti teistsugune.

Siinses artiklis on vaadeldud üksnes nominalisatsiooni tekstuaalset funktsiooni. Vähemalt niisama oluline on muidugi nominaliseeritud teksti tähisusfunktsioon, millele artikli alguses viitasin, aga mille lähem analüüs sellesse artiklisse ei mahtunud: nominaliseeritud protsessides sisalduv informatsioon ning protsessi osaliste esitamine või väljajätt.

Kirjandus

- Ametniku keelekäsiraamat 2000.** Õigusaktide ja muude dokumentide koostaja abiline. Tallinn: Justiitsministeerium.
- Biber, Douglas 1988.** Variation across Speech and Writing. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bolívar, Adriana 2002.** The Structure of Newspapers Editorials. – Advances in Written Text Analysis. London, New York: Routledge, 276–294.
- van Dijk, Teun A. 1988.** News as Discourse. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- EKG = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993.** Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Fairclough, Norman 1997.** Miten media puhuu. Tampere: Vastapaino.
- Fairclough, Norman 2003.** Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research. London, New York: Routledge.
- Halliday, Michael A. K. 1994.** An Introduction to Functional Grammar. Baltimore, London: Arnold.
- Heikkinen, Vesa 1999.** Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ingo, Rune 1986.** Kontrastiivisia havaintoja lausemaisuuksien asteiden käytöstä. – Erikoiskielet ja käännösteoria. Vaasa: Vaasan korkeakoulu, 7–16.
- Ingo, Rune 1994.** Täysien lauseiden ja upotusten käyttö eri kielissä. – Raili Pool, Jüri Valge (toim-d). Emakeel ja teised keeled. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 13–24.
- Kasik, Reet 1975.** Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles. – Keele modelleerimise probleeme 5. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 363. Tartu, 3–162.
- Kasik, Reet 2002.** Uudiste süntaks. – Renate Pajusalu, Tiit Hennoste (toim-d). Tähendusepüüdja. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks

22. jaanuaril 2002. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 200–218.
- Kerge, Krista 2002.** Kirjakeele kasutusvaldkondade süntaktiline keerukus. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 23. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 29–46.
- Kerge, Krista 2003.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 10. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Kukk, Inga 1999.** Eesti rahvuspoliitika osaliste esitamine meedias. Kriitiline tekstianalüüs. Magistritöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Rääk, Kristjan 2002.** Poliitiliste programmide keel. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 23. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 115–127.
- Sahkai, Heete 2005.** Teonimi perifrastilises verbivormis. – Keel ja Kirjandus 10, 790–807.
- Werlich, Egon 1983.** A Text Grammar of English. Heidelberg: Quelle & Meyer.

Nominaliseeritud protsessi agent meediauudistes

Ilmunud: Nominaliseeritud protsessi agent meediauudistes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51.
Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia 2006, 21–37.

Käesolev artikkel on osa uurimusest, mille eesmärgiks on selgitada ajalehe-uudiste tekstimoodustust. Lingvistilises tekstianalüüsis (vt nt Kasik 2002a) tõstetakse esile asjaolu, et kõik tekstid põhinevad keelelistel valikutel ja valikud loovad tähendusi. Valik on alati tehtud mingil põhjusel, teatud väljendusviisil on mingi eesmärk ja valikud oleks võinud põhimõtteliselt olla ka teistsugused. Sotsioloogiliselt ja kultuurilooliselt pakub huvi, mis määrab iga konkreetse valiku. Kultuuri- ja meediauurijad on keskendunud nende seoste selgitamisele, mil viisil ühiskondlikud ja kultuurilised tingimused kujundavad diskursiivseid harjumusi ja tavasid (st teatud kindlat tüüpi valikuid) ja mil viisil teksti valikud omakorda kujundavad ühiskondlikke ja kultuurilisi suhteid (vt nt Fairclough 1992, 1995). Lingvistide huviobjektiks on konkreetsemalt keelevahendite kasutamisega seotud asjaolud: kuidas eri tüüpi tekste konstrueeritakse ja kuidas luuakse tähendusi. Muude tunnuste hulgas on tähenduse loomisel oluline, mis on tekstis esindatud, mis on kõrvale jäetud; mis on esitatud primaarsena, mis aga jäetud tagaplaanile ja kuidas see suhe on vormistatud; missugused protsessid ja tegevused on tekstis esindatud, mis tüüpi on nendes protsessides osalejad; kuidas osalisi nimetatakse; kuidas protsessid ja osalised on kategoriseeritud ja kuidas neid kirjeldatakse.

1. Protsessid ja protsessiosalised

Protsesside liigitamisel on aluseks võetud funktsionaalne grammatika (Halliday 1994: 106–143), mille järgi kogemused vormistatakse tekstiks kolme üldise inimliku kogemuse kategooria abil: osalised, protsessid, tingimused (*Participant, Process, Circumstance*). Sündmuse keelendamise aluseks on küsimused „kes tegi mida, kus, millal, kuidas ja kellele“ ja see vormistatakse lausena. Michael A. K. Halliday nimetab seda sündmust protsessiks laiemas

tähenduses, eesti keele grammatikas kasutatakse situatsiooni mõistet (EKG 1993: 11). Protsessi (kitsamas mõttes) väljendab tavaliselt verbifraas, osalist noomenifraas, tingimust adverbialifraas.

Protsessid võib semantilistelt alustelt liigitada põhirühmadeks ja vahe- rühmadeks. Põhiprotsessid on materiaalsed ja mentaalsed protsessid ning suhte- protsessid. Vaheprotsessid on käitumisprotsessid, verbaalsed protses- sid ja olemasoluprotsessid. Vaheprotsessidel on sageli kahe põhiprotsessi omadusi, näiteks käitumisprotsessidel on nii mentaalsete kui ka materiaa- lsete protsesside jooni. Materiaalsed protsessid konstrueerivad tegelikku või kujuteldavat muutust, liikumist või tegevust. Neil on tavaliselt mingi konk- reetne, tajutav tulemus (*Väed viiakse Iraagist välja*). Ka abstraktsed tegevused ja sündmused kuuluvad materiaalse protsesside rühma (*Hariduse tähtsus kasvab veelgi*). Materiaalseid protsesse on tavaks liigitada transitiivseteks ja intransitiivseteks. Transitiivsetel protsessidel on kaks osalist: toimija (*Actor*) ja siht (*Goal*), intransitiivsetel üks (toimija). Kuigi Halliday neil vahet ei tee, on tekstianalüüsis oluline, kas toimija on inimlik, teadlik tegutseja (agent) või metafoorne – asi või nähtus, mis protsessidele mõju avaldab (*Kujunduse ühtlustamine lihtsustab rahatähe äratundmist*) või millega midagi toimub (*Piirkond areneb kiiresti*).

Mentaalsed protsessid konstrueerivad mõtlemist, tundmist, tahtmist, tajumist (*Ta on huvitatud ametis jätkamisest*). Mentaalse protsessi üks osa- line on teadlik, inimlik tajuja (*Senser*), teine osaline on see mida tajutakse ehk nähtus (*Phenomenon*). Suhte- protsessid kujutavad kahe asja või nähtuse vahe- list suhet, s.t kirjeldavad olemist, seisundit. Tavalisim suhteverb on *olema*. Protsessid konstrueerivad atributiivseid (*Eesti on väike*), identifitseerivaid (*Demokraatia aluseks on inimeste võrdsus*), lokatiivseid (*Valitsus asub Toom- peal*), possessiivseid (*Valitsusel on kindel eesmärk*) suhteid.

Käitumisprotsessid meenutavalt ühelt poolt materiaalseid, teiselt poolt mentaalseid protsesse (*vaatama, kuulama, jälgima, naerma*). Protsessiosa- line on teadlik, inimlik käituja (*Behaver*). Verbaalsed protsessid meenutavad ühelt poolt mentaalseid, teiselt poolt suhte- protsesse (*ütleva, kiitma, arutama, tödema, väitma*). Verbaalseid protsesse kirjeldavates lausetes on ütleva (*Sayer*) ja sõnum (*Verbiage*), sageli ka vastuvõtja (*Receiver*), kellele öeldakse. Verbaal- sed ja mentaalsed protsessid võivad osaliselt kattuda („*Küll on tore,“ rõõmus- tas peaminister*). Eksistentsiaalsed protsessid väljendavad olemasolu (*Lootust on*). Obligatoorne osaline on olija (*Existent*).

Lähemalt on põhjust vaadata protsessiga seotud inimosaliste representeerimise viise. Inimosaliste nimetamisel ja kategoriseerimisel (van Leeuwen 1996: 32–70) on vaadeldud, kas osalisi esitatakse üldistatult (*inimesed, isikud*) või identifitseeritavatena. Viimasel juhul on oluline, kas osaline identifitseeritakse üksikisiku või rühmana (*kodanikud, meie*) või kvantitatiivselt piiritletud huljana (*kolm ministrit*). Nii üksikisikuid kui ka rühmi võib esitada indefiniitselt (indefiniitsete pronoomenite või impersonaali abil) või definiitselt (nimiselt või identiteedi ja funktsiooni järgi). Meedias on üksikisikute nimetamine ja kategoriseerimine sageli põimunud, s.t osaline esitatakse nimepidi, aga lisatakse ka funktsioon (*keskkonnaminister Villu Reiljan*) või muu iseloomustus (*28aastane blond eestlanna Kristina Šmigun*). Kategoriseerimist vaadeldaksegi tavaliselt kahest aspektist: kas osaline on määratletud tema tegevuse (nt ameti) kaudu või isiklike omaduste (nt vanus, sugu, rahvus, elukoht) kaudu.

Tegevused eeldavad üldjuhul tegijaks inimest (agenti), aga agent pole lauses alati esindatud subjektina, vaid võib jääda tagaplaanile või varjatuks. Subjekti rollis (toimijaks) on lauses sel juhul mingi muu nähtus, abstraktsioon või objekt. Teun van Leeuwen (1996: 59) nimetab sellist representatsiooniviisi impersonalisatsiooniks. Impersonalisatsioon võib avalduda abstraktsiooni või objektivatsioonina. Abstraktsiooni puhul osaleb toimija rollis inimese asemel temaga seostatud situatsioon või omadus (*Kodakondsuseta elanike probleem nõuab lahendamist*). Objektivatsiooniga on tegu, kui osalisele viidatakse temaga seotud tegevuse või tulemuse kaudu (*Suusavõistluste ülekanne lükkas valitsuse pressikonverentsi algust 10 minutit edasi*). Siinses analüüsis agendi impersonaliseerimist vaadeldes osalise abstraktsioonil ja objektivatsioonil vahet ei tehta.

2. Meediauudiste agent

Analüüs on näidanud (Kasik 2002b), et tänapäeva uudissõnumid representeerivad harva üksikisikute materiaalseid tegevusi. Klassikalisele uudissõnumi funktsionaalsele skeemile (kes mida tegi?) vastavad tänapäeva Eesti lehtedes veel peamiselt spordiudised ning lühisõnumid õnnetustest ja kuritegudest.

Andrus Veerpalu alustas suhteliselt ettevaatlikult, kiirendas 7,5 kilomeetri kohal ja möödus enne viimast ringi kõigist kaasvõistlejatest.

Neli purjus ajateenijat võtsid ööl vastu pühapäeva Lääne-Virumaal Tapal asuvast sõjaväeosast omavoliliselt veoauto ja rammisid sellega Ambla asulas elumaja.

USA asepresident Dick Cheney haavas nädalavahetusel Texase rantšos vuti-jahti pidades kogemata oma kaaslast. Haavlipüssist lindu tulistanud Cheney tabas advokaat Harry Whittingtoni näkku, õlga ja rindu.

Olen lähemalt vaadelnud subjektina vormistatud osalist uudisteksti lausetes (Kasik: 2006b), eristades individualiseeritud agendiga protsesse (*Peaminister Andrus Ansip kinnitas, et ...*), kollektiivse agendiga protsesse (*Juhatus otsustas, et ...*), eksplitsiitse agendita impersonaalseid protsesse (*Õõ jooksul murti sisse kahte autosse*), elutu, s.t metafoorse agendiga tegevusi (*Valimiseelne olukord mõjutab poliitikute otsuseid*) ning agendita, nn automaatseid toimumisprotsesse (*Mered saastuvad üha kiiremini*). Kvantitatiivne analüüs näitab (vt Tennosaar 2004), et üksikisiku roll toimijana on uudistekstides viimaste aastakümnete jooksul kasvanud: isik tegevuslause subjektina on tõusnud 14,7%-lt 1983. aastal 29,5%ni 2003. aastal (ajalehe Edasi/Postimees põhjal). Kui vaadata lähemalt tegevusliike, milles nood representeeritud üksikisikud osalevad, siis tuleb selgesti välja, et üksikisiku põhitegevus ajaleheuudistes on ikka olnud rääkimine: kõigist üksikisiku tegevustest uudistes moodustab rääkimine 1983. aasta Edasis 57,7%, 2003. aasta Postimehes 52,6% (Tennosaar 2004). Teise uuringu põhjal (Kasik 2002b) väljendas verbaalset protsessi kas otse (*NN ütles, et ...*) või nominaliseeritult (*NNi kinnitusel ...*) 2001. aasta ühes lehenumbris 45,4% Postimehe ja 36,2% Eesti Päevalehe uudistekstide pealausetest. Ajakirjanike kirjutatud ülevaateid sündmustest on uudistekstides üha vähem, üha rohkem pööratakse tähelepanu sellele, kes mida ütles ja mida teised selle peale ütlesid ning üha suurem osa uudistest kujutab endast allika- viidetega varustatud tsitaate ja refereeringuid.

Kui Eesti suursaadik Marina Kaljurand 7. veebruaril Leningradi oblasti administratsiooni külastas, *teatas oblasti asekuuberner Grigori Dvas*, et enne põlevkivivaidluse lahendamist ei saa Eesti Venemaalt nõusolekut Narva uue silla ehitamiseks, kirjutas 8. veebruaril Venemaa päevaleht Kommersant. *Dvas ütles* kohtumisel Kaljurannaga, et Venemaa hinnangul oli Eesti otsus peatada Venemaaga põlevkivi töötlemise koostöö „poliitiline ja juriidiliselt alusetu“. *Eesti suursaadik vastas* Kommersandi teatel Dvasile, et Eesti otsust peatada põlevkivitöötlemise koostöö Venemaaga ei tohi nimetada ebaseaduslikuks

enne arbitraažikohtu otsust. Moskva *Eesti suursaatkonna pressiesindaja Franck Persidski kinnitas* Postimehele, et Kommersandis kirjutatu vastab tõele, kuid *märkis*, et saatkond ei soovi midagi sellele lisada.

Kui pealauseste põhiline funktsioon on viidata sõnumi allikale, siis tuleb edastatavaid sündmusi otsida muudest süntaktilistest konstruktsioonidest – pealausele alistatud või sellesse sisestatud fraasidest-lausetest. 2002. aasta uurimistulemuste järgi on uudistekstide laused suhteliselt pikad ja komplitseeritud: ühte pindstruktuuri lausesse on „pakendatud“ keskmiselt 7,3 protsessi Postimehes ja 7,1 protsessi Eesti Päevalehes (Kasik 2002b). Olen varem kirjeldanud nominaliseeritud protsessi (*mine*-tarindite) sisulist vahekorda primaarse protsessiga Postimehe uudistekstides (Kasik 2006a). Järgnevas analüüsis vaatlen nominaliseeritud protsesse kui situatsioonikirjeldust: toon välja protsesside liigid (materiaalsed, mentaalsed, verbaalsed ja suhte protsessid) ja protsessis osaleva agendi representeerimise viisid.

3. Nominalisatsioon situatsioonikirjeldusena

Nominalisatsioon on kriitilises lingvistikas ja sellest edasi arenenud funktsionaalses tekstianalüüsis olnud algusest peale oluliseks uurimisobjektiks (vt nt Fairclough 1997: 40–41). Tähtsuseks on peetud nominalisatsiooniga kaasnevat lause semantiliste elementide kadu – erinevalt lausest ei saa tähenduse konstrueerimisel kasutada näiteks ajavorme ega modaalseid vahendeid, samuti võib nominalisatsioon tuua kaasa protsessi osaliste väljajätu: kui räägitakse *poliitiliste inimeste ametisse nimetamisest* või *hindade tõstmise paratamatusest*, siis on jäetud representeerimata nende tegevuste agent – kes poliitilisi inimesi ametisse nimetab või hindu tõstab. Teisest aspektist on sarnaseid konstruktsioone eesti kirjakeele korpuse materjalile toetudes analüüsinud Kadri Muischnek (2005), kes samuti vaatleb situatsiooni aktantide väljendamist. Kriitilised lingvistid on juhtinud tähelepanu, et agendi puudumisega kaasneb vastutuse hämardamine. Agendi väljajätuks on kasutusel peamiselt kolm keelelist struktuuri: iseeneslik protsessiverb (*tingimused karmistuvad*), nominalisatsioon (*tingimuste karmistamine*) või impersonaal (*tingimusi karmistatakse*). Lause infostruktuuri vaatepunktist on neil aga erinev roll: impersonaal ja iseeneslik protsessiverb hämardavad üksnes agendi, protsessi vormistatakse ikka lausena, s.t väite kujul. Nominaliseerimine viib aga kogu protsessi väidetava taustaks, sisestab selle teise lausesse mingi muu väite teemaks või

osaks. Nominalisatsioonide abil võidakse üldistada ja abstraherida protsesse, tekitada uusi mõisteid, lisada neile uusi kategooriaid ja uut informatsiooni (*koolidirektorid kiitsid ülempiirist loobumise heaks; notarite lisandumine tema hinnangul teenuse kvaliteeti ei halvenda*).

Alljärgnev analüüs põhineb Postimehe ühe nädala uudistekstidel, mis on ilmunud 31. X – 4. XI 2005. Analüüsi materjaliks on sise-, välis- ja majandus-uudiste lehekülgedel esinevad *mine*-tarindid.

3.1. Nominaliseeritud protsesside liigid

Erinevalt pealausetest representeerib valdav osa (ligi 90%) nominalisatsioonidest materiaalseid protsesse. Umbes 5% olen tõlgendanud mentaalseteks protsessideks (*taani kultuuri mittemõistmine*) ja niisama palju on suhteprotsesse (*erakonda kuulumine, vastuse puudumine*). Verbaalseid protsesse on üksikuid (*küsimuse arutamine*), aga nominalisatsiooniga kaasneva abstraherimise tõttu pole alati võimalik eristada mentaalseid ja verbaalseid protsesse ja sellised olen liigitanud mentaalseteks (*koraani šovinistlik tõlgendamine, heakorratoetusest keeldumine*). Osutus, et ametlike institutsioonide sotsiaalse rolli eripära tõttu pole sugugi kerge eristada alati ka mentaalseid ja verbaalseid protsesse materiaaletest. Teatud sotsiaalse rolliga osaliste mentaalsed ja verbaalsed toimingud on kõneaktide vaatepunktist (Austin 1984) tõlgendatavad aktiivsete, tulemuslike tegudena, mis Halliday liigituspõhimõtete järgi on materiaalsed protsessid (*poliitiliste inimeste ametisse nimetamine, ala detailplaneeringu heakskiitmine, valmistulemuste kinnitamine, lahenduse pooldamine, toetuste tagasinõudmine*).

Materiaalsete protsesside hulgas on vähem kui pooled tõlgendatavad konkreetsete füüsiliste tegudena.

Direktor leidis, et maakoolis 1. klassi tuleva 25 õpilase puhul ei ole *kahe klassi tegemine* õige.

Kogudust ootab ees karistus ning restauraatorid alustavad pikka ning kulukat *värvi eemaldamise* protsessi.

Alles pärast müüri langemist hakati kavandama *kiriku taastamist*.

Kui teel sõidab rohkesti veokeid, võib loota, et *selle hooldamiseks* on lihtsam raha taotleda.

Ülekaalus on abstraktsed protsessid.

Koolidirektorid, kellega PM rääkis, kiitsid *ülempiirist loobumise* heaks.

Postimehele teadaolevalt on *Keskerakonnaga Tallinnas võimu jagamise* vastu Reformierakonna juhtpoliitikud.

Märtsis algatatud ja nüüd *teenuse pakkumiseni* jõudnud projekt lõpeb tuleva aasta septembris.

Tsisternide *ohutuse tagamiseks* planeeritud raudtee-ümbersõit on kaheksa aastat pärast *idee väljakäimist* endiselt algusjärgus.

Olen sada protsenti *ülempiiri vabaks laskmise* poolt.

Protsessi tõlgendamine konkreetse või abstraktsena ei põhine üksnes (nominaliseeritud) verbil, vaid kogu situatsioonil, sest protsessi iseloomu määravad (ka) osalised. Näiteks (pikkuse) mõõtmine, (puude) kärpimine, (nööri) sõlmimine, (auto) juhtimine, (augu) täitmine on kahtlemata konkreetset füüsilised toimingud. Seevastu meediatekstides tähistavad samade verbidega edasiantavad protsessid enamasti abstraktseid tegevusi. Nominalisatsiooniga kaasnev üldistus (protsessile lisandub mõistelisuse tähendus) ähmastab konkreetsete füüsiliste tegude ja abstraktsete toimingute piiri veelgi.

AE sõnul on *ravikvaliteedi mõõtmine* vajalik.

Kümneid Saare- ja Hiiumaa talunikke ootab ees *toetussummade kärpimine*.

Nii tuleb Tallinnas praegu keerulisemate *tehingute sõlmimiseks* notariaega oodata kuni poolteist kuud.

V ütles pärast aastaid ihaldatud volikogu juhi toolile saamist, et tahab kogu oma jõu pühendada *koalitsioonilepingu täitmisele*.

Mitmed koolid jäid meile teadaolevalt *normide täitmisel* hätta.

Ta seletas, et emaorganisatsioonid kasutavad sageli selliseid varirakukesi *vee segamiseks ning süü endalt kõrvale juhtimiseks*.

Kõik eespoolsed näited representeerivad transitiivseid protsesse. Materiaalsetest protsessidest üle kolmveerandi on transitiivsed, intransitiivseid protsesse on nominalisatsioonide hulgas alla veerandi.

Plahvatus toimus bussis, kuid tänu *juhi kiirele tegutsemisele* – ta viskas lõhkekeha bussist välja – jäi ohvrite arv kardetust väiksemaks, ütles politsei esindaja.

Vabadussammas ootab *riigi ja linna üksmeelele jõudmist*.

Kiili vald on kiiresti arenev piirkond ning sellepärast on *asjakohase koolihoone valmimine* ülivajalik, kinnitasid VK ja EK.

Kuni *piirangute kadumiseni* ei tohi talust ühtki looma või lindu välja viia.

Transitiivsete ja intransitiivsete protsesside nominaliseerimist on põhjust eraldi vaadata, sest nendega seostuvad erinevad agendi representeerimise viisid.

3.2. Agendi representeerimine

Nominaliseerimisega kaasneb lähtelause elementide muutumine. Nominaliseeritud protsessi agent (lähtelause subjekt) võib olla fraasi koosseisus genitiivtäiendi positsioonis.

Inimeste liikumisele veterinaaramet piiranguid seadnud ei ole.

Selline konstruktsioon on tavalisem intransitiivsete protsesside nominaliseerimisel. Transitiivsete protsesside nominaliseerimisel transformeeritakse genitiivtäiendiks tavaliselt tegevuse siht (lähtelause objekt). Sel juhul on nominaliseeritud protsessi agent tekstist välja jäetud.

Tema sõnul on üheks põhjuseks olnud kohalike elanike tugev vastuseis *raudtee ehitamisele*.

Agendi representeerimiseks on ka teisi võimalusi peale (genitiiv)atribuudi. Sel juhul on agent mujal lauses, väljaspool nominalisatsioonitarindit ja protsessi väljendava *mine*-vormiga grammatiliselt seostamata.

JR ütles, et **Keskerakond** on alustanud järgmise aasta *eelarve koostamist*.

Transitiivsete protsesside nominaliseerimisel on agent representeerimata ligi 65% juhtudest.

Kõige lõpuks keelab islam *Muhamedi pildil kujutamise*.

Lepingu sõlmijad on veendunud, et *teenuse pakkumine* jätkub ka projekti lõppemisel.

Riigi- ja linnajuhtidel puudub ühine arusaam *mälestusmärgi rajamisest*, sellepärast ähvardab *selle püstitamine* jätkuvalt edasi lükkuda.

Küll väarib märkimist, et hoogustunud on *fondide vahetamine*.

Konverentsil oli üheks küsimuseks tervishoiu *kvaliteedikeskuse loomine*.

Ülejäänud kolmandikus lausetes on agent tekstis olemas. Vaid üks näide leidus *mine*-vormiga grammatiliselt seotud (atribuudiks oleva) agendi kohta. Tegemist on leksikaliseerunud *mine*-vormiga, millel on kindel tähendus ka ilma piirava tegevusobjektita.

Nende rõõmu rikkus *Res Publica ja Isamaaliidu pakkumine* Keskerakonnale.

On tõsi, et kui on tegemist transitiivse verbi nominaliseerimisega, siis on objektiline genitiivtäiend keeleomane ja sellistes konstruktsioonides saab agenti väljendada vaid objekti taandades, keelesüsteem ei võimalda mõlemaid korraga edasi anda (vt lähemalt Kasik 1975: 46–59). Valik näitab, et meediauudised keskenduvad pigem tulemsituatsioonile kui protsessile endale, tulemuse aspektist on aga protsessi tähendust konkretiseeriv tegevusobjekt olulisema tähtsusega (vrd *ehitamine* ja *raudtee ehitamine*). Sellise valiku loomulikustamine ja agendi taandamise põhjendamine keele võimalustega on tegelikult siiski põhjuse ja tagajärje segiajamine. Nominalisatsiooni kasutamine on tekstitegija vaba valik, ta on valinud teadlikult või ebateadlikult sellise tarindi, kus on võimalik konstrueerida protsess väite asemel teemaks ja agent kustutada.

Transitiivse nominaliseeritud protsessi agendi on võimalik edasi anda muude lauseliikmetega väljaspool nominaalfraasi. Sellist valikut nimetatakse agendi taustalejätmiseks – toimija on tekstis olemas, aga protsessiga grammatiliselt seostamata, veel kaugemale taandatud kui nominaalfraasi genitiivtäiend, mis juba ise on taustainfo võrreldes pealauseks konstrueeritud primaarse protsessiga.

Ainus kasutada olev võrdlusmaterjal agendi väljajätu ja taustalejätu suhetest puudutab uudistekstide impersonaallauseid Postimehes aastal 2003: neist on agent taustal nimetatud 53,4% juhtudest ja tekstist välja jäetud 46,6% juhtudest. Aastate võrdlus näitab, et sisuliselt on impersonaalsus vähenenud: 1983. aasta oli agent taustal 35,8% impersonaalsetest lausetest ja tekstist taandatud 64,2% juhtudest (Tennosaar 2004). Selle ainestikuga võrreldes on agendi taandamine nominaliseerimisega seoses tavalisem kui sama perioodi impersonaalsetes lausetes ja lähedane lausete impersonaalsusele aastal 1983.

Taustal oleva agendi kõige tavalisem esitamisviis on samasubjektilisus, kui nominaliseeritud protsessil ja põhilausega väljendatud protsessil on sama agent, mis on vormistatud põhilause subjektiks. Sellise ehitusega on pooled taustal oleva agendiga nominalisatsioonidest. Predikaatverb võib sellisel juhul olla väga üldise tähendusega, n-ö semantiliselt tühi ja nominalisatsioon väljendab ümberütlevas vormis agendi põhitegevust (*X teostab maantee katmist asfaldiga, viib läbi rekonstrueerimist, tegeleb linna planeerimisega*). Sellist kant-seliidile iseloomulikku nominaliseerimist, mida on peetud halva stiili tun-nuseks, on uudistekstides harva. Sagedamini tähistab predikaatverb mingit nominaliseeritud protsessiga kaasnevat etappi või protsessi mõjutamist, näi-teks alustamist, lõpetamist, jätkamist, ootamist, kavandamist, eeltööd, kor-raldamist, kaasaaitamist, hindamist, suurendamist, vähendamist, muutmist vms. (Primaarse protsessi ja nominaliseeritud protsessi tähendusseostest vt Kasik 2006a.) Liiga üldise tähendusega verbi või kaasneva lisategevuse pii-rid ei ole muidugi kuigi täpselt määratavad ja vähemalt osaliselt on tõlgenda-mise küsimus, kuid võrd on tegemist kahe täisväärtusliku protsessi liitmisega, kuid võrd üheainsa protsessi kaudväljendamisega nominaliseeritud vormis. Ka *lisaks sellele*-tarandid on tavaliselt samasubjektilised.

JR ütles, et **Keskerakond** on alustanud järgmise aasta *eelarve koostamist*.

Restauraatorid alustavad pikka ning kulukat *värvi eemaldamist*.

Mitmed **koolid** jäid meile teadaolevalt selle *normi täitmisel* hätta, põhjendas PS.

Ehitusfirmad maksid ..., saamaks tellimusi Prantsusmaa pealinna ja selle ümbruse *koolide renoveerimiseks*.

JA seletas, et **emaorganisatsioonid** kasutavad sageli selliseid varirakukesi *vee segamiseks ning süü endalt kõrvale juhtimiseks*.

Lisaks notarite *arvu kasvatamisele* loodab **justiitsministeerium** järjekordi lühendada ka mitme ... seadusmuudatusega.

K ütles, et lisaks uue *materjali väljatöötamisele* tegelevad instituudi **uurimis-grupid** mitme väiksema uurimisülesandega.

Lisaks *heakorratoetusest keeldumisele* valmistab **PRIA** ette ka *toetuste tagasi-nõudmist* talunikelt, kes on karjatamiskõlbmatu maa eest mullu toetust saa-nud.

Agendi taustalejätmine ei ole ühetähenduslik ega alati läbipaistev teksti-moodustusvõte. Tegija hämardamisele viitavad juhud, kus pole selge, kas ja kuivõrd on tekstitegija meelest tegemist samasubjektiliste protsessidega või on nominalisatsiooniga väljendatud protsessil teine tegija, kes aga on tekstist välja jäetud. Tõlgendamist raskendab institutsionaalsete protsesside abstraktsus, sest kuigi järgmises näites linnavalitsus sõna otseses mõttes kahtlemata ise ei ehita kirikut uuesti üles, on mingis üldises tähenduses täiesti võimalik esitada protsessi nii, et linnavalitsus taastab kirikut, ministeerium vabastab piirimäära, parlament eemaldab raha käibelt või intervjuueeritav koostab eelarvet. Aga võib-olla ka mitte.

Alles pärast müüri langemist 1989. a hakkas **linnavalitsus** kavandama *kiriku taastamist*.

Ministeerium põhjendab *piirimäära vabastamist* sellega, et ...

Otsuse nende *rahatähtede ja müntide käibelt eemaldamiseks* tegi Rootsi **parlament** 2004. aasta 27. oktoobril.

Kuna eelarve lähtub ... lubadustest, siis saame eeltöö *eelarve koostamiseks* juba praegu ära teha, lisa TV.

Taustalejätetud agent võib olla põhilauses ka mõnes muus kui subjekti positsioonis: adessiivis või genitiivis agentadverbiaal, allatiivis habitiivadverbiaal, genitiivatribuut või objekt. Enamasti on nominalisatsiooni agendina tõlgendatav osaline ainus semantiliselt sellesse rolli sobiv lauseliige.

„*Nende paberite läbitöötamiseks* kulub meie **ehitusosakonnal** küll üpris palju aega,“ ütles S.

„Et kogu protsess ei kestaks veel aastakümneid, on **linnavalitsusel** kavas moodustada töögrupp *monumendiga seotud probleemide võimalikult kiireks lahendamiseks*,“ ütles R.

Rahvaliitlaste puudumine oleks andnud **Reformierakonna ja Res Publica liidule** volikogus ülekaalu *esimehe valimiseks*.

„Kuid siiski hakkab tasapisi ka **eestlaste** käitumine muutuma ning siingi nihkub jõulu- ja aastavahetuse *reiside planeerimine* aasta-aastalt varasemale ajale,“ kinnitas ta.

Seejuures jääks selle *raha kasutamine* **instituudi** enda otsustada.

Minu eesmärgiks on ikka *kohaliku elu edendamine*, märkis ta.

Ebaseadusliku rahastamise skandaalid aastatest 1980–1990 on raputanud kõiki **Prantsusmaa suuremaid erakondi**.

Nagu eelnevad näited osutavad, on nominaliseeritud protsessi agent peaaegu alati kollektiveeritud. Kehtib sama suhe kui pealauses: üksikisikud räägivad, kollektiivid tegutsevad. Kuna nominaliseerituna antakse edasi peamiselt materiaalseid protsesse, siis üksikisikut agendi rollis ei näidata. Individualiseeritud tegija võib olla nominaliseeritud protsessi agent vaid juhul, kui ta ise räägib oma plaanidest, kavatsustest, tegemistest.

Väli ütles pärast aastaid ihaldatud volikogu juhi toolile saamist, et tahab kogu oma jõu pühendada *koalitsioonilepingu täitmisele*.

Intransitiivsete materiaalsete protsesside nominaliseerimisel on kõige loomulikum viis agendi väljendamiseks nominaalfraasi genitiivatribuut.

Ministriks sai esmalt rahvaliitlane TT ja pärast **tema tagasiastumist** ET.

T lisas samas, et hoolimata **ameerika sõdurite lahkumisest piirkonna eel-postilt** ei ole järgmisel aastal suurt USA vägede Iraagist väljaviimist oodata.

Hästi oluline on sellisel juhul **loomaomaniku käitumine**, rõhutas P.

Kaks kolmandikku intransitiivseid materiaalseid protsesse väljendavatest nominalisatsioonidest tähistavad iseeneslikke protsesse, millega seostub impersonaliseeritud (elutu) toimija – nähtus, millega midagi juhtub.

S-i esimene valik pärast **valimistulemuste selgumist** oli Keskerakond.

„Alles pärast katsete **tulemuste selgumist** saame otsustada edasise tegevuse ...“

Sellest hoolimata on kahju kannatanud majapidamiste suhtes kuni ametlike **tulemuste saabumiseni** võetud kasutusele erimeetmed.

„Kuid **aastavahetuse lähenemist** on meie müügisaalis viimastel päevadel tublisti tunda,“ lisas ta.

Kui intransitiivse protsessi toimija rollis on teadlik agent, siis võib ta olla ka taustal, *mine*-vormiga grammatiliselt sidumata, kui põhilausega väljendatud protsessil ja nominaliseeritud protsessil on sama agent.

Need **parteid** on mõlemad Pakistanis keelustatud, kuid jätkavad asjatundjate arvates *tegutsemist* teiste nimede all.

Sest *üksi valitsemise* korral tuleb **Keskerakonnal** täita lisaks linnapea kohale ka kuus abilinnapea kohta.

Ometi on **tal** *rahvusvahelise suhtlemise* kogemust.

„... ajutise kasutuslooga on **neile** nagu antud õiguslikud lootused *tegutsemiseks*,“ ütles K.

Kõigil mentaalse ja verbaalse protsessi nominaliseerimise juhtudel agent puudub.

Taani kultuuri mittemõistmine tekitab muret selle teabe kvaliteedi suhtes, kirjutas EJ.

Kujunduse ühtlustamine peaks omakorda lihtsustama *rahatähe äratundmist* ja tagama suurema turvalisuse.

J põhjendas, et lähtus arvestusest – istung peab toimuma seitse päeva pärast *tulemuste kinnitamist*.

„RE liikme IG kaebuse arutamine venitab Tallinna *valimistulemuste ametlikku väljakuulutamist*,“ ütles valimiskomisjoni esimees.

Seisundiverbe on nominaliseeritud protsesside hulgas nii vähe, et mingit üldistust nende tegevussubjekti (seisundis olija) väljendamise eelistuste kohta ei saa teha. On näiteid nii genitiivatribuudi, taustalejätu kui ka väljajätu kohta.

MA sõnul pole tema tulihingeline *ametnike parteisse kuulumise* vastane.

Vastuse puudumise tõttu andis Saksa ajakirjandus S-ile nimeks suur tundmatu.

Ülejäänud 45% puhul peaks *töötuks olemise* periood lühenema 129 päevani. A sõnul pole *erakonda kuulumine* Eestis avalikus sektoris keelatud.

Kokkuvõte

Meediaaudised konstrueeritakse viisil, mis tõstab primaarse informatsioonina fookusesse informatsiooni allika. Sündmused ja tegevused esitatakse vahendatuna, verbaalset protsessi tähistavale pealausele alistatud või sellesse sisestatud süntaktiliste konstruktsioonide vormis. Siinses artiklis lähema vaatluse

alla võetud nominaliseeritud protsessid tähistavad peaaesjalikult transitiivset materiaalist tegevust. Tegevus on oma iseloomult enamasti abstraktne ja protsessi agent on tekstist välja jäetud, mis abstraheritust ja mõistelist tähendus- tasandit veelgi rõhutab. Vajab põhjalikumat uurimist, kas materiaalse protsesside abstraherumine on seotud nominalisatsiooniga või on samasugune tähendusnihe iseloomulik meediakeelele üldse. Agent on tekstis representeeritud vaid juhtudel, kui põhilausega väljendatud protsessil ja nominaliseeritud protsessil on sama toimija. See võib olla vormistatud pealause subjektiks või taandatud mõneks pealause kõrvalliikmeks. Sellisel ühisagendil puudub grammatiline seos protsessi väljendava *mine*-vormiga ja tekstuaalses struktuuris on tegemist taustalejätuga. Semantiline seos on seetõttu tõlgendamise küsimus ja pole alati ühemõtteliselt selge, kas primaarse protsessi agent on osaline ka nominaliseeritud protsessis või on sisestatud protsess impersonaliseeritud. Kui materiaalse protsesside agent on tekstis esindatud, siis on ta, nagu primaarsetegi protsesside puhul, peaaegu alati kollektiveeritud. Kuivõrd on nominaliseeritud protsessi agendi olemasolu või puudumine seotud põhilause ja sisestatud konstruktsiooni tähendusvahekorraga ja nominaaltarindi argumentifunktsiooniga põhilause predikaadi suhtes (vt Kasik 2006a), see vajab põhjalikumalt uurimist.

Kirjandus

- Austin, John L. 1984.** How to Do Things with Words. Oxford: Oxford University Press.
- EKG = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993.** Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Fairclough, Norman 1992.** Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman 1995.** Media Discourse. London: Arnold.
- Fairclough, Norman 1997.** Miten media puhuu. Tampere: Vastapaino.
- Halliday, Michael A. K. 1994.** An Introduction to Functional Grammar. Baltimore, London: Arnold.
- Kasik, Reet 1975.** Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles. – Keele modelleerimise probleeme 5. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 363. Tartu, 3–162.
- Kasik, Reet 2002a.** Lingvistiline tekstianalüüs. – Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Tiit Hennoste, Haldur Õim (toim-d). Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu

- Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 74–88.
- Kasik, Reet 2002b.** Uudiste süntaks. – Renate Pajusalu, Tiit Hennoste (toim-d). Tähenäpüüdü. Pühendusteos professor Haldur Öimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 200–218.
- Kasik, Reet 2006a.** Nominalisatsioon meediauudiste tekstimoodustusvõttena. – Keel ja Kirjandus 2, 122–134.
- Kasik, Reet 2006b.** Meediauudiste agent. – Annekatrin Kaivapalu, Külli Pruuli (toim-d). Lähivertailuja 17. Jyväskylä Studies in Humanites 53. Jyväskylä: Jyväskylä yliopisto, 155–165.
- van Leeuwen, Teun 1996.** The Representation of Social Actors. – Text and Practices. London: Routledge, 32–70.
- Muischnek, Kadri 2005.** Eesti keele tugiverbid ja nende mõju lause ehitusele. – Ema-keele Seltsi aastaraamat 50. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 11–38.
- Tennosaar, Kerli 2004.** Tegevused ja protsessid ajaleheuudistes 1983–2003. Bakalaureusetöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]

Infojaotus uudistekstides: partitsiiparindid

Ilmunud: Infojaotus uudistekstides: partitsiiparindid. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53.
Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2008, 48–63.

Olen ajaleheuudiste tekstimoodustust ja tekstiliste valikutega konstrueeritavaid tähendusi analüüsinud juba pikemat aega. Eesti päevalehtede uudistekstide iseloomulikuks tunnuseks on pikad ja keerulise struktuuriga laused (Kasik 2002). Sellisel tekstistrateegial on kaks põhjust:

- 1) ühte lausesse on rinnastuste, alistuste ja sisestuste abil liidetud mitu situatsiooni, mille keskmine hulk ühe lause kohta on üle seitsme.
- 2) ka komplekslauseks ühendatud situatsioonikirjeldused (süvalaused) ise on pikad: igal predikaadil on mitu argumenti, s.t suur osa võimalikest argumentikohtadest (obligatoorsed, fakultatiivsed ja vabad laiendid) on täidetud.

Lause vormis (pea- ja kõrvallaused) on pindtekstis umbes kolmandik situatsioonidest. Ülejäänud on sisestatud konstruktsioonid: infinitiivid, partitsiibid, nominalisatsioonid, predikaadita noomenifraasid. Olen varasemates artiklites analüüsinud, missugust infot väljendatakse uudisteksti nominalisatsioonitarindites ja millises seoses on see pealause infoga (Kasik 2006a, 2006b). Siin võtan lähema vaatluse alla nimisõna laiendavad partitsiiparindid. Analüüsin partitsiiparindite funktsiooni, lähtudes situatsioonide jaotusest tegevusteks, protsessideks ja seisunditeks (vt Halliday 1994: 106–143, Fowler 1991: 73–75).

1. Adjektivatsioon ja nominalisatsioon

Eesti grammatikakirjanduses loetakse partitsiibid enamasti verbivormide, mitte tuletatud adjektiivide hulka (vt nt EKG 1995: 230), kuigi on ka teistsuguseid seisukohti. Oleviku partitsiibi sõnaliigilisust, tähendust ja kasutust on põhjalikult käsitlenud Krista Kerge (1998). Kerge lähtub mõistetähendusest (tuletus on sõnarikastus) ja tunnistab partitsiibid primaarselt verbivormideks, millest osa on kasutuses adjektiivistunud. Ülle Viks (1992) peab

tuletiseks iga morfoloogilist sõna, millel on oma paradigma, ja selle määratluse järgi tuleks nii omadussõnade võrdlusastmed kui ka oleviku partitsiibid tuletisteks lugeda. Partitsiipide kahepaiksust näitab ka oleviku ja mineviku kesksõnade võrdlus. Erinevalt oleviku partitsiipidest mineviku partitsiibid (*-nud, -tud*) ei käändu, aga neil on substantiveerunud vormid, mida üsna üksmeelselt *nu-* ja *tu-*liitelisteks nimisõnadeks peetakse (vrd *Oodatav ~ Oodatu ei tulnudki*). Aktiivi oleviku kesksõna substantiivse vastena käitub analoogiliselt *ja-*tegijanimi (vrd *Ülikooli lõpetav/lõpetanud inimene ~ ülikooli lõpetaja/lõpetanu*). Muutemorfoloogia ja tuletusmorfoloogia vahel pole selget piiri. Üleminekupiirkonna moodustavad sõnaliiki muutvad regulaarsed tuletised ja/või oma paradigмага vormid, mida on raske kindlate tunnuste järgi eristada ja ühemõtteliselt tuletisteks või muutevormideks määrata. Kerge (1998: 9–10) nimetab verbilisuse kriteeriumidena, et kuigi *-v* moodustab käändsõnu, on see puhtmorfoloogiline, mitte funktsionaalne sõnaliik ja et tüvi *v*-tunnuse ees varieerub tingituna verbi muuttüübist. Siiski on ka regulaarse tuletuse puhul sageli tegemist pigem morfoloogilise kui funktsionaalse sõnaliigiga (vrd verbidest moodustatud *mine*-tuletised; adjektiividest moodustatud *us*-substantiivid ja *lt*-adverbid jne). Partitsiibid võivad substantiveeruda ja moodustada *us-* ja *lt-*liitelisi edasituletisi nagu muudki adjektiivid (vt ka Uuspõld 1978). Tüvevariant võib sõltuda alussõna morfoloogilisest tüübist mitte ainult vormitunnuse, vaid ka liite ees (vrd *sõjaline*, aga *mõtteline*; *surelik*, aga *leplik*, samuti juba nimetatud *nu-* ja *tu-*liitelised substantiivid).

Ka oma süntaktiliste omaduste poolest on partitsiibid täiesti võrreldavad predikaatnominalisatsiooniga. Eesti keele deskriptiivse grammatika süntaksiosas käsitletaksegi neid koos sekundaartarindite peatükis (EKG 1993: 232–274). Kriitilises lingvistikas ja sellest edasi arenenud funktsionaalses tekstianalüüsis on nominalisatsioon olnud algusest peale oluliseks uurimisobjektiks (vt nt Fairclough 1997: 40–41, Kasik 2006b: 76). Partitsiipidele ja adjektivatsioonile on tähelepanu pööratud vaid möödaminnes, peamiselt seoses protsessiosaliste kategoriseerimisega (vt van Leeuwen 1996). Süntaktiliselt kujutab nominalisatsioon endast protsessi, mille puhul süvastruktuuri lause teisendatakse noomenifraasiks ja sisestatakse sekundaarse moodustajana teise lause koosseisu. Transformatsiooniga kaasnevad teatud vormilised muutused: samal ajal kui lause predikaat kujundatakse ümber liiteliseks substantiiviks (noomenifraasi tuumaks), saavad uue vormi ka teised lauseliikmed.

Subjekt ja objekt kui ainult verbiga seostuvad lauseliikmed transformeeritakse tuletise genitiivtäiendiks või harvem mõnes muus vormis täiendiks:

Toimetaja parandab teksti > teksti parandamine toimetaja poolt
> toimetaja tekstiparandus

Analoogiliselt on lauset võimalik ka adjektiveerida. Adjektivatsioon on sellest vaatepunktist protsess, mille puhul süvastruktuuri lause teisendatakse adjektiivifraasiks ja sisestatakse täiendi positsioonis noomenifraasi koosseisu.¹ Kuna adjektiivifraas saab olla üksnes noomenifraasi, mitte lause moodustaja, siis jääb üks primaarsetest verbilaienditest – subjekt või objekt – noomenifraasi tuumaks (põhjaks), lause predikaat aga transformeeritakse seda laiendavaks (vastavalt aktiivi või passiivi) partitsiibiks:

Toimetaja parandab teksti > teksti parandav toimetaja
> toimetaja parandav tekst

Ka lause nominaliseerimisel võib lähtelause subjekt jääda väljapoole nominalisatsioonitarindit ja protsessi väljendava *mine*-vormiga grammatiliselt seostamata, nii et põhilausega ja sekundaartarindiga väljendataval protsessil on sama agent (*Teksti **parandav** toimetaja jäi kauaks tööle; Toimetaja lükkas üha edasi teksti **parandamist***).

Kirjeldatud fraasiseotus eristab adjektiveeritud verbe pärisadjektiividest ega võimalda neid üldjuhul kasutada fraasituumaga grammatiliselt seostamata verbilaiendina predikatiivi positsioonis (**toimetaja on teksti parandav; *tekst on toimetaja parandav; *laps on magav*). Nii nagu nominalisatsioon ei muuda ka süntaktiline adjektivatsioon alussõna semantikat: konstruktsioon säilitab verbile omase tegevustähenduse. Võimalus esineda adjektiivina predikatiivi funktsioonis viitab leksikaliseerunud tähendusele (sõnavormi adjektiivistumisele): *kehtiv juhiluba ~ juhiluba on kehtiv*.

Intransitiivse verbi saab adjektiveerida üksnes aktiivi partitsiibiks, kuna primaarlausel puudub objekt: *Laps magab > magav laps*. Näiliselt vastuolulised kasutusjuhud nagu *käidav tee, joostav distants* jts on seletatavad transitiivsete ja intransitiivsete verbide ebaselge piiriga – teatud tingimustel võib ka loomu poolest intransitiivne verb saada sihitise (*jookseb sadat meetrit, käib pikka teed*) ja olla sellisena transformeeritav passiivi partitsiibiks.

¹ Teen seega vahet süntaktilisel adjektivatsioonil ja leksikaalsel adjektivatsioonil, mida selles artiklis nimetan partitsiibi adjektiivistumiseks.

Adjektivatsiooniga kaasneb vähem semantilise informatsiooni kadu kui nominalisatsiooniga: kaob küll näiteks verbi kõneviisitunnustega väljendatav modaalsustähendus ja objektivormiga väljendatav aspektivastandus, aga erinevalt nominalisatsioonist võimaldavad partitsiibid edasi anda ajatähendusi: *teksti parandav/parandanud toimetaja; toimetaja parandav/parandatud tekst.*

2. Partitsiiparindite funktsioonid

Partitsiiparindid on uudistekstile iseloomulikud. Mõni aasta tagasi tehtud võrdleva statistika järgi (Kasik 2002) sisaldas partitsiiparindit keskmiselt 40% uudisteksti lausetest. Võrdluseks analüüsitud ilukirjandustekstis oli see sagedus 10%. Erinev on ka partitsiiparindite funktsioon. Võrdluseks analüüsitud ilukirjandustekstis oli peamiselt tegemist laienditeta täiendilise *v*-partitsiibiga (*haukuv koer, sahisevad puulehed*). Ajalehe partitsiiparinditest võib uudistekstile iseloomulikuna esile tõsta isikunime täiendavat partitsiiparindit, mille funktsiooniks on (a) iseloomustada põhisonaks olevat isikut, (b) anda informatsiooni isiku tausta kohta või (c) viidata isiku konkreetsele, uudisväärtusega tegevusele.

*Ainult vene keelt **rääkiv** S* on Eestis elanud 26 aastat.

Soome tabas *kuu aja eest vanglast **põgenenud** eestlase UI* ...

*Sakala lammutamise vastasel meeleavaldusel **osalenud** ja lendlehti **jaganud** TL* kinnitas, et ...

Siinse artikli materjaliks on täiendilised partitsiipkonstruktsioonid ajalehe Postimees kolme päeva (11.–13. XII 2006) uudistekstidest, kokku ligikaudu 400 tarindit. Vaatluse all ei ole siis üksnes isikut, vaid ükskõik millist nimisõna laiendavad fraasid.

2.1. Leksikaliseerunud partitsiibid

On otstarbekas eraldada kogumist kõigepealt leksikaliseerunud partitsiibid. Oleviku kesksõna adjektiivistumisest on põhjalikult kirjutanud Kerge (1998), tema loetletud tingimused ja tunnused laienevad ka teistele partitsiipidele. Leksikaliseerunud partitsiipidegi hulgas võib eristada mitu rühma. Kõige läbipaistmatumad on sellised partitsiibid, mis saavad tähenduse ainult kindlat tüüpi konstruktsioonides ja mida üldjuhul ei saa transformeerida täiendist

öeldistäiteks: *teatud erandid, nimetatud küsimuses, õigustatud subjekt, täiendav otsetoetus, vastav kaart, erinevatel andmetel, Euroopa juhtiv proteesifirma, tuleval aastal, möödunud nädalal* jts. Sellised tarindisidusa tähendusega partitsiibid on kaugenenud lähteverbist ka süntaktiliselt: nad ei seo endaga tuletusaluse verbi rektsioonilisi laiendeid. Neil on enamasti mitteverbaalsed sünonüümid ja sageli on taandunud ka ajakategooria: ühesuguse tähendusega on nii *teatud erandid* kui ka *teatavad erandid*, nii *lugupeetud kuulajad* kui ka *lugupeetavad kuulajad*. Selliseid tarindisidusatena idiomatiseerunud partitsiibivorme on valimis umbes 8%. Neist kõige sagedasem on üsna ähmase tähendusega *erinev*. Üldiselt on sellised klišeelikud konstruktsioonid iseloomulikud ametlikule keelekasutusele, nende nii suur hulk ajalehe uudistekstides viitab uudisteksti (või uudistekstis refereeritava ametiisiku teksti) bürokrateerumisele-kantseliidistumisele.

Teise rühmana võib eristada leksikaliseerunud partitsiipe, mis talitlevad tekstis adjektiividena. Adjektiividele iseloomulikult saab neid kasutada nii täiendi kui ka öeldistäitena, tuletusaluse verbiga ühendab neid sama leksi-kaalne tähendus, aga mitte süntaks – leksikaliseerunud partitsiipidel pole verbi süntaktilisi laiendeid või on need sulanud partitsiibiga kokku liitsõnaks: *tuntud vorstisort, amortiseerunud mööbel, taasiseseisvunud Eesti, vähekindlustatud pered, sobivad inimesed, säästva renoveerimise infokeskus, avatud parkimisala, isetehtud kingitused, külmunud konflikt, külmutatud tollimaksud, sanktsioneeritud üritus, kallutatud informatsioon, kehtiv juhiluba, oletatav patukoorem, säilinud allikad, kaunistatud kodud* jne. Selliseid leksikaliseerunud partitsiipe, mida funktsionaalselt võib liigitada oma põhisõna kirjeldavateks, on valimis umbes 10%. Verbaalse funktsiooni taandumisest adjektiivi ees räägib ka see, et täiendi saab liigitada kirjeldavaks ka siis, kui partitsiip on moodustatud aktiivsest, materiaalsest või mentaalset tegevust väljendavast verbist, nagu *avama, kallutama, kaunistama, külmutama, tundma*.

2.2. Seisundit ja suhet väljendavad tarindid

Ülejäänud konstruktsioonid, kus partitsiipitarindiks on teisendatud terve lause, s.t verb koos oma süntaktiliste laienditega, olen liigitanud nende funktsiooni järgi lauses. Neist kõige suurema rühma ~ 43% moodustavad põhisõnaks oleva referendi staatilisi tunnuseid, nt seisundit või suhet kirjeldavad täiendifraasid. Info organiseerimise viisi aspektist on see ootuspärane. Uudis

on jutustav tekst: kes mida tegi, mis millalgi või kuskil toimus. Kui on tarvis situatsiooni osalisi kirjeldada või iseloomustada, siis on loomulik, et selleks kasutatakse täiendeid, kaasa arvatud sekundaarseid partitsiiparindeid. Kuna seisundiosalise funktsionaalne roll on passiivne ja neutraalne, siis pole vahet, kas referent on elus või elutu. Enamik tekstinäiteid seostub elutu referendiga. Situatsioonis ilmnevad suhted võivad olla atribuutivsed (missugune objekt on), identifitseerivad (kes või mis objekt on), lokatiivsed (kus objekt on), possessiivsed (kellele objekt kuulub) jne (vt lähemalt Halliday 1994). Identifitseerivat suhet väljendatakse partitsiiparindiga harva (*presidendiks olev THI*), vaid iseloomulikum on verbi väljajätuga konstrueeritav lisandifraas (*president THI*). Valimis leidis vaid üks identifitseerivana tõlgendatav näide:

... mille omanikuks on eelkõige *Saaremaa Laevakompanii omanikuna **tuntud VL***.

Suurem osa (üle 70%) objekti kirjeldavatest partitsiiparinditest on liigitatavad atribuutivset suhet väljendavaks. Neist 60% moodustavad aktiivi ja 40% passiivi partitsiibid. Aktiivi partitsiipidest kolmveerand on oleviku kesksõnad: *asjasse puutuvad isikud, Eesti SS-last kujutav mannekeen, Tallinna linnaarhiivi keskaegsetes allikates esinevad isikud, LA allkirja kandev ostupakkumine, igapäeva elu puudutavad allikad, teadvuse kaotust põhjustav haigus* jne.

Kultuurinõuniku ülesanne on nõustada presidenti *kultuuriga **seonduvates küsimustes***.

Ühelt poolt on tegu peamiselt *Tallinna linnaarhiivis säilitataval materjalil **põhineva süvauurimusega*** keskaegse Tallinna kohta.

*Linnaametnikest ja aktivistidest **koosnev töögrupp*** on jaganud vanalinna viieks osaks.

Hirvepargis on aga lootus ... kasutusele võtta *praegu tühjalt **seisev** ajalooline **paviljonihoon***.

Kaitseministeeriumi kinnitusel lubavad Eesti seadused vahetada vaid *loodus- kaitse all **olevaid maid***.

Neljandik atribuutivses funktsioonis kasutatud aktiivi partitsiipidest on mineviku partitsiibid: *olulisemat osa etendanud inimesed, GPS-saatja selga saanud kalakotkas, II maailmasõja ajal Natsi-Saksamaal alguse saanud ja kuue miljoni juudi elu nõudnud genotsiid, prohvet Muhamedi kujutanud karikatuurid*.

... on see raamat eeskätt Tallinna majanduslikus, poliitilises ja intellektuaalses sfääris olulisemat osa **etendanud** inimestest.

Suve lõpul kotkaurijatelt Eesti Põlevkivi ja Riigi Metsamajandamise Kes-kuse toel GPS-saatja selga **saanud** kalakotkas Maria talvitub praegu Aafrikas Kongo jõe ääres.

Iraani president MA on korduvalt pannud II maailmasõja ajal Natsi-Saksa-maal alguse **saanud** ja kuue miljoni juudi elu **nõudnud** genotsiidi ulatuse küsimuse alla.

Iraan on tõmmanud paralleeli holokausti ja Taani ajalehtedes avaldatud prohvet Muhamedi **kujutanud** karikatuuride vahele.

Passiivi partitsiipi sisaldavaid tarindeid on selles funktsioonis kolmandiku võrra vähem, kusjuures mineviku ja oleviku partitsiipe on võrdset: *tuuma-programmi üle peetavad läbirääkimised, mittetulundusühingutele eraldatavad toetused, vaenulikult meelestatud üliõpilased, hooletusse jäetud ehitised.*

Põhja-Korea tuumaprogrammi üle peetavad läbirääkimised jätkuvad rohkem kui aastapikkuse vaheaja järel.

... komisjon, kes otsustab kõigi *ameti poolt mittetulundusühingutele eralda-tavate toetuste* üle.

Karjudes „Surm diktaatorile!“, üritas rühm *vaenulikult meelestatud üliõpi-lasi* puruks lüüa loengusaali paigutatud Iraani riigitelevisiooni kaameraid.

... haiglates, mis sageli paiknevad vanades *hooletusse jäetud ehitistes*, on varemgi puhkenud fataalseid põlenguid.

Erinevalt *v-* ja *nud*-kesksõnadest ei saa *tav-* ja *tud*-kesksõna konstruktsiooni tekstifunktsiooni alati samastada tuletusaluse verbi funktsionaalse tähendusega. Kuigi nt *kütma, müüma, siduma, pakkima* jts verbid on funktsiooni järgi aktiivsed tegevusverbid, aga lähtelause objektiga seostuvad passiivivormis partitsiipitarindid, kust agent ja ajatähendus on taandatud, on mu meelest tõl-gendatavad pigem atributiivsetena, põhisõna omadusi kirjeldavatena. Kuna olevik on kõnelemishetkega sidumata nn üldaja tähistajana tavalisem kui minevik, siis tegevusverbide *tav*-partitsiipide tõlgendamine kirjeldavatena tundub loomulikum kui *tud*-partitsiipide puhul, aga nagu järgnevad näited osutavad, võib ajatähis taanduda ka passiivi mineviku partitsiibi tähendusest:

Juulist tõuseb ... *eraisikutele müüdava küttureturba, briketi, kivisöe ja küttepuidu* käibemaks.

Seetõttu tuleb väikeseid *gaasiga köetavaid katlamaju* järjest juurde.

... püüdis näidata, kui ebaobjektiivselt käsitleb meedia *Kruudaga seotud uudiseid*.

Kultuuriministeeriumi teatel nägi ta *korrektselt pakitud ... lühtreid, vitraaže ja saaliuksi*.

Meediauudistele on tüüpilised lokaalset suhet väljendavad partitsiipartidid, mis moodustavad viiendiku seisundikonstruktsioonidest: *väikeasulates elavad inimesed, Iraanis visiidil viibiv Hamassi juht, Tallinnas Kadriorus asuv maja, Tallinnas asuvad allasutused, Laia tänava ja Tornide väljaku vahele jääv vanalinn*.

See ... puudutas 80 000 eelkõige väikeasulates *elavat inimest*.

Iraanis visiidil viibiv Hamassi juht ja Palestiina peaminister IH kinnitas, et ...

Nemad on *Tallinnas Kadriorus asuva*, 1941. aastal õigusvastaselt võõrandatud Wiedemanni tänav 11 *maja* kunagise omaniku JH pärijad.

Haridusministeerium kavatses kõik oma *Tallinnas asuvad allasutused* ja organisatsioonid koondada ühte hoonesse.

Esimese hooga on läbi töötatud *Laia tänava ja Tornide väljaku vahele jääva vanalinna* arengukava.

Lokaalset suhet väljendatakse peamiselt *v-partitsiibiga*, leidus vaid üksikuid minevikuseisundit kirjeldavaid näiteid: *varem linnamüüri ääres olnud endised KGB autobaasi kuurid, Fordi roolis olnud E ja tema kõrval istunud abikaasa*.

Firma ostis krundi ja *varem linnamüüri ääres olnud* endised KGB autobaasi *kuurid* linnalt avalikul enampakkumisel.

Hukkusid näitleja DA ning *Fordi roolis olnud E* ja *tema kõrval istunud abikaasa*.

Passiivi partitsiipe selles funktsioonis ei kasutata.

Üksnes aktiivi oleviku partitsiipi on kasutatud ka kuuluvussuhte väljendamiseks: *Palestiinale kuuluv Gaza sektor, polügooni loodenurgas 21 hektari suurust maad omav ET, vähemalt seitse ministeeriumile alluvat asutust*.

Näiteks avaldasid nädalavahetusel *Palestiinale kuuluvas Gaza sektoris* meelt mitu tuhat politseinikku.

Samuti ei ole riigi pakutava hinnaga rahul polügooni loodenurgas 21 hektari suurust *maad omav ET*.

Renditavasse hoonesse kavatsetakse kolida HM Tallinna esindus ning vähemalt seitse *ministeeriumile alluvat asutust*.

Postimehe andmetel plaaniti siis kolida *Riigi Kinnisvara Aktsiaseltsi omanduses olevasse* Lubja tänava endisesse *politseihoonesse*.

Veel leidis kirjeldavate partitsiiparindite hulgas temporaalset suhet väljendavaid konstruktsioone: *10 tol ajal elanud tallinlast, praegu elavad kümme inimest, detsembri alguses peetud üldkogu, pühapäeval toimunud referendum*.

ETF-i rahastusel tehtud uurimistöö tulemusena ilmunud raamatus esitavad autorid *10 tol ajal elanud tallinlase* portreevisandid.

Samuti ei saa *praegu elava kümne inimese* kaudu iseloomustada kogu tänapäevast Tallinna.

Tähelepanuväärne oli selles mõttes ka sotside *detsembri alguses peetud üldkogu*.

Aserbaidžaanist lahku löönud Mägi-Karabahhi elanikud kiitsid *pühapäeval toimunud referendumul* ülekaalukalt heaks uue konstitutsiooni.

2.3. Protsesse ja juhtumeid väljendavad tarindid

10% partitsiipkonstruktsioonidest väljendab protsessi, mis objektiga toimub või on toimunud. Oleviku ja mineviku partitsiipide kasutus on selles funktsioonis mõnevõrra erinev. Oleviku partitsiipidest tarvitatakse vaid aktiivivorme, nad on seotud protsessinimetustega ja väljendavad põhisonaks oleva protsessi põhjust või viitavad tulevikule: *soojahinna hüppelisest tõusust tulenev löök, maagaasi kallinemisest tulenev hinnatõus, sellest johtuvad kulutused, nafta ja gaasi ammutamisel tekkiv kahju, ajaloo kalleimateks valimisteks kujunenud kampaania, peatselt teleekraanidele jõudev videoklipp*.

Majandusministeerium ei plaani ... toetusi, mis leevendaksid *soojahinna hüppelisest tõusust tulenevat lööki* väiksema sissetulekuga elanikele.

Sellele lisandub ... *maagaasi kallinemisest **tulenev hinnatõus***.

Kivi ütles, et lennuki kahjustuse ulatus ja *sellest **johtuvad kulutused*** on selgitamisel.

Seetõttu kutsusid rohelised Vene võime pöörama erilist tähelepanu ka *nafta ja gaasi ammutamisel **tekkivale kahjule*** nii Siberi rahvastele kui ka sealsele loodusele.

Juba praegust meedia- ja tänavapilti vaadates kulutavad erakonnad *ajaloo kalleimateks valimisteks **kujuneva kampaania*** käigus ligikaudu 100 miljonit krooni.

... suusaliidu juhid vaatasisid postkaardi enne üle ja teevad sama ka *peatselt telekraanidele **jõudva videoklipiga***.

Iseloomulikumad (kaks kolmandikku valimirühmast) on minevikus toimunud protsesse kirjeldavad *nud-partitsiibi tarindid*. Need võivad seostuda nii elutu kui ka elusa referendiga: *üle-eelmisel nädalal Tallinna lennuväljal juhtunud kokkupõrge, haiglas puhkenud tulekahju, 13. sajandi teisel poolel valminud iidne müüriosa, mais alanud tervishoiutöötajate läbirääkimised, eelmise nädala lõpus kohtuniku lauale jõudnud ekspertiisiaruanne, aga ka ootamatult vastassuunavõõndisse kaldunud Einar, raskelt viga saanud RA ja MK*.

Estonian Airi hinnangul põhjustas *üle-eelmisel nädalal Tallinna lennuväljal juhtunud* lennuki ja hooldusmasina *kokkupõrke* reegleid eiranud hooldusfirma töötaja.

1999. aastal sai 19 inimest surma Leningradi rajoonis asuvas *haiglas puhkenud tulekahjus*.

Linna kätte jäävas müüriõigis on plaanis lahti kaevata ja näitamiseks välja panna arvatavasti *13. sajandi teisel poolel valminud* iidne *müüriosa*.

Mais alanud tervishoiutöötajate *läbirääkimised* jõudsid septembri lõpuks seis, kus ...

Eelmise nädala lõpus Jõgeva ringkonnaprokuröri AH *lauale jõudnud* kohtumeditiinilise ekspertiisi *aruanne* ei leidnud kinnitust selle kohta, et oma Ford Mondeoga *ootamatult vastassuunavõõndisse kaldunud Einarit* oleks tabanud epilepsiahoog.

Tartu Maarjamõisa haiglasse viidi *raskelt viga saanud RA ja MK*.

Üks näide on ka passiivse *tud*-partitsiibi kohta: *sideametilt saadud litsents*.

... käivitavad koostööprogrammi, katmaks *sideametilt saadud litsentsi* alusel kogu Eesti internetiga.²

2.4. Tegevust väljendavad tarindid

29% juhtudest moodustavad partitsiipkonstruktsiooni tuuma aktiivsed tegevusverbid. Neile on iseloomulik see, et aktiivi partitsiibid seostuvad vaid elusa referendiga, sest tegevussituatsiooni aktiivne osaline on agent, kes midagi teeb. Referent võib olla üksikisik või kollektiiv. Passiivi partitsiipide põhisõnaks on tegevussituatsiooni passiivne osaline – lähtelause objekt – ja see võib muidugi olla ka elutu. Tegevust väljendavad partitsiiptarindid on ajalehitudise tekstimoodustuse seisukohalt kõige huvipakkuvam rühm, sest selliste konstruktsioonidega edastatav info ei pruugi olla uudissündmuses sisuliselt sekundaarne, nagu objekti seisundit või suhteid kirjeldavad ja objektiga minevikus või tulevikus toimuvatele protsessidele viitavad ja selles mõttes lisainfona tõlgendatavad konstruktsioonid. Situatsiooni osaliste tegevuste representeerimine kuulub uudise olemusse ja see, kuidas info jaguneb pealause ja sekundaartarindite vahel, on osa tekstistrateegiast – mida esitatakse fookustatuna pealause ja mis jäetakse taustale. Sageli on küsimus varem (kas tekstiväliselt või tekstist) teada oleva ja uuena esitatava info suhtest:

Täna kohtub president *Afganistanis teenivate* Eesti *sõduritega*.

Omanikud ei ole nõus maadest loobuma. Kaitseministeeriumi ametnikud kipuvad *oma maast kinni hoidvaid omanikke* nimetama aga spekulantideks.

Pealause ja partitsiiptarindites esitatavate tegevuste võrdlemine jääb siiski edasise analüüsi teemaks. Siinses artiklis olen keskendunud üksnes

² Kriitilises tekstianalüüsis on pööratud palju tähelepanu agendi taandamisele ja sellega kaasnevale vastutuse hämardamisele. Agendi prototüüpne süntaktiline funktsioon on subjekt (*Sideamet annab litsentsi*). Agendi taustalejätuks kasutatakse kõige sagedamini tegevusverbid impersonaali (*sideameti antud litsents*) või nominalisatsiooni (*litsentsi andmine sideameti poolt*). Kolmas võimalus on tegevusverbi asendamine protsessiverbiga, mille tagajärjel agent (siin: sideamet) muutub tegijast protsessi allikaks, passiivseks lähtekohaks (*sideametilt saadud litsents*). Olen agendi esitamise ja taandamise viise ja selle seotust uudisteksti ideoloogilise tähendusega vaadelnud seoses nominalisatsiooniga (Kasik 2006b), aga kindlasti väärib lähemalt uurimist konversiivsete verbipaaride (*andma-saama* jts) kasutamine uudistekstides laiemaltki. Olen selle tähelepaneku eest tänu võlgu artikli esimese versiooni anonüümsele retsensendile.

partitsiipäiendi funktsioonile noomenifraasis. Minevikus toimunud tegevustele viidatakse ootuspäraselt üle kahe korra sagedamini kui olevikulistele. Referendi aktiivsele tegevusele viidatakse veidi sagedamini kui impersonaalsetele tegevustele. Aktiivi oleviku partitsiipi sisaldav täiendifraas on sageli üldajaline või viitab tulevikule: *ajakirju Sporditäht ja Ärielu kirjastav Inreko Press, Sakala keskust lammutada sooviv ASi Uus Sakala, Vanalinna arenguplaane viimistlevad linnajuhid, Rootsist saabuv Lucia*.

Kalev on ... ostnud ajakirju *Sporditäht ja Ärielu kirjastava Inreko Pressi*.

Sakala keskust lammutava sooviva AS-i Uus Sakala juhataja IK nimetas seda aga ehituse ettevalmistustöödeks.

Vanalinna arenguplaane viimistlevad linnajuhid loodavad juba lähiaastatel meelitada parkidesse rohkem inimesi.

Kell 12 leiab Raekoja platsis aset *Rootsist saabuva Lucia* kroonimistsereemoonia.

Sekundaarset tegevust väljendavad *nud*-kesksõnad viitavad agendi varasemale tegevusele, võrreldes pealauses kirjeldatud protsessiga: *politseinike eest autoga ära kihutanud roolijoodik, ametile IT-teenuseid pakkunud AS Medisoft, IT-teenuseid osutanud firma, viimastel nädalatel meediaärisse sisenenud OK, Reedel Kalevi aktsionäridele esinenud magusavabriku suuromanik K, järvel aerutanud 49aastane G*.

Pärnu maakohus karistas *politseinike eest autoga ära kihutanud roolijoodikut* nelja ja poole kuu pikkuse vangistusega.

Kohtu all on ka *ametile IT-teenuseid pakkunud AS Medisofiti* endine juhatuse liige MH.

Sotsiaalkindlustusameti endine peadirektori asetäitja K sai süüdistuse järgi *IT-teenuseid osutanud firmalt* varalise soodustusena kokku üle 1 miljoni krooni.

Viimastel nädalatel meediaärisse sisenenud OK lubab arendada välja oma kontserni.

Reedel Kalevi aktsionäridele esinenud magusavabriku suuromaniku K sõnul tuleb meediasse investeerida.

Piirivalveameti teatel puudusid *järvel aerutanud* 49-aastaselt G-l oma aerupaadi Bella kasutust lubavad dokumendid.

Passiivi partitsiibid seostuvad lähtelause objektiga, s.t tegevuse passiivse osalisega. Seetõttu on tegevusverbide *tav-* ja *tud-*konstruktsioonid pakutava info poolest võrreldavad protsessiverbidega: agendi puudumise või taustale jäämise tõttu ei keskendu lugeja tähelepanu tegevusele, vaid sellised tarindid pigem iseloomustavad ja kirjeldavad situatsiooni passiivset osalist. *tav-*kesksõnalised partitsiipitarindid iseloomustavad lähtelause objektiga seostuvaid tegevusi: *Tehvandil salvestatavad filmikatked, keskuses tehtavad lammutustööd, Skandinaaviasse transporditav elekter, Televõrgu pakutav mobiilne internetiteenus.*

Ühtlasi kinnitas ta, et *Tehvandil salvestatavate filmikatkete* kasutamine reklaamis oli varem kooskõlastatud.

M on üks neist, kelle töi Sakala keskuse ette nädalavahetusel meedias avaldatud info *keskuses tehtavatest lammutustöödest.*

Eesti Energia pole ärisaladusele viidates seni soostunud *Skandinaaviasse transporditava elektri* omahinda täpselt nimetama.

Erinevalt WIFist ei ole *Televõrgu pakutava* mobiilse *internetiteenuse* puhul vaja, et tugijaam paikneks vahetus läheduses.

Eesti keeles viitab tegevusverb *impersonaal* implitsiitselt siiski rõhutatumalt anonüümsele tegijale kui protsessiverb (vrd *keskuses toimuvad lammutustööd* ja *keskuses tehtavad lammutustööd*).

*tud-*kesksõnalised täiendifraasid viitavad pealause tegevusest varem sooritatud tegevustele, mis on suunatud lähtelause objektile: *sügisel kinoliidu juhi kohalt kõrvaldatud TL, osakonna juhatajale K-le võimaldatud varalised soodustused, eelmisel nädalal Saaremaal taaskäivitatud ajaleht Oma Saar, Soome telekanali MTV3 tellitud küsitlus, 2001. aastal avatud tehas, nädalavahetusel meedias avaldatud info.*

Draamateatri kunagine direktor, *sügisel kinoliidu juhi kohalt kõrvaldatud TL* astub kohtu ette.

Osakonna juhatajale *K-le võimaldatud* varalised *soodustused* ulatusid süüdistuse kohaselt 132 000 kroonini.

Kõige värskem on *elmisel nädalal Saaremaal taaskäivitatud ajaleht Oma Saar.*

Soome telekanali MTV3 *tellitud küsitlus* näitas, et 70 protsendi soomlaste silmis on Tallinki maine juhtkonna pidutsemisega kaasnenud skandaaliga langenud.

2001. aastal *avatud tehases* toodeti elamute välis- ja siseviimistluseks kasutatavaid liimpuitliiste.

M on üks neist, kelle töi Sakala keskuse ette *nädalavahetusel meedias avaldatud info* keskuses tehtavatest lammutustöödest.

SEB Eesti Ühispanga tänavu *väljastatud tarbimislauade* ja krediitkaartide rahaline maht ületab mulluse näitaja juba üle kahe korra.

Vaid üksikjuhtudel on agent passiivses sekundaarkonstruktsioonis nimetatud (*Soome telekanali MTV3 tellitud küsitlus, SEB Eesti Ühispanga tänavu väljastatud tarbimislauad*), enamasti kaasneb passiivse tarindiga agendi taandamine.

3. Kokkuvõte

Täiendiliste partitsiiparindite funktsioonide analüüs osutab, et enamasti ei ole uudisteksti sisu ja vormi vahel vastuolu: sekundaarsed partitsiipkonstruktsioonid väljendavad uudise kui kõnelemisaja sündmustest ja tegevustest jutustava teksti suhtes ka sisuliselt sekundaarset infot. Nad pakuvad situatsiooni osaliste kohta lisateavet. Kõige sagedamini on see info osalist kirjeldav ja iseloomustav (suhtetarindid) või osalisega jutustatava sündmuse ajast varem toimunud või tulevikus toimuvatele protsessidele viitav. Selline infojaotus on tekstistrateegiliselt põhjendatud. Ligi 30% juhtudest on sellised, kui nii pealause kui ka sekundaartarind väljendavad tegevust. Peaaegu pooled neist on passiivi partitsiibid, mis seostuvad lähtelause objektiga ja sarnanevad pakutava info poolest pigem protsessidega, sest tegevusosaline on siingi passiivses rollis ja verbitähendusest sõltumatult passiivi partitsiiparind kirjeldab või iseloomustab objekti. Kui partitsiiparind väljendab agendi aktiivset tegevust, siis on see enamasti pealause tegevusega võrreldes varem toimunud või on muul viisil lugejale varasemast tuttav info. Aktiivi oleviku partitsiibid viitavad harilikult üldajalisele või tulevikus toimuvale tegevusele. Missuguses suhtes on partitsiiparindiga väljendatav info pealauses representeeritavate sündmustega, on uurimuse järgmise etapi teema.

Kirjandus

- EKG 1993** = **Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare**. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKG 1995** = **Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare**. Eesti keele grammatika I. Morfologia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Fairclough, Norman 1997**. Miten media puhuu. Tampere: Vastapaino.
- Fowler, Roger 1991**. Language in the News. Discourse and Ideology in the Press. London: Routledge.
- Halliday, Michael A. K. 1994**. An Introduction to Functional Grammar. Baltimore, London: Arnold.
- Kasik, Reet 2002**. Uudiste süntaks. – Renate Pajusalu, Tiit Hennoste (toim-d). Tähen-
dusepüüdja. Pühendusteos professor Haldur Öimu 60. sünnipäevaks 22. ja-
nuaril 2002. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu:
Tartu Ülikooli Kirjastus, 200–218.
- Kasik, Reet 2006a**. Nominalisatsioon meediauudiste tekstimoodustusvõttena. – Keel
ja Kirjandus 2, 122–134.
- Kasik, Reet 2006b**. Nominaliseeritud protsessi agent meediauudistes. – Emakeele
Seltsi aastaraamat 51. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 21–37.
- Kerge, Krista 1998**. Vormimoodustus, sõnamoodustus ja leksikon. Oleviku kesksõna
võrdluse all. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- van Leeuwen, Teun 1996**. The Representation of Social Actors. – Text and Practices.
London: Routledge, 32–70.
- Uuspõld, Ellen 1978**. *nuna-*, *tuna-*tarindi peasõna probleemist. – Keel ja Kirjandus
5, 283–291.
- Viks, Ülle 1992**. A Concise Morphological Dictionary of Estonian I: Introduction
and Grammar. Tallinn: Ühiselu.

SÕNALOOMEST

Eesti sõnamoodustus ja süntaks

Ilmunud: Eesti sõnamoodustus ja süntaks. – Keel ja Kirjandus 2014/2, 100–111.

Vaatlen artiklis sõnamoodustuse ja fraasimoodustuse seoseid. Selgemaid paralleele fraasimoodustuse ja sõnamoodustuse vahel on liitsõna struktuurides. Artiklis keskendun eeskätt tuletusele, aga eesti keeles moodustavad liitmine ja tuletamine mitmes mõttes kontiinumi, mistõttu arutlen mingil määral ka sünteetiliste liitsõnade teemal.¹ Käsitlen eesti sõnamoodustuse ja süntaksi vahekorda kolmest aspektist. Esiteks vaatlen, kuidas süntaktilised printsiibid peegelduvad kompleksse sõna sisestruktuuris ehk käsitlen leksikaalse terviklikkuse ja fraasistruktuuri vahekorda. Teiseks vaatlen leksikaalset terviklikkust rikkuvaid süntaktilisi nähtusi sõnas ehk millise ulatusega võivad süntaktilised struktuurid olla inkorporeeritud sõnadesse. Kolmandaks jälgin, kuidas kompleksse sõna omadused peegelduvad nende süntaktilises käitumises, eriti argumendistruktuuris.

1. Sissejuhatus

Erinevad teoreetilised mudelid kasutavad olemuslikult erinevaid lähenemisi sõnastruktuuri ja fraasistruktuuri kõrvutamisel. Klassikalistes strukturaalsetes teooriates (nt Bloomfield 1933, Harris 1951) vaadeldi süntaksit üldiselt kui morfeemide ühendamist, ilma et oleks nähtud põhimõttelist vahet sõna ja fraasi vahel. Paljudes keeltes on teatud tüüpi süntaktilisi konstruktsioone, mis võivad produktiivselt esineda sõna sees, moodustades morfoloogilise konstruktsiooni. Eesti keeles näiteks võivad teatud ehitusega substantiivifraasid vabalt liituda üheks liitnimisõnaks (*aknaraam, rahakott, koolimaja, keeleõpik; külmkapp, suurlinn, raskerock, loovintelligents*). Morfeemide ühendamiseiga võib kaasneda kategooriamuutus: lillenimetus *meelespea* koosneb

¹ Liitsõnad jagunevad moodustusstruktuuri järgi sünteetilisteks liitsõnadeks ja tüviliitsõnadeks (vt Kasik 2013: 200). Sünteetilise liitsõna moodustusala jaoks on süntaktiliselt seotud fraas ja liitsõna osade vahel on (morfo)süntaktiliselt motiveeritud laiendusseos (*lasteaed*). Tüviliitsõna osade vahel on üksnes leksikaalne seos (*laudpõrand*).

verbi pöördelisest vormist käskivas kõneviisis ja sellele eelnevast rektsoonilisest laiendist, adverb *möödaminnes* koosneb verbi gerundiivivormist ja sellele eelnevast partiklist. Sellised näited lubavad järeldada, et kompleksed sõnad võivad peegeldada keele süntaktilisi struktuure.

Ka transformatsioonigrammatika generatiivse semantika mudelis vaadeldakse sõnastruktuuri fraasi- või lausestruktuuri ühe alaliigina, mille järgi nii grammatiliste kategooriate moodustamine (Kayne 1994) kui ka sõnamoodustus (Hale, Keyser 1993) kuuluvad süntaksisse. Sellistes lähenemistes ei ole eraldi ruumi morfoloogilise komponendi jaoks ning seos sõnamoodustuse ja süntaksi vahel on triviaalne. Noam Chomsky (1970) eristas oma klassikaks saanud nominalisatsiooniartiklis ideosünkraatilisi nominalisatsioone (nagu *rünnak*) ja regulaarseid nominalisatsioone (nagu *ründamine*) põhjendusega, et esimesed on formeeritud leksikonis, teised on formeeritud süntaksis. Generatiivse semantika mudelit on rakendatud ka eesti deverbaalsubstantiivide moodustusstruktuuri kirjeldamiseks (Kasik 1975).

Teised süntaksiteooriad, nagu põhjakeskne fraasistruktuurigrammatika (Pollard, Sag 1994) või leksikaalfunktsionaalne grammatika (Bresnan 2001) lähtuvad leksikaalse tervikkuse põhimõttest, mille järgi süntaktilised reeglid või põhimõtted ei laiene sõna sisestruktuurile ega või moodustada sõnu.

Seisukoha, et komplekssetel sõnadel on tegelikult sama süntaktiline struktuur kui fraasidel, esitas generatiivses grammatikas esimesena Jindrich Toman (1983), tuues kasutusse sõnasüntaksi mõiste, ja seda on edasi arendanud paljud autorid: Elizabeth Selkirk (1982), Anna-Maria Di Sciullo ja Edwin Williams (1987), Rochelle Lieber (1992). Sõnasüntaksi keskne põhimõte on, et kompleksne sõna on süntaktilise sisestruktuuriga konstruktsioon, s.t sõna nagu fraaski on põhjakeskne struktuur. Derivatsiooniprotsessis on põhjaks afiks, mis realiseerib derivatsiooni ja vastutab derivatsiooniga kaasneva kategooriamuutuse eest. Põhjakesksus on vaieldav nii muutemorfoloogias kui ka tuletuses ja selle üle on palju diskuteeritud. Üks vaidlusaluseid ilminguid on nn relatiivne põhi (Selkirk 1982), ehk põhjana võivad eri alussõnadega varieeruda eri afiks (minek, häving, teke). Rochelle Lieber (1983) on osutanud, et sõnamoodustuses on põhjakeskse struktuuri põhimõttele väga raske allutada näiteks prefikseid, sest prefiks ei determineeri tuletise leksikaalset kategooriat, sama prefiks võib seostuda eri sõnaliigi sõnadega (*ebajumal, ebakindel, ebaõnnesuma*). Eesti keeles on sõnasüntaksi põhimõtteid rakendatud lisaks deverbaalnoomenitele ka verbimoodustuse kirjeldamisel (vt Kasik 2010: 37–39).

Radikaalse süntaktilise lähenemise vastukaaluks on seisukoht, et süntaktilised reeglid või põhimõtted ei ole rakendatavad tuletiste või sõnavormide struktuuri kirjeldamisel. See tähendab, et sõnastruktuur on kirjeldatav morfoloogiliselt, mitte aga süntaktiliselt, sest sõna- või vormimoodustus juhindub põhimõtetest, mis on osaliselt või täiesti erinevad süntaksi põhimõtetest (Anderson 1992). Keskseid selle seisukoha lähtekohti on leksikaalne terviklikkus. Ka kompleksse struktuuriga sõna on leksikaalselt terviklik sõna, ja sõna kategooria erineb ühelt poolt morfeemi, teiselt poolt fraasi kategooriast, isegi kui piirid nende vahel on mõnikord raskesti kirjeldatavad. Kui sõnastruktuuri kirjeldada osade sõltuvusseoste kaudu, siis tuleb anda nendele struktuuridele niisugune tõlgendus, mis seletaks nende erinevust vastavatest süntaktilistest struktuuridest (vrd *laste raamat* ja *lasteraamat*). Eesti sõnamoodustuse uurijatest on leksikaalse terviklikkuse primaarsust rõhutanud eriti Krista Kerge (1996, 1998, 2001), praktiliselt lähtub sellest põhimõttest ka Silvi Vare (vt nt 1993).

2. Leksikaalne terviklikkus ja süntaks

Kokkuvõtliku ülevaate sellest, kuidas eri tüüpi süntaksimudelid käsitlevad sõnamoodustust, samuti teoreetilistest diskussioonidest sõnamoodustuse ja süntaksi seoste teemal on esitanud Andrew Spencer (2005). Siinses artiklis vaatlen sõnamoodustuse ja süntaksi seoseid eeskätt empiiriliselt eesti sõnamoodustustüüpide kontekstis. Leksikaalse terviklikkuse põhimõtet tuleb aktsepteerida ka sõnasüntaktilise lähenemise korral, kuivõrd sõnastruktuuri omadused erinevad fraasisüntaksis toimuvatest protsessidest.

Kõige „süntaktilisemad“ komplekssete sõnade hulgas on nominalisatsioonid ja sünteetilised liitsõnad. Chomsky (1970) regulaarsete nominalisatsioonide tõlgendusest järeldeb, et sellised väljendid nagu *vaenlase ründamine* on tuletatud *mine*-liitega verbifraasist *vaenlast ründama*. Sellele seisukohale võib esitada nii poolt- kui ka vastuargumente. Ühelt poolt – kuna *vaenlase ründamine* võib eesti keeles tegelikult tähendada nii seda, et vaenlast rünnatakse, kui ka seda, et vaenlane ründab, siis see sunnib intuiitiivselt järeldama, et *mine*-liide nominaliseerib pigem siiski konkreetset verbi, mitte fraasi, sest noomenifraasi struktuuri põhjal pole võimalik otsustada, missugust verbifraasi on nominaliseeritud. Teisest küljest osutavad aga sellised nominalisatsioonid nagu *riigitaaste*, *riigihange*, *metsarüüste*, *meresaaste*, *kasutuselevõtt*, *rahvapett*,

pahakspanu, esiletõst just verbifraasi nominaliseerimisele, sest üksiksõnana, ainult verbist moodustatuna selliseid tuletisi eesti keeles praktiliselt ei kasutata – *taaste, rüüste, saaste, võtt, pett, panu, tõst* on küll ÖSis olemas, aga keelekorjustest nende iseseisva, süntaktilise laiendita kasutamise kohta näiteid ei leia (vt ka Vare 2008).

Paljud sõnastruktuuri omadused on seletatavad leksikaalse terviklikkusega, kuigi mõned neist on kõnekamad kui teised. Teatud süntaktilised transformatsioonid, nagu infostruktuuri määravad elementide järjekorra muutused, topikaliseerimise ja fokuseerimisega seotud ümberpaigutused, varieerumine, kommunikatiivsete lausetüüpidega kaasnevad siirded jne ei või mõjutada sõnaosi (Spencer 2005: 78–79). Sõnaosade järjekorda ei saa muuta. Ka sünteetilised liitnimisõnad, kõige fraasilähedasemad eesti keele sõnatüüpidest, on selliste protsesside suhtes immuunsed, vrd *tulen koju, millal sa koju tuled, aga kojutulek* – **tulekkoju* ei ole sõnana võimalik.

Siiski on sõnastruktuuri ja lausestruktuuri vahel üleminekupiirkond, mis teeb sellest teatud mõttes kontiinum – on nimelt analüütilisi konstruktsioone, mis kujutavad endast leksikaalseid üksusi, aga koosnevad rohkem kui ühest sõnast, näiteks väljendverbid ja ühendverbid, mille osade järjekord võib vahelduda ja osad võivad olla süntaktiliselt üksteisest lahus: *tähele panema, paneb tähele, pane nüüd hästi tähele*. Sellistelgi konstruktsioonidel on süntaktilisi piiranguid. Partikkel võib olla enne või pärast objekti (*loe läbi see raamat, loe see raamat läbi*), aga konstruktsioonides, kus partikkel eelneb verbile (*ära minnes, läbi loetud*), ei saa partiklit ja verbi lahutada (**ära kiirustades minnes, *läbi raamat loetud, *osa koosolekust võtma*). Teatud konstruktsioonides võib infinitiivide sõnajärg siiski muutuda: (*peab panema tähele, koosolekust pidi võtma osa ka president*). Sünteetilistes liitsõnades sellised ümberpaigutused võimalikud ei ole (*osavõtt, äraminek, läbilugemine*). Selle taustal võime näha, et partikli–verbi konstruktsioonidel on mõningaid omadusi, mille poolest nad sarnanevad süntaktiliste struktuuridega, ja teisi omadusi, mille poolest need sarnanevad morfoloogiliste struktuuridega. Sellegipoolest on tegemist ühe leksikaalse üksusega, süntaktilised reeglid ei või muuta selliste ühendite tähendust. Sageli on sellistel konstruktsioonidel idiosünkraatiline tähendus, nad kuuluvad idioomide suurde rühma. Need on konstruktsioonilised idioomid, kus süntaksisse lisanduvad semantilised struktuurid (vt Ackerman, LeSourd 1997, Jackendoff 2002).

3. Süntaktilised nähtused sõnas

3.1. Sõnaosade koordineerimine

Ka leksikaalset terviklikkust aktsepteerides tuleb mõnda, et sõnamoodustuses on leksikaalset terviklikkust rikkuvaid nähtusi, mis seostuvad süntaksiga. Üks sagedasemaid on sõnaosade koordineerimise võimalus. Liitsõnu rinnastades on tavaline, et neist võib ära jätta korduva tüveosa: *õuna- ja marjaaed, puu- või kivimaja, suur- ja väikeaksionärid; kuuma- ja külmakartlik, kirsi- või lipupunane; eel- ja järelhindama, ala- või ülekoormama*.

Selline korduva sõnaosa väljajätt on võimalik üksnes siis, kui laiendsõnad on mingi ülemmõiste kaudu semantiliselt seotud, nii et nende vahel on mingi intuiitiivses mõttes „loomulik rinnastus“ ja neil on põhja suhtes sarnane süntaktiline funktsioon. Kui sõnaosade süntaktiline seos oma põhjaga on erinev, siis selliste sõnaosade vahel pole nn loomulikku rinnastust ja korduvat tüveosa ära jätta ei saa: **kooli- ja kivimaja, *hapu- ja kohvikoor*. Ka leksikaliseerunud tähendusega liitsõnades, kus semantika ei toetu sõnaosadevahelisele süntaktilisele funktsioonile, ei saa korduvat tüveosa välja jätta: **raamatu- ja orjapidaja, *aja- ja paberileht*.

Kui laiendosade vahel on semantiline seos, pole takistusi ka iseseisva leksemina mitteesinevate kinnistüvede koordineerimiseks: *liht- ja liitlause, argi- ja pühapäev*.

- (1) Tüüpiline pilt kevadisest Tallinnast, kus jalakäijad lõhuvad end **kõnni-** ja autod **sõiduteedel**. (PM 3. IV 2013)²
- (2) Pärast jaanipäeva jäävad ära **teisi- ja kolmapäevased** lennud. (PM 3. IV 2013)

Mingis ulatuses võib selline rinnastus laieneda ka prefiksitele: *pre- ja postpositsioonid; homo- ja heteroseksuaalne*. See puudutab prefiksipaare, mis vastanduvad teineteisele semantiliselt niiviisi, et võimaldavad loomulikku koordineerimist. Eesti prefiksite hulgas selliseid paare ei ole, seepärast saab

² Näitelauseid on tähistatud järgmiselt. Eesti kirjakeele korpusest (www.keeleeveeb.ee/korpused) võetud näitelauseitele on lisatud viide allkorpusele: AK – ajakirjanduskorpus, IK – ilukirjanduskorpus. Viitega G tähistatud laused on leitud otsinguga www.google.ee. Muud tähistused: PM – Postimees, KK – Keel ja Kirjandus. Viiteta näitelauseid on autori koostatud.

prefiksitate koordineerimise võimalusi arutleda üksnes prefiksiliste võõrsõnade näitel. Küll aga võib prefiks *eba-* koordineeruda partikliga:

- (3) Klassitsistlik maitse taunis igasugust **eba- ja üleloomulikkust**. (G)

Sarnasele süntaktilisele seosele viitab ka see, et sõnaosa võib koordineeruda süntaktilise laiendiga:

- (4) Poliitikute (**eks- ja praegune peaminister**) sõnavõttudest koorus teadlastele soodne vastupakkumine. (AK)

Kõik need näited puudutavad kompleksse sõna laiendosade koordineerimist. Reeglina eeldab selline koordineerimise võimalus, et rindfraasi väljajäetav põhi on lekseem. Näiteks ei saa teineteisele vastanduvaid prefikseid koordineerida, kui kompleksse sõna põhjaks on sõnaosa: **eks- ja import*, **süno- ja antonüümid*. Päril võimatu see siiski ei ole:

- (5) Praegusel juhul on sinne vestlus pigem **mono- kui dialoog**. (G)

Eesti sõnamoodustuses haakub selle rühmaga *kond-*liiteliste sõnade koordineerimine. Kasutatavaim näide on *mees- ja naiskonnad*, aga *kond-*liite väljajätt on avaram, kuigi mitte eriti produktiivne: näited on harvad, näiteks leidsin guugeldades vaid ühe kasutusjuhu *maa- ja kihelkonnad*, aga 430 esinemust fraasile *maakonnad ja kihelkonnad*.

- (6) Kuidas oma programmile võita juurde **vaatajas- või kuulajaskonda**. (G)
(7) Mentoraasta poole peal muutus firma **juht- ja töötajaskond** ning omanikestruktuur. (G)
(8) Ürgselt seostas üksikinimest tihedalt **pere- ja sugukond**. (G)
(9) Siin on Eesti **maa- ja kihelkonnad** oma vanasõnafondidega. (G)

Teiste sufiksitate väljajätt rinnastatud ühendites võimalik ei ole: **isa- ja ematu*, **naise- ja mehelik*, **ruudu- ja triibuline*. Saab küll öelda *Meie kelder on nüüd täiesti roti- ja hiirevaba*, mitte aga **Meie kelder on nüüd täiesti roti- ja hiiretu*.

Komplekssete sõnade korduva laiendosa väljajätt on harvem, kuigi fraasis on see tavaline: *meie kooli õpilased ja õpetajad*. Liitsõnadeski on see põhimõtteliselt võimalik (*keelehooldajad ja -korraldajad*), aga tundub, et ühine laiendosa ei ole enamasti piisav komplekssete sõnade rinnastusseose kandja: *?laudpõrand ja -lagi*, *?vanaisa ja -ema*, *?pildiraamat ja -album*. Kui sünteetilise liitsõna ja fraasi tähenduserinevus on väike (vrd *merepõhi ja mere põhi*), on

rindühendites loomulikum lahkukirjutamine: *keele hooldajad ja korraldajad, sõja pooldajad ja vastased, päikese tõus ja loojang*. Korduva prefiksi väljajätt on küsitav: **ebaloomulik ja -inimlik*. Olen siiski leidnud ajakirjandusest vähemalt ühe vastava näite:

- (10) Mida uuemas mõistesüsteemis nimetatakse **transtekstuaalseteks või -mediaalseteks** seosteks. (KK 2013, 3)

Kuigi eesti keeles on ka sufiksipaare, mis vastanduvad teineteisele semantiliselt niiviisi, et võimaldavad loomulikku koordinaatsiooni, ei ole korduva tuletustüve väljajätt võimalik: **õnnelik ja -tu, *arukas ja -tu*. See toetab tuletiste leksikaalset terviklikkust ja räägib tugevasti vastu sufiksitate käsitamisele analoogiliselt süntaktilise fraasi põhjaga ja tuletiste sisestruktuuri käsitamisele põhjakeskse süntaktilise struktuurina.

Selle probleemi tõsisemat uurimist raskendavad kaks asjaolu. Esiteks, on raske otsustada, kas selliseid elemente nagu *pre-*, *post-* ja *eks-* või *eba-* ja *-kond* tajutakse afiksitate või liitsõnaosadena. Näiteks *vaatajas-* ja *kuulajaskonna* kõrval võib näha ka liitsõnasarnast rinnastust:

- (11) Ansambel loodab, et „Silmad vees“ leiab samuti oma **vaataja- või kuulajaskonna**. (G)

Teiseks, koordinaatsiooni semantika ja süntaks ei ole kaugeltki selged. Eesti keeles on olemas ka nn rühmafleksioon või siirdatud afiksatsioon (*ema ja isata, koore ja suhkruga, lume või vihmata, jõe või järveni*). Selline korduva käändelõpu väljajätt rinnastatud ühenditest viitab kontinuumile teatud käändelõppude ja postpositsioonide vahel (vrd *metsa ja mere taga, lume või vihma käes*), aga selline rinnastusvõimalus ei laiene tuletistele, välja arvatud *kond*-liitelised sõnad. On siiski üks mõeldav arengusuund. Sõnamoodustuses on väga tugev roll analoogial ja sõnamallidel. On näiteks märgata, et omadussõnaliide *-tu* on hakanud käituma mõnes mõttes analoogiliselt ilmaütleva käände lõpuga *-ta*. Nii on *-tu* ainus liide, mis käändelõpu analoogial võimaldab vastandada ainsuslikku ja mitmuslikku tüve ja võib morfoloogiliselt liituda *de*-mitmuse tunnusele: internetitekstides leiduvad *kätetu, lastetu, sõpradetu, juurtetu, soovidetu, asjadetu*. Kuna ilmaütleva käände lõpu võib rinnastatud fraasis kordamata jätta, siis pole võimatu, et see laieneb kunagi ka *tu*-tuletistele. Igatahes võib arvata, et kui, siis *ema ja isatu laps, kassi ja koeratu pere* jts tulevad kasutusele enne kui *ruudu või jooneline vihik, naise või*

mehelik veetlus jms. Seni pole õnnestunud selliseid kasutusnäiteid siiski leida.³ Veel on üks asjaolu, mis võib mõjutada sõnaosade väljajätu. Ei ole selge, kas ja kuivõrd sõltub koordinaatsoonivõimalus konjunktsioonist ja kontekstist: enamik kasutusnäiteid on ühesilbilise (*ja, või*) konjunktsiooniga, aga kas oleks võimalik ka *?mees-, aga hoopis harvem naiskonnad, ?vaatajas-, järelikul ka kuulajaskond; ?Tartu pani välja ainult mees-, aga Tallinn ka naiskonnad.*

3.2. Liitsõnatuletus

Teine süntaksiga põimuv tuletusmall on selline, kus sufiks liitub fraasile. Liitsõnaks võivad eesti keeles produktiivselt liituda mitmesuguse struktuuriga noomenifraasid, aga üsna suures ulatuses alluvad nad ka tuletusele, nii et süntaktiline seos ilmneb tuletustüves ja tuletusliide käitub fraasipõhjana. Nähtus nimega liitsõnatuletus, kus süntaktilisest fraasist moodustub liite abil uus lekseem, mis on siis struktuuri järgi samaaegselt nii liitsõna kui ka tuletis, on eesti keeles produktiivne kahes tuletuspiirkonnas. Liitsõnatuletust esineb regulaarselt adjektiivituletuses ja deverbaalses noomenituletuses. Liitsõnatuletiste ja liitsõnade piir on kontiinumilaadne. Kui tuletis on kasutatav ka laiendita, võib sõna sisestruktuuri analüüsida kaheti: liitsõnana või fraasist moodustatud tuletisena: *pesa+ehitaja* või *pesa ehitama* > *pesaehita-ja*.

Kindlad liitsõnatuletised on sellised, mille fraasipõhjast moodustatud tuletis iseseisva lekseemina, s.t laiendita ei esine: *kahekorruseline, metsatagune, kuupaiste, pahakspanu, tähelepanelik* (vrd **korruseline, *tagune, *paiste, *panu, *panelik*). Liitsõnatuletised sarnanevad oma süntaktiliste omaduste poolest liitsõnadega. Neist moodustatud rindfraasides võib ära jätta korduva tüveosa (*maa- ja meretagune, kahe- või kolmetoaline*), samuti on liitsõnatuletus, nagu üldse liitsõnamoodustus osati mõjutatud kehtivatest ortograafiaareglitest, mis määravad sõnade kokku- ja lahkukirjutamist, vrd *kahekorruseline* ja *kolmekümne kahe korruseline, metsatagune* ja *paksu metsatagune, kuupaiste* ja *täiskuu paiste*.

Liitsõnatuletus eesti keeles ei sõltu niivõrd kindlast sufiksist, vaid sõnamoodustuse ulatuse määrab tuletuse aluseks oleva fraasi struktuur, mida võib substantiveerida või adjektiveerida erinevate liidetega. Deverbaalne

³ Korpustes ei leidu või ei ole võimalik otsida kõiki juhummoodustisi või harva kasutatavaid keelendeid, mistõttu mingi moodustustüübi ebaproductiivsust (neologismide puudumist) on raskem osutada kui produktiivsust.

liitsõnatuletus põhineb verbi argumendistruktuuril ja selle inkorporeerimist sõnatuletusse vaatlen artikli neljandas osas. Siin kirjeldan lühidalt adjektiivide moodustuse aluseks olevaid fraasitüüpe.

Fraasil põhinevaid adjektiive moodustatakse kõigi produktiivsete adjektiiviliidetega. *ne*-liiteliste adjektiivide moodustus on produktiivne adpositsioonifraasidest (*stardieelne, sünnipuhune, õhinapõhine, suukaudne, riigiülene*), võrdlusstruktuuriga adjektiivifraasidest (*päevapikkune, puukõrgune, jõelaiune, terasetugevune*), adjektiivlaiendiga substantiivifraasidest (*mahedahäälnne, ausameelne, õigeaegne, hallisilmne*) või kvantorfraasidest (*nelinurkne, kolmekordne, mitmekülgne*). *line*-liiteliste adjektiivide moodustus on avatud adjektiivlaiendiga substantiivifraasi ja kvantorfraasi alusel (*nõrganärviline, madalalaubaline, neljakõiteline, paljurahvuseline*). Adpositsioonifraasist harilikult *line*-tuletisi ei moodustata, v.a prepositsiooniga *üle* (*üleriigiline, üleeuroopaline*) ja kinnistüvega *ala* (vrd *alla*): *alamõõduline, üle- ja alakaalulised*). Substantiivifraasist ja kvantorfraasist moodustatakse adjektiive ka *lik*-liitega (*laiaulatuslik, täisväertuslik, heasüdamlik, paljutähenduslik, kolmevaatuslik*), samuti võib *lik*-tuletuse aluseks olla verbifraas (*külmakartlik, meeleheitlik, kohusetäitlik, ettenägelik, vastutulelik*) või mitmeosaline nimi (*juhanliivilik, jürgenroostelik*). Verbifraasist saab tuletisi *matu*-liitega (*ennekuulmatu, jumalakartmatu*). Olen leidnud ilukirjandusest ühe liitsõnatuletise ka *jas*-liitega:

- (12) Avastate, et teie käed on täis kilekotikesi andaluusia **roisulõhnjate** oliividega. (IK)

3.3. Fraas liitsõna osana

Leksikaalse terviklikkuse põimumist süntaksiga võib leida ka siis, kui seotud fraas saab liitsõna osaks (*hullulehmatõbi, soolaleivapidu, hallipassimees, kaheinimesevoodi, neljakuningapäev, kolmevärvitrukki*), aga erinevalt liitsõnatuletusest ei ole selline liitsõnamoodustus regulaarne. Et fraas võiks saada liitsõna osaks, peab see olema mingil viisil mõistena fikseerunud või leksikaliseerunud (mingis ebamäärases intuiitiivses mõttes). Kuigi esmapilgul on sellistes liitsõnades nagu *kaheinimesevoodi, kuumaveekraan* jts raske näha laiendfraasi mingi eristuva mõistena, on siiski ilmne, et igasugused substantiivi- või kvantorfraasid liitsõna osaks ei saa, vrd *suure linna elanik, ausa mehe maine, kuue tänava ristmik, kümne hektari talu*.

Huvitava rühma moodustavad tekstisidused *ad hoc* liitsõnad, mille laiend-
osaks võib olla suvalise struktuuriga süntaktiline fraas: *vali-mind-naeratus*,
mitte-minu-tagaõue-hoiak, *keelan-käsin-stiil*:

- (13) Tõeline **kord-saja-aasta-kestel-üleujutus** tekitas Shanghais tõsiseid kahjus-
tusi. (AK)
- (14) Massilist **minu-laps-sinu-korterisse-petuskeemi** seoses koolivalikuga pole
tähelestatud, kirjutas Kiisler. (AK)

Mõni selline ühend võib ka leksikaliseeruda, nagu tõlkelaenuline *äraunusta-
mind-lill*. On mõeldav, et sellised fraasid, kui nad on piisava leksikaalse seo-
tusega ja viimane koostisosa on tuletustüvele sobiva fonoloogilise kujuga,
võiksid alluda ka tuletusele, näiteks ?*mitteminutagaõuelik hoiak* või ?*Mitte-
minutagaõuelised nõudsid otsuse ülevaatamist*. Korpustest pole selliseid tule-
tisi õnnestunud leida, aga tundub, et emakeelekõneleja keelevaistuga need
otseses vastuolus ei oleks.

4. Argumendistruktuuri realiseerimine

4.1. Predikaatnominalisatsioonid

Kolmandaks vaatlen argumendistruktuuri realiseerimist tuletuses. Chomsky
(1970) nominalisatsioonikäsitlusest on tuttav predikaatnominalisatsioonide
(teonimede) käsitlus süntaktilise afiksatsioonina (vt ka EKG 1993: 269–270).
Teonimed on sõnad, mis on tuletatud verbist, aga millel on noomenite morfo-
loogilisi ja süntaktilisi tunnuseid. Lingvistiliselt on deverbaalnoomenitega
seotud kaks põhimõtteliselt erinevat aspekti. Ühelt poolt on deverbaalid kao-
tanud osa verbi morfosüntaktilistest omadustest, teiselt poolt on nad juurde
saanud teatud noomeniomadusi. Üks säilinud verbitunnuseid on verbi seman-
tika, nimelt argumendistruktuur või valents. Deverbaalnoomen seob endaga
regulaarselt laiendeid, mis vastavad alusverbi argumentidele. Kõige rohkem
on räägitud alusverbi subjekti ja objektina esinevate argumentide edasi-
andmisest noomeni laiendina, kusjuures need laiendid on morfosüntaktiliselt
saanud noomenilaiendi vormi:

- (15) jahimehed kütivad põtru
põtrade kütmine (jahimeeste poolt)
jahimeeste põdrakütmine
jahimeeste kütmine

Põhimõtteliselt võib genitiivtäiend eesti keeles väljendada nii tegijat kui ka tegevusobjekti, aga mitte mõlemaid samas fraasis (**jahimeeste põtrade kütmine*), välja arvatud juhul, kui objektiline genitiiv on liitunud deverbaaliga liitsõnaks (*jahimeeste põdrakütmine, kokkade toiduvalmistamine*). Intransitiivsete verbide nominaliseerimisel on genitiivtäiend alati subjektiline (*poiste kaklemine, üliõpilaste kogunemine, õpetaja suhtumine*), transitiivsete verbide tuletiste laiendina aga harilikult objektiline (*maja ehitamine, maksude kogumine, naabri tervitamine*).

Kui objektlaiendit ei ole, on sobiva konteksti korral ka transitiivsete verbidega võimalik seostada subjektilist genitiivtäiendit:

- (16) **Faktide teadmisest** üksi jääb väheks. (AK)
- (17) Et euro-eurooplased pole harjunud hundiga külg külje kõrval elama, toitub **nende teadmine** selle kiskja kohta rahvakeelest. (AK)
- (18) Sissetuleku suurus **horoskoobi uskumist** ei mõjuta. (AK)
- (19) **Minu uskumist** pidi on jõulud rahu ja kodu aeg. (AK)

Üldine nominalisatsiooni morfoloogiline tunnus on *mine*-liide, selle kõrval võib osast verbidest tuletada noomeneid ka teiste liidetega. Teiste liidetega moodustatud protsessituletiste olemasolu (*tulek, häving, kirjeldus, tõrje*) ei takista *mine*-nominalisatsiooni ja nii subjekt- kui objektgenitiiv võib laiendada ka teiste liidetega tuletatud protsessituletisi (*riigi häving, kaaslaste tulek, olukorra kirjeldus, keemikute sääsetõrje*).

- (20) Mõeldud on see **kahjurite tõrjeks** avamaal ja katmikalal. (AK)
- (21) Tugeva välisvindiga värava poole lennanud palli imes sisse Roberto, **kelle tõrje** ebaõnnestus täielikult. (G)

Alusverbi muud reksioonilised laiendid säilitavad ka noomenilaienditena oma vormi: *hommikust õhtuni täie jõuga töötamine, ministeeriumist ülikoolile vajalike vahendite tellimine*. Uurimist väärrib adverb ja adjektiivivahekord. Harilikult saab verbi laiendav adverb nominalisatsioonis noomenilaiendile iseloomuliku adjektiivivormi: *Poiss jooksis kiiresti* > *poisi kiire jooks* (**kiiresti jooks*).

Tundub, et *mine*-tuletise laiendina pole võimatu ka adverb, eriti järeltäiendina:

- (22) Ministeerium **reageeris kiiresti ja sõbralikult**.
- (23) Ministeeriumi **kiire ja sõbralik reageerimine** üllatas meid.

- (24) ?Ministeeriumi **kiiresti ja sõbralikult reageerimine** üllatas meid.
(25) Meid üllatas ministeeriumi **reageerimine nii kiiresti ja sõbralikult**.

4.2. Argumentnominalisatsioonid

Teist tüüpi nominalisatsioonidest on produktiivne *ja-* ja *nu-*liiteliste tegijanimede moodustamine, mille referendiks on alusverbi subjektargument (*korraldaja, ehitaja, ärganu, lugenu*). Ka objektargument on süntaktiliselt aktiivne ning võtab *ja-*tuletise laiendina genitiivtäiendi vormi (*ürituse korraldaja, tänavate ehitaja*), *nu-*tuletise laiendina aga säilitab objekti vormi (*matemaatikat õppinu, luuletuse kirjutanu*). Osa tuletisi seostub ka muude verbilaienditega: *rongiga saabuja, kahel käel mängija, kevadel kooli lõpetanu, armees teeninu*.

Erinevalt predikaatnominalisatsioonist on verbisüntaksi võimalused argumentnominalisatsioonis piiratumad, vrd

- (26a) Ürituse **korraldamine** Tallinnas sajale osavõtjale kahe nädala pärast.
(26b) *Ürituse **korraldaja** Tallinnas sajale osavõtjale kahe nädala pärast.

Teised argumentnominalisatsiooni sufiksids ei luba harilikult verbi objekti või muude laiendite väljendamist (vrd *lugema õppija*, aga **lugema õppur*), kuid mingis ulatuses on seegi võimalik (*maja omanik, saali valvur*).

Transitiivsetest verbidest saab moodustada ka tuletisi, mille referendiks on verbi objektargument: *oodatu, armastatu, korraldatu*. Selliste tuletistega on võimalik seostada nii lähtelause subjekti kui ka muid verbilaiendeid: *minu tehtu, kemikaalidega töödeldu, möödujate poolt kunstliku hingamisega ellu äratatu, eile ühiselt alustatu*.

4.3. Sünteetilised liitsõnad ja noomeni inkorporeerimine

Eesti keeles ei ole fraasi ja liitsõna piir kuigi range. Nii võivad ka deverbaal ja selle laiend liituda sünteetiliseks liitnimisõnaks, mille põhiosa on substantiiv, laiendosa näib aga süntaktiliselt sõltuvat verbist, tähistades selle subjekti (27a), objekti (27b) või muud sõltuvat laiendit (27c). See inkorporeeritud laiendite võimalus on süntaktilise sõnamoodustuse klassikaline juhtum. Selline laiend on eriti tavaline protsessi väljendavates liitsõnades:

- (27a) lumesadu, tuuletõmbus, lapsenutt, palgatõus, päikeseloojang, kuupaiste;

- (27b) kalapüük, rahapesu, viljalõikus, piletimüük, enesekaitse, toiduvalmistamine;
- (27c) ellusuhtumine, ämbrisseastumine, paigaltnihkumine, maalesõit, peastarvutus.

Kuigi nii subjekt- kui ka objektgenitiiv võib liituda oma põhjaga liitsõnaks, on siin üks piirang: subjektgenitiiv harilikult *mine*-tuletisega liitsõna ei moodusta (*lapse nutmine, palga tõusmine, päikese loojumine*), objektgenitiiv võib aga moodustada liitsõna nii *mine*-tuletisega kui ka muude protsessituletistega.

Deverbaalne liitsõnamoodustus võib hõlmata ka tegijanimesid ning passiivkonstruktsioone: *toiduvalmistaja, majaostja, töölesõitja, söekaevur, keelehooldur, vettesünnitanu, elluäratatu, käsitsitehtu*. Deverbaalsed adjektiivid võivad laiendosana inkorporeerida alusverbi objekti, mis liitadjektiivi laiendosana on genitiivikujuline: *hinnatundlik, energiasäästlik, asjatundmatu, jumalakartmatu*.

Selline inkorporeeritud verbilaienditega liitsõnamoodustus on produktiivne eesti noomenimoodustuses, aga laieneb mingil määral ka liitverbidetele: *taaskäivitama, kiirparandama, ravikindlustama, tiivaripsutama*. Genitiivne või lühitüveline laiendosa viitab selgelt, et selline verb on edasimoodustus liitnoomenist (vrd *taaskäivitamine, kiirparandus, ravikindlustus, tiivaripsutamine*), ilma nimisõnalise vaheastmeta verb otse oma laiendeid sõnastruktuuri ei inkorporeeri (**ma majaostan, *ma kojulähen*).⁴ Küll aga võib verbi partitiivvorm analoogiliselt deverbaalsete tuletistega inkorporeerida verbilaiendi ja kategoriseeruda liitadjektiiviks (*hästikasvatatud laps, teedrajav saavutus*).

5. Kokkuvõte

Süntaksil on oluline roll sõnamoodustuse uurimisel. On kaks teoreetilist võimalust tõlgendada artiklis kirjeldatud konstruktsioone. Üks on leksikaalne, teine radikaalselt süntaktiline seletus. Leksikaalse seletuse järgi on tuletis moodustatud morfoloogiliselt, aga ta võib „pärida“ alussõna teatud süntaktilisi omadusi, nagu argumentstruktuuri realiseerimine. Radikaalse süntaktilise lähenemise järgi leiab sõnamoodustus aset süntaksis ja tuletusliited on nagu sõnadki süntaktilise tasandi lähteüksused. Mõned teoreetilised süntaksimudelid on üles

⁴ Eesti liitverbide pöördmoodustuse kohta liitsubstantiivist vt Vare 2003 ja Kasik 2013: 234–241.

ehitatud nii, et hõlmavad suure osa või kogu sõnamoodustuse kui süntaksi erijuhtu. Teised sõnasüntaktilise lähenemise järgijad näevad sõnades moodustusstruktuuri, mis mingis ulatuses sarnaneb fraasistruktuuriga. Teiste sõnadega: mõned süntaktilist sõnamoodustust pooldavad teoreetikud otsivad kogu sõnamoodustuse kirjeldusele sobivat süntaktilist lähenemist, teised näivad arvavat, et süntaksiga seostuvad vaid mõned sõnamoodustuse aspektid. Kõige „süntaktilisemad“ konstruktsioonid on nominalisatsioonid ja sünteetilised liitsõnad, eesti keeles on produktiivne ka fraasil põhinev liitsõnatuletus. Täies ulatuses süntaktilise sõnamoodustuse teooriale leidub väga vähe toetavaid argumente. Siiski on selge, et on olulisi aspekte, milles süntaks põimub sõnamoodustusega, ükskõik missugust teoreetilist lähenemist ka silmas ei peetaks. Olulisimatena neist nähtustest on siin eesti keele baasil kirjeldatud sõnaosade rinnastust, fraasil põhinevat sõnamoodustust ja verbi argumendistruktuuride realiseerimist deverbaalses noomenimoodustuses.

Kirjandus

- Ackerman, Farrell, Philip LeSourd 1997.** Toward a Lexical Interpretation of Phrasal Predicates. – Alex Alsina, Joan Bresnan, Peter Sells (eds.). *Complex Predicates*. Stanford University: Center for the Study of Language and Information, 67–106.
- Anderson, Stephen 1992.** *A-morphous Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloomfield, Leonard 1933.** *Language*. New York: Holt.
- Bresnan, Joan 2001.** *Lexical-Functional Syntax*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Chomsky, Noam 1970.** Remarks on Nominalizations. – Roderick A. Jacobs, Peter S. Rosenbaum (eds.). *Reading in English Transformational Grammar*. Waltham, Massachusetts: Ginn & Co, 184–221.
- Di Sciullo, Anna-Maria, Edwin Williams 1987.** *On the Definition of Word*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- EKG = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993.** *Eesti keele grammatika II. Süntaks*. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Hale, Kenneth, Jay Keyser 1993.** On Argument Structure and the Lexical Expression of Syntactic Relations. – Ken Hale, Jay Keyser (eds.). *The View from Building 20: Essays in Linguistics in Honor of Sylvain Bromberger*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 53–110.
- Harris, Zellig 1951.** *Structural Linguistics*. Chicago: University of Chicago Press.

- Jackendoff, Ray 2002.** English Particle Constructions, the Lexicon and the Autonomy of Syntax. – Nicole Dehé, Ray Jackendoff, Andrew McIntyre, Silke Urban (eds.). Verb Particle Explorations. Berlin: Mouton de Gruyter, 67–94.
- Kasik, Reet 1975.** Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles. – Keele modelleerimise probleeme 5. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 363. Tartu, 3–162.
- Kasik, Reet 2010.** Eesti keele sõnatuletus. Kolmas, parandatud trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kasik, Reet 2013.** Komplekssete sõnade struktuur. Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 3.
- Kayne, Richard 1994.** The Antisymmetry of Syntax. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Kerge, Krista 1996.** The Estonian Agent Nouns: Grammar versus Lexicon. – Sprachtypologie und Universalienforschung (STUF) 49/3. Berlin, 286–294.
- Kerge, Krista 1998.** Vormimoodustus, sõnamoodustus, leksikon. Oleviku kesksõna võrdluse all. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Kerge, Krista 2001.** Action Nouns on *-mine* in Estonian Grammar and Lexicon. – Jussi Niemi, Janne Heikkinen (eds.). Nordic and Baltic Morphology: Papers from a NorFA Course, Tartu, June 2000. Studies in Languages 36. Joensuu: University of Joensuu, 34–45.
- Lieber, Rochelle 1983.** Argument Linking and Compounds in English. – Linguistic Inquiry 14, 251–286.
- Lieber, Rochelle 1992.** Deconstructing Morphology. Chicago: University of Chicago Press.
- Pollard, Carl, Ivan Sag 1994.** Head-driven Phrase Structure Grammar. Chicago: Chicago University Press.
- Selkirk, Elizabeth 1982.** The Syntax of Words. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Spencer, Andrew 2005.** Word-formation and Syntax. – Pavol Štekauer, Rochelle Lieber (eds.). Handbook of Word-formation. Dordrecht: Springer, 73–97.
- Toman, Jindrich 1983.** Wortsyntax. Eine Diskussion ausgewählter Probleme deutscher Wortbildung. Tübingen: Niemeier Verlag.
- Vare, Silvi 1993.** Tuletusliitest uue nurga alt. – Keel ja Kirjandus 8, 530–536.
- Vare, Silvi 2003.** Back-formation of Verbs in Estonian. – Helle Metslang, Mart Rannut (eds.). Languages in Development. München: Lincom Europa, 123–132.
- Vare, Silvi 2008.** Potentsiaalsetest sõnadest leksika ja grammatika vaatenurgast. – Keel ja Kirjandus 7, 531–551.

Sõnatuletus leksika ja grammatika vahel: *nd-* ja *ndus-*liitelised verbaalnoomenid

Ilmunud: Sõnatuletus leksika ja grammatika vahel: *nd-* ja *ndus-*liitelised verbaalnoomenid. – Emakeele Seltsi aastaraamat 56. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2011, 63–90.

1. Sõnamoodustusreeglid ja nende rakendatavus

Sõnatuletus kuulub ühtaegu nii keele leksikasse kui ka grammatikasse. Ühelt poolt on tegemist sõnarikastusvahendiga, protsessi tulemuseks on uus sõna oma leksikaalse tähenduse ja grammatilise paradigmaga. Teiselt poolt on protsess ise morfoloogiline: keele süsteemis olemasolevaid leksikaalseid ja tuletusmorfeeme kindlate reeglite järgi kombineerides moodustatakse uus keelesüsteemi element. Seetõttu on tuletised olnud nii leksikoloogide kui ka keele struktuuriga tegelevate lingvistide uurimisobjektiks. Mida kujutavad endast produktiivsed sõnamoodustusreeglid (SM-reeglid), selle üle on eriala-kirjanduses arutletud nüüd juba pool sajandit.¹ Generativismieelses lingvistikas vaadeldi sõnatuletust pelgalt morfoloogilise protsessina. Henk Schultinki (1961) järgi tähendab produktiivne SM-reegel võimalust tuntud sõnade baasil formuleerida mingi afiksiga lõpmatu hulk uusi vorme, s.t alussõnade klass on põhimõtteliselt avatud. Karl Zimmer (1964) juhib tähelepanu sellele, et SM-reegli produktiivsus pole üksnes vorminähtus, vaid on seotud semantiliste ja pragmaatiliste piirangutega, mis võivad morfoloogiliselt võimalikku sõnamoodustust kitsendada. Pavol Štekauer (2000) lähtub seisukohast, et põhimõtteliselt on kõik SM-reeglid produktiivsed, lihtsalt nende rakendatavus erineb ajaloopärit. Diakroonilise produktiivsuse uurijad on näidanud, et SM-reegli produktiivsus võib aja jooksul muutuda.

¹ Mõne autori meelest on liitsõnamoodustus nii produktiivne, et seda tuleks kirjeldada pigem süntaksi kui sõnamoodustuse all, teiste jaoks on liitsõnamoodustus ühenduslüli süntaksi ja sõnamoodustuse vahel, kolmandate jaoks on see puhtalt sõnamoodustus ja võrreldav sufiksilise sõnamoodustusega (vt Bauer 1998 ja seal viidatud kirjandus liitsõnamoodustuse staatuse kohta). Eesti grammatikakirjanduses ei ole liitsõnamoodustuse teooriaga märkimisväärselt tegeldud, aga kui pidada liitsõnamoodustust sõnamoodustuse osaks, siis kehtib järgnevas arutelus SM-reeglite produktiivsuse kohta öeldu põhimõtteliselt ka liitsõnamoodustuse kohta.

Generatiivne grammatika tõi morfoloogilise analüüsi kõrvale süntaktilise vaatepunkti grammatikale. Mark Aronoff (1976: 17–19) rõhutab, et SM-reeglid uute sõnade moodustamiseks sarnanevad põhimõtteliselt süntaktiliste reeglitega lausete moodustamiseks. Nii nagu süntaksit kirjeldades ei ole võimalik loetleda kõiki võimalikke lauseid, nii ei ole ka sõnatuletust kirjeldades võimalik loetleda kõiki võimalikke tuletisi. Ja teiselt poolt vaadates – nagu on olemas süntaktilises mõttes võimatuid lauseid (*Kuidas käsi käib?*), nii on olemas ka SM-reeglite aspektist võimatuid tuletisi (*olme, kirikla, kahtlema, kasuema*). Need on leksikaalselt aktsepteeritavad vormid, aga tänapäeva keele SM-reeglid sellise struktuuriga tuletisi moodustada ei võimalda. Aronoff mõistab produktiivsuse all suhet võimalike tuletiste ja tegelikult olemasolevate tuletiste vahel.

Võimalike ja tegelike tuletiste vahekord on pakkunud huvi paljudele derivatsiooniuurijatele. Enamik uurijaid on ühel meelel, et tuletusliite või -malli produktiivsus ei ole sama mis sagedus. Produktiivseid SM-reegleid seostatakse keelepädevusega, loomevõimega (keelekasutaja on võimeline moodustama reeglipärase neologismi, mis täidab leksikaalse lünga), eristades sellest kasutusteguri, mida mõõdetakse olemasolevate keelendite hulgaga (Kastovsky 1986). Produktiivsete ja aktiivsete mallide kõrval on väheaktiivseid malle, mis aeg-ajalt siiski toodavad uusi sõnu, ja on malle, mis sõnaraamatutes on rikkalikult esindatud, aga mida uute sõnade moodustamiseks aktiivselt ei kasutata. Laurie Bauer (2001) osutab, et ka uute tuletiste moodustamine ei pruugi alati viidata reegli produktiivsusele. Loomevõime võib tähendada keelereeglite intuiitiivset rakendamist (see kuulub keelepädevusse), aga loomevõimet võib tõlgendada ka kui teadlikku neologismide konstrueerimist (see kuulub keelekasutusse). Bauer arutleb ka selle üle, kuidas analüüsija võib eristada teadlikult ja intuiitiivselt moodustatud. Ta seostab leksikaalse (tahtliku) sõnamoodustuse piiratud kasutusvaldkondadega, nagu näiteks sõnad, mis esinevad üksnes luulekeeles, kõrgstiilis, mängulises stiilis, ajalehtede pealkirjades, individuaalkasutuses või oskuskeeles. (Bauer 2001: 57–58)

Üks teoreetilise tasandi sõlmküsimus on seega olnud, kui suures osas kuulub sõnamoodustus keelepädevusse ja kui suures osas keelekasutusse (või kui palju sellest kuulub grammatikasse ja kui palju leksikasse). Teine sõlmprobleem puudutab produktiivsuspääringuid, s.t tuletusreegli võimalikku kasutusala. Tuletusmorfoloogias tegeldakse peamiselt morfoloogiliste ja fonoloogiliste piirangute reeglustamisega, aga kas ja kuivõrd kitsendavad SM-reegli

produktiivsust semantilised piirangud? Pragmaatilisest vaatepunktist lähtudes võib küsida, kuidas kasutaja valib igal kasutusjuhul alternatiivsete võimaluste vahel, ja miks mingid SM-reeglid saavad prioriteetseks just ühel ja mitte teisel ajal. Milline on lingvistiliste ja mittelingvistiliste (sotsiaalsete) tegurite vahekord tegelikus sõnamoodustuses? Need küsimused on sõnamoodustuskirjanduses tõusnud tähelepanu alla alles viimastel aastatel ja rahuldavaid vastuseid neile (veel) ei ole. (Bauer 2005)

2. Tuletiste semantika

Tuletusmalli produktiivsus on seotud semantilise läbipaistvusega. Tuletustähenduse kujundab tuletusaluse leksikaalsele tähendusele lisanduv tuletusliite tähendus. Erinevalt tüvimorfeemist on tuletusliitel üldisem, kategoriaalne tähendus, kuid see ei ole grammatiline nagu muutmorfeemi puhul, vaid semantiline (märgib isikut, kohta, tegijat, vahendit jne). Lähtuvalt artikli teemast võtan lähema vaatluse alla verbide ja verbaalnoomenite võimalikud tähendusvahekorrad.

Alates Noam Chomsky (1970) nominalisatsiooniartiklist on morfoloogilisele aspektile verbaalnoomenite kirjeldamises lisandunud süntaktiline vaatepunkt, kus tähelepanu all on peamiselt verbi valentsi ja rektsioonilaidendite edasiandmise võimalused ja piirangud nominaalkonstruksioonis. Charles Fillmore'i (1968) süvakäänetest alguse saanud argumentstruktuuril põhinev lausesemantika on verbaalnoomenite kirjeldust rahvusvahelises plaanis vähem mõjutanud, põhjuseks arvatavasti inglise keele derivatsiooni piiratud võimalused, seevastu on see mudel osutunud otstarbekaks eesti tuletussüsteemi võimaluste kirjeldamisel (Kasik 1975, 2010).

Verbide ja nendega samatüveliste noomenite tähendusvahekorda eesti tuletussüsteemis saab kirjeldada süntaktilis-semantiliste seoste kaudu: noomenimoodustuse võimalused määrab predikaadi ja tema võimalike argumentide semantiline vahekord. Näiteks *kirjutama*-verbi võimalikud argumentid on tegija, tegevusvahend ja tegevuse tulemus ning nagu protsessi ennast (*kirjutamine*), saab ka kõiki neid argumentisuhteid väljendada tuletusalusest verbist moodustatud noomenitega: *Kirjutaja kirjutab kirjutiga kirjutise*. Argumentivõimaluse puudumine välistab tuletise moodustamise: *jooksma*-verbist saab moodustada tegijat väljendavaid tuletisi (*jooksja*, *jooksik*, *jooksnu*), aga ei saa moodustada näiteks tegevuse tulemust või vahendit väljendavat

tuletist, sest *jooksma*-verbil ei ole selliseid semantilisi argumente. Eelöeldu põhjal saab järeldada, et tuletusaluse verbi argumendistruktuur on üheks ilmsiks semantiliseks piiranguks verbaalnoomeneid moodustava SM-reegli produktiivsusele.²

Tuletusvõimaluste ja tuletusaluse verbi argumendistruktuuri seos ei tähenda, et tuletusliited ise väljendaksid teatud argumendirolle. Esiteks, konkreetne tuletusliide võib, aga ei pruugi olla seotud kindla funktsiooniga. Eesti liidete polüseemia võimaldab kasutada üht ja sama sufiksit erinevate argumendirollide tähistamiseks. Teiseks, tuletussüsteemi võimalused ei kattu süntaksi võimalustega: kõiki semantilisi vahekordi, mida saab väljendada süntaktiliselt (verbilaienditega), ei saa väljendada derivatiivselt. Kõige regulaarsemalt väljendatakse eesti tuletussüsteemis tegijat ja transitiivsete alusverbide puhul tegevusalist. Produktiivne tegija väljendamise võimalus on *ja*-tegijanimi, produktiivne tegevusobjekti väljendamise võimalus on *tav*-partitiip (mis eesti grammatikakirjanduses klassifitseeritakse verbivormide, mitte tuletiste kategooriasse). Muid tähendusvahekordi väljendatakse eesti sõnamoodustusgrammatikas ebaregulaarsemalt. Näiteks ei võimalda eesti tuletussüsteem väljendada tegevuse lähte- ja sihtpunkti või põhjust. Tuletisega saab küll põhimõtteliselt märkida tegevuse kohta (*ujula, magala*), kuid mitte tegevuse aega.³ Tavalisemad on tegevuse tulemust ja vahendit, harvem ka tegevusalist tähistavad tuletised. Piiranguid seab tuletusaluse morfofonoloogiline struktuur. Näiteks *kirjutama*-verbist ei saa tuletada kirjutamise kohta väljendavat tuletist (**kirjutla*), sest SM-reegli järgi liitub kohasufiks *-la* ühesilbilisele konsonanttüvele või kahesilbilisele vokaaltüvele. Tuletussüsteem ei ole niisama regulaarne kui sõnamuutmissüsteem, kõik semantiliselt võimalikud tuletised ei ole eesti leksikas kasutusel, aga nad moodustavad uute võimalike neologismide potentsiaali.

² Sõnatuletuse süntaktilise analüüsi teooriate ja meetodite kokkuvõtlik ülevaade (Spencer 2005) nimetab vaid üht sellesuunalist artiklit: inglise keele *er*-sufiksit analüüsides on Beth Levin ja Malka Rappaport (1988) pööranud tähelepanu argumendistruktuurist tingitud piirangutele. Nad osutavad, et tegijanimisid saab moodustada üksnes verbidest, millega seostub agendiargument ja et *er*-tuletis võib tähistada ka instrumenti, aga ainult juhul, kui alusverbiga seostub vahendiargument. Argumendirollide nimetusi kasutab (piirangutele viitamata) inglise deverbaalnoomenite tähendusi klassifitseerides ka Rochelle Lieber (2004: 17).

³ On küll aega väljendavad tuletised *olevik, minevik, tulevik, kaduvik*, aga need on üksiksõnadena teadlikult moodustatud neologismid, mis ei ole kaasa toonud asjaomase tuletusmalli produktiivsust.

Semantilise läbipaistvuse puudumine on enamasti märk tuletise leksikaliseerumisest. Sellest näib järelduvat, et igasugune produktiivne sõnamoodustus on semantiliselt läbipaistva struktuuriga. Tegelikuses on tuletise morfoloogilise ja semantilise struktuuri seos palju komplitseeritum. Enamik morfoloogiliselt mitteproduktiivsest tuletusest on samuti semantiliselt koherentne (nt *haigla* on semantiliselt täiesti läbipaistev, kuigi produktiivne SM-reegel ei võimalda moodustada *la*-tuletisi adjektiividest). Ka morfoloogiliselt produktiivse tuletusega ei kaasne alati semantiline sidusus. Tuletise struktuuri läbipaistvusest ei piisa selgitamiseks, et *laskur* tähistab isikut, kes laseb, *lõikur* aga vahendit, millega midagi lõigatakse (vt ka Bauer 2005: 329). Eesti tuletussüsteemile on iseloomulik, et võimalikku tuletustähendust saab väljendada paljude sufiksiga ja enamikku sufikseid saab kasutada mitme tähenduse märkimiseks. Leksikaalsel tasandil (sõnaraamatumaterjali põhjal) on võimalikke seoseid tuletise moodustusmalli ja tuletustähenduse vahel eesti tuletussüsteemis üsna ammendavalt kirjeldatud (sufiksitest lähtudes Vare 1981, 1984, tähendusest lähtudes Kasik 2010).

3. Leksikaliseerumine

Tuletustähenduse selgitamisest ei piisa alati tuletise aktuaalse leksikaalse tähenduse kirjeldamiseks. On liiteid, millel on tuletussüsteemis üsna kindel roll: näiteks verbile liituv *-ja* väljendab enamasti üldist tegevuse sooritajat, aga osa *ja*-tuletisi tähistab elukutset (*koristaja*, *müüja*) või tegevusvahendit (*kruvikeeraja*, *tolmuimeja*). Ka *mine*-teonimede hulgast võib leida spetsialiseerunud tähendusega tuletisi (*valimised*, *nõupidamine*). Samuti on üksikuid liiteid, mis ei moodustagi kindla tuletustähendusega sõnu, vaid tähistavad kategooriat üksnes väga üldiselt kui midagi tüvimorfeemiga semantiliselt seotut (vrd *ik*-tuletised *õpik*, *aurik*, *põlvik*, *häälik*, *nd*-tuletised *malend*, *sajand*, *muistend*, *isend*, *olend*). Seetõttu on tuletiste semantika tõlgendamine põhjustanud eesti tuletusuurijate seas eriarvamusi: kuivõrd on tuletiste tähendus leksikaalne, kuivõrd aga seotud moodustusmalliga. Silvi Vare käsitab liidet tähendust eristava, kuid mitte tähendust kandva struktuurilemendina ja peab tuletise tähenduse arbitraarsust eesti sõnamoodustuse oluliseks tunnuseks (vt nt Vare 1993). Sõnamoodustuse kui sõnariikastusakti loovust ja kuulumatust grammatikasse on rõhutanud ka Krista Kerge (1996, 1998, 2001). Ise olen keskendunud peamiselt tuletustähenduse

dustele: tuletusmalli ja tuletise tähenduse võimalike seoste analüüsimisele (Kasik 2010).

Tegelikult on vastuolu näiline ja tuleneb uurijapilgu keskendamisest sõnamoodustuse eri aspektidele. Leksikaliseerumine on igasuguse sõnamoodustuse loomulik ja paratamatu kaasnähe ja oluline uurimisobjekt. Tuletiste semantikat analüüsidest võib leida nii tähenduse arbitraarsust kui ka süsteemsust, mis sageli on omavahel põimunud. Leksikaliseerumine on diakrooniline nähtus – sõnastikuüksused kipuvad aja jooksul muutuma.⁴ Keelesisesetele (fonoloogilistele ja morfoloogilistele) muutustele lisaks alluvad sõnad ka semantilistele muutustele, mille taga on enamasti keelevälised kultuurilise taustaga tegurid. Leksikaliseerumine võib olla süstemaatiline (nt *ja*-liitelistele üldise tähendusega tegijanimedele võib regulaarselt lisanduda tunnus 'elukutse') või idiomaatiline, s.t hõlmata üht konkreetset sõna (nt *ülekanne* autoosa märkiva tehnikaterminina). Sellist semantilist spetsialiseerumist võib kirjeldada kui semantilise info lisamist tuletusaluse verbi argumentidele (nt *ülekanne* puhul mida kust kuhu üle kantakse). Tuletisuurijad on ühel meelel, et diakroonilise leksikaliseerumise tulemust ei ole võimalik genereerida üldiste reeglitega (vt Hohenhaus 2005: 357). Tuletiste diakroonilise leksikaliseerumise põhjusena on kõige sagedamini nimetatud kasutussagedust ja kalduvust hüpostaatilisele, mis kaasneb sõna nimetamisfunktsiooniga – sõna olemasolu näib esindavat kasutaja jaoks tükikest maailma, reaalselt olemasolevat asja või kindlate piiridega mõistet. Semantiline spetsialiseerumine näib tähendavat, et võimalike tähenduste hulgast valitakse välja üks, mida selle sõnaga hakatakse tähistama, sõna muutub olemasoleva asja märgiks ja kaotab oma süntagmaatilise iseloomu. Just süntagmaatilise taandumist peetakse diakroonilises leksikaliseerumises keskseks (Lipka 1977: 156).

Rääkides tuletiste tähenduse arbitraarsusest, argumenteerib Vare oma eespool viidatud artiklis peamiselt kategoriaalse tähenduseta sufiksitate tuletistega (*ik-* ja *nd-* tuletised jts), Kerge (1996, 1998, 2001) aga vastupidi – produktiivsete tuletiste (*ja*-tegijanimede, *mine*-teonimede, oleviku kesksõnade) leksikaliseerunud tähendustega. Kummagi arutlustele pole põhjust vastu vaielda,

⁴ On muidugi ka teistsuguseid lähenemisi. Leksikaliseerumist kui sünkroonilist nähtust on kirjeldatud generatiivse morfoloogia reeglitele toetudes (vt nt Scalise, Guevara 2005). Leksikaliseerumist sünkroonilises mõttes on mõistetud ka kui tuletiste loetlemist sõnaraamatutes, rõhutades selle terminiga sõna sotsiolingvistilist aspekti. Diskussioonid selle ümber, mil määral ja mis põhimõtetest lähtudes tuletisi sõnaraamatutes esitada, kestavad (vt Hohenhaus 2005).

aga oluline lisaargument semantilisi vahekordi kirjeldava SM-grammatika olulisuse kohta on see, et produktiivsete tuletiste leksikaalsed tähendused realiseeruvad üldjuhul kategooriaalse tuletustähenduse raames ja kujutavad endast tuletustähenduse konkretiseerumist, semantiliste tunnuste lisandumist reeglipärasele tuletustähendusele, mis verbaalnoomenite puhul toimub võimalike argumendirollide piires. Ka leksikaliseerunud tuletise tähendus on alussõnaga motiveeritud ning seetõttu ei ole leksikaliseerunud tuletiste olemasolu vastuolus tuletussüsteemi semantiliste vahekordade reeglipärasusega ja võimalusega neid reegleid tuletusgrammatikas kirjeldada.

On tuletisi, mille leksikaalne tähendus langeb kokku tuletustähendusega (nt enamik *mine*-tuletisi tähistab tegevusprotsessi ja enamik *ja*-tuletisi tegijat kõige avaramas mõttes), ja on tuletisi, mille tähendus on konkreetsem. Näiteks *katma*-verbist tuletatud *kate* on üldise tuletustähendusega katmisvahend, *katik* ja *katus* spetsiifilise leksikaalse tähendusega tuletised, aga needki leksikaalsed tähendused mahuvad tuletustähenduse 'katmisvahend' raamidesse – kummagi puhul on alusverbi ja tuletise argumendivahekord sama, küll aga on lisandunud erinevat semantilist infot katmisobjekti ja -koha kohta. Produktiivse tuletuse korral ei välista tuletise kasutamine leksikaliseerunud tähenduses selle kasutamist regulaarses tuletustähenduses. Kuigi *ja*-tuletis võib kitsamas tähenduses märkida elukutset või tegevusvahendit, saab neid tekstis kasutada ka regulaarses tegevuse sooritaja tähenduses (*Kruvikeerajaks hakkas isa, ema võttis masina ja läks tema juurde tolmuimejaks*). Leksikaliseerunud *juhatus* märgib juhtkonda, tegijate kollektiivi, aga see ei takista tuletise kasutamist ka regulaarses tegevusprotsessi tähenduses (*Juhatus on keeruline, ma viin teid ise kohale*). Tuletustähenduse ja leksikaalse tähenduse vahekorrad on eesti tuletussüsteemis süstemaatiliselt läbi analüüsimata.

Tuletisi moodustatakse grammatilistel, leksikaalsetel või stilistilistel põhjustel. Grammatiline põhjus kasutada tuletist tekib siis, kui lause struktuur nõuab teatud positsioonis teatud sõnaliiki (*Ülesanne on raske > Ülesande raskus teeb närviliseks; Ametnik võetakse tööle > Ametniku töölevõtmine on otsustatud; Poliitik väitleb osavalt > Poliitik on osav väitleja*). Leksikaalne põhjus on puhtsemantilisel keelevälisel tarbel põhinev nimetamisfunktsioon, vajadus kasutada kindla mõiste tähistamiseks motiveeritud keelemärki. Nii moodustatakse termineid (*erastama, turundus, seire, parkla, helkur*). Subjektiivne väljendustarve ja mõjutamisfunktsioon on juhutuletiste moodustamise ja kasutamise stilistiline põhjus (*missindus, rikkur, ärastama, ühikas*). Erinevalt

grammatilisest sõnamoodustusest on terminite ja juhutuletiste moodustamisel seos tuletise moodustusmalli ja semantika vahel kaudsem – selline tuletis moodustatakse enamasti konkreetset leksikaalset tähendust silmas pidades ja selle motiveeritus, s.t seos tuletusmalli derivatiivse tähendusega, sõltub sõnalooja keeletajust ja tuletussüsteemi võimaluste tundmisest. Ehk siis Leonhard Lipka (1977) hüpostaatilise mõistest lähtudes toimub tähenduse valik juba tuletise moodustamise käigus, mitte aja jooksul nagu diakroonilise leksikaliseerumise korral. Keelekorraldajad ja terminoloogid peavad tuletiste tahtlikul moodustamisel oluliseks derivatiivset tausttähendust ja uusmoodustise sobivust keele tuletussüsteemiga (vt nt Erelt 2007: 178–186).

Kuna enamikul sufikseist ei ole üht kindlat kategoriaalset tähendust, siis on eesti tuletised sageli mitmetähenduslikud ja tuletise kasutustähendus võib oleneda kontekstist. Näiteks sõna *kutse* võib tähistada kutsumist (*Presidendi kutse võib väliseestlased koju tuua*), kutsumise vahendit (*Postkastis oli kunnilt kujundatud kutse sugulase pulma*) või idiomatiseerunud tähenduses ametit (*Kursus andis elektriiku kutse*). Sõna *käik* võib tähistada tegevusprotsessi (*sündmuste käik*), tegevuse üksikjuhtu (*käik rektori juurde*) või tegevuskohta (*maa-alune käik*). Kontekst võib mõjutada tuletiste tähendust ja kasutamist ka konstruktsiooni kaudu (vt nt Sahkai 2005).

Mis juhtub etteantud tähenduses moodustatud termini või juhutuletisega kasutuses, kui sõna levib algsest kontekstist ühiskeelde, selle kohta põhjalikumaid uurimusi pole, kui mõnede paronüümide tõlgendamise- ja kasutus-raskustele viitavad kirjutised välja arvata. Samuti ei ole andmeid polüseemiliste tuletiste kasutuse ja tekstitähenduste kohta. Senistes tuletusuurimustes on materjali allikaks olnud peamiselt sõnaraamatud. Keelekorpuste kasutamine võimaldab saada täpsemaid teadmisi tuletiste tekstifunktsiooni ja tähenduste kohta ning avardada senist käsitlust. Siinses artiklis vaatlen lähemalt seoseid *nda*-liiteliste verbide ja nendega samatüveliste *nd*- ja *ndus*-noomenite vahel.

4. *ndus*- ja *nd*-noomenite tuletamine

Tänapäeva eesti keeles on umbes poolsada tuletiskolmikut, mille moodustavad *nda*-liitelised verbid ning nendega samatüvelised *ndus*- ja *nd*-noomenid (*pärandama – pärandus – pärand, laiendama – laiendus – laiend* jne). Nende moodustusvahekord ei ole kuigi selge. *nda*-liitelised verbid on enamikus liitsufiksilised, nominaalse juurtüvega *ne*-liitelistest verbidest produktiivse

tuletusmalli järgi moodustatud, tähenduselt läbipaistvad *da*-kausatiivid (*suurenema* > *suurendama*, *laienema* > *laiendama* jne). Nende kõrval on *nda*-liidet kasutatud ka iseseisva denominaalse (*haljendama*, *kavandama*, *küljendama*, *jäljendama*) ja deverbaalse verbiliitena (*tõlgendama*, *teenindama*, *loendama*, *juhendama*), aga kumbki neist tuletusmallidest ei ole semantiliselt läbipaistev, s.t neil ei ole regulaarset tuletustähendust, kui kõrvale jätta väike rühm tõlkimist tähistavaid verbe (*eestindama*, *venendama*, *soomendama*, *lätindama* jts). *ne*- ja *nda*-liiteliste verbide moodustamine on olnud produktiivne läbi eesti keele ajaloo tänapäevani välja. Läänemeresoome verbituletuse ajalugu uurinud Johanna Laakso järgi on neid nii vanimates eesti keele grammatikates, murretes kui ka Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatus. ÕSist võib leida hulgaliselt ka niisuguseid *ne*- ja *nda*-verbe, mida Wiedemannis ei ole ja mille Julius Mägiste on oma etümoloogilises sõnaraamatus märkinud neologismideks (Laakso 1990: 108–114).

Olenemata moodustusmallist on kõigist neist verbidest võimalik tuletada *us*-liitelisi substantiive (*suurendus*, *laiendus*, *tõlgendus*, *küljendus*, *teenindus* jne). *nda*-verbidest lähtuvaid *us*-tuletisi on juba Heinrich Stahli sõnastikus (vt Kikas 2002), nende hulk on aja jooksul kasvanud ning kinnistunud on süstemaatilised tuletusmallid (vt Habicht 1995). Tuletiste kasutamine ei ole seotud nende esindatusega sõnaraamatutes – tuletusmall on keelepädevuse mõttes produktiivne (vrd nt ÕSist puuduvad *haljendus*, *harvendus*, *kuumendus*, *nõrgendus* jt).

Kõik *ndus*-lõpulised noomenid ei ole siiski *us*-tuletised *nda*-liitelistest verbidest, nende hulgas on ka iseseisva *ndus*-liite abil moodustatud tuletisi. Deverbaalseid *ndus*-tuletisi on üksikud (*rabandus*, *korjandus*), enamik tuletisi on denominaalsed substantiivid, mille derivatiivseks tähenduseks on väljendada tegevusala (*pangandus*, *rahandus*, *metsandus* jne). Seegi mall on produktiivne (vt nt Mund 2005: 25–32), kuigi mõned selle rühma tuletised on iseseisva leksikaliseerunud tähendusega (*kirjandus*, *varandus*). Kõik (*nd*)*us*-liitelised noomenid on läbipaistva tuletusstruktuuriga, kuid nende hulgas on homonüüme: ainult kontekst võimaldab aru saada, et järgmised näited on tegevusala tähistavad *ndus*-tuletised noomenitüvedest *hommikukava* ja *langevari*, mitte aga *us*-tuletised vastavatest *nda*-verbidest *kavandama* ja *varjundama*.

Seitse aastat saateid teinud Owe on mõistagi ebainimlikult varasel tunnil (kell kuus) algava hommikukavanduse alal ülikogenud tegija („Tore on, mulle meeldib!“) ja näeb oma pidulikus pikas dressis välja kui rahvasportlane, kes tervisejooksu toel tööle saabunud.

Lennukiostu peamine eesmärk oli paremate treeningtingimuste loomine, et ka eestlased suudaksid langevarjunduses maailma paremikuga konkureerida.

Raskemini kirjeldatava moodustumalliga on *nd*-tuletised. Liide *-nd* on kirjakeele vanemal perioodil olnud produktiivne modifitseeriva tähendusega denominaalse isikuliitena: Wiedemanni grammatika sõnatuletuspeatükis on näiteks *emand*, *isand*, *soend* ja lisaks hulk murdemärgendiga tuletisi, mida tänapäeval enam ei tunta. See mall on isikuliitena tänapäeva keeles oma produktiivsuse kaotanud. Deverbaalsetest *nd*-tuletistest on Wiedemannil esindatud *kaevand* ja *pistand*, kusjuures Wiedemann märgib, et need on samatähenduslikud *ndus*-tuletistega (Wiedemann 1875: 176–177). *nd*-liite võttis uuesti kasutusele Johannes Voldemar Veski 20. sajandi alguses erialasõnade moodustamiseks, luues kümneid konkreetse leksikaalse tähendusega neologisme. Need sõnad on fikseeritud J. V. Veski koostatud „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus“ (1925–1937) ja Asta Veski (1956) on esitanud need oma väitekirjas J. V. Veski sõnadena. Osa neist on tänapäevani kasutusel (*tökend*, *järjend*, *tavand*, *lisand*, *loend*, *tõend* jt) ning neid on terminikomisjonides ka juurde tehtud (vt Erelt 2007: 178). Kuigi mingi hulk J. V. Veski loodud terminitest on levinud ühiskeelde, ei õnnestunud korpusest leida ühtki uuemat või mitteterminoloogilise taustaga *nd*-tuletist, mistõttu ei saa pidada *nd*-tuletust tänapäeva keele substantiivimoodustuses produktiivseks. Mentaalne leksikon ja tuletuse võimalikkus on siiski teoreetiliselt nii problemaatiline ja diskuteeritav küsimus, et midagi kindlat siin väita oleks ennatlik (vrd Bauer 2001: 57–58).

Tuletusmorfoloogiliselt on kõik *nd*-tuletised analüüsitavad verbaalseks või nominaalseks juurtüveks ja substantiivisufiksiks *-nd*. Tuletustüvi on ühe- või kahesilbiline ja astmehahelduslike tüvede puhul nõrgas astmes. Semantilise tuletussuhte järgi on tegemist kahesuguste noomenitega. Osa neist on tuletatud substantiivist ja ka semantiliselt seotud juurtüvega (*tava* > *tavand*, *padi* > *padjand*). Enamik on aga moodustatud sellisest tüvest, millest on olemas ka *nda*-liiteline verb, ja need ei seostu semantiliselt juurtüvega, vaid *nda*-verbiga

(vrd *tõsi* > *tõe/nd* ja *tõendama* > *tõend*, *lugema* > *loe/nd* ja *loendama* > *loend*). On teada, et kõiki *nd*-sõnu ei tuletanudki J. V. Veski juursõnadest, vaid osal juhtudel oli terminisaamisviisiks pöördtuletus, kus J. V. Veski võttis tuletatud verbitüve kasutusele substantiivina (vt Erelt 2007: 182). Kuna *nda*-liitelised verbid on sageli moodustatud nominaalsest juurtüvest, pole tuletusmall alati läbipaistev (kas *lisa* > *lisand*, *lisama* > *lisand* või *lisandama* > *lisand*, kas *kujundama* > *kujund* või *kuju* > *kujund*, *helindama* > *helind* või *heli* > *helind*). Oma päraselt tõlgendab *nd*-noomenite ja *nda*-verbide tuletussuhet Vare: nimetades oma analüüsi sünkrooniliseks, jätab ta samal ajal tähelepanuta sünkroonilise morfoloogilise seose juurtüve ja sufiksi vahel ja näeb *nd*-noomenite ja *nda*-verbide vahel konversioonivahekorda, pidades ÕSi sõnaseletustele toetudes alussõnaks kord verbi (*laiendama* > *laiend*), kord substantiivi (*kavand* > *kavandama*) (vt Vare 2005: 49–50).

5. *ndus*-noomenite tähendus ja kasutus

Kuna tänapäeva keeles on produktiivse malli järgi moodustunud liitsufiksiliste *ndus*-noomenite kõrval kasutusel ka hulk eesmärgipäraselt neologismidena moodustatud *nd*-lõpulisli verbaalnoomeneid, pakub huvi nende tähendusvahekord ja kasutamine: kas ja kuivõrd nende tähendus on diferentseerunud ja kas eristumises võib leida mingit süsteemi. Jättes kõrvale teadustekstid, on tänapäeva eesti kirjakeele korpuses (ajakirjandus + ilukirjandus) näitematerjali ligi poolesaja samatüvelise *nd*- ja *ndus*-tuletispaari kasutamise kohta.⁵ Sõnaraamatutes on see arv mõnevõrra suurem, aga kõigi kohta korpusest näitelauseid ei leidunud. Analüüsiks on alguses valitud iga tuletise puhul 25 esimest lauset, vajaduse korral (oma keeletunde toetudes) olen Keeleveebist otsinud lisanäiteid. Kõik näitelauseid on eesti kirjakeele korpusest, enamik ajakirjanduskeele, mõned näited ka ilukirjanduse allkorpusest.

Reegel *us*-tuletiste moodustamiseks *nda*-liitelistest verbidest on produktiivne ja nii morfoloogiliste kui ka täiendavate semantiliste piiranguteta: tuletised sisaldavad põhiosas samasugust semantilist informatsiooni kui tuletuse aluseks olev sõna. Mitmetähenduslike *nda*-verbide *us*-tuletised seostuvad kõigi võimalike verbitähendustega ja üldjuhul säilitavad oma süntagmaatilise iseloomu, vrd:

⁵ Materjali kättesaamise eest olen tänulik Heiki-Jaan Kaalepile, tema sõbraliku ja omakaspüüdmatu abita oleks ainekute otsimine korpusest olnud liiga töömahukas.

- (1a) Kuid põhjavee intensiivse eksploatatsiooni tulemusena (Tallinnas on üle 200 puurkaevu) on veeladestusse tekkinud ulatuslik **alandus** ehk depressiooni-lehter raadiusega 30 km või enamgi.
- (1b) Samuti kehtib Maksimarketki kliendikaardiga hotelli letihindade **alandus** 5–40%.
- (1c) Ja peale selle kõik need meelevaldsed ümberpaigutused, ülendused ja **alandused** ametiredelil.
- (1d) Kui lähen kesklinna sotsiaalosakonda, pean tundma sellist **alandust**, et ei tahagi rohkem sinna minna.
- (2a) Hinna sisse ei käi põrandat**asandus** ja vana vaipkatte eemaldamine.
- (2b) ... ja jatkas siis pisut-pisut tempereeritud, aga kindlasti ebapiisavalt tempereeritud häälel – nii, et ma mõtlesin: ahaa, see pole ju otstarbest, vaid harjumusest tingitud hääle**tasandus**.

us-noomenid võivad kaasata tuletusse lähtelause laiendeid, seostudes subjektiliste, objektiliste ja adverbiaalsete täienditega:

Juba Sumera „Laulud Eesti abielulüürikast“ oli *mahlaka rahvaluule vaimukas helindus*.

Maad tasub üldjuhul kokku osta kas *kinnisvaraarenduseks suuremates linnades* või metsamaana.

Paraku kuulub talle mõisast vaid 10%, ülejäänud on peapärijast ja firmajuhist *vanema venna ning teiste müümist pooldavate sugulaste omanduses*.

Tegelikult kehtib Marko Mägi kirjeldatud suhtumine mitte ainult *Tallinna ja provintsi* või *Tallinna ja maailma vastanduses*, vaid ka Tallinnas endas.

us-tuletised on tähendusese poolest kahetähenduslikud selles mõttes, et alussõnaks võib kausatiivse *nda*-verbi kõrval olla ka enesekohase tähendusega *ndu*-verb. Keelekorraldajad *ndu*-verbide kasutamist ei poolda, kui need on samatähenduslikud *nda*-kausatiivide alussõnaks olevate *ne*-verbidega (vrd *uuenema* ja *uuenduma*, *paksenema* ja *paksenduma*, vt Erelt 2007: 257–258). Keelepädevuse mõttes on intransitiivsete *ndu*-verbide moodustamine *nda*-verbidest siiski produktiivne, millele viitab osa *us*-tuletiste tuletustähenduslik ja vormiline seos *ndu*-verbiga:

Enamikul puudel on oksa ja tüve või peenema ja jämedama oksa liitumiskohal **paksendus**, mida kutsutakse oksakraeks või oksaringiks.

Lisanduseks hauaarhitektuurile ümbritseb Kuningate oru külastajat kuumus, vaikus ning tühjus.

Esimest korda opereeriti 21. juulil sündinud Joosepi südant 7. augustil – eemaldati aordi **ahendus**.

Tuletustähenduse poolest on *us*-tuletised varieeruvad: kontekstist olenevalt võib neid tõlgendada *mine*-tuletistega samaväärsete abstraktsete protsessinimetustena (a-näited). *mine*-tuletistega võrreldes on neil aga tugevam substantiivne nimetamisfunktsioon (nad moodustavad objektilise genitiiviga hõlpsamini liitsõnu ja esinevad ka vabamalt mitmuses) ja seetõttu saab neid resultatiivse tegevuse korral tõlgendada ka protsessi tulemuse väljendajatena (b-näited).

- (1a) Kas on ikka odavam, kui näiteks Tabasalus tuleb ehitada täiesti uus tehno- ja teevõrk, tegelda maastikukujundusega.
- (1b) Millegipärast ei näi see maitsetu **kujundus** kedagi segavat.
- (2a) Limonaadikontsentraatide puhul on sisalduste arvestamisel eeldatud **lahjendust** 1 osa kontsentraati 7 osa vee kohta.
- (2b) Praegu saadaval oleva salaalkoholi puhul on enamjaolt tegemist piirituse **lahjendusega**.
- (3a) Inimese eksistents seisneb ju tema kogemuste pidevas **laienduses**, uute olukordade, uute vahekordade järeleproovimises, ärakatsetamises, tundmaõppimises.
- (3b) Suurem osa ehitisest pidi mahtuma maa alla, et tulevikus rajatavatele **laiendustele** lennujaama ja muude teede tarvis ruumi jätta.
- (4a) **Paljundus** on tühiasi, maksab põhiliselt ju paber.
- (4b) Hiljem osutub see **paljunduseks** Pärnu Postimehe ulaleheküljest Perroon, mis Herilase ja Kranaadiga võrreldav on.

Kontekst võimaldab verbisemantika sobivuse korral tõlgendada tuletist ka vahendina.

Kui mobiiltelefon on tavatelefonile reeglina **täienduseks**, siis raadiotelefoni näol on tegemist traadita kõnetoruga.

Kõige ilmekamat **tõendust** meie vaimse lapsekingastumise kohta pakub tänavapilt.

Linnaametnikud ei võta edaspidi enam inimesi vastu, kõik kaebused, palvekirjad, läkitused, **õiendused** ja muud dokumendid tuleb neile saata interneti teel.

Soeng sellest eriti ei muutuks, kui peaksin **tihendused** ära võtma.

Paksenduseks natuke maisitärklis, maitseks soola ja lisanüanssideks ... midagi peab ka saladuseks jääma.

Tundub, et *us*-deverbaalide puhul võib (verbisemantikast tulenevaid piiranguid arvesse võttes) olla tegemist teatud tüüpi süstemaatilise polüseemiaga (vrd Langemets 2010), aga see teemavaldkond ja selle vahekord leksikaliseerumisega peab jääma ootama süvemat analüüsi.

Konkreetsemat (materiaalset) tegevust väljendavate *nda*-verbide *us*-tuletised võivad leksikaliseeruda tegevuskoha tähenduses:

Eesti Põlevkivi koosneb kolmest karjäärist ja kuuest **kaevandusest**.

Sõda ja Nõukogude okupatsioon hävitas suure osa **asundusi**.

Viisiditasu 75 krooni võib küll ehmatada, aga kui mõelda, et tunni eest **paranduses** maksame nurisemata 200 krooni, siis on meile auto tervishoid tähtsam kui enda oma.

Korpusest leiab näiteid ka sellise kasutuse kohta, mis näib viitavat mõne *us*-noomeni kalduvusele grammatikaliseeruda, s.t nad sarnanevad funktsiooni poolest kaassõnadega:

66 protsenti Surf'i reklaami kiitnud inimestest väitis, et nad ei ostanud pesu-pulbrit reklaami **ajendusel**.

Nagu on ajakirjanduse **vahendusel** teatavaks saanud ...

Neljast *ajenduse* näitest kolm esines konstruktsioonis *millegi ajendusel*, 32st analüüsitud *vahenduse* näitest 30 konstruktsioonis *kellegi/millegi vahendusel*.

Grammatikaliseerumisele viitab ka *us*-noomenite kasutamine püsiühendites või väljendverbisarnastes konstruktsioonides (püsiühendite ja konstruktsioonide iseloomustust vt Muischnek 2006, Sakhai 2005). Korpuses kordusid nt *rakendust leidma, rakendust otsima, rakendusel olema; ühendust võtma, ühendust saama, ühenduses olema; omandusse andma, omandusse kuuluma, omandusse minema, omandusse jääma*.

Kui idee ka paarikümnes vallas **rakendust** leiab, on algus tehtud.

Osa maainimesi peab otsima endale uut **rakendust**.

Arenenud maades on välja töötatud ja **rakendusel** suitsiidide ennetamise programmid.

Siseministerium võttis omakorda **ühendust** välisministeriumiga.

Valis mitu korda 112, kuid **ühendust** ei saanud.

Lewise firma peamajaga oleme olnud **ühenduses** neli aastat.

Nii nõutakse pühakodade andmist vene kiriku **omandusse**.

Leidub ka suhteliselt suuri **eraomandusse** kuuluvaid maatükke pealinna magusates elurajoonides.

Kinnisvaraärimees Margus Fingi **omandusse** läinud hoonest välja tõstetud ettevõtte tegi eile politseile avalduse.

Oma senist eluruumi ei saa erastada riigi **omandusse** jääva eluruumi elanik/üürnik.

6. *nd*-noomenite tähendus ja kasutus

us-tuletistega võrreldes on *nd*-lõpulised verbaalnoomenid konkreetsema tähendusega ja nende semantika on kirevam. Enamik neist on küll säilitanud argumentisuhete *nda*-verbiga ja mõned on moodustanud liitsõnu objektilise genitiiviga (*teelaiend*, *värvilahjend*), aga nendega ei ole võimalik seostada subjektilist genitiivi ega adverbiaalseid laiendeid. Mitmetähenduslike alusverbide korral seostub tuletis vaid ühe verbitähendusega ja kui alusverbi kasutatakse nii materiaalses kui ka mentaalses tähenduses, siis seostub *nd*-noomen eranditult materiaalse tähendusega. Näiteks *alandama*-verbil on EKSSi järgi viis erinevat tähendust (vrd ka *alandus*-näiteid eespool), aga *aland* on käibel üksnes liitsõnas *hinnaaland* hinnast maha arvatud summa tähenduses:

... pluss mis tahes ebaharilik hinna**aland** või muu mahaarvatis harilikust konkurentsihinnast.

Tuletustähenduse järgi (tuletusaluse verbi argumentirole silmas pidades) väljendab enamik *nd*-noomeneid samatüvelise *nda*-verbiga tähistatud tegevuse tulemust:

Külastele pakuti kuulamiseks Schuberti, Bachi ja Kuldar Sinki **helindeid**.

Advokaat pidi saama töötasu 125 000 dollarit igal juhul, sõltumata kohtu-
lahendist.

Ma ei tea küll, kes selle **omandi** tagastamise välja mõtles, aga see on keeranud eesti vanaemade vastu.

Harva möödub mõni nädal, mil autofirmad ei tooks välja suureseeriatoodetest mõneti atraktiivsemaid **teisendeid**, võttes nii leiva väikestelt mõõdukaid ümberehitusi harrastavatel töökodadelt.

Ka kaks viimast osa olid tempoliselt silmapaistvalt aktiivsed, mis eriti finaalis võimaldas burlesksele plaanile lisada teatud konfliktseid tähendus-
varjundeid.

Müüt on teaduse **vastand**, müüt teeb pimedaks, teadus teeb nägijaks.

See on **lühend** ingliskeelsetest sõnadest Estonian Stage Production.

Mõlemad tikuvallmistajad väidavad, et nende tikud on vabad mürgistest
ühenditest.

Tavalisem kui *us*-tuletiste puhul on *nd*-noomenite tähendusseos intransitiivse *ne*- (vormiliselt *ndu*-) verbiga:

Laserivälked ... laiendavad veresoonte **ahendeid**, lagundavad kasvajate väärkudesid jpm.

Sama käib ka inetute siniste soperdiste kohta, mis pole kübetki paremad kui sinikad või veenilaiendid, nagu on öelnud moekunstnik Antonio Berardi.

Tugevasti on vähenenud veel surmad psüühikahäiretesse ja kaasasündinud väärarenditesse.

Organismi väsimuse leevendamisele talvel võivad kaasa aidata **idandid** ja toidud nendest.

Kui lõpuks küüne peale **paksend** tekkis, läksin arsti juurde.

Rinna röntgenpildistuse abil on võimalik **tihendid** avastada mitu aastat varem, kui need muutuvad käega kombatavaks.

Mõnda tuletist kasutatakse mõlemas tähenduses (vrd *veenilaiend* ja *teelaiend*), mõnda üksnes intransitiivse verbi (*väärarend*), mõnda üksnes transitiivse verbi tuletisena (*lühend*), mõne puhul pole tuletise ühemõtteline tõlgendamine võimalik (*idand*). Kui *nda*-verb ei ole tuletatud mitte noomeni-, vaid

verbitüvest, siis on *nd*-noomeni ja verbi semantiline seos niisama ähmane nagu juurverbi ja tuletatud verbi tähenduserinevus (nt *lisand* võib olla niisama hästi *lisama*- kui ka *lisandama*-verbiga tähistatud tegevuse tulemus).

Mainitud kolmele toiduainele lisaks võis salatist leida ka nõukogudeaja salatilisandit – hapukurki.

Aja jooksul võivad tähendused diferentseeruda, nt Wiedemannil samatähenduslikena esitatud *kaevama* ja *kaevandama* on nüüdseks saanud kumbki oma tähenduse, samuti on eristunud *kaevand* ja *kaevandus*: *kaevand* seostub tähenduslikult *kaevama*-verbiga, *kaevandus* aga *kaevandama*-verbiga, vrd

Ajalehe Sakala teatel on Viljandi ordulinnuse varemete taga asuva Pähklimäe lagi praegu mitmeks nelinurkseks **kaevandiks** lahti võetud.

Eesti Põlevkivi koosneb kolmest karjäärist ja kuuest **kaevandusest**.

Nagu *kaevand* ja *kaevandus*, nii märgivad mõned muudki konkreetsete tegevusverbide *nd*-tuletised peale tegevuse tulemuse ka selle tegevuse või protsessi kohta.

Ja sel kahe kilomeetri laiusel liivakella **ahendil** asub veel ka vanalinn.

Seepärast olime õnnelikud, leides Siapa jõe kaldal, nelja päevateekonna kaugusel La Esmeraldast, ühe **asundi**.

Juht peab andma teed juhile, kes on jõudnud teekitsendile või selle juurde. Ainuke algõppe „plats“ (loe: tänav) asub endise Dünamo staadioni esisel tänava **laiendil**.

Tuletise *majand* puhul lisandub kohatähendusele veel institutsioonitähendus (vrd ka liitsõnu *ühis*-, *riigi*-, *näidis*-, *metsamajand*):

Kui ta seitse aastat hiljem lahkus, tõi **majand** aastas üle miljoni rubla sisse.

Teine rühm *nd*-tuletisi tähistab *nda*-verbiga seostuvat tegevusvahendit.

Mängi tapmise **ajendiks** on politseinike versiooni kohaselt raha.

Nõukogude ajast on meil aga meeles, et Rahva Hääle juhtkiri oli ametlikuks **juhendiks** rahvale, näiteks, millal peame minema kartuleid võtma.

Samuti katab klaasikindlustus uute **tihendite** hinna, juhul kui mudelil on **tihendid**, mis tuleb uue klaasi paigaldamisel asendada.

Selgitavat **täiendit** – rahvusvahelise uue muusika festival – see nimetus vist enam ei vajagi.

Kapo ei leidnud **tõendeid**, mis seostanuks Männilit inimsusevastaste kuritegudega.

Lisaks maksuametile juba edastatud andmetele peab pank igale kliendile tema intresside kohta **õiendi** esitama.

Tähenduse konkretiseerumisel võib olla mitu astet, nii on *tõend* ja *juhend* üldise tõendava või juhendava info kõrval hakanud tähendama ka esemelist (paber)dokumenti:

Kinnipeetud tulumaksu kohta tuleb emitendile ka **tõend** väljastada.

Suurem osa laserkaardikeppe on müügil üldse ilma pakendita, rääkimata eestikeelsetest kasutus**juhenditest** ning hoiatustest.

Tänavu aprillis kinnitati sotsiaalministri käskkirjaga ministeeriumi erialanõunike ameti**juhend**.

Osa tuletisi on tõlgendatavad nii tegevusvahendina (a-näited) kui ka tegevuse tulemusena (b-näited).

- (1a) Pär**apikend** moodustub ühest või enamast võrgutükist, mis asuvad otse kitsas tähenduses noodapära ees.
- (1b) Uus suund on aga Lahe tänavalt Mihkli tänava **pikendile**.
- (2a) Sellest 40 protsenti annab tootmine – põhiliselt kile ja kile**pakendite** valmistamine.
- (2b) Ka turism, viimaste aastakümnete jooksul maailma kiireimini kasvav tööstusharu, on suunatav ja toodetav laiatarbekaup, mille **pakend** tänapäeval aina laieneb: kultuuriturism, arhitektuuriturism, punkriturism, viimane sõna on etno-ökoturism.
- (3a) Need Rilke luuleread on Mati Unt valinud näidendi „Vaimude tund Kadrioru lossis“ pealkirja **laiendiks**.
- (3b) Plaani järgi tehakse bussidele taskukoht esimese sõiduraja **laiendina** ja autod ei pea peatustes enam bussi taga ootama.

Alati ei võimalda kontekst tähendust eristada, nt järgmise näite puhul pole selge, kas *nd*-tuletis tähistab lahjendavat või lahjendatud ainet:

Kuidas teha nii, et **lahjend** oleks vähem mürgine.

Samamoodi nagu *us*-tuletiste tähendus on ka mõne *nd*-noomeni tähendus grammatiseerumas, kas kaassõnastumas (*ajendil*) või püsiühendis väljendverbistumas (*omandisse andma, omandisse minema, omandis olema*).

Börsil opereeritakse avaliku info ja emotsioonide **ajendil**.

Riigi poolt tasuta **omandisse** antud kinnisasja võib võõrandada üksnes avalikul enampakkumisel.

Märksa olulisem tundub talle siiski rääkida muusikute maja tulevikust, sinna tehtud investeringutest, mis kõik Väravatorni era**omandisse** minekuga kaotsi läheksid.

Ma ei usu, et peaksime eeskuju võtma Prantsusmaast või Soomest, kus sellised keskused on munitsipaal**omandis**.

Püsiühendis käibiva sõna *omand* abstraktne tähendus on keelekorraldajate vastuargumentidest hoolimata (vt Erelt 2007: 100 ja seal viidatud kirjandus) iseseisvunud ja kasutusel ka väljaspool püsiühendit, alguses õiguskeeles, kuid levinud sealt ka muudesse tekstidesse, nagu osutavad arvukad ajakirjandusnäited. Juhtum on erandlik selle poolest, et sõnamoodustusteooria kohaselt kujutab tuletise leksikaliseerumine endast tähenduse konkretiseerumist, *omandi* puhul aga on tegemist algse konkreetse tähenduse abstraherimisega.

Eelmisele infole lisandub veel teave eluaseme **omandi** kohta: kes millise protsendiga omanik on.

Kaheksakümmend aastat tagasi kirjutatud artikkel kutsus leiboriste üles kehtestama tootmisvahendite ühis**omandit**.

Mõne *nd*-tuletise tähendus on vastuolus samatüvelise *nda*-verbi ÕSis normitud tähendusega. Keelekorraldus teeb vahet verbidel *loetlema* 'nimetades üles lugema' ja *loendama* 'arvuliselt kokku lugema', samuti verbidel *sisendama* 'sugereerima' ja *sisestama* 'sisse viima või panema'. Ühiskeeles ei ole see vahe-tegemine ilmselt oluline, sest *nd*-tuletised *loend* ja *sisend* ei seostuks selle eristuse järgi semantilisel mitte verbidega *loendama* ja *sisendama*, vaid verbidega *loetlema* ja *sisestama*.

Bukaresti põhjapoolses eeslinnas asuvas Ceausescu villas on personal koostanud **loendi** tuhandetest isiklikest asjadest, mis kuulusid Ceausescude perekonnale.

Nagu küberneetilisele mustale kastile kombeks, saame meie asjast aimu ainult **sisendite** ja väljundite kaudu.

Kuna *nd*-tuletisi on moodustatud nii verbaalsest kui ka nominaalsest tüvest, võivad kaks tuletusmalli ristuda. Näiteks järgmised tuletised ei ole semantiliselt seotud samatüveliste *nda*-verbidega, vaid on tõlgendatavad denominaalsete *nd*-tuletistena:

Ta vajutab kannudele tulise rauaga **jäljendeid**.

1952. aastast alates tudengeid teeninud ümmarguste kriuksuva **liigendiga** taburettide asemel on nüüd 225 pehmet klapptooli.

Nälgijad on teki all ja täpselt sellises **asendis**, nagu ma tean neid pressis avaldatud fotodelt.

See tõstis loo hoopis teisele **tasandile**.

On ka selliseid *nd*-noomeneid, mis mõnes kontekstis on säilitanud argumentisuhete *nda*-verbidega (a-näited), mõnes teises kontekstis on sellist seost aga raskem tuvastada (b-näited ja c):

- (1a) Järgmised kvaliteedid, mis iseloomustavad kõiki Ester Mägi teoseid, on vee-**nev kujundite** (= teose kujundamise vahendite – RK) dramaturgia ja vormi terviklikkus.
- (1b) Eestis elava venelase **kujund** (= kuju – RK) hakkab inimeste tavateadvuses mitmekesisuma: see pole enam (ainult) punase lipuga protestiv pensionär, vaid ka näiteks tänavune Miss Estonia või Noisy Nation või anekdoodid uusvenelastest.
- (2a) Freudistlike sümbolite arsenalist võttis ta huulepulga, fallilise objekti, mille muutis peamiseks suhtlus**vahendiks** (= suhtlemise vahendaja – RK) mees-**tega lävimisel**.
- (2b) Mustkunstnik keeldus oma töö**vahendeid** (= tööriistu – RK) müümast.
- (2c) Eesti keele kaasajastamine ning hoidmine kiirelt muutuva maailma tasemel on riiklik ülesanne, milleks riik peab vajalikud **vahendid** (= raha – RK) ka eraldama.

Kuna *nd*-noomenid võivad tähistada nii tegevuse tulemust kui ka vahendit, raskendab analüüsi vormihomonüümia samadest alusverbidest moodustatud *i*-liiteliste vahendinimetustega. Mõlema sufiksi tuletised on tehismoodustised ja seetõttu ei ole keelekasutajal võimalik toetuda oma keelepädevusele,

otsustamaks, kas nominatiiv on *muund* või *muundi*, *pikend* või *pikendi*, *lahjend* või *lahjendi* jne (vt lisanäiteid Erelt 2007: 245). Mõlemad on võimalikud, aga sõnaraamatust tuleb sõnahaaval järele vaadata, millistest *nda*-verbidest on terminoloogid fikseerinud *i*-liitelise vahendinimetuse, millistest *nd*-lõpulise, pealegi ei selgu kontekstist alati, kas tegemist on tulemuse või vahendiga.

Äärmusliku näitena on ühe statiini (kolesterooli **alandi**) hinnavahe 500 krooni retseptilt.

Näiteks toodab Velsicoli bensoehappetehas Kohtla-Järvel värvilahjendeid, mille puhul on väga oluline teada, kui mürgised need on.

Juhtimissüsteemid vahetatakse välja koostöös Tallinna tehnikaülikooli teadlastega, **muundi** osad tarnib Semikron.

Sama kehtib ka **pikendite** kohta, mis pealegi ei loo piisavalt jäika ühendust olemasoleva ja juurdesoetatu vahel.

Veemõõtja paigaldamisele kuluva raha hulk sõltub korteri veesisendite arvust.

7. Kokkuvõte ja järeldused

Nagu analüüsist järeldub, võivad nii *ndus*- kui ka *nd*-lõpulised verbaalnoomenid tähistada tegevuse tulemust ja vahendit. *us*-tuletiste tulemuse- ja vahenditähendus on abstraktse protsessitähenduse loomuliku leksikaliseerumise tagajärg (või süstemaatiline polüseemia) ja sellist kasutust võib pidada seotuks keelepädevusega. *nd*-tuletised on tehismoodustised, mille tuletustähendus kattub verbaalnoomenite tuletusmallide süntaktilis-semantiliste piirangute tõttu samadest alusverbidest moodustatud *us*-noomenite tuletustähendusega. Tuletisi eristab põhiliselt konkreetsuse aste: *nd*-tuletised on kasutusele võetud eristamaks konkreetsemat tulemust või vahendit abstraktse tausttähendusega *us*-tuletistest. Tundub, et see terminoloogiline diferentseerimine on ühiskeeles omaks võetud vaid kohati.

Kõige selgem on tähenduserinevus juhtudel, kui *nd*-tuletise sünnitähendus ei ole otseses seoses tuletusaluse *nda*-verbi tähendusega (*asend* ja *asendus*, *loend* ja *loendus*, *sisend* ja *sisendus*, *helind* ja *helindus*, *vahend* ja *vahendus*, *tasand* ja *tasandus*, *liigend* ja *liigendus* jt). Osa *nd*-tuletisi on ühiskeeles rohkem kodunenud ja võinud aja jooksul tõrjuda või takistada *us*-tuletiste

konkretiseerumist (*kavand* ja *kavandus*, *kujund* ja *kujundus*, *majand* ja *majandus*, *juhend* ja *juhendus* jt). Siiski on näiteid ligi paarikümne tuletispaari kohta (seega peaaegu pooled analüüsitud tuletistest), kus *nd*-tuletis ei ole suutnud ühiskeelest välja tõrjuda *us*-tuletise kasutamist konkreetsetes leksikaliseerunud tähenduses ja selget tähendusvahet *nd*- ja *ndus*-noomenite kasutuses ei ole.

Seepärast olime õnnelikud, leides Siapa jõe kaldal, nelja päevateekonna kaugusel La Esmeraldast, ühe **asundi**.

Jöelähtme vallavanema Taimi Saarmaa sõnul hakkas see fantastiline **asundus** tekkima kaheksakümnendatel, kui ametiühingud jagasid inimestele nn köögiviljamaad.

Laserivälked ... laiendavad veresoonte **ahendeid**, lagundavad kasvajate väärkudesid.

Esimest korda opereeriti 21. juulil sündinud Joosepi südant 7. augustil – eemaldati aordi **ahendus**.

Börsil opereeritakse avaliku info ja emotsioonide **ajendil**.

66 protsenti Surf'i reklaami kiitnud inimestest väitis, et nad ei ostanud pesupulbrit reklaami **ajendusel**.

Strateegiliste punktide kohal talla all peaksid sokkidel olema **paksendid**, mis kõndimisel jalatalda masseerivad.

„Kella kahe“ ja „kella kümne“ juures – sealt hoiab normaalne juht roolist kinni – on väikesed **paksendused**.

Uus suund on aga Lahe tänavalt Mihkli tänava **pikendile**.

Teisipäeval Tallinnas avatud Tammsaare tee **pikendus** on olnud viimase perioodi olulisim rahvusehitus.

Harjumäele ehitatakse kolm rahvuslikku väravat, ... väravad ise esitavad aga **teisendit** Tõnis Vindi Vabadusmonumendi ideest.

Maailmas liiguvad retseptid ringi – midagi sealt ära võttes või juurde pannes tekivadki **teisendused**.

See on **lühend** ingliskeelsetest sõnadest Estonian Stage Production.

Hüpertekstis (edaspidi kasutame **lühendust** HTS) tarvitamine on imelihtne.

Brandt hakkas kantsleriks saades nägema idapoliitikas läänepoliitika **täien-dit** ja suunas selle demokraatia plahvatuslikule edasiarendamisele.

Kuna reservteenindus puudutas haritlasi, kes on parim **täiendus** lünklikule allohvitserkonnale.

Ebasündsate **väljendite** keeld tekitas avalikkuses poleemikat alles nüüd, kuid samasisuline säte oli ka kolm aastat tagasi vastu võetud Sindi linna ühiselu eeskirjades, kus lisaks ebasündsatele **väljendustele** olid keelatud ka ...

... kuid suurt kultuurilise **pärandi** hoidmise vaimustust ühiskonnas ei ole.

Kuid setukesed on omal maal siiski alles ja mõistavad oma kallist esivanemate **pärandust** alal hoida ja hinnas pidada.

Rektor kinnitab, et ülikool teeb küll kõik temast sõltuva, et Lotmani **pärand** siia jääks.

Omaste hinnangul ei olnud Müürsepa **pärandus** ilmatu suur – maja, väike hoiuarve ja mitte just kõige uuem auto.

Tõsi küll, seda maja ei pakutud mitte ametipinnaks, vaid isiklikuks **omandiks**.

Hoone ei olnud tegelikult Mehise ega ka päriselt Ennu **omandus**.

Eriti segane on *omandi* ja *omanduse* vahekord: kumbagi tuletist kasutatakse nii konkreetsetes (omandatud vara) tähenduses kui ka abstraktsetes haldamisõiguse tähenduses, ka moodustavad nad ühesuguseid konstruktsioone (*omandusse andma/minema/kuuluma; omandisse andma/minema/kuuluma; omanduses/omandis olema*).

J. V. Veski taotlus, et eesti keeles hakataks süstemaatiliselt vahet tegema protsessi konkreetse ja abstraktse tulemuse ning vahendi vahel, on *nd*-tuletiste puhul osutunud niisama tagajärjetuks nagu üritus vastandada nn *tus*- ja *tis*-noomeneid: osa pakutud termineid on oskuskeeles juurdunud ja levinud teadusühiskonnale omaselt ajakirjanduse vahendusel ka muudesse tekstidesse, ühiskeeles pole aga diferentseerumine osutunud vajalikuks. *nd*-tuletus ei ole muutunud produktiivseks ja keel paistab endiselt väga hästi toime tulevat *us*-tuletiste polüseemiaga.

Siinne analüüs kinnitab artikli teooriaosas esitatud väiteid tuletuse produktiivsuse ja diakroonilise leksikaliseerumise kohta. Produktiivsus on seotud keelepädevusega ja keele loomulike tuletusmallidega ning produktiivsete

mallide alusel moodustatud tuletised võivad kasutuses leksikaliseeruda, olenemata samatähenduslike vastete olemasolust. Morfoloogilisest läbi-
paistvusest ei piisa, et tuletusmall muutuks produktiivseks; sõnatuletust juhi-
vad ka keelesisesed semantilised reeglid. Keele arendamine ja uuendamine
on tulemuslikum, kui lähtuda mitte üksnes olemasolevatest vormilistest, vaid
ka semantilistest mallidest. Selle tõenduseks sobivad näiteks Johannes Aaviku
soovitused adjektiivitüveliste abstraktsete *us*-noomenite või enesekohase/
passiivse tähendusega *u*-verbide laiema kasutuse kohta. Olemasolevate üksik-
sõnade analoogial võib moodustada uusi samasuguse morfoloogilise struk-
tuuriga sõnu, nagu J. V. Veski tegi *nd*-tuletisi, aga kui liitel pole keelesüsteemis
selget kategoriaalset tähendust või kui seda teadlikult muudetakse, siis ei taju
keelekasutaja seda grammatilise SM-reeglina. Terminoloogias võivad tehistu-
letised olla mõnikord põhjendatud, ühiskeeles aga juurduvad ja levivad nad
regulaartuletistest halvemini, juhulikumalt ja üksahaaval.

Kirjandus

- Aronoff, Mark 1976.** Word-Formation in Generative Grammar. Cambridge, Mas-
sachusetts: MIT Press.
- Bauer, Laurie 2001.** Morphological Productivity. Cambridge: Cambridge University
Press.
- Bauer, Laurie 2005.** Productivity: Theories. – Pavol Štekauer, Rochelle Lieber (eds.).
Handbook of Word-Formation. Dordrecht: Springer, 315–334.
- Chomsky, Noam 1970.** Remarks on Nominalization. – Roderick A. Jacobs, Peter S.
Rosenbaum (eds.). Readings in English Transformational Grammar. Wal-
tham, Massachusetts: Ginn & Co, 184–221.
- Erelt, Tiiu 2007.** Terminõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Fillmore, Charles 1968.** The Case for Case. – Emmon Bach, R. T. Harms (eds.). Uni-
versals in Linguistic Theory. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1–88.
- Habicht, Külli 1995.** *us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles. Magistri-
töö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Hohenhaus, Peter 2005.** Lexicalization and Institutionalization. – Pavol Štekauer,
Rochelle Lieber (eds.). Handbook of Word-Formation. Dordrecht: Springer,
353–374.
- Kasik, Reet 1975.** Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti
keeles. – Keele modelleerimise probleeme 5. Tartu Riikliku Ülikooli toimetis-
sed 363. Tartu, 3–162.

- Kasik, Reet 2010.** Eesti keele sõnatuletus. Kolmas, parandatud trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kastovsky, Dieter 1986.** The Problem of Productivity on Word Formation. – *Linguistics* 24, 585–600.
- Kerge, Krista 1996.** The Estonian Agent Nouns: Grammar versus Lexicon. – *Sprachtypologie und Universalienforschung (STUF)* 49/3. Berlin, 286–294.
- Kerge, Krista 1998.** Vormimoodustus, sõnamoodustus ja leksikon: oleviku kesksõna võrdluse all. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Kerge, Krista 2001.** Action Nouns on *-mine* in Estonian Grammar and Lexicon. – Jussi Niemi, Janne Heikkinen (eds.). *Nordic and Baltic Morphology: Papers from a NorFa Course, Tartu, June 2000. Studies in Languages* 36. Joensuu: University of Joensuu, 34–45.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? – Valve-Liivi Kingisepp (toim). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laakso, Johanna 1990.** Translatiivinen verbinjohdin NE itämerensuomalaisissa kielessä. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia* 204. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Langemets, Margit 2010.** Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Levin, Beth, Malka Rappaport 1988.** Nonevent *-er* Nominals: a Probe into Argument Structure. – *Linguistics* 26, 1067–1083.
- Lieber, Rochelle 2004.** *Morphology and Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lipka, Leonhard 1977.** Lexikalisierung, Idiomatisierung und Hypostatisierung als Probleme einer synchronen Wortbildungslehre. – Herbert Brekle, Dieter Kastovsky (eds.). *Perspektiven der Wortbildungsforschung*. Bonn: Bouvier, 155–163.
- Muischnek, Kadri 2006.** Verbi ja noomeni püsiühendid eesti keeles. *Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis* 17. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Mund, Argo 2005.** *ndus*-liide eesti keeles ehk peksandusest ja pärandusest e-postinduse ja pearinginduseni. – *Oma Keel* 1, 21–32.
- Sahkai, Heete 2005.** Teonimi perifrastilises verbivormis. – *Keel ja Kirjandus* 10, 790–807.
- Scalise, Sergio, Emiliano Guevara 2005.** The Lexicalist Approach to Word-formation and the Notion of the Lexicon. – Pavol Štekauer, Rochelle Lieber (eds.). *Handbook of Word-Formation*. Dordrecht: Springer, 147–188.

- Schultink, Henk 1961.** Produktiviteit als Morfologisch Fenomeen. – Forum der Letteren 2, 110–125.
- Spencer, Andrew 2005.** Word-formation and Syntax. – Pavol Štekauer, Rochelle Lieber (eds.). Handbook of Word-Formation. Dordrecht: Springer, 73–98.
- Štekauer, Pavol 2000.** English Word-formation – a History of Research (1960–1995). Tübingen: Gunter Narr.
- Zimmer, Karl 1964.** Affixal Negation in English and Other Languages. Supplement to Word 80.
- Vare, Silvi 1981.** Nimisõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles. Tallinn: Valgus.
- Vare, Silvi 1984.** Omadussõnaliited eesti kirjakeeles. Tallinn: Valgus.
- Vare, Silvi 1993.** Tuletusliitest uue nurga alt. – Keel ja Kirjandus 8, 530–536.
- Vare, Silvi 2005.** Eesti keele verbimoodustus: desubstantiivne konversioon. – Ema-keele Seltsi aastaraamat 50. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 39–67.
- Veski, Asta 1956.** J. V. Veski eesti kirjakeele oskussõnavara arendajana. Kandidaadi-väitekiri. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der Ehstnisehen Sprache. St.-Petersbourg.

Sõnaliik oskuskeeles: e-tuletised ja nende alusverbid

Ilmunud: Sõnaliik oskuskeeles: e-tuletised ja nende alusverbid. – Maire Raadik, Tiina Leemets (toim-d). Sõnaga mõeldud mõte. Pühendusteos Tiiu Ereltile 20. aprillil 2012. Eesti Keele Instituudi toimetised 14. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2012, 50–66.

Sõnaliikide funktsioneerimine keeles on seotud süntaksiga – lauseehitus nõuab teatud positsioonis kindlat sõnaliiki. Sõnaliikide piire ületada võimaldab eesti sõnatuletussüsteem. Eesti keele rikkalikus tuletuselementide arsenalis on liiteid, mille esmane funktsioon ongi grammatiline ja mis grammatilises mõttes funktsioneerivad eeskätt sõnaliikide tunnustena. Leksikaalset tähendust muutmata on süntaktilistel põhjustel võimalik anda verbile substantiivi kuju (*Kirjanik kirjutab romaani* > *Romaani kirjutamine nõuab aega*), substantiivile adjektiivi kuju (*Hommik on kirjutamiseks parim aeg* > *Hommikune kirjutamine on mõnus*), adjektiivile substantiivi (*Kirjanik on andekas* > *Kirjaniku andekus on toonud talle hulga auhindu*) või adverbi kuju (*Kirjanik on andekas* > *Kirjanik kirjutab andekalt*). Leksikaalse ja grammatilise sõnatuletuse piir on hajus. Grammatilise tuletise tähendus võib aja jooksul leksikaliseeruda, küllalt suur hulk tuletisi on aga algusest peale moodustatud eritähenduses (vt lähemalt Kasik 2011: 68–71). Samas võib ka eritähendusega tuletis säilitada osaliselt alussõna semantilisi ja süntaktilisi omadusi (nt deverbaalide puhul verbi rektsioonilisi laiendeid). Spetsiifilise leksikaalse tähendusega tuletised on sageli seotud oskuskeelega.

Oskuskeel on kirjakeele allkeel, aga ta on üldkeelest täpsem. Tiiu Erelt toob oma raamatus „Terminiõpetus“ üldkeelesõna ja termini põhilise erinevusena välja, et üldkeelesõna puhul ei saa rääkida tähistaja ja tähistatava üksühesest vastavusest, sõna tähenduse määrab tema suhe teiste sõnadega ja kasutussituatsioon. Termin on nimetusüksus, millele vastab üks objektiivse sisuga mõiste. (Erelt 2007: 64) Tänapäeva kirjalikus kultuuris ei ole võimalik allkeeli üksteisest jäigalt lahus hoida. Oskuskeel ammutab üldkeelest, aga samal ajal rikastab, mõjutab ja muudab ka üldkeelt. Huno Rätsep (2002: 195) on nüüdis-kirjakeelte sõnavara muutumistendentse käsitledes juhtinud tähelepanu

arenenud kirjakeelte sõnavara internatsionaliseerumisele, intellektualiseerumisele ja demokratiseerumisele, mis avaldub teiste keelte ja allkeelte mõjus kirjakeelele. On valdkondi, näiteks sport või loodus, kus üld- ja oskuskeel on nii tihedalt põimunud, et nende teadlik lahushoidmine võib tekitada konflikte, aga ka teadus ja tehnika ei ole nüüdiskultuuris üksnes erialakirjanduse aineks, neil teemadel kirjutatakse ka aja-, teabe- ja ilukirjanduses, räägitakse argivestlustes. Terminid sulanduvad üldkeelde ja nende üha rikkalikum esitus kirjakeele sõnaraamatutes, näiteks ÕSis, on põhjendatud ja paratamatu.

Eestis on juhtivad üld- ja oskuskeele korraldajad viimase poolsajandi jooksul olnud samad inimesed (Henn Saari, Rein Kull, Tiiu Erelt) ja oskuskeelekorralduses on järgitud samu lingvistilisi põhimõtteid mis üldkeelekorralduseski. Omaterminite moodustamisel toetatakse suures osas keele sõnamoodustussüsteemile. Algselt on just oskuskeele vajadused suunanud uurima, välja arendama ja rakendama eesti keele rikkalikke tuletusvõimalusi (Erelt 2007: 33).

Termin oskussõnastikus vs. termin tekstis

Eesti oskuskeeleõpetuses rõhutatakse, et terminilisus on olulisel määral tüve omadus (Saari 1981, Erelt 2007: 66–67). Termin kvaliteediga tüvi kujundab enda ümber terve moodustuspesa: *paljand*, *paljandama*, *paljanduma*, *paljandiline*, *paljandus*, *paljanduslik* (Erelt 2007: 66). Oluline märksõna on siin „termini kvaliteediga tüvi“. Lähtekohaks on termin, mis seejärel käitub nagu igasugune muu eesti keele sõna, alludes vormimoodustusgrammatika kõrval ka sõnamoodustusgrammatika reeglitele ja võimaldades moodustada uusi tuletisi produktiivsete tuletusmallide järgi (tuletusmalli produktiivsuse kohta vt Kasik 2011). Eespool näiteks toodud terminimoodustuspesasse ei kuulu juurtüvi *paljas*, mis on aluseks termini *paljand* moodustamisele. Terminitena saab käsitada moodustuspesa *tahtlus*, *tahtlik*, *tahtlikult* (vt Erelt 2007: 67), mitte aga juurtüve *tahtma* (vrd *tahtlik otsasõit*, *otsasõidu tahtlus*, *sõitis tahtlikult otsa*, aga *tahtis otsa sõita*).

Põhimõtteliselt on võimalik ka juurtüve kaasamine terminimoodustuspesa, sest kuigi valdav osa termineid moodustatakse tuletamise või liitmise teel, on üheks terminite saamise viisiks ka üldkeele sõnale uue või modifitseeritud tähenduse andmine. Erelt (2007: 186–187) on seda kirjeldanud *seirama*-verbi näitel: „*Seirama* on olnud üldkeeles tuntud sõna, millel kaks tähendust:

1) 'järgnema, järele minema, järel käima, kaasas käima', 2) 'jälgima, silmadega saatma'. Kui bioloogidel ja keskkonnauurijail läks tarvis võõrsõnale *monitoorima* eesti vastet, võtsidki nad selleks *seirama*, arendades edasi teist tähendust: pidevalt keskkonna seisundit jälgima. *Monitooringu* eesti vasteks sai 1983. a tuletis *seire*, ka liitsõnus *seireprogramm*, *seiresüsteem*, *kaug-*, *keskkonna-*, *mereseire*. Õige pea omastasid sõna veel füüsikud, veemajandus-, arvuti- ja sõjandusspetsialistid, sättides selle sisu oma eriala tarbeks. "Siiski – terminoloogiasõnastikes esineb küll eespoolses tsitaadis aastaarvuga dokumenteeri- tud nimisõnaline tuletis *seire*, verbi *seirama*, samuti *monitoorima* ei ole aga vähemalt üheski Keeleveebis esindatud erialasõnastikus, kaasa arvatud keskkonnasõnastik. Ka Erelt (2007: 67) tõdeb, et oskussõnastikes on üldse vähe verbe, protsessinimetusi väljendavad deverbaalid. Leidub küll sõnaühendilisi verbe, kus kindla, defineeritud mõiste tähistajaks on verb koos seda täpsustava laiendiga (*kuritegu matkima*, *kuritegu avastama*, *kuritegu toime panema*, *kuritegu varjama*), aga verb ükski, eriti tuletamata juurverb, on terminoloogiasõnastikes harv külaline.

Sõnaraamatu ülesehitamise spetsiifika ei peaks olema takistuseks sõnaliigilisele varieerumisele tekstides. Henn Saari (1981: 76) sõnadega: „Samuti võib eesti keelt silmas pidades öelda, et nõue kasutada üht ja sama tuletist kogu oskuskeelse teose ulatuses oleks takistuseks neile autoreile, kes hästi orienteeruvad tuletusmehhanismis ja taotlevad paindlikku ning mitmekesisist teadustiili.“ Saari arutleb küll põhiliselt *mine*-deverbaalide ja nn lühideverbaalide vahekorra üle, aga sama loogika järgi võib vaadelda ka morfoloogiliste verbide ja protsessitähendusega noomenituletiste vahekorda. Kuigi sporditerminitena on fikseeritud nt *odavise* ja *kettaheide*, ei pea sportlane tekstis ilmtingimata *sooritama viset* või *heidet*, tema kohta võib niisama hästi öelda, et ta *viskas oda* või *heitis ketast*, samuti on tekstis võimalik kasutada verbi terminoloogilises tähenduses ilma objektita (*Kanter heitis ligi 70 meetrit*), kuigi erinevalt *viskest* või *heitest* täpsustava laiendita verbid *viskama* ja *heitma* terminitena fikseeritud ei ole. Vaatlen siinses artiklis *e*-liiteliste protsessinimetuste ja nende aluseks olevate tuletamata verbide kasutamist oskusterminitena teadus- ja ajakirjandustekstides.

mine-tuletiste ja e-tuletiste vahetamine

Eesti keeles on teonimedele moodustamiseks kaks paralleelset süsteemi. Produktiivse *mine*-tuletuse kõrval väljendatakse tegevusprotsessi ka nn lühideverbaalidega, kus tuletuselemendiks on *-e* (*teke, tõrje, kutse*), *-k* (*tulek, minek, panek*), *-u* (*kulg, tõus, sadu*), *-ng* (*areng, häving*). Võrreldes *mine*-liiteliste teonimedega on lühideverbaalide moodustamisel ja kasutamisel nii morfofonoloogilisi, semantilisi kui ka süntaktilisi piiranguid.

mine-tuletisi saab moodustada kõigist verbidest, *e*-tuletisi üksnes kindla fonoloogilise struktuuriga kahe silbilistest astmehalduslikest verbitüvedest, aga tuletustüüp ei ole produktiivne, vaid tuletised on moodustatud sõnahääl: on küll näiteks *tekkima > teke, õppima > õpe, hindama > hinne, täitma > täide*, aga samasuguse fonoloogilise struktuuriga verbidest *tikkima, lappima, lendama* või *võitma* *e*-tuletisi ei kasutata. Tegemist on seega leksikaalse, mitte grammatilise tuletusega.

Ka *e*-tuletiste semantika viitab leksikaalsele sõnamoodustusele. Võrreldes *mine*-liiteliste protsessinimetustega on *e*-tuletiste tähendus spetsiifilisem ja nende kasutus on funktsionaalselt piiratud. Reegel *mine*-tuletiste moodustamiseks verbidest on produktiivne ja semantiliste piiranguteta: tuletised sisaldavad põhiosas samasugust semantilist informatsiooni kui tuletuse aluseks olev verb, samuti seostuvad mitmetähenduslike verbide *mine*-tuletised kõigi võimalike verbitähendustega. *e*-tuletiste moodustamisel ja kasutamisel on lisaks morfofonoloogilistele ka semantilisi piiranguid. Kuigi ka *mine*-tuletised võivad leksikaliseeruda ja saada kindlateks sõnavaraüksusteks (*valimised, nõupidamine, koosviibimine*), ei välista see nende kasutamist protsessitähenduses. *e*-tuletised on seotud oma moodustustähendusega. Osa deverbalaalseid *e*-tuletisi märgib alusverbiga tähistatud tegevuse spetsiifilist tulemust (*lause, tõlge, toode, köide*), vahendit (*küte, kate, hinne, määre*) või objekti (*saade, teade*). Tegemist ei ole leksikaliseerumisega diakroonilises mõttes (vrd Kasik 2011: 68–70), vaid tuletised ongi moodustatud eritähenduses. Ka protsessi väljendavate *e*-tuletiste (*tõrje, teke, toime, heide, ränne*) tähendus on leksikaalne, mitte grammatiline. Kui verbaalnoomen leksikaliseerub (või teadlikult leksikaliseeritakse), nõrgeneb seos alusverbiga: mitmetähendusliku alusverbi korral on leksikaliseerunud tuletis seotud kindla verbitähendusega. *e*-tuletistele on iseloomulik just selline piiratud tähendus, võrreldes alusverbi kasutusvõimalustega. Võrdlesin verbide ja neist moodustatud protsessitähendusega *e*-tuletiste

tähendusekirjeldusi „Eesti keele seletavas sõnaraamatus“ (EKSS) ja tasakaalus korpuses 200 kasutusjuhu ulatuses. Näiteks *tekkima*-verbil on EKSSi järgi kaks tähendust: 1) algust saama, kujunema, moodustuma; 2) (märkamatu, ootamatu) ilmuma. *mine*-nominalisatsioon on võimalik mõlemas tähenduses, tuletis *teke* seostub vaid esimese tähendusega (allikaviiteta lausenäited on EKSSist).

Elu Maal **tekkis** miljardeid aastaid tagasi. (vrd **elu teke** Maal ...)

Tekkis uus teadus geneetika. (vrd **geneetika teke**)

Riigid **tekkivad** ja kaovad. (vrd **riikide teke ja kadu**)

Seevastu teises tähenduses *e*-tuletist kasutada ei saa.

Pluusile **tekkis** plekk. (vrd ***pleki teke** pluusile)

Tuppa on **tekkinud** uus mööbel. (vrd ***uue mööbli teke** tuppa)

Laua äärde **tekkis** kuskilt näljase näoga poisike. (vrd ***näljase näoga poisikese teke** ...)

Tasakaalustatud korpuse 200st *teke*-tuletise kasutusjuhust on kõik seostatavad vaid esimese verbitähendusega (lühend AJAK tähistab ajakirjanduskeelt, ILUK ilukirjanduskeelt, TEADUS teaduskeelt).

Näiteks on võimalik Kaug-Ida Vabariigi **teke**. (AJAK)

Nimetatud klausliga pidurdub kinnisvaraturu **teke** oluliselt. (AJAK)

Atmosfääri ebastabiilsusega kaasneb rümpilvede **teke**. (TEADUS)

Sealt mitte kaugel leidis aset ühenduse **teke**. (ILUK)

tõrjuma-verbil on EKSSi järgi viis tähendust. Tuletis *tõrje* seostub sporditerminina tähendusega 'palli tagasi lööma, lööki pareerima' (*Poom sooritas meisterliku tõrje*) ning põllumajandus- ja meditsiinterminina tähendusega 'midagi ebasoovitavat ära hoidma, hävitama, arvukust v levikut piirama' (*umbrohutõrje, viiruste tõrje, metsloomade tõrjeks ehitatud aed*). Tuletis *tõrje* ei ole kasutatav seoses verbitähendustega 'eemale ajama, peletama' (*Tõrjub kepiga tigidat koera*), 'mitte nõustuma, vastu olema' (*Minister tõrjus ajakirjanduse esitatud süüdistusi*), 'halvustavalt suhtuma, suhtlemisest hoiduma' (*Teistsuguseid enamasti tõrjutakse. Mõned lapsed on koolis tõrjutud*).

toimima-verbil on kaks tähendust: 1) tegutsema; 2) mõjuma. Tuletis *toime* on kasutusel vaid teises tähenduses (*ravimi toime*). *heitma*-verbil on viis tähendust, *heide* on kasutusel üksnes sporditerminina (*ketta-, vasaraheide*).

rändama-verbi kuuest tähendusest seostub *ränne* vaid tähendusega 'kollektiivselt uuele asualale v uude elupaika siirduma' (*lindude, rahvaste ränne*). *katsuma*-verbi neljast tähendusest seostub *katse* vaid tähendusega 'üritama, proovima'. Analoogiliselt kirjeldab Erelt ka *seirama*-verbi ja sellest moodustatud *e*-tuletise *seire* vahekorda (vt eespool). Semantika põhjal võib kõiki eespool näiteks toodud *e*-tuletisi käsitada terminitena – nad on kindlas tähenduses moodustatud nimetusüksused, millele vastab üks objektiivse sisuga mõiste.

Ka *mine*-tuletiste ja *e*-tuletiste süntaktilised seosed on erinevad. *mine*-tuletus seostub üldjuhul grammatilise nominalisatsiooniga. See tähendab, et noomenifraasiks transformeeritakse kogu lause, verb koos oma laienditega. Nominalisatsioonikäsitlustes (Kasik 2006a, 2006b) on juhitud tähelepanu *mine*-nominalisatsiooniga kaanevale lause semantiliste elementide kaole. Verb on seotud oma valentsiga ja liidab endaga obligatoorseid ja fakultatiivseid laiendeid. Nominalisatsioonis obligatoorseid laiendeid ei ole, verbi seotud laiendid on *mine*-konstruktsioonis fakultatiivsed. Nende kaasamine või taandamine on seotud tekstistrateegiliste valikutega, aga põhimõttelisi takistusi ükskõik millise verbilaiendi väljendamiseks *mine*-nominalisatsioonis ei ole.

e-liiteliste protsessinimetuste puhul, nagu igasuguses leksikaalses tuletuses, on piiratud alusverbi laiendite kasutamine verbaalnoomeni atribuutidena. Seetõttu võib *e*-liiteliste terminite ja nende aluseks olevate verbide kasutamisel olla konstruktsioonilisi erinevusi, mis takistavad noomeni ja verbi vaba varieerimist tekstis. Võrdleme näiteks sõnapaare *tõukama* ja *tõuge*, *võtma* ja *võte*, *katsuma* ja *katse*. *Tõukama* on transitiivne verb, millega seostuvad tegija ja tegevusalis (kes tõukab mida), sama süntaktilise struktuuriga on spordi-termin (*kuuli*)*tõuge* ja tekstis võib varieerida noomenit ja verbi.

Ants Kiisa **tõukas kuuli** 18.71. (AJAK)

Eelmisel sügisel ei suutnud ma pärast jooksutreeninguid **sooritada** isegi 15-meetrist **kuulitõuget**. (AJAK)

Seevastu geoloogiaterminina väljendab *tõuge* intransitiivset protsessi, ei võimalda siduda endaga protsessiargumente ega ole seetõttu asendatav verbiga, vrd

Pealinnas Tokyos **toimunud tõugete** tugevuseks mõõdeti umbes neli mag-nituudi. (AJAK)

Verb *katsuma* tähenduses 'üritama, proovima' nõuab laiendina *da*-infinitiivi. Tuletis *katse* tähenduses 'üritus, püüe' on sama süntaktilise struktuuriga ning võimaldab noomenit ja verbi varieerida.

Ta ei **teinud katsetki** vastu hakata. (vrd Ta ei **katsunudki** vastu hakata.)

Terminoloogilises tähenduses 'võimete, oskuste kontroll' ei võimalda nimi-sõna seostada endaga *da*-infinitiivi ega ole seetõttu asendatav verbiga, tähenduses 'eksperiment' on tuletisel verbist erinev reksioon, mis samuti ei võimalda substantiivi asemel verbi kasutada.

Spordikooli astujatel tuleb **sooritada** kehalised **katsed**.

Biokeemias **korraldatakse katseid** mitmesuguste katseloomadega.

Ka *võtma* on transitiivne verb, millega seostuvad tegija ja tegevusalis, seevastu tuletis *võte* ei võimalda siduda endaga protsessiargumenti tegevusalisel tähenduses (mida võetakse). Kui protsessil on tegija, võib ta *võtet teha*, *kasutada* või *sooritada*, samuti võib tegija protsessist taandada (*võtted toimuvad/käivad*), aga protsess ei ole väljendatav verbiga

Võtted käivad Tallinna linnaosas Nõmmel ühes eramajas. (AJAK)

Seda **võtet** otsustas valitsus teisipäeva õhtul **kasutada**. (AJAK)

Lisaajal **sooritas** ta enda arvates punktiväärilise **võtte**. (AJAK)

Ungaris **tegin** finaalmatšis kaks **võtet**. (AJAK)

Saari (1981: 65) oma eespool viidatud artiklis nimetab sellist asendamatu termini blokinguks. Semantiliselt kaasnevad süntaktilise struktuuri piirangud tuletise leksikaliseerumisega (vt lähemalt Kasik 2011). Seega osa *e*-tuletisi, kuigi neid saab kasutada protsessitähenduses, on terminitena siiski blokitud ega ole tekstis verbiga asendatavad.

Näited osutavad, et noomenite ja verbide kasutusel on oluline funktsionaalne erinevus. Verb vahendab situatsiooni, kusjuures situatsioonikirjeldusse kuuluvad ka protsessiga seotud osalised ja asjaolud (koht, aeg, viis, põhjus jne) ning (tuletamata) verbid on enamasti polüseemilised.¹ Polüseemilise verbi tähendus selgub kasutus kontekstist ja süntaktilistest seostest. Substantiivid nimetavad asju ja nähtusi, ka siis, kui selleks nähtuseks on protsess. See on

¹ Tuletatud verbid, eriti denominaalid, võivad olla täpsemalt määratletava semantikaga, võrreldavad pigem fraasiga, sest tuletise sisestruktuur, allsõna ja liide võivad tuletatud verbi tähenduse üsna täpselt määrata (vrd *vihitlema*, *saduldama*, *relvastama* jne).

ka põhjus, miks substantiivid sobivad terminiloenditesse paremini kui ilma laiendita verbid, verbe on kontekstita raske(m) defineerida ja kindla mõistega siduda. Kui viidata Erelti (2007: 64) sõnastatud erinevusele üldkeele sõna ja termini vahel, siis on substantiividel kahtlemata verbidest paremad eeldused vastata termini nõuetele. Ka polüseemilisest verbist moodustatud *e*-tuletised on üldjuhul (vähemalt ühe allkeele piires) monoseemilised, kindla tähendusega nimetusüksused, millele vastab üks mõiste ja mis on defineeritavad kontekstiväliselt.

e-tuletiste ja nende alusverbide kasutus

Kui konstruktsioonilise erinevusega *e*-tuletised välja arvata, säilitavad protsessitähendusega *e*-tuletised üldjuhul vastava tähendusega alusverbi süntaktilised omadused, s.t kujutavad endast verbifraasi nominalisatsiooni, nii et sobivas süntaktilises positsioonis on *e*-tuletist sisaldav verbifraas ja tuletise alusverb tekstis põhimõtteliselt vastastikku asendatavad (*Ravimil on valuvaigistav toime / Ravim toimib valivaigistina*).

Valisin lähemaks analüüsiks viis protsessitähendusega *e*-liitelist terminit ja vaatlen järgnevalt sõnapaaride *tõrjuma – tõrje*, *seirama – seire*, *toimima – toime*, *rändama – ränne*, *purskama – purse* kasutust ajakirjandus- ja teadustekstides. Kaks esimest on transitiivsed, kaks järgmist intransitiivsed verbid, *purskama* on kasutatav nii transitiivse kui ka intransitiivsenä. Materjali allikaks on eesti kirjakeele korpuse tasakaalus allkorpus. Suurema näitehulga puhul on piiratud 200 lausega sõna kohta. Ilukirjandusnäited on analüüsist kõrvale jäetud. Kõik analüüsitud verbid on mitmetähenduslikud ja järgnevas tabelis on termini lahtrisse paigutatud need kasutusjuhud, kus verbi tähendus vastab *e*-tuletise tähendusele. Kõik analüüsiks valitud *e*-tuletised on käsitatavad terminitena, kuigi neil võib eri teadusalal olla mõnevõrra erinev tähendus.

Sõna	Ajakirjanduskeel		Teaduskeel	
	Kokku	Termineid	Kokku	Termineid
<i>tõrjuma</i>	95	17	40	3
<i>tõrje</i>	51	51	112	112
<i>seirama</i>	11	1	5	4
<i>seire</i>	5	5	62	62

Sõna	Ajakirjanduskeel		Teaduskeel	
	Kokku	Termineid	Kokku	Termineid
<i>toimima</i>	45	2	134	23
<i>toime</i>	13	13	115	115
<i>rändama</i>	59	10	25	3
<i>ränne</i>	7	7	19	19
<i>purskama</i>	20	7	4	4
<i>purse</i>	11	11	52	52

Nagu tabelist näha, kasutatakse kõiki analüüsitud termininäiteid nii substantiivi- kui ka verbivormis. Muidugi ei ole kõik *e*-tuletised sellises süntaktiises positsioonis, et neid saaks lause struktuuri oluliselt muutmata asendada morfoloogilise verbiga. Tekstinäidetena esitan järgnevas selliseid lauseid, kus substantiivi ja verbi varieerimine oleks põhimõtteliselt võimalik.

Tuletise *tõrje* kasutamise kohta on ajakirjanduskorpuses 51 näidet, neist 17 korda sporditerminina, 34 korda põllumajandus-, arvuti- või meditsiini-terminina (*umbrohu tõrje*, *viiruste tõrje*, *haiguste tõrje*). Teadustekstides leidis 112 näitelauseid, kõik põllumajandus-, arvuti- või meditsiini-terminid. *tõrjuma*-verbi kasutus on mitmekesisem. Ajakirjanduskorpuse 95 näitest on terminitähenduses (st kõrvutatavad *e*-tuletise *tõrje* kasutustähendusega) 17, neist 13 korda sporditerminina, 4 korda meditsiini- või põllumajandus-terminina. Teadustekstides leidis 40 *tõrjuma*-verbi kasutusjuhtu, neist vaid 3 terminoloogilist.

Sporditerminina on ajakirjanduskeeles *tõrjuma* ja *tõrje* üsna võrdselt kasutusel (17 korda *tõrje*, 13 korda *tõrjuma*).

Teise poolaja algul **tõrjus** Nilke üheksa minutiga seitse viset. (AJAK)
 ... lausus Poom, kel tuli **sooritada** vaid üks meisterlik **tõrje**. (AJAK)
 Kokku 65 **tõrjet teinud** Gihuere tõstis omakorda esile kaitsjaid. (AJAK)

Tähenduses 'hävitamine, leviku piiramine' on *tõrje* ajakirjanduskeeles selgelt ülekaalus: kolm verbikasutust 34 substantiivi vastu.

Vaevalt et instituut looduses **taime tõrjuma** hakkab. (AJAK)
Tõrjuge karuputke kõikjal! (AJAK)
 Selle ainega saaks **teha** seemikute **tõrjet**. (AJAK)
 Valk ütles, et kuna tema talus **tehakse** kahjurite- ja mädanikuvastast **tõrjet**, siis lehemädanik ja mardikad saaki ei ohusta. (AJAK)

Teaduskeeles on valdav nominaalne väljendusviis, 112 kasutusjuhtu 3 verbi-kasutuse vastu.

Mullaharimine peab tagama taimedele optimaalse vee- ja õhurežiimi, **tõrjuma** umbrohtusid ... (TEADUS)

Kaera-kõrreroostet **tõrjuvad** hästi mitmed kontaktsed ja süsteemsed fungitsiidid. (TEADUS)

... kuidas kemikaalidega **tõrjuda** kahjurite ja haiguste levikut. (TEADUS)

Umbrohu **tõrjeks kasutatakse** teraviljadel enamasti keemilisi preparaate. (TEADUS)

1999. ja 2002. a **tehti** katsepõllul keemilist lehetäide **tõrjet**. (TEADUS)

Katses taimekaitseteid ei tehtud, kuid tootmisistandustes **tehti** haiguste ja kahjurite **tõrjet**. (TEADUS)

Verbaalses tähenduses kasutatakse kõige sagedamini väljendit *tõrjet tegema*, lisaks veel *tõrjet sooritama*, *tõrjet rakendama*, *tõrjet läbi viima*, *tõrjet korraldama*, *tegelema tõrjega*, *kasutama tõrjeks*, *rakendama meetmeid tõrjeks*, *tõrje toimub*.

Tuletise *seire* kasutamise kohta on ajakirjanduskorpuses 5 näidet, *seirama*-verbi kasutuse kohta tähenduses 'monitoorima' üks näide, teadustekstides on 62 näidet tuletise, 4 näidet verbikasutuse kohta.

Kompleksseirejaamad **seiravad** ühesuguse programmi alusel. (AJAK)

Tunnistus on märk sellest, et saarel **tehtav seire** on lüli rahvusvahelisest seirevõrgust. (AJAK)

Aerobioloogilist **seiret teinud** maaülikool loobus tööst majanduslikel põhjustel. (AJAK)

Sark **seirab** inimese seisundit, hoiab ülal lihaste vormi ... (TEADUS)

Enamasti **seiratakse** põhilisi kvantitatiivseid (krediidi-, turu-) ja kvalitatiivseid (strateegiline, operatsiooni-) riske, samuti on monitooringu all ka riskid, mis tulenevad väliskeskonnast. (TEADUS)

Riiklik Rahvatervishoiu Instituut võib asutada vaktsineerimisregistri **seiramaks** hõlmatust immuniseerimisega ning võimalikke vaktsineerimisest tulenevaid kahjulikke efekte. (TEADUS)

TEMPESTi põhimõttel **toimuv seire** on alati passiivne. (TEADUS)

Teostada peamiste keskkonnatingimuste **seire** uuritavate kogude hoiuruumides. (TEADUS)

Keskkonnatingimustest **teostati** õhutemperatuuri ja õhuniiskuse **seiret**. (TEADUS)

Karjade seroloogiline **seire viidi läbi** kolmel erineval perioodil. (TEADUS)

Verbaalses tähenduses kasutati väljendeid *seiret tegema, seiret korraldama, seiret teostama, seiret läbi viima, seire toimub*.

Tuletis *toime* esineb peale terminoloogilise tähenduse 'mõju' ka väljendverbide koosseisus, neist sagedasemad *toime tulema, toime panema*. Need on analüüsist kõrvale jäetud. Tähenduses 'mõju' on ajakirjandustekstides 13 korda kasutatud *e*-tuletist, *toimima*-verbi 45 näitest on terminitähendusega 2. Teadustekstides on tuletise *toime* kohta 115 kasutusnäidet, 134st *toimima*-verbi kasutusest on terminoloogilise tähendusega 23.

Arstid kirjutavad seda välja näiteks peavalude puhul, kuna Vioxx **toimib** ka valuvaigistina ja põletikuvastase ravimina. (AJAK)

Tablett **toimib** vähemalt 12 tundi. (AJAK)

Eriti laste puhul **on** sellise triki äraproovitud **toime** alati tõhus. (AJAK)

Nende **toime kestab** neli tundi. (AJAK)

Ravimid, mis **toimivad** SERTi talitlust pärssides, on väga tõhusad. (TEADUS)

Erinevatel probiootikumidel **on** erinev **toime** peremeesorganismile. (TEADUS)

Saku katse tingimustes **ei avaldanud** HMM suvinisu saagikusele positiivset **toimet**. (TEADUS)

... siis selles mõttes **on** sekulariseerimine tema jaoks tõepoolest söövitava **toimega**. (TEADUS)

Kui kaua **kestab** statiidide **toime**? (TEADUS)

Puudub toksiline **toime** maksa ja neerude parenhüümi. (TEADUS)

Kuna *toimima* tähenduses 'mõjuma' on üksnes passiivse tähendusega verb, millega ei saa seostada tegijat, siis on ka nominalisatsiooni sisaldavad verbi-fraasid eelmistest näidetest erineva struktuuriga. Verbaalses tähenduses

kasutatakse väljendeid *toime on, toime puudub, on* (mingisuguse) *toimega, toime kestab, toimet avaldama*.

Tuletis *ränne* esineb ajakirjanduskeeles 7 korda (3 korda rahvastega, 4 korda lindude-loomadega seoses). *rändama*-verb on ajakirjanduskorpuse 59 kasutusnäitest terminoloogilise tähendusega 10 lauses (8 rahvastega, 2 lindudega seoses). Teadustekstides on 19 kasutusnäidet tuletise *ränne* kohta (16 rahvastega, 3 lindudega seoses), 25st *rändama*-verbi näitest on terminoloogilise tähendusega 3 (rahvastega seoses 2, lindudega 1 näide).

Geneetikud on pikka ega uurinud, kuidas kõigi maailma rahvaste esivanemad Aafrikast välja **rändasid**. (AJAK)

Loomad ja taimed võivad ühest kohast teise **rännata**. (AJAK)

Kuhugi ei tõtata **rändel olles** juhuslikult, vaid saadetakse maakuulajad ilmavaatlejad ette. (AJAK)

... putukad, kellest toituvad suveks tundrase pesitsema **rännanud** linnud. (TEADUS)

Kellele peremehe kohta ei jätkunud, aga sulane olla ei tahtnud, need proovisid õnne linnas või Venemaa avarustesse **välja rännates**. (TEADUS)

Nõukogude perioodil **toimus** ka aktiivne linnast maale **ränne**, sest doteeritud põllumajanduses oli suhteliselt palju töökohti ja palgad olid keskmisest kõrgemad. (TEADUS)

Mingit märkimisväärset **rännet** Kaamalt Võtšegdale või Petšoorale pole Popovi arvates **toimunud**. (TEADUS)

... funktsiooni avaldumisvormiks võib pidada näiteks **rändel olevate** lindude vastastikust hõikumist kehvade ilmastikutingimuste puhul. (TEADUS)

Verbaalses tähenduses kasutatakse väljendeid *rändel olema, ränne toimub*.

Tuletis *purse* on kasutusel geoloogiaterminina ajakirjandustekstides 11 korda, *purskama*-verbi 20 kasutusnäitest on terminoloogilise tähendusega 7. Teadustekstides on tuletise *purse* kohta 52 kasutusnäidet, verbikasutuse kohta 4 näidet, kõik terminoloogilise tähendusega.

Pühapäeval Guatemala lääneosas **purskama** hakanud Fuego vulkaan on seadnud ohtu umbes 7000 inimest. (AJAK)

... täpselt sajand hiljem **purskas** aga El Chochoni vulkaan Mehhikos. (AJAK)

24. oktoobril **toimus** Päikesel võimas **purse**. (AJAK)

Vulkaane, mis ... perioodiliselt **purskavad**, nimetatakse tegevvulkaanideks. (TEADUS)

Popocatepetl **on** tänavu **pursanud** väiksemates kogustes tuhka ja auru mitmel korral. (TEADUS)

Võimsad plahvatuslikud **pursked toimuvadki** põhiliselt veeauru rõhu mõjul. (TEADUS)

Indoneesias **toimunud** Tambora vulkaani **purset**. (TEADUS)

Kõik vahepeal **toimunud pursked** on olnud nendest nõrgemad. (TEADUS)

Verbaalses tähenduses kasutatakse väljendit *purse toimub*.

Kokkuvõte

Analüüsitud materjali hulk ja selle tulemusena tabelis toodud arvud on liiga väikesed, et nende põhjal saaks teha mingeid veenvaid järeldusi. Artiklis esitatud näitelauseid sobivad pigem illustreerima arutelu kui tõestama väiteid verbide ja substantiivide kasutamise kohta oskuskeeles. Kõigi analüüsitud terminite hulk (noomeni- ja verbivormis kokku) on teaduskeeles sagedasem kui ajakirjanduskeeles. See on loogiline, sest ajakirjanduskeel on temaatiliselt hajuvam kui teaduskeel ja tulemus osutab üksnes, et analüüsitud sõnavara puhul on tõesti tegemist terminitega. Eriti suure ülekaaluga on *e*-tuletiste esinemus teadustekstides võrreldes ajakirjandustekstidega. Niisama loogiline on analüüsitud verbide suurem esinemus ajakirjandustekstides: temaatilise kirevuse tõttu kasutatakse verbe ajakirjanduskeeles kõigis võimalikes tähendustes, teadustekstides aga eeskätt terminoloogilises tähenduses. Muud tähendused ei ole välistatud, aga üldiselt esineb analüüsitud verbe teaduskeeles harvem kui ajakirjanduskeeles. Erand on verb *toimima*, mis ka oma levinumas tähenduses 'tegutsema' on teadustekstis sagedane ja millel ei ole substantiivset terminoloogilist vastet (teonimi *toimimine* ei ole rohkem termin kui *toimima*-verb tegutsemise tähenduses).

Kui jätta kõrvale verbide muud tähendused ja võrrelda üksnes *e*-tuletiste ja nende alusverbide terminoloogilisi tähendusi, on teaduskeeles substantiivid täiesti selges ülekaalus, kuigi ei ole ühtegi tüve, millest verbaalset vormi üldse ei kasutataks. Ajakirjanduskeeles on terminite hulk väiksem, aga

terminoloogiliste verbivormide suhtarv mõnevõrra suurem, nt *tõrjuma* ja *tõrje* ajakirjanduskeeles 17 : 51 (sporditermineid kõrvale jättes 4 : 34), teaduskeeles 3 : 112, *rändama* ja *ränne* ajakirjanduskeeles 10 : 7, teaduskeeles 3 : 19, *purskama* ja *purse* ajakirjanduskeeles 7 : 11, teaduskeeles 4 : 52, *seirama* ja *seire* ajakirjanduskeeles 1 : 5, teaduskeeles 4 : 62. Mõnevõrra erineb teistest *toimima*-verbi terminoloogiline kasutus, mis on ka teaduskeeles märkimisväärselt esindatud (23 verbikasutust 115 *e*-tuletise kõrval) ja mille esinamus ajakirjanduskeeles on analüüsitud verbidest ainsana üldse (mõlemas tähenduses kokku) väiksem kui teaduskeeles. Verbaalse termini *toimima* 'mõjuma' omaksvõttu teaduskeeles võib soodustada kahe *toimima*-verbi tähenduse selgelt erinev süntaks: verbi ei saa kasutada subjektita ja subjekti tunnus elus/elutu hoiab kahte verbitähendust ühemõtteliselt lahus. Muude verbide puhul tähenduste lahushoidmine alati nii selge ei ole. Näiteks *rändavad linnud* on märksa ebamäärasema tähendusega kui *rändel olevad linnud*; kärbeid või sääski võib tõrjuda kätega vehkides või keemiliselt, aga ainult teine tõrjumisviis on terminitähendusega *kärbse-* või *sääsetõrje*. Ka obligatoorsete laiendite nõue piirab verbikasutust (vrd *Päikesel toimus võimas purse*).

Näib siiski, et küsimus ei ole niivõrd terminoloogias, kuivõrd pigem eri tekstiliikidele iseloomulikus tekstimoodustusstrateegias. Terminitena on sobivas süntaktilises kontekstis kasutatavad ja aktsepteeritavad nii *e*-tuletised kui ka nende alusverbid, aga teadustekstile on tekstiliigina omane staatiline, s.t deskriptiivne ja analüütiline väljendusviis (protsesside nimetamine ja nende seostele osutamine), ajakirjandustekstile pigem dünaamiline ja narratiivne väljendusviis (sündmustest jutustamine). Seetõttu on teaduskeel stiililt nominaalsem ja üldkeelest distantseeritum kui ajakirjanduskeel, mis on üldkeelele lähedasem ja verbaalsem. Näiteks deverbaalid *naisevõtt* ja *meheleminek* on üldkeele sõnad, aga üldkeeles võetakse *naine* ja *minnakse mehele*, mitte ei sooritata *naisevõttu* või *meheleminekut*. Terminoloogias nimetatakse sama protsessi *abielu registreerimiseks* või *laulatuseks* ja teaduskeeles on tavaks kirjutada, et sooritati *abielu registreerimine* või *viidi läbi laulatus*. Ajakirjandus on vabama keelekasutusega ja võimaldab ka niisugust varieerimist nagu *Järgmise, meie neljanda lapsega isapuhkan ka kindlasti* (Postimees 7. III 2011). Termin on täiesti ühemõtteline ja tähistab kindlat mõistet, sellegipoolest staatilises ja nähtusi nimetavas teaduskeeles tulevane isa pigem *kasutaks isapuhkust* või *võtaks välja isapuhkuse*.

Kirjandus

- EKSS = Langemets, Margit, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll (toim-d) 2009.** Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ teine, täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Tiiu 2007.** Terminõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kasik, Reet 2006a.** Nominalisatsioon meediauudiste tekstimoodustusvõttena. – Keel ja Kirjandus 2, 122–134.
- Kasik, Reet 2006b.** Nominaliseeritud protsessi agent meediauudistes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 21–37.
- Kasik, Reet 2011.** Sõnatuletus leksika ja grammatika vahel: *nd-* ja *ndus-*liitelised verbaalnoomenid. – Emakeele Seltsi aastaraamat 56. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 63–90.
- Rätsep, Huno 2002.** Eesti kirjakeele sõnavara rikastamise päevaprobleeme. – Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa, 191–204.
- Saari, Henn 1981.** Verb ja tema moodustuspesad eesti oskuskeeles. – Eesti keele grammatika probleeme. Töid eesti filoloogia alalt VIII. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 574. Tartu, 51–79.
- Tasakaalus korpus.** <http://www.cl.ut.ee/korpused/grammatikakorpus/>.

Nulltuletus ja konversioon eesti keeles

Ilmunud: Nulltuletus ja konversioon eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 2012/11, 793–806.

Sõnaliigivahetusest teoreetiliselt

Paljudes keeltes, kaasa arvatud eesti keeles, on tuttav protsess, millega leksikaalsed üksused muudavad oma sõnaliigilist kategooriat ilma sõnatüve vormiliste muutusteta. Kõige üldisemalt tuntakse seda nähtust konversiooni nime all. Konversiooni olemusest ja kohast keelekirjelduses on lingvistilises kirjanduses diskuteeritud alates 1960. aastatest, ülevaate konversiooni käsitluse ajaloost kuni 1990. aastateni on esitanud Jan Don (1993), hilisematest uurimustest Rochelle Lieber (2005). Põhilised teoreetilised seisukohad on järgmised.

1. Konversioon on derivatsiooniga võrreldav sõnamoodustuse osa, mida nimetatakse nulltuletuseks. Konversioon kujutab endast fonoloogilise nullafiksi lisandumist sõnatüvele ja konversiooni tulemus on paralleelne afiksilise moodustuse tulemusega, s.t tähendusese põhjal on eristatav alussõna ja sellest moodustatud tuletis.
2. Konversioon on morfosüntaktiline protsess, afiksita kategooriamuutus, kus sõnaliik vaheldub tekstis ilma struktuurimuutusteta.
3. Konversioon on sõnaloo me nagu uudis- või tehissõna loomine. See pole suunaga protsess nagu derivatsioon, vaid pigem ümberpaigutamise või ümberkategoriseerimise protsess leksikonis. Kui noomenist tuleb verb, sisestatakse see lihtsalt mentaalsesse leksikoni uue leksemina.

Nii struktuuri- (Marchand 1969) kui ka protsessimorfoloogias (Don 1993, Beard 1995) käsitatakse konversiooni leksikaalse derivatsiooniga võrreldava suunatud protsessina, kus üks leksikoniüksus on teisest motiveeritud. Osa nulltuletuse olemasolu aktsepteerivatest lingvistidest näeb konversiooni laiemana nähtusena kui nulltuletus (Pennanen 1971). Selliselt tutvustab konversiooni oma sõnamoodustuse mõisteid käsitlevas ülevaates ka Krista Kerge (1990: 20–21). Konversiooni kui sõnaloo me eri aspekte on analüüsinud nt

Eve ja Herbert Clark (1979), Pavol Štekauer (1996), Ingo Plag (1999), Rochelle Lieber (2004). Selline konversioonianalüüs pole ei struktuuri- ega protsessipõhine. Põhiliseks väitlusobjektiks on semantika – osa lingviste (näiteks Štekauer 2006) kirjeldab konversiooni semantilisi võimalusi kui derivatsiooniprotsessidega võrreldavaid, teised leksikaalse konversiooni uurijad on osutanud, et konversiooni teel saadud sõnade tähendused ei ole fikseeritud, vaid põhinevad suhtluskokkulepetel, on tõlgendatavad kontekstipõhiselt ega ole piiratud afiksilise sõnatuletuse võimalustega. Nii väidab inglise neologisme analüüsinud Lieber (2004), et uute konversiooniverbide semantiline väli inglise keeles katab nii tuletatud kui ka tuletamata verbide semantilise välja. Kogu see teoreetiline diskussioon on käinud põhiliselt inglise keele baasil, viidetega ka teistele analüütilistele keeltele. Seetõttu on kanooniline vaatepunkt konversioonile lähtunud eeskätt homonüümse konversiooni problemaatikast, keskendudes fonoloogilisele tõlgendamisele, semantikale ja süntaksile.

Muutemorfoloogiaga keeltes on probleemid osalt teistsugused (konversioonitüüpide mitmekesisuse kohta maailma keeltes vt Štekauer jt 2012: 213–224). Kuigi sõnaliigivahetus toimub ilma tuletusliiteta, võib konversiooniga kaasnedä muid vormimuutusi. Eesti keeles on näiteks homonüümse konversiooni kõrval (substantiivide ja adjektiivide liigivahetus) tavapärase konversiooniga kaasnev morfoloogilise paradigma muutus (noomeni ja verbi erinev muuteparadigma), sõnatüve asemel sõnavormi konverteerumine teiseks sõnaliigiks (partitsiipide adjektiivistumine, käändevormide adverbistumine), sõnaliigimuutusega kaasnevad tüve häälikumuutused ehk erinevad tüvevariandid (eesti keeles nt astmevaheldus ja lõpukadu, vrd *lubama* : *lubab* ja *luba* : *loa*; *uskuma* : *usub* ja *usk* : *usu*). Kuna eesti keeles on ka ühest vokaalist koosnevaid tuletusliiteid (*-u*, *-i*, *-e*), moodustab omaette probleemi vokaallite ja mitteliitelise tüvevokaali eristamine.

Eesti lingvistidest on konversiooni põhjalikumalt käsitlenud Henn Saari (1993) ja Silvi Vare (1993, 2004, 2005), kumbki eri lähtealustelt, aga omavahelelisest diskussioonist hoidudes. Saari käsitlus on eeskätt vormiteoreetiline, eesti näitematerjal on tal rohkem oma mõttekäikude illustatsiooniks. Ta arutleb mõistemahtude ja mõistepiiride ning nende tähistamiseks kasutatavate terminite ambivalentsuse üle. Oluliseks tuleb pidada Saari osutust, et eesti (või avaramalt läänemeresoome) grammatiline süsteem ei haaku probleemideta analüütiliste keelte lingvistilistel süsteemidel põhinevate tõlgendustega. Saari nimetab oma uurimisvaldkonda sõnagrammatikaks ja keskendub sõnade

fonoloogilisele ja morfoloogilisele struktuurile. Konversiooni mõiste mitmetähenduslikkuse tõttu ei pea ta mõistlikuks seda terminit eesti keele puhul kasutada. Tema termin on liigivaheldus ja ta jõuab järeldusele, et sõnaliigivaheldus ei ole läänemeresoome eeldustel enamasti moodustus ja järelikult ka mitte sõnamoodustus, mistõttu ei pea ta võimalikuks rääkida ka nullsufiksist. Saari on oma artikliga üritanud tõmmata piiri moodustuse ja mittemoodustuse vahele. Ta keskendub vormile, pidades seda kindlamaks pidemeks kui sisu, kuid tunnistab, et tülikusele vaatamata ei pääse viimasest mööda.

Vare küll viitab konversiooni mõiste ambivalentisusele, aga ei arutle põhjalikumalt konversiooniga seotud teoreetiliste probleemide üle. Ühelt poolt peab ta nulltuletust ja otsetuletust konversiooni rööpnimetusteks (Vare 2004: 915–916, 2005: 39). Samal ajal ei vaatle ta analüüsitava sõnade morfoloogilist struktuuri ega vastanda liitega ja liiteta tuletisi, vaid mõistab konversiooni minu arusaamist mööda eeskätt leksikaalselt, pidades konversiooniks nii juursõnade, tuletiste kui ka liitsõnade üleminekut ühest sõnaliigist teise (Vare 2005: 39). Konversiooni olemuse kohta tõdeb ta sellegipoolest, et konversioon on üks sõnamoodustusviise nagu tuletuski ja et ka konversiooni sünkroonilise käsitluse korral saab rääkida moodustussuunast (Vare 2005: 41). Nii kirjeldab ta ühes artiklis deverbaalseid noomeneid (Vare 2004), teises denominaalseid verbe (Vare 2005). Konversioonisuhte olemasolu kriteeriumiks ja moodustussuunaks peab ta konversioonipaari ühe liikme seletamist teise kaudu ÕSi ja EKSSi sõnaseletustes (Vare 2005: 44). Ta viitab küll konversiooni ja liitelise sõnatuletuse põhimõtteliselt sarnasele funktsioonile keeles (Vare 1993: 45–46), aga ei analüüsi konversioonipaari liikmete tähendusvahekordi ega võimalikku paralleelsust sufiksilises sõnatuletuses väljenduvate regulaarsete derivatiivsete tähendustega, kirjeldades üksnes noomeni ja verbina esinevate sõnatüvede fonoloogilist struktuuri.

Erinevalt Saarist, kes vaatleb samadelt alustelt kõiki eesti keeles võimalikke sõnaliigivaheldusi, eristab Vare konversioonist kui sõnamoodustusviisist nn puhtsüntaktilise konversiooni ehk transpositsiooni. Esimesel juhul tekib Vare järgi uus leksikoniüksus, teisel juhul on tegemist kontekstuaalse liigivahetusega. Vare jaoks tähendab uus leksikoniüksus sõna esinemist sõnaraamatus (ÕSis) eri märksõnana. Sellest lähtudes peab ta konversiooniks verbi ja noomeni liigivaheldust, mitte aga substantiivi ja adjektiivliigivaheldust, sest sõnavaras (loe: ÕSis – RK) ei ole kaht eri sõna, *tark* substantiivina ja *tark* adjektiivina (Vare 2004: 915–916). Tegelikult võib ka substantiivide ja

adjektiivide vahel täheldada motivatsioonisuunda adjektiivist substantiiviks (*haige, tark, pime, loll*) või substantiivist adjektiiviks (*sant, koer, maru, räbal*), mille puhul üks kasutus on primaarne, teine sekundaarne.

Vaatlen siinses artiklis sarnaselt Vare ja enamiku konversiooniurijatega konversiooni tuumosa – noomeni ja verbi liigivahetust –, aga eelistan argumendina eesti keele struktuurist lähtuvat põhjendust: samatüvelisel noomenil ja verbil on eesti keeles erinev muuteparadigma, mistõttu on kahtlusteta tegemist eri lekseemidega, sõltumata sellest, kas ja kuidas nad kuskil sõnaraamatus on esitatud. Seetõttu võib noomeni ja verbi liigivahetust käsitledes jätta kõrvale süntaktilised ja kontekstuaalsed argumendid ning keskenduda üksnes morfoloogilisele ja semantilisele analüüsile. Vare konversioonikäsitluse põhiprobleem on selles, et ta lähtub inglise keele (või avaramalt indoeuroopa keelte) põhjal sõnastatud konversiooni määratlusest – sõnaliigiline kategooria muutub ilma sõnatüve vormiliste muutusteta –, aga eesti keeles on vormiliselt muutumatuid sõnatüvesid vähe. Kuidas kohandada konversiooni mõistega eesti keele grammatilisest süsteemist johtuvaid liht- ja komplekssete tüvede (kaasa arvatud tuletusliidete) mitmekesiseid variante ja lahendada lingvistiliste süsteemide erinevustest tulenevaid probleeme, mille üle Saari (1993) oma põhjalikus artiklis arutleb, sellele ei ole Vare oma konversiooniartiklites minu meelest rahuldavat lahendust leidnud. Käsitlen seda teemavaldkonda järgnevas lähemalt.

Nulltuletus või liiteline tuletus

Käesoleva artikli eesmärk on näidata, et eesti samatüveliste verbide ja noomenite vahel on tuletusvahekord ja seda tuletustüüpi on loogiline nimetada nulltuletuseks. Seetõttu on mõistlik lähtuda tuletussüsteemi kirjeldamise põhimõtetest ja mõistetest. Lekseemi, millest tuletis on moodustatud, nimetatakse alussõnaks. Sufiksilise tuletuse puhul moodustab alussõna tüvi osa tuletise tüvest, s.t tuletis on kompleksse struktuuriga. Tuletüstüvi on see osa alussõnast, mis jääb järele, kui liide eraldada. Nulltuletuse puhul on alussõna, tuletüstüvi ja tuletis kõik samakujulised. Sõnaliigi määravad tüvele liituvad muutetunnused. Ühte juurtüve sisaldavad sõnad jagunevad morfoloogilise struktuuri alusel kolme rühma.

1. Kui muutetunnus(t)e ees on lihttüvi, millele liituvad vaid ühe sõnaliigi muutetunnused, siis ei ole tegemist sõnamoodustusega.

2. Kui muutetunnus(t)e ees on kompleksne tüvi, on tegemist sufiksilise tuletisega.
3. Kui muutetunnus(t)e ees on lihttüvi, millele võivad liituda nii noomeni kui ka verbi muutetunnused, on tegemist nulltuletusega.

Eesti noomeni- ja verbitüved on sarnase fonoloogilise koostisega. Tüüpilised lihttüved on ühe- või kahehilbilised vokaaltüved (*maa, sõna, roosa, too-ma, ela-ma, käski-ma*). Ajaloolise kulumise tõttu on eesti keeles ka palju ühesilbilisi konsonantlõpulisi lihttüvesid (*jalg, mets, muld, seis-ma, murd-ma, laulma*). Konsonantlõpulistel muutuvatel sõnadel (noomenitel ja verbidel) on alati ka vokaallõpuline tüvevariant (*jalga, metsa, mulda, seisa-b, murra-b, laula-b*). Siiski ei erine lihtsõnad ja tuletised sõnakuju poolest alati üksteisest. Ühesilbiliste konsonantlõpulistest ja kahehilbilistest vokaallõpulistest tüvede hulgas on ka tuletisi (*käi-k, loe-nd, sad-u, tõug-e, kee-t-ma, võlg-ne-ma*).

Sõnasisesed morfeemiipiirid on mõnikord selged, teinekord ebaselged. Seetõttu võivad ka piirid sõna struktuuritüüpide vahel, eriti lihtsõnade ja tuletiste vahel, olla ähmased. Mingi hulk *u-* ja *i-*tüvelisi verbe on ajaloolised, aga tänapäevaks tuhmunud tuletised, mille puhul võimalikku alussõna või samatüvelist korrelaatsõna¹ tänapäeva keeles ei tunta ja mida seetõttu võib sünkrooniliselt tõlgendada lihttüvedena (*uskuma, kõndima* jt – vt ka Rätsep 2002). Ka ajalooliste *u-* ja *i-*liiteliste noomenite hulgas on selliseid, millel ei ole tänapäeva keeles erineva tüvevokaaliga alussõna või korrelaatsõna ja mis seetõttu on tõlgendatavad lihttüvedena (*sund, sünd, rööv; maht, usk, kulu*). Kui sellised morfoloogiliselt liigendamatud sõnatüved on kasutusel nii noomenina kui ka verbina, võib nõustuda, et tänapäeva keele seisukohast on nende vahel konversioonisuhe. Vare tõlgendab konversiooni nii avaralt, et koondab selle mõiste alla ka suure osa eesti keele traditsioonilisest ja läbipaistvast sufiksilisest sõnatuletusest. Vare on kogenud derivatsiooniuurija ja ma ei väida, et ta ükskõik missugust liidet ära ei tunne, kui see sõnas esineb. Ma diskuteerin konversiooni mõiste üle Vare käsitluses ega saa nõustuda sellega, et Vare ei tõmba konversiooni ja liitelise sõnatuletuse vahele selget piiri.

¹ Korrelaatideks on tuletuslikus mõttes sellised sõnad, millel ei ole leksemina käibivat alussõna, aga on sama fonoloogilise kujuga tuletustüvi. Neid ei saa tõlgendada teineteise tuletistena, nagu näiteks *mõtlemä* ja *mõte*, *mäletama* ja *mälu*, *kahtlema* ja *kahtlane*. Samatüvelistele korrelaatsõnadele toetudes võib ka sünkrooniliselt läbipaistmatus sõnas näha moodustusosi, nt tajuda sõnas *mõte* *e-*liidet (vrd *mõtlemä*) või deskriptiivsõnas *kääksuma* *u-*liidet (vrd *kääksatama*, *kääksti*).

Kuna ta lähtub üksnes fonoloogilisest sõnakujust, siis ei erista ta kompleksseid tüvesid lihttüvedest. Fonoloogiliselt samakujulisel liitel võib olla semantiliselt selgelt erinev funktsioon, mispuhul on tegemist kahe erineva liitega, mitte ühe polüseemilise liitega. Kui piirduda verbide ja noomenite vahekorraga, siis selgemaid selliseid juhtumeid on fonoloogiliselt identsed verbiliide *-i* (*sähv-i-ma*) ja substantiiviliide *-i* (*uinut-i*), verbiliide *-u* (*selg-u-ma*) ja substantiiviliide *-u* (*teg-u*), verbiliide *-ne* (*kalli-ne-ma*) ja adjektiiviliide *-ne* (*soolane*). Kui need juhtuvad liituma samale tüvele, on Vare tõlgenduses tegemist konversiooniga, mitte kahe erineva liite abil moodustatud tuletistega. Vare artiklites küll adjektiivinäiteid ei ole, aga sellised paralleeltuletised on nt *sarnane* ja *sarnanema*, *tusane* ja *tusanema*, *mõrane* ja *mõranema*.

Konversiooni piire Vare mõistes avardab veelgi rohkem see, et ta võtab arvesse ainult liidete sarnaseid konsonante, elimineerib aga erinevad vokaalid. Nii on Vare jaoks põhimõtteliselt samad liited verbiliide *-nda* ja noomeniliide *-ndi* (Vare 1993: 40, 2005: 49), verbiliide *-tse* ja noomeniliide *-tsa* (Vare 2005: 50) ja nende tuletised on konversioonisuhtes. Sellise otsuseni jõuab Vare nii, et ei võta arvesse sõnatüve fonoloogilisi variante, vaid käsitab sõnana sõnaraamatu märksõnastikus esikohal olevat sõnakuju, nn algvormi. Noomenitel on see nominatiiv, verbidel *ma*-infinitiivi tunnuse ees olev tüvekuju. Kuna vokaalid „ei loe“, võibki ta tõdeda, et sõnaliik muutub ilma sõnatüve vormiliste muutusteta. Lähtumine sõnaraamatus antud sõnaseletustest ei ole minu meelest teaduslikult pädev argument. Nii on moodustussuunana fikseeritud $V > S$ *laiendama > laiend*, sest *laiend* on sõnaraamatu järgi 'laiendatud koht', aga $S > V$ *päränd > pärändama*, sest *pärändama* on sõnaraamatus seletatud 'pärandiks jätma' (Vare 2005: 49–50). Aga kui sõna *päränd* ei oleks sõnaraamatus seletatud kui 'pärijatele siirduv surnud isiku vara', vaid näiteks 'pärandatud vara', kas siis oleks moodustussuund olnud $V > S$? *nda*-liiteliste verbide ja *nd*-liiteliste substantiivide tuletisvahekorda olen käsitlenud mujal (Kasik 2011), sellepärast ma sellel siin pikemalt ei peatu. sõnade *kaabits > kaabitsema* vahel tuvastab Vare konversioonisuhte, toetudes 1999. aasta ÕSile, sest seal on sõnaseletuseks *kaabitsema* 'kaabitsaga töötlemä', teistes sõnaraamatutes, kus *kaabitsema*-verbi tähendust on seletatud 'vähehaaval kaapimä', ei ole aga *kaabitsa* ja *kaabitsema* vahel konversioonisuhet, vaid *kaabitsema* on *tse*-liiteline tuletis verbist *kaapima* (Vare 2005: 50). Sõnaraamat sõnaraamatuks, aga kumb ta siis eesti keele sõnamoodustussüsteemis on: *tse*-tuletis või nulltuletis?

Vokaalliited on nii muutemallide kui ka oma üleüldise areduse poolest märksa probleemsemad kui konsonante sisaldavad liited. Kuna Vare (2004: 917–922) absolutiseerib sõnana nominatiivivormi, siis tunnistab ta deverbaalseteks *u*-tuletisteks küll *elu* (vrd *elama*), *tegu* (vrd *tegema*) jts, aga käsitab tuletamata juurtüvedena kõiki kolmandavärtelisi *u*- ja *i*-deverbaale, kus sufiks nominatiivis fonoloogiliselt esile ei tule: *lend* : *lennu* (vrd *lendama*), *rutt* : *rutu* (vrd *ruttama*), *näit* : *näidu* (vrd *näitama*), *külv* : *külvi* (vrd *külvama*), *lüps* : *lüpsi* (vrd *lüpsab*), ning loeb need alusverbiga konversioonisuhtes olevaks. Tüvevokaali erinevust ei pea ta takistuseks ei tuletiste ega tuletamata tüvede puhul. Sellist tõlgendust on raske aktsepteerida. Tuletusliide on sõnatüve osa ja nagu lihttüvedel, nii ka tuletatud tüvedel, s.t sufiksitel, on häälikulisi variante ehk allomorfe. Kui selliste allomorfide olemasolu tunnistatakse konsonante sisaldavate liidete puhul (*liik-le-ma* : *liig-el-da*, *rõõm-us* : *rõõm-sa*, *lend-ur* : *lend-uri*), siis on loogiline tunnistada neid ka vokaalliidete puhul. Deverbaaliliide *-u* on fonoloogiliselt muutumatu astmevahelduseta alustüvede korral (*elu*, *tänu*), astmevahelduslikes sõnades vahelduvad liitekujud *u* : *o* (*teg-u* : *te-o*, *lug-u* : *lo-o*) või \emptyset : *u* (*lend* : *lennu*, *jooks* : *jooksu*), aga ta on ikka üks ja sama sufiks, nagu eespool näiteks toodud *le-*, *us-* ja *ur-*liite teisendidki. Nii on seda käsitletud senistes eesti derivatsioonikirjeldustes (Kasik 1975, 2010, Viitso 2003) ja nii argumenteerib seda ka Saari (küll Varele viitamata) oma põhjalikus konversioonianalüüsis:

„Tüvevokaali ja analoogselt *-konsonandi* mõiste on lihtne, aga kui ununeb mõistete üksikasjalik eristamine, võib tulla eriti vokaalide kohta paikapidamatuid avaldusi. Nii puudub mõte väitel, et vormides nagu *laulust*, *ropsuga*, *söödul* on *u* enne lõpukadu olnud sufiks, nüüd aga muutunud tüvevokaaliks. [---] Nagu nüüdissõnades *tegu*, *vedu*, nii ka selles tüves [s.t vanas *laulu*-tüves – RK] teine *-u* on 1) deverbaalisufiks, 2) selle sufiksi ning seega kogu deverbaali muutetüvevokaal ja 3) edasimoodustuse tüve vokaal ... Nüüdissõnas *laul* : *laulu* (om.) : *laulu* (os.) on teine *u* endiselt nii see kui ka teine tüvevokaal, ja kui end mitte hirmutada lasta ainsuse nimetavas ega üheski muus vormis toimunud muutusest *u* > \emptyset , siis on ta endiselt ka sufiks“ (Saari 1993: 91)

Vare (2004: 921) mõönab, et tema konversioonikäsituse puhul on „sünkrooniline pilt vokaalivahelduste osas üsna kirju“, ja lisab: „Eelnevat arvestades on siinses käsitluses peetud konversiooni kriteeriumina eesti keeles piisavaks seda, kui substantiivi algvormi tüvi on alusverbi tüvega identne vähemalt selle ühes variandis“. Aga ka sellest tingimusest ei ole kinni peetud. Identse

tüvevariandi võib leida vaid kahetüvelistest sisekaolistest verbidest (*jooksma, laulma*), vokaaltüvelistel verbidel ei ole aga *u*-liiteliste deverbaalidega üheski vormis identset tüvevarianti (vrd *rända-ma : ränna-ta*, aga *ränd : rännu : rändu; sulge-ma : sule-b*, aga *sulg : sulu : sulgu*). Vare (2004: 921) argument on, et „alussõna tüve häälikulisi varieerumisi teises sõnaliigis kohustuslikuks pidada tähendaks konversiooni tõlgitsemisel muutemorfoloogiakesket lähenemist“. Tõlgendan tüvemuutuste mitteamestamist vastupidiselt. Algvorm on muutemorfoloogia mõiste. Morfeem (ka tüvimorfeem) on aga EKG (1995: 119) sõnastuses „abstraktsioon, mis võib tegelikes konkreetsetes sõnavormides mitmeid kujusid saada“. Just ühe ja vaid ühes sõnavormis esineva tüvekuju samastamine kogu lekseemiga on põhjendamatult muutemorfoloogiakeskne lähenemine sõnamoodustusele. Eesti keeles tähistavad *kade* ja *kadu*, *vali*, *vale* ja *valu* erinevaid mõisteid. Ajalooliste muutuste tõttu on teatud sõnarühmad nominatiivis konsonantlõpulised, sellegipoolest on *palk : palgi* ja *palk : palga; juht : juhu* ja *juht : juhi* eesti keeles erinevad lekseemid. See erinevus vormistub tüvevokaalis ja just tüvevokaali säilimise tõttu peetakse eesti grammatikakirjelduses traditsiooniliselt põhivormiks genitiivi, mitte nominatiivi. Tõsi, käänamistüüpide eristamiseks sobivat kirjeldust otsides on katsetatud ka nominatiivist lähtuvaid süsteeme (Ahrens 1843, viimati EKG 1995), aga sel juhul pole eesmärgiks keele süsteemi kirjeldamine, vaid üksnes võimalikult väikese jäägiga rühmitustunnuste otsimine. Kui aktsepteeritakse vokaalliidete (*-e, -i, -u*) olemasolu eesti keeles, siis sõnamoodustuse kirjeldus, kus tüvevokaalile tähelepanu ei pöörata, nagu võiks see vabalt vahelduda, on minu tõlgenduses puudulik ega kirjelda eesti keele ehitust ja funktsioneerimist adekvaatselt.

Konversiooni alla ei ole põhjust arvata ka *u*-liiteliste automatiiv-refleksiiv-verbide (*hukkuma, aimuma, hoiduma, leiduma, murduma, sulguma, jätkuma*, vrd *hukkama, aimama, hoidma : hoiab, leidma : leiab, murdma : murrab, sulgema, jätkama*) ja *u*-liiteliste deverbaalnoomenite (*hukk : huku, aim : aimu, hoid : hoiu, leid : leiu, murd : murru, sulg : sulu, jätk : jätku*) häälikulist tüvesarnasust. Tegemist on kahe erineva liitega. Kui me lihttüvede puhul tunnistasime homonüümiat (*tee, hari, aru*), siis ometi ka liidete puhul.

Kuidas mahuvad desubstantiivse konversiooni alla *lööve > lööbima* (Vare 2005: 51), *tarve > tarbima* (Vare 2005: 48), jääb mulle arusaamatuks; eesti tuletussüsteemis on siin tegemist regulaarse *e*-liitelise deverbaaliga *bi*-liitelisest verbist (*lööbima > lööve, tarbima > tarve*, vrd *käibima > käive, joobuma >*

joove, hälbima > hälve). Ka *nõeluma, sõeluma, sõlmima, kerima, nokkima* jts puhul ei ole tegemist vaba vokaalivaheldusega (Vare 1993: 43–44), vaid frekventatiivse verbiliitega. Ühesugusel viisil moodustatud sõnad moodustavad morfoloogilise tuletustüübi, mis üldiselt kujutab endast ka tähenduse poolest sarnaste tunnustega sõnarühma. Sõnamoodustussüsteemi ei saa analüüsida pelgalt fonoloogiliste tunnuste põhjal, tuletustüübi semantikast lahus.

Nulltuletus või konversioon

Kui jätta edasise vaatluse alt kõrvale need eespool käsitletud juhud, mida eesti sõnamoodustussüsteemis saab selgelt identifitseerida liitelise sõnatuletusena, jääb siiski järele mingi hulk identse juurtüvega noomeneid ja verbe. Tuletustüüp on avatud ning eeskätt inglise keele, osaliselt ka keelekorralduslike eelistuste mõjul on tüveline sõnamoodustus eesti keeles elujõuline ja viimastel aastakümnetel levimas. Identse tüve all pean silmas tugevaastmelist vokaaltüve kui kõige täielikumat tüvevarianti. Enamikul juhtudel vahelduvad noomenis ja verbis samad tüvevariandid, mõnel juhul on ühes sõnaliigis võinud toimuda astmeüldistus (*luba : loa : luba*, aga *lubama : lubada : lubab*) ja kolmandavärtelise noomeni nominatiivist on tüvevokaal enamasti kadunud (*uskuma : usub*, aga *usk : usu : usku*).

Kuidas selliseid lekseemipaare eesti tuletussüsteemis kirjeldada? Kui siin on tegemist konversiooniga leksikaalses mõttes (vrd Lieber 2005), siis ei ole nende vahel võimalik osutada motiveeritud tuletussuunda ega derivatsiooniga võrreldavat regulaarset tähendusvahekorda. Kui tegemist on konversiooni kui null-liitelise (vrd Marchand 1969) või liiteta sõnatuletusega (vrd Beard 1995), peab olema võimalik määrata, mis millest on tuletatud. Et tuletussuunda – mis on alussõna, mis tuletis – ei saa määrata struktuuri kompleksuse järgi, tuleb toetuda sisulisele motiveeritusele. Tuletise tähendus põhineb tavaliselt alussõna tähendusel: alussõna leksikaalne tähendus ja tuletusliite kategoriaalne tähendus kujundavad üheskoos tuletise derivatiivse tähenduse. Et noomenist sufiksita moodustatud verbi või verbist sufiksita moodustatud noomenit võiks pidada tuletiseks, peab ka selle derivatiivne tähendus olema võrreldav sufiksiliste tuletiste derivatiivsete tähendustega. Tuletisele peab liite puudumisest hoolimata lisanduma selline kategoriaalne tähendus, mis teistes tuletustüüpidel lisandub tuletusliitega. Eesti keeles on nende, teoreetiliste diskussioonide tulemusel esitatud kriteeriumide järgi noomeni ja verbi konversiooni puhul

selgelt tegemist nulltuletusega.² Identse tüvega noomeni ja verbi tuletussuhe võib olla selline, et noomenist on tuletatud verb (a) või verbist on tuletatud noomen (b):

- (a) *puur* : *puuri* > *puurima*, *liim* : *liimi* > *liimima*, *saag* : *saagi* > *saagima*, *kõblas* : *kõpla* > *kõplama*, *hari* : *harja* > *harjama*, *vänt* : *vänta* > *väntama*, *julge* > *julgema*, *kuiv* : *kuiva* > *kuivama*.
- (b) *mõjuma* > *mõju*, *kuluma* > *kulu*, *uskuma* : *usub* > *usk* : *usu*, *sundima* : *sunnib* > *sund* : *sunni*, *kõndima* : *kõnnib* > *kõnd* : *kõnni*, *röövima* > *rööv* : *röövi*, *jah-tima* : *jahib* > *jaht* : *jahi*.

Tuletussuund põhineb tähendusanalooial samasugust derivatiivset suhet esindava sufiksilise sõnatuletusega. Nulltuletuse puhul on oluline, et allsõna ja tuletis moodustavad sõnapaari, millel on liitelise sõnatuletuse valdkonnas sellega kõrvutatavaid samasuguses tähendusvahekorras olevaid lekseemipaare.

Järgneva rühmitamise aluseks on eesti sõnatuletussüsteemis väljendatavad derivatiivsed tähendused, nagu need liitelise sõnatuletuse osas on esitatud raamatus „Eesti keele sõnatuletus“ (Kasik 2010).³

A. Suurima rühma nulltuletistest moodustavad denominaalsed verbid.⁴ Derivatiivse tähenduse järgi jagunevad sellised verbid kolme rühma.

1. Tuletussuhe allsõna ja tuletatud verbi vahel on **instrumentatiivne**. Allsõna märgib kõige üldisemas mõttes vahendit, millega midagi tehakse või varustatakse või (ainesõnade puhul) kaetakse. Liitelises tuletuses moodustatakse selles tähenduses verbe *ta*-liitega (*hööveldama*, *pidurdama*, *õlitama*, *trellitama*), *sta*-liitega (*relvastama*, *hoonestama*), harvem *tse*- (*õngitsema*, *rehitsema*, *silmitsema*) või *le*-liitega (*vihitlema*, *kättelema*). Sellesse rühma kuulub valdav osa denominaalsetest nulltuletistest: näiteks *puur* > *puurima*, *liim* > *liimima*, nii ka *saagima*, *kõplama*, *pallima*, *käiama*, *nõelama*, *kor-kima*, *haakima*, *kammima*, *kraapima*, *süstima*, *ohjama*, *sarjama*, *ketrama*, *rulama*, *kruvima*, *hanguma*, *raalima*, *kurnama*, *pumpama*, *linguma*, *vinnama*,

² Kas nulltuletust tõlgendada null-liitega või liiteta sõnatuletusena, see on eeskätt teoreetilise fonoloogia probleem ja on tuletussüsteemi funktsionaalse kirjelduse aspektist teisejärguline.

³ Selles raamatus on nulltuletust mõne näitega illustreeritult küll nimetatud (Kasik 2010: 10), aga ei ole lähemalt analüüsitud.

⁴ Denominaalsete verbidega sama(de)sse tuletustüüpi(desse) kuulub ka adverbidest ja partiklitest moodustunud verbe (*läbima*, *järgima*), sest need sarnanevad morfoloogiliste ja semantiliste tuletusmallide poolest denominaalsete verbidega (vrd Kasik 2010: 63–88).

*väntama, kaaluma, sahkama, rooskama, tallama, ambuma, nõelama, kütke-
ma, sõnana, telkima; raamima, lappima, plommima, plaatima, pärgama, paikama,
soolama; kuldama, krohvima, tahmama, kittima, spoonima, värvima, tõrvama,
pihkama, lupjama, salvima, pindama.*

Siia rühma paigutub ka neologismipaar *lõit > lõitma*. Mõned konkreetse tähendusega noomenist tuletatud verbid on leksikaliseerunud tähenduselt abstraktsemaks, aga ka nende taga võib tajuda vahendivahekorda: *rist > ristima, palk > palkama, viit > viitama, lävi > lävima, kord > kordama, suund > suunama, silm > silmama, lõug > lõugama, pöör > pöörama.*

2. Tuletussuhe alussõna ja tuletatud verbi vahel on **essentsiaalne**. Tuletis märgib alussõna olemasolu; toimimist või olemist alussõnaga tähistatud rollis või seisundis. Selles tähenduses tuletatakse liidete abil verbe kõige rohkem adjektiividest, aga ka substantiividest ja partiklitest *ta*-liitega (*kavaldama, tohterdama, sabatama, redutama*), *sta*-liitega (*kurvastama, uhkustama, sõbrustama*), *tse*-liitega (*tolatsema, giiditsema, kadetsema*), *nda*-liitega (*mustendamama, narmendamama*), *le*-liitega (*laisklema, vaevlema*), *ne*-liitega (*eelnema, järgnema, koosnema, võlgnema*).

Nulltuletistest kuuluvad sellesse rühma näiteks *arst > arstima, kütt > küt-
tima*, nii ka *orjama, kokkama, nuhkima, juhtima, vahtima; lõhnama, lehkama,
maitsema, julgema, kuumama, mustama, laiama; järgima, vajama.*

Leksikaliseerunud tähendusega nulltuletistest võib sellesse tähendus-
rühma lisada *hõlmama* ja *kohtama*.

3. Tuletussuhe alussõna ja tuletatud verbi vahel on **resultatiivne**. Alussõna märgib kõige üldisemas mõttes tulemust, mis tekib või mis saadakse või eraldatakse verbiga tähistatava protsessi tagajärjel. Sõltuvalt sellest, kas tegemist on transitivse või intransitiivse verbiga, võib muutus olla kausatiivne (keegi/miski põhjustab muutuse) või automatiivne (muutus toimub). Muutusverbe tuletatakse põhiliselt adjektiividest, aga mõnel määral ka substantiividest ja adverbidest. Kausatiivseid muutusverbe tuletatakse *ta*-liitega (*madaldama, silbitama, püstitama, taastama*), *sta*-liitega (*peenestama, pruunistama, aurustama*) ja *i*-liitega (*joonima, sõlmima, kerima*). Intransitiivseid muutusverbe tuletatakse *ne*-liitega (*halvenema, vananema, kivinema, mõranema, paljunema, taganema*) ja *u*-liitega (*külmuma, niiskuma, punguma, puituma, kalduma, mööduma*).

Nulltuletistest kuuluvad denominaalsete kausatiivide rühma näiteks *rohi > rohima, haav > haavama*, nii ka *avama, muldama, koguma, ruunama,*

võlvima, trahvima, hindama, kuhjama, koormama, sodima, saastama, sulama, piinama, vaevama, hurmama, lummama, varuma, nullima, servama, kordama, kirjama, müürima; omama, nürima, nudima, märgama; läbima, kaasama.

Intransitiivseid muutusverbe on näiteks *kuiv* > *kuivama*, *orb* > *orbuma*, nii ka *nukkuma*, *raugema*, *hulluma*, *külmama*, *küpsema*, *kõduma*, *hirmuma*, *raevuma*, *kühmuma*, *kortsuma*. Kaudsemalt on selle tähendusrühmaga seotud leksikaliseerunud tuletised *narrima* ja *tõdema*.

B. Teine nulltuletiste moodustussuund lähtub verbist. Suurema osa sellest rühmast moodustavad tuhmunud ja läbipaistvuse kaotanud ajaloolised *u-* ja *i-*tuletised, aga on ka mõningaid juurtüvesid. Et tuletuse aluseks on verb, siis on verbaalsus säilinud ka tuletises.

See tähendab, et tuletises sisaldub verbi tähendus, millele võib, aga ei pruugi lisanduda muid semantilisi tunnuseid. Tuletus võib muuta ka ainult sõnaliiki, alusverbi semantikat muutmata. Protsessitähenduse säilimine noomenis on põhikriteeriumiks tuletussuuna määramisel, s.t nulltuletise deverbaaliks liigitamisel. Verbist tuletusliidete abil tuletatud noomenid nimetavad protsessi (*lugemine*, *õpetus*, *teke*, *arutelu*, *müük*, *häving*) või üldistatult protsessi argumente: tegijat (*ootaja*, *lendur*, *jooksik*), tegevuse tulemust (*luuletus*, *tuletis*, *tõlge*), vahendit (*väetis*, *sulgur*, *koputi*) või objekti (*teade*, *söök*, *andam*). Tegijat ja tegevusobjekti tähistavad tuletised, ka osa tegevusvahendit märkivatest tuletistest, on tähenduselt konkreetseid ja vastanduvad protsessitähendusele, teine osa tuletistest (enamasti protsessi tulemusele või vahendile viitavad) on derivatiivses mõttes polüseemilised ja nende tähendus võib kontekstuaalselt varieeruda, s.t nad võivad tähistada nii protsessi kui ka selle tulemust või vahendit: *ehitus* võib tähistada nii ehitamist kui ka valmis hoonet, *kirjeldus* nii kirjeldamist kui ka protsessi tulemusena valminud teksti, *toetus* võib märkida nii toetamist kui ka vahendit, millega kedagi või midagi toetatakse, *küte* niihästi kütmist kui ka küttematerjali. Ka protsessi tähistavad deverbaalid võib tähenduse järgi liigitada kahte allrühma: *mine*-tuletised on ajatunnuse suhtes neutraalsed, nad väljendavad kestvat protsessi, teiste liidetega tuletatud nn lühideverbaalid võivad sisaldada ajalise piiratuse tunnust, vrd *muutumine* ja *muutus*, *torkamine* ja *torge*, *tegemine* ja *tegu*. Kirjeldatud omadused on iseloomulikud ka liiteta tuletatud deverbaalidele.

Deverbaalne nulltuletis väljendab enamasti protsessi ja on sel juhul tähenduselt lähedane *mine*-tuletisega: *levima* > *levi*, *kõndima* > *kõnd*, nii ka *ravi*,

mõrv, streik, reis, matk, lein, sund, sünd, seks, samm, usk, turv, neim. Ajaliselt määratletud, nn tegevuse üksikjuhtu märkivad on neist selgemalt *mõrv, streik, matk, reis, samm.*

Protsessi nimetavate lekseemide rühma kuulub ka deskriptiivsetest tüvedest iseseisvateks noomeniteks leksikaliseerunud sõnatüvesid: *müham* > *müha, kohama* > *koha, lorama* > *lora, vohama* > *voha, kõlama* > *kõla, lõõskama* > *lõõsk.*

Nii protsessi kui ka selle tagajärge väljendavatena on võimalik tõlgendada näiteks deverbaale *tulv, mõõn, pais, kulu*.⁵

Autode **tulv** Pärnusse algas juba laupäeval.

Tulvad ujutasid üle 15 rannaküla ja kümneid mereäärseid laagriplatse.

Tormab öises kõrbes, lihased jõutundest **paisul**.

Ajalugu paistab nagu **pais** kärestikusel jõel.

See ongi kirjaoskuse **mõõna** peamine põhjus.

Mõõna ajal on mõlemad läbipääsud päris kuivad.

Määravaks osutus energia ja materjali **kulu**.

Ettevõtte **kulud** võib tuludest maha arvata.

Luba on tõlgendatav nii protsessi, selle tulemuse kui ka vahendina:

Tema lahkkel **loal** olen seal korduvalt käinud.

Kui tööle võetakse alaealine, on vajalik lapsevanema **luba**.

Et trahvisumma on kõrge, siis on mul mõlemal korral **load** ära võetud, olen sõitnud ajutise **juhiloaga**.

Nulltuletuse keskseid probleeme on tuletussuuna tuvastamine. Regulaarse tuletuse puhul vastab tuletise leksikaalne tähendus selle derivatiivsele tähendusele, s.t on kogu tuletustüübis ühesugune. Aga üksiktuletised võivad leksikaliseeruda konkreetses tähenduses või nende tähendus võib varieeruda sõltuvalt kontekstist. Liitega tuletiste analüüsil ei ole ka leksikaliseerunud tuletiste puhul enamasti probleeme tuletussuuna tuvastamisega, sest tuletis on struktuurilt komplekssem kui alussõna, sisaldades alussõna tüve ja liite. Nulltuletuse puhul põhineb tuletussuuna tõlgendus aga üksnes kahe samatüvelise sõna semantilisel vahekorral ja tähendusnihked võivad semantilisi suhteid muuta. Näiteks deskriptiivne tüvi *viba* on substantiivina leksikaliseerunud tähenduses 'õngeritv' ja kaotanud algse protsessitähenduse, mistõttu *vibama*

⁵ Lausenäited on pärit Keeleveebist: Keeleveeb > Korpused > tasakaalustatud korpus.

ja *viba* vahel ei ole teiste deskriptiivtүvedega võrreldavat deverbaalset tähendussuhet (vrd *kohama* > *koha*, *lorama* > *lora*). Tänapäeva keele seisukohast on tähendussuhe pigem instrumentatiivne ja tuletussuund *viba* > *vibama* (vrd *puur* > *puurima*, *saag* > *saagima*).

Laensõnad

Suur ja üha kasvav rühm samatүvelisi noomeneid ja verbe on päritolult laensõnad. Laensõnad on üldiselt mугanenud eesti keele fonoloogilise ja sõnastruktuuriga. Laensõna vanus peegeldub mingil määral sõnakujus: mida vanem laensõna, seda mугanenum. Osa mitmesilbilistest laensõnadest on kohanenud keeles varem olnud liiteliste sõnastruktuuridega ja meenutavad oma fonoloogilise kjuu poolest tuletisi. Erinevus on selles, et laensõnal pole harilikult lekseemina käibivat alussõna. Eesti verbituletiste struktuuritүpi-dega kohanenud laensõnakujud on näiteks:

- (l)da: kritseldama, tükeldama, tärgetdama, heegeldama, guugeldama
- tse: manitsema, kammitsema, hillitsema, kiratsema, märatsema, ravitsema, tarvitsema, tõlgitsema, valitsema
- le: kemplema, vaidlema, piidlema

Kui verbiga paralleelselt on laenenud ka samatүveline noomen, on verbitүvele lisandunud eesti verbiliide (vrd *tүkk* ja *tүkeldama*, *juubel* ja *juubeldama*, *vang* ja *vangitsema*, *riid* ja *riidlema*). Eesti keele sõnastruktuuri reeglitega kohane-mata võõrverbid on *eeri*-lõpulise tүvega: *aktiveerima*, *isoleerima*, *improvisee-rima*, *instrueerima*, *raporteerima*, *kritiseerima*, *organiseerima*, *projekteerima*, *retsenseerima*. Kui eesti keelde on laenenud ka samatүveline noomen, soovitavad keelekorraldajad *eeri*-liiteliste verbide asemel kasutada lühemat ja kompaktsemat nulltuletist (vt nt Erelt 2007: 255–256). Et selline sõnakasutus eriti ühesilbilise või rõhulise lõppsilbiga laentүvede korral vastab sõnastruktuuri poolest eesti keeles käibel olevale tuletustүübile, lisandub noomeni-tүvelisi liiteta verbe ka spontaanselt, ilma soovituseta: *normima*, *remontima*, *plaanima*, *analüüsima*, *protestima*, *boikottima*, *tapeetima*, *emailima*, *kloorima*, *kontrollima*, *galoppima* (vt lisanäiteid Vare 2005: 56–57). Seda protsessi ei ole põhjust pidada sõnamoodustuseks: neid verbe ei tuletata noomenitest tea-tud tähenduste väljendamiseks, vaid kohandatakse olemasolevad keerulise struktuuriga laenverbid eesti keele sõnastruktuuriga.

Teine kiiresti kasvav laensõnade rühm on ühesilbilised inglise laensõnad, mis lähtekeeles on kasutusel nii noomenina kui ka verbina: *meik* ja *meikima*, *rokk* ja *rokkima*, *klikk* ja *klikkima*, *bluff* ja *bluffima*, *reiv* ja *reivima*, *meil* ja *meilima*, *fänn* ja *fännima*, *tšekk* ja *tšekkima*, *haip* ja *haipima*, *jämm* ja *jämmima*, *folk* ja *folkima*, *vokk* ja *vokkima*, *kaif* ja *kaifima*, *spämm* ja *spämmima*, *diil* ja *diilima*, *drink* ja *drinkima*, *link* ja *linkima*, *zuum* ja *zuumima*, *test* ja *testima*, *skaip* ja *skaipima*, *skoor* ja *skoorima*. Lähtekeeles kahesilbilise tüvega on *ralli* ja *rallima*.

Tüvevokaal ja sellega automaatselt seostuv astmevahelduslik muutmistüüp kujutavad endast laensõnade kohanemist eesti keele morfoloogilise süsteemiga: aluseks on ühesilbilised inglise tüved: *shop*, *fan*, *surf*, *click* jts, kus mingit vokaali ei ole. Osa neist verbidest on laenenud eesti keelde arvatavasti soome keele kaudu, millele viitab *i*-tüvelise verbiga paralleelselt kasutusel olev *a*-tüveline verb: *surfama*, *klikkama*, *fännama*, *meilama*, *tšekkama*, *strippama* (vt Kasik 2000). Esmavälgelise tüvestruktuuriga on kohanenud *blogi* ja *blogima*. Selliseid laensõnapaare on eesti keeles ka varasemast ajast, saadud peamiselt saksa, aga ka inglise keele vahendusel: *arst* ja *arstima*, *maal* ja *maalima*, *siht* ja *sihtima*, *kraam* ja *kraamima*, *kraad* ja *kraadima*, *trükk* ja *trükkima*, *sport* ja *sportima*, *film* ja *filmima*.

Kui on laenatud ainult üks tuletuspaari liikmetest ja teine on eesti keeles iseseisvalt moodustatud, siis vastab tuletus ka semantiliselt eesti keele tuletustüübile (*arst* > *arstima*, *maalima* > *maal*). Paralleellaenude puhul aga ei ole tegemist eesti keele sõnatuletusega: nii noomen kui ka verb (k.a lihttüveks kohandatud *eri*-lõpulised verbid) on laenatud lähtekeeles kasutusel olevas tähenduses ja enamasti on raske, kui mitte võimatu otsustada, kumma sõnaliigi tähendus on primaarne. Kui tähendusvahekord ka vastab eesti keele nulltuletuse semantilistele mallidele, siis on see üksnes juhuslik (vrd *saast* > *saastama* ja *spämm* > *spämmima*; *ori* > *orjama* ja *fänn* > *fännima*, *värv* > *värvima* ja *tapeet* > *tapeetima*). Lieber (2004) on analüüsinud konversioonisuhteid uuemas inglise keele leksikas ja tõdenud inglise neologismide baasil, et tähendusvahekorrad ei piirdu afiksilise tuletuse võimalustega. Selliste laenudega tuleb eesti keelde noomeni ja verbi konversioon, mis ei ole enam tuletus ja mis on kõnekeeles levimas juba ka eesti oma sõnavarasse: *äri* ja *ärima* (vrd *äritsema*), *moos* ja *moosima*, *kott* ja *kottima*, *Prangli* ja *pranglima* (viimase näite kohta vt Vare 2005: 40).

Kokkuvõte

Nulltuletus on liitelise tuletuse kõrval üks eesti keele sõnamoodustusviise. Nulltuletus on suunaga protsess, mille puhul on eristatavad alussõna ja tuletis ning tuletis on semantiliselt alussõnast motiveeritud. Ka alussõna ja tuletise semantiliste vahekordade poolest on nulltuletus paralleelne liitelise sõnatuletusega: nulltuletus väljendab samu derivatiivseid tähendusi kui liitelise tuletus. Nulltuletus on mõnel määral produktiivne noomenitest verbide moodustamisel, deverbaalne noomenituletus on marginaalne, enamiku nulltuletistena tõlgendatavatest deverbaalsetest noomenitest moodustavad ajalooliste muutuste tõttu läbipaistvuse kaotanud ja ühemorfeemiliseks sõnaks muutunud tuletised või deskriptiivtüved. Inglise laenude mõjul on eesti nulltuletuse süsteem muutumas. Paralleelselt laenatud noomeni- ja verbitüved on kasutusele võetud lähtekeelest laenatud tähenduses ja kujul, ilma et laenatud verbitüvesid enam kohandataks eesti keele liitelise verbituletussüsteemiga. Seda suunda soosib ka keelekorraldus. Neologismidena laenatud noomeni- ja verbitüvede vahel ei ole eesti tuletussüsteemile omaseid süsteemseid tähendussuhteid ja nulltuletuse kõrval levib eesti keele sõnavarasuhetes indo-euroopa keelesüsteemi iseloomustav leksikaalne konversioon. See on juba hakanud mõjutama ka eesti algupärast sõnaloomet.

Kirjandus

- Ahrens, Eduard 1843.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Reval.
- Beard, Robert 1995.** Lexeme-Morpheme Base Morphology. Albany: SUNY Press.
- Clark, Eve, Herbert Clark 1979.** When Nouns Surface as Verbs. – Language 55/4, 767–811.
- Don, Jan 1993.** Morphological Conversion. OTS Dissertation series. Utrecht: LED.
- EKG = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995.** Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Erelt, Tiiu 2007.** Terminiopetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kasik, Reet 1975.** Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles. – Keele modelleerimise probleeme 5. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 363. Tartu, 3–162.
- Kasik, Reet 2000.** Kas *surfima* või *surfama*? – Keel ja Kirjandus 12, 889– 890.

- Kasik, Reet 2010.** Eesti keele sõnatuletus. Kolmas, parandatud trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kasik, Reet 2011.** Sõnatuletus leksika ja grammatika vahel: *nd-* ja *ndus-*liitelised verbaalnoomenid. – Emakeele Seltsi aastaraamat 56. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 63–90.
- Kerge, Krista 1990.** Liitsõna. Mõisteid ja seoseid. Soome-eesti kontrastiivseminar (Tallinn 1988). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond. Preprint KKI-51. Tallinn.
- Kieber, Rochelle 2004.** Morphology and Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lieber, Rochelle 2005.** English Word-Formation Processes. – Pavol Štekauer, Rochelle Lieber (eds.). Handbook of Word-Formation. Dordrecht: Springer, 375–427.
- Larchard, Hans 1969.** The Categories and Types of Present-day English Word-formation. Munich: Beck.
- Pennanen, Esko 1971.** Conversion and Zero-derivation in English. Acta Universitatis Tamperensis 40. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Plag, Ingo 1999.** Morphological Productivity: Structural Constraints in English Derivation. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Rätsep, Huno 2002.** *i*-sufiksiliistest verbidest eesti keeles. – Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa, 143–159.
- Saari, Henn 1993.** Sõnamoodustuse mõisteid. Liigivaheldus. – Keel ja Kirjandus 2, 87–97; 3, 148–159; 11, 649–659; 12, 726–736.
- Štekauer, Pavol 1996.** A Theory of Conversion in English. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Štekauer, Pavol 2006.** On the Meaning Predictability of Novel Context-free Converted Naming Units. – Linguistics 44/3, 489–539.
- Štekauer jt = Štekauer, Pavol, Salvador Valera, Livia Körtvelyessy 2012.** Word-Formation in the World Languages. A Typological Survey. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vare, Silvi 1993.** Konversioonist eesti keele sõnamoodustuses. – Virittäjä 97/1, 34–50.
- Vare, Silvi 2004.** Põgusalt ühest leksika ja süntaksi piirinähtusest. – Keel ja Kirjandus 12, 915–922.
- Vare, Silvi 2005.** Eesti keele verbimoodustus: desubstantiivne konversioon. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 39–65.
- Viitso, Tiit-Rein 2003.** Structure of Estonian Language. Phonology, Morphology and Word-formation. – Mati Ereht (toim). Estonian Language. Linguistica Uralica Supplementary Series 1. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 9–129.

Laenverbide morfoloogia eesti keeles

Ilmunud: Morphology of Loan-verbs in Estonian. – Helle Metslang, Mart Rannut (eds.).
Languages in Development. München: Lincom Europa 2003, 115–122. Eesti keeles ilmub esimest korda.

Eesti keeles tehakse vahet laensõnade ja võõrsõnade vahel. Laensõnu määratletakse päritolu järgi – laensõna on võõrast keelest pärit sõna. Võõrsõnu määratletakse eeskätt struktuuri järgi – võõrsõna fonoloogiline struktuur ja/või ortograafiline kuju ei vasta eesti keele fonoloogilistele reeglitele või ortograafilistele tavadele. Päritoluvõõrus on see, mida keeleteadlane esile tõstab, struktuurivõõrus aga see, mida tajutakse ilma sõna päritolu tundmata (Saari 1971: 101–104). Eesti keeles on olulisteks võõrusetunnusteks sõnas esinevad häälikud *f, š, z, ž*, pearõhk järgsilbil, järgsilpide pikad vokaalid, nõrgad klusii- lid *b, d, g* sõna algul, vokaalid *o, ä, ü, õ* järgsilbis, samuti eesti keelele võõrad häälikuühendid ning tavatu silbistruktuur.

Keelde laenatud sõnad võivad aja jooksul kohaneda eesti keele struktuuriga ja eestipärastuda. Enamik rohkem kui 100 aastat tagasi eesti keelde laenatud sõnadest on oma häälikulise struktuuri poolest eesti keele sõnade sarnased, sest need laenati eeskätt suulise suhtluse kaudu ja nende kirjalpilt sobitati algusest peale eesti keele ortograafiaga. Need on laensõnad, mille võõrus on vaid etümoloogiline, seotud sõna päritoluga. Viimase 100 aasta jooksul on enamik võõraid sõnu laenatud eesti keelde kirjalike allikate vahendusel ja peale võõra päritolu on ka selliste sõnade kirjalpilt rohkem seotud sõna algupärase kujuga. Suur osa neist tüvedest on pärit kreeka ja ladina keelest ning põhimõtteliselt rahvusvahelised, s.t nad on kasutusel paljudes keeltes.

Ka võõrsõna tunnused säilitanud laensõnad on teatud määral kohanenud eesti keele morfofonoloogiliste reeglitega. Selle poolest erinevad nad tsitaat-sõnadest, mis on võõrast keelest eesti teksti muutumatul kujul sisse toodud. Võõrsõnade olulisemateks struktuurikohendusteks on, et pearõhulise silbi pikk vokaal või konsonant kirjutatakse ka võõrsõnades kahe tähega ja rõhulised silbid alluvad astmevaheldusele, kui nende struktuur langeb kokku eesti oma sõnade astmevahelduslike silbitüüpidega.

Saksa, rootsi ja eesti keeles sisaldavad paljud rahvusvahelised verbitüved redundantse elemendi: saksa *-ier*, rootsi *-er*, eesti *-eeri*, mis pärineb ladina infinitiivi lõpust *-er*, nt saksa *neutralisieren*, rootsi *neutralisera*, eesti *neutraliseerima*. Saksa keeles on korduvalt tehtud katset ära jätta *-ier*, kuid väheste tulemustega, rootsi keeles on lühemad vormid levimas. Eesti keeles on võõrtüvelised verbid valdavas enamikus kasutusel *eeri*-liitega: *premeerima*, *struktureerima*, *reageerima*, *motiveerima*, *integreerima*, *protesteerima*, *kompenseerima*, *korrigeerima*, *komplekteerima*, *privilegeerima*, *privatiseerima*, *garanteerima*. Liide on astmevahelduslik, nagu sarnase struktuuriga eesti omaverbidki (vrd *veerima*, *joonima*, *koorima*), s.t liitel on olemas nii tugeva (Q3) kui ka nõrga astme vorm (Q2). Kodunemisest räägib ka see, et sobiva semantika korral võivad *eeri*-verbid alluda refleksiivsele *u*-tuletusele, mis tähendab, et *eeri*-liitelise verbi kõrval on kasutusel selle refleksiivne *eeru*-liitega variant: *organiseerima* ja *organiseeruma*, *integreerima* ja *integreeruma*, *komplekteerima* ja *komplekteeruma*.

Eesti keelekorraldajad (vt nt Tauli 1968: 97) on leidnud, et tarbetud tuletuselemendid või võõrad fleksioonimorfeemid muudavad võõrsõna pikaks ja kohmakaks. Keelele on kasuks, kui selliseid võõraid elemente välditaks. Eesti keeles jäeti 20. sajandi alguses Johannes Aaviku algatusel ära paljud varem tarvitatud *us-*, *ism-*, *um*-lõpud (vrd saksa *ratsionalismus*, eesti *ratsionalism*). Ka verbimoodustuses teostati 1920. aastatel reform. Selle järgi võib sufiksi *-eer-* ära jätta kõikidest verbidest, millest on olemas noomen, mille tüve saab otse verbitüvena kasutada, näiteks *analüüs* > *analüüsima*, *norm* > *normima*. Osa võõrverbe ongi kasutusel lühemal kujul – sufiksita: *remont* > *remontima*, *tapeet* > *tapeetima*, *plaan* > *plaanima*, *protest* > *protestima*, *betoon* > *betoonima* jne. Siin on veel palju potentsiaalseid võimalusi, sest *eeri*-sõnade olemasolul ei kipu otsetuletised sugugi alati neid välja vahetama, kuigi sama soovitus kordab ka „Eesti keele käsiraamat“ (Erelt jt 2000: 307–308). Ligi saja aasta vanusele soovitusel vaatamata on lühemad tüvekujud tulnud kasutusele vaid vähestest verbidest. Näiteks kuigi on olemas käändsõnad *baas*, *poos*, *projekt*, *finants* jts, ei ole kasutusel tüviverbe *baasima*, *poosima*, *projektima*, *finantsima*, vaid ainult *eeri-/eeru*-tuletised: *baseeruma*, *poseerima*, *projekteerima*, *finantseerima*. Mõnikord on *eeri*-verb ja lühem vorm kõrvalt kasutusel: *normima* ja *normeerima*, *plaanima* ja *planeerima*, *protestima* ja *protesteerima*.

Võõrsõnad (eriti võõrverbid) on eesti keeles kuulunud pigem ametlikku ja teaduslikku keelekasutusse kui kõnekeelde. Tänapäeval on olukord

muutunud – rahvusvaheline sõnavara kuulub haritud linnainimese igapäevasesse ellu. Igas eestikeelses ajalehenumbris on sadu võõrsõnu, televisioon ja raadio teevad need sõnad ka kuuldavaks. Kuna maailm muutub kommunikatsiooni seisukohalt üha koherentsemaks (seostatumaks), siis internatsionaliseerub sõnavaragi tänapäeval hoogsamalt kui varem. Varemgi rahvusvaheliselt levinud erialaterminoloogiale lisaks laenatakse tänapäeval palju ka tavalist argisõnavara, eriti inglise keelest. Rahvusvaheline kaubandus, tööstus ja poliitika soosivad loomulikult võõrsõnade levikut. Aga ka noorsoo- ja massikultuur on tunnistanud maailma internatsionaliseerumisest: samad laulud, samad moed, sarnased tegevused ühendavad noori kogu maailmas. Selle tagajärg on, et nad hakkavad üha rohkem kasutama ka ühesuguseid sõnu. Keeleoskuse ühekülgsus on kitsendanud laenusuunda: kreeka ja ladina, eesti kultuuriruumis ka saksa keele asemel on peaaegu ainsaks laenuandjaks keeleks inglise keel. Eesti keel on kogenud eriti suuri muutusi viimase aastakümne jooksul, mil keelekasutus on märgatavalt demokratiseerunud. Inglise, mõnevõrra ka soome keele mõju eesti kõnekeelele on järsult suurenenud. Kõnekeele mõju meediakeelele ja paljudele teistele registritele on muutunud väga tuntavaks, mis soodustab uute inglise keele sõnade levikut veelgi.

Tekstis kasutamiseks tuleb uued sõnad kohandada eesti keele morfoloogilise süsteemiga. Eesti keele sõnamuutmise reeglid nõuavad, et igal noomenil ja verbil on (ka) vokaallõpuline tüvevariant. Eesti keeles võimalikud tüvevokaalid on *-a*, *-i*, *-e* ja *-u*. Uued, laentüvede põhjal moodustatud tegusõnad tulevad kõnekeelde, erinevalt ametlikust registrist, põhiliselt otsetuletuse teel (ilma tuletussufiksita) ja seda kahesuguse moodustusmalliga: *i*-tüvelistena või *a*-tüvelistena. Näiteks andis internetipäring otsingusüsteemis www.neti.ee üksnes *da*-infinitiivide kohta 298 vastust päringule *klikkida* ja 165 vastust päringule *klikata*, 30 vastust päringule *surfida* ja 500 vastust päringule *surfata*, 165 vastust päringule *meilida* ja 5 vastust päringule *meilata*. Enam-vähem võrdselt esineb infinitiivivorme *fännida* ja *fännata*, *tšekkida* ja *tšekata*, *šoppida* ja *šopata*. Järgnevad näited on 2001. aasta eesti ajakirjandusest.

On päris tavaline, kui presidendiproua käib iseseisvalt **šoppimas**.

On palju neidki, kellele nn **šoppamise**-idee meeldib.

Kui nad **surfivad** kaheksa tundi jutti Internetis ...

... jüngrid, kes **surfavad** oma lemmiknäitlejate kodulehekülgedel.

Soovin häid jõule kõigile **fännijatele!**
Kallid **fännajad!**

Keegi võiks mulle **meilata** ja seletada ...
Kui ma **meilin** sulle selle aadressi ...

Siin leheküljel saate **klikkida** igasugu linke.
Seejärel tuleks **klikata** vasakul äärel paiknevale nupule.

a-tüvelisi uusi verbe on siiski vähem, enamik ühesilbilisest laentüvest moodustatud tegusõnu on eesti keeles käibel *i*-tüvelistena: *ruulima, sämplima, miksimis, kaifima, rokkima, toppima* (< ingl *top* 'edetabel'), *jämmima, haipima, muuvima*. Kahesugust moodustust tunnistab ka õigekeelsussõnaraamat ÖS 1999, kus esinevad kõrvuti *šoppima* ja *šoppama, surfima* ja *surfama, klikkima* ja *klikkama*.

Kahesugune moodustusmall toob kaasa kaks muutmisviisi. Pika esisilbiga kahesilbilised tüved alluvad eesti keeles astmevaheldusele ja astmevaheldusviisi ning vormitunnused määrab tüvevokaal. Põhivorm *ma*-infinitiiv on kõigil verbidel ühtmoodi tugevas astmes (*klikkima* ja *klikkama, šoppima* ja *šoppama* jne). Edasi aga muutuvad *i*-tüvelised verbid põhimalli järgi, nii et *da*-infinitiivis on *da*-lõpuline tugeva astme tüvi ning preesensivormid on nõrgas astmes: *klikki-da : kliki-n, šoppi-da : šopi-n*. *a*-tüvelised verbid aga muutuvad vastupidise, tugevneva astmevaheldusega verbide muutmalli järgi, nii et infinitiiv on nõrgas astmes ja *ta*-lõpuline ning preesensivormid on tugevas astmes: *klika-ta : klikka-n, šopa-ta : šoppa-n*. Tüvevokaal ja sellega automaatselt seostuv muutmistüüp on eesti keelesüsteemi valik; verbide aluseks on ühesilbilised inglise tüved: *shop, fan, surf, click* jts, kus mingit vokaali ei ole.

Keelekasutaja tajub nimisõnatüvest moodustatud tegusõnu nulltuletisena – nendes ei ole tuletusliidet, vaid sama juurtüvi võib esineda nii noomeni kui ka verbina. See on eesti keeles tavaline: alussõna tüvevokaal ei muutu ja samatüvelised tegusõnad on kas *i*- või *a*-tüvelised vastavalt sellele, kas tuletusalune nimisõna on *i*- või *a*-tüveline:

NOOMEN	VERB	NOOMEN	VERB
<i>muld</i> : <i>soola</i>	> <i>muldama</i> : <i>soolata</i>	<i>puur</i> : <i>liim</i>	> <i>puurima</i> : <i>liimida</i>
<i>tõrv</i> : <i>tõrva</i>	> <i>tõrvama</i> : <i>tõrvata</i>	<i>lapp</i> : <i>lapi</i>	> <i>lappima</i> : <i>lappida</i>

Ka suhteliselt uued ja võõrtüvelisedki verbid on seni allunud samale reeglile. Nominatiivis ühesilbilised (või rõhulise lõppsilbiga) konsonantlõpulisel

võõrnoomenid käänduvad eesti keeles reeglipäraselt *i*-tüvelistena ja ka nendest tuletatud verbide tüvevokaaliks on järelikult *-i*:

NOOMEN		VERB
<i>film</i> : <i>filmi</i>	>	<i>filmima</i> : <i>filmin</i>
<i>meik</i> : <i>meigi</i>	>	<i>meikima</i> : <i>meigin</i>
<i>kork</i> : <i>korgi</i>	>	<i>korkima</i> : <i>korgin</i>
<i>remont</i> : <i>remondi</i>	>	<i>remontima</i> : <i>remondin</i>
<i>protest</i> : <i>protesti</i>	>	<i>protestima</i> : <i>protestin</i>

Sama moodustusmalli järgi oleks loomulik *surfima*, *klikkima*, *šoppima*, *fännima* jts.

Kust siis tulevad *a*-tüvelised laenverbid? Nagu suur hulk muidki keelelisi mõjusid, tuleb see soome keelest, kuhu see verbitüüp on omakorda üle võetud rootsi keelest. Rootsi keeles on *-a* tavaline verbi infinitiivi lõpp. Soome keel on tüvena laenanud rootsi verbi põhivormi – infinitiivi – kuju, millele lisanduvad soome omad vormitunnused. Rootsi keelest laenatud struktuuriga on soome keeles kasutusel nii pikemad rahvusvahelised verbid (*dateerata*, *noteerata*, *riskeerata*, *siteerata*, vrd eesti *dateerima*, *noteerima*, *riskeerima*, *tsiteerima*) kui ka lühemad *er*-liiteta verbikujud (*filmata*, *meikata*, *korkata*, vrd eesti *filmima*, *meikima*, *korkima*). Soome keelde on verbide *-a* tulnud siis rootsi keelest laenuna, nende verbide morfoloogia aga allub soome morfofonoloogilisele süsteemile: nende fonoloogiline kuju ja sellest sõltuv muutmistüüp langeb kokku soome keele *a*-sufiksiliste kontraheerunud verbide fonoloogiaga ja muutmistüübiga. Tuletuse aluseks olevad laennoomenid on ka soome keeles *i*-tüvelised ja verbide *-a*- on sünkroonilise analüüsi järgi tuletussufiks:

NOOMEN		VERB
<i>meikki</i>	>	<i>meikata</i> : <i>meikkaan</i>
<i>filmi</i>	>	<i>filmata</i> : <i>filmaan</i>
<i>korkki</i>	>	<i>korkata</i> : <i>korkkaan</i>

Täpselt samamoodi on soome keeles *surfilauta*, aga tegusõna on *surfata* : *surfaan*, noomen on *klikki*, aga verb on *klikata* : *klikkaan* jne. Kontraheerunud verbide muutumismall on soome keeles selline, et infinitiiv on *ta*-tunnuseline ja astmevahelduslike tüvede puhul nõrgas astmes, preesensivormid aga pika vokaaliga ja astmevahelduslike tüvede korral tugevas astmes. Sellise verbimoodustusmalli ülevõtmine rootsi keelest on soomlastel seda kergem, et

-a- ei ole soome keeles uus liide, vaid vana produktiivne tuletuselement, mis esineb ka algupärastes kontraheerunud verbides (vt nt Vesikansa 1978: 91).

Kuna soome ja eesti keele *a*-tüveliste verbide muutmine toimub samade reeglite järgi, siis on soome verbide moodustusmalli kasutusele võtmine toonud eesti verbimuutmissüsteemi ootamatu muutuse. Muutmistüübid, mille astmevahelduse süsteem on pöördjärjestuses, nii et tähtsaim tüvevariant on tugevas astmes (eesti keele grammatikasüsteemi järgi VII deklinatsiooni noomenid ja IV konjugatsiooni verbid), on keeleajalooliste muutuste tagajärjel aastasade jooksul kujunenud sisekaoliste (kontraheerunud) vanade tuletiste rühmad. Tänapäeval kujutavad need endast suletud muutmistüüpi. Erinevalt analoogilistest soome keele verbidest ei ole *a*-tüvelised verbid tänapäeva eesti keeles enam analüüsitavad tuletistena tüveks ja liiteks, sest vana *ta*-liide on kõigist vormidest täielikult kadunud, selle jälg on vaid silbi kokkutõmbumisest tingitud erandliku astmevaheldussuunaga muutmismall.

Ka nulltuletuse (konversiooni) teel ei teki *a*-tüvelisi verbe enam juurde, sest tuletusaluseks sobiv *a*-tüveline noomenitüüp on samuti eba produktiivne ja kuulub passiivsesse morfoloogiasse (EKG 1995 käandsõnade 12. loend). Tänapäeval sinna uusi tüvesid ei lisandu. Seevastu *a*-tüveliste kahesilbiliste verbide muutmismall kuulub aktiivsesse morfoloogiasse (EKG 1995 pöördõnade 3. paradigma), s.t kahesilbiline *a*-tüveline verb, mille esimene silp on pikk ja rõhuline, muutub reeglipäraselt tugevneva astmevaheldusega verbide tüübi järgi, nii et infinitiiv on nõrgas astmes ja preesensivormid on tugevas astmes: nagu vanad eesti omasõnad *hakata* : *hakkan* ja *hüpata* : *hüppan*, nii ka uued laensõnad *klikata* : *klikkan* ja *šopata* : *šoppan*.

Kõnekeel on muutnud uuesti produktiivseks ja aktiivseks vana verbitüübi, kuhu lisandub uusi võõrverbe päris automaatselt. Toimunu on toonud eesti verbigrammatikasse kaks uut nähtust.

(1) Eesti keel on võtnud senise *-eri* kõrval kasutusele uue võõrsõnaliite *-a*, mis kõnekeeles on hakanud viimasel ajal oma piire veelgi laiendama kahes suunas. Ühelt poolt paistab see kõnekeeles juba siirduvat ka omatuletistesse. Nagu järgmised näited osutavad, on *u*-tüvelisest noomenist *jõulud* moodustatud *a*-sufiksiline slängiverb *jõulama*, tähenduses 'jõulupühi veetma, jõuluid pühitsema'; *e*-tüvelisest adjektiivist *ülbe* on kasutusel *a*-sufiksiline slängiverb *ülbama* 'ülbitsema, ülbe olemä'. Näited interneti jututoast.

Hüva **jõulamist** kõigile. (< *jõulud*)

Ärgu siin **ülbaku** midagi, meie ka! (< *ülbe*)

Teiselt poolt on a-liidet hakatud kasutama *eeri*-liiteliste võõrverbide lühendamisel ka juhul, kui samatüvelist käändsõna kasutusel ei olegi:

funktioneerima > *funkama*
registreerima > *regama*
programmeerima > *progama*

Kui ühesilbiliste tüvede verbistamisel on automaatselt tegemist pika ja rõhulise tüvega, sest kõik ühesilbilised tüved eesti keeles on pikad ja rõhulised, siis *eeri*-verbide lühendamisel on see piirang kadunud: *a*-tüvelisi uusverbe tekib nii pika (*funkama*) kui ka lühikese rõhulise esisilbiga (*regama*, *progama*). Lühikese esisilbiga tüvede muutmisega pole probleeme: need sõnad ei ole astmevahelduslikud ja tüvi säilib muutumatuna kõigis vormides: *rega-ma* : *rega-da* : *rega-n*. Pika rõhulise esisilbiga *a*-tüvi toob aga automaatselt kaasa ebaproduktiivse astmevaheldustüübi järgi pööramise: *funka-ma* : *funga-ta* : *funka-n*.

(2) Vana, traditsiooniliselt ainult pika ajaloolise muutuse käigus kujunenud omaverbe sisaldanud muutmistüüp on avanenud võõrsõnadele. Oma sõnade ja laensõnade muutmisüsteem hakkavad üha rohkem segunema.

Õigekeelsussõnaraamat ÕS 1999 ei ole varustanud kõiki uusi *a*-tüvelisi võõrverbe märgendiga ARGIKEELNE. See tähendab, et kõnekeelest alguse saanud morfoloogiasüsteemi muutus on märkamatult aktsepteeritud ka kirja-keeles, ilma et keeleteadlased või keelekorraldajad oleks sellele tõsisemalt tähelepanu pööranud.

Kirjandus

- EKG = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995.** Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Erelt jt = Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2000.** Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Saari, Henn 1971.** Tehiskeelenditeooriat. – Üheksa aastakümnet. Pühendusteos Johannes Aavikule. Tallinn: Valgus, 93–117.
- Tauli, Valter 1968.** Keelekorralduse alused. Stockholm: Vaba Eesti.
- Vesikansa, Jouko 1978.** Nykysuomen oppaita 2: Johdokset. Porvoo: WSOY.
- ÕS = Erelt, Tiiu (toim), Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Erelt (koost.) 1999.** Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Sõnamoodustus tekstiloomeprotsessina

Ilmunud: Sõnamoodustus tekstiloomeprotsessina. – Oma Keel 2013/1, 13–20.

Keel on inimtegevuse tuum: see on mõtlemise ja inimestevahelise suhtluse keskne vahend. See on ka kultuuri, ühiskonna ja kollektiivi lahutamatu osa. Keele mitmekesiste ülesannete tõttu on keelelist tegevust eri aegadel vaadeldud, liigitatud ja nimetatud paljudest vaatepunktidest paljudel viisidel. Kuna keel on keelekasutajate ja kollektiivide ühine omand, siis selle üle ka polemiseeritakse ja see tekitab tugevaid tundeid: võidakse rääkida keelevaidlusest, keelevõitlusest ja keelesõjast, kuni saavutatakse keelerahu ja keelekokkulepe. Keel kui ühine omand tähendab muuhulgas sedagi, et me ka loome oma keelt üheskoos ja kõigil keelekollektiivi liikmetel on võimalus ja oskus selles loome-tegevuses osaleda. Iga keeleuurija – ja iga keelekasutaja – puutub kokku küsimusega, mida keel keelekasutajale ja kollektiivile tähendab, kuidas keelesse suhtutakse ja mida keelega tehakse. Siinses artiklis vaatlen, kuidas tavaline anonüümne keelekasutaja keelt loob. Kõik tekstinäited on ajakirjandusest ja interneti suhtlusvõrgustikest, mõned ka ilukirjandusest.

Järgmistes näitelausetes on kasutatud sõnu, mida tegelikult keeles justkui olemas ei ole, vähemalt ei ole selliseid sõnu üheski sõnastikus ega ole neid varem üheski tekstis registreeritud. Need on siis mingis mõttes neologismid e uudissõnad.

Olen kokku kogunud **murestiku**, mis on minu rahutut hinge mingitel hetkedel häirinud. (Sirp 9. XI 2012)

Kujundid on küll muutunud, aga kõigi teemade **julgeolekustamine** on elus ja terve. (Sirp 23. XI 2012)

Järgmise, meie neljanda lapsega **isapuhkan** ka kindlasti. (PM 7. III 2011)

Uudissõnu tuleb keelde kahel viisil. Üks tee on see, millega tegelevad terminoloogid ja Sõnause-taolised sõnavõistlused: mingi mõiste jaoks on tarvis nimetust ja siis mõeldakse see välja, laenatakse või moodustatakse keeles olemasolevaid reegleid, sõnamalle ja analoogiaid eeskujuks võttes. Uut sõna tutvustatakse, propageeritakse, soovitatakse ja pikkamööda võib uudissõna

levida ja saada laiemalt tuntuks. Sellise sõna keeldetuleku tee ja sageli ka tegija on kuskil fikseeritud ja teada.

Teine viis, kuidas uued sõnad keelde ilmuvad, on spontaanne tekstimoodustus. Neid ei moodustata otseselt puuduva mõiste tähistamiseks või keele sõnavara rikastamiseks, nende tähendust ei defineerita, selgitata ega propageerita, vaid nad sünnivad selle hetke väljendusvajadusest, just sellesse lausesse, ja nad on selles lauses, selle konteksti põhjal mõistetavad ja loomulikud. Just sellist sõnaloomet illustreerivad eeltoodud näited. Suur hulk selliselt moodustatud sõnadest jääbki ühekordselt kasutatuks, teised äratavad mõne erksa lugeja tähelepanu, kes omakorda sama sõna kuskil oma tekstis kasutab, ja nii võivad spontaanselt moodustatud tekstisõnadki levida ja jõuda lõpuks ka sõnastikesse. Harva suudetakse takkajärgi fikseerida, kes, kus ja millal mingit sõna esmakordselt kasutas. Lugesin alles hiljaaegu ühest mälestusteostest, et sõna *kohvik* levis enne kasutatud *kohvimaja* ja *kafee* asemele 1920. aastatel Artur Adsoni, Friedebert Tuglase ja teiste siurulaste omavahelisest seltskonnaslängist.

Need ülaltoodud näitelausete uudissõnad *murestik*, *julgeolekustamine* ja *isapuhkama* on moodustatud erinevalt. *Murestik* on läbipaistva struktuuriga reeglipärane tuletis: nimisõnast saab eesti keele sõnamoodustusreeglite järgi moodustada kogu või hulka tähistava sõna: *saarestik*, *sõnastik*, *nimestik*, *ideestik*, *probleemistik* jne. Sellise malli analoogial on kerge luua oma teksti elavdamiseks uusi tuletisi:

Veel on algatud paar uut projekti – ülevaated *seenestikust*, jõgedest. Altar, kantsel, *pingistik*, aknad jms telliti ja uuendati kõik eri aegadel. Lavastuse raamiks on küllaltki realistlik *pildistik* ühest laevast. Igal juhul viimastel nädalatel selles majas õlut ja ampsu võttes jäi *kundestikust* mulje kui üsna kohalikust. Nagu ka bussi- ja raudteejaama puhvetid Tallinnas ja Klooga ranna *putkastik*.

Julgeolekustama on samuti läbipaistva struktuuriga reeglipärane tuletis, käändsõnast saab *sta*-liitega tuletada vastavat tegevust tähistava verbi ja kui on olemas tegusõna, siis on sellest automaatselt ka *mine*-tuletis. Keelekorpustest ja internetist leiab lisa: *europastama*, *sundparteistama*, *internetistama*, *turvamärgistama*, *purgistama*, *kuubistama*, *ülikonnastama*, *kitšistama*.

Lipsustatud ja **traksistatud** noormeeste auks tuleb öelda, et erinevalt paljustest on nad omandanud kiiresti, põhjalikult ja veatult keerulise terminoloogia.

Kinnisvaraobjektid tuleb edaspidi **passistada** nagu autod. Salatikomponendid **kuubistada** ja segada omavahel kergelt läbi. Asutused saavad võimaliseks trükikodade linte suuri hulgi **pangastama**.

Kolmas näide *isapuhkama* ei ole mingi läbipaistva malli eeskujul moodustatud liitsõna. Siin on analoogia kaudsem, aga siiski täiesti olemas. Kui meil on paralleelselt kasutusel tegusõnad ja nende *us*-tuletised *ootama* – *ootus*, *tõestama* – *tõestus*, *kaotama* – *kaotus*, *puhkama* – *puhkus*, ja kui on olemas reeglipäraselt moodustatud liitnimisõna *isapuhkus*, siis on igati loogiline, et keeleerk sõnakasutaja näeb selle kõrval võimalikuna ka tegusõna *isapuhkama*: kui *puhkus* ja *puhkama*, miks siis mitte ka *isapuhkus* ja *isapuhkama*. Niisama võimalikud oleksid ka *suvepuhkus* ja *suvepuhkama*, *talvepuhkus* ja *talvepuhkama*, *õppepuhkus* ja *õppepuhkama*, *emapuhkus* ja *emapuhkama*. Mis sest, et keegi neid seni veel minu teada kasutanud ei ole. Aga võib-olla on. Keelekasutaja jaoks ei ole probleem, et ta on moodustanud tegusõna *n-ö* tagurpidi – mitte tüvisõnast tuletise, vaid tuletisest tagasi tüvisõna. Keeleteadlane analüüsib, mis millest on moodustatud, tavalise keelekasutaja teadvuses on lihtsalt paralleelselt olemas *us*- või *mine*-liiteline nimisõna ja samatüveline tegusõna. Enamik eesti keeles kasutatavaid liittegusõnu ongi tegelikult pöördtuletised liitnimisõnadest, mitte aga kahe sõna liitmise teel moodustatud: järgmised näited on internetist guugeldatud.

See-eest oli lätlane tegelane – **kiiruisutas** 5000 ja sai 22. koha. Aga positiivselt poolelt on vähemalt ilus ilm, saab pesu **kiirkuivatada**. Rotermannis saab ka lasta oma ratta mutrivõtmega poistel üle vaadata ja **kiirparandada**. Õpilased **ravikindlustab** riik. Mõttele, kui sageli sõidad ja kas **rulluisutad** treenimiseks või lihtsalt lõbu pärast. Kas keegi **videosalvestas** üritust? Näib, et valdavalt **purilennatakse** kas Indias või Brasiilias.

Tekstiprotsessis saab moodustada kõikide sõnaliikide sõnu, nii liitsõnu kui ka tuletisi. Keskendun järgnevas üksnes nimisõnatuletusele. Ühesuguse liittega moodustatud sõnad moodustavad tuletustüübi. Nimisõnaliiteid on eesti keeles umbes 40. Mitte kõik neist ei võimalda tekstipõhist spontaanset sõnaloomet. Tuletustüübid võivad olla produktiivsed või ebaproductiivsed. Ega see piir väga selge ei ole. Olemasolev tuletustüüp on alati potentsiaalsete sõnade moodustusmall ja ebaproductiivsetesegi tuletustüüpidesse on uute sõnade lisandumine aeg-ajalt siiski võimalik. Ebaproductiivsete tüüpide teadlikku elavdamist kasutatakse terminimoodustuses. Hiljaaegu on ajalehest silma

hakanud tuletiste *müük, lõök, jääk, saak* analoogial ühendverbist *välja viima* moodustatud arvutitermin *väljaviik*.

Vikipeedia: **Väljaviik** e **viik** on kiibi korpusest väljaulatuv metallkontakt, mis on ette nähtud kiibi elektriliseks ühendamiseks trükkiskeemi või kiibipesaga.

Analoogiamalliks kõlbab ka tuletustüübiga häälikuliselt sarnanev sõnakuju (*selve, kõurik, taristu*). Neis sõnades on liide küll adutav, aga tüvisõnu, millest need võiksid tuletatud olla, ei ole olemas, vaid tegemist on tehissõnadega, mis oma kujult meenutavad tuletisi.

Aga see on terminoloogide ja teadliku sõnamoodustuse maailm. Seevastu produktiivne tuletustüüp on avatud spontaanselt tekstisidusale sõnamoodustusele. Pole oluline, kas mingi tuletis on leksemina registreeritud ja sõnaraamatus esindatud. Produktiivsed tuletusreeglid kuuluvad keelekasutaja keelepädevusse sarnaselt muutemorfoloogia reeglitega – keelekasutaja on vajaduse korral võimeline moodustama reeglipärase neologismi, mis täidab leksikaalse lünga. Osa sõnatuletusest on niisama automaatne nagu ükskõik millise käändevormi moodustamine, näiteks *mine*-liiteliste teonimede, *ja*-liiteliste tegijanimede või *us*-liiteliste omadusenimetuste moodustamine. Vaatlen siin keeleloome seisukohast huvipakkuvamaid malle. Uute sõnade moodustamise aluseks on analoogia ja sõnamallid. Tuletamine on analoogial põhineva sõnalooma kõige reeglipärasem ja sagedamini kasutatav liik.

Tekstisidusas sõnaloomes produktiivselt kasutatavaid nimisõna tuletustüüpe on kümnekond. *stik*-tuletistest oli eespool juba juttu. Kõige rohkem tuletatakse tekstisidusalt mitmesuguseid isikunimetusi. Isikute nimetamiseks kasutatakse tekstimoodustuses väga aktiivselt nii *lane*- ja *line*-tuletisi kui ka *ur*-tuletisi:

Kümme on niisiis **veidemanlased**, kuus **savisaarlased**. Linnapea mõtteavaldused näitavad, et Isamaaliidus ei ole enam üksnes **kelamlased** ja **laarlased**. Priit kui endine **ekspreslane** teab muidugi hästi, et EE on justkui suur labor. **Kreisiraadiolane** Hannes Võrno rääkis, et tegelikult oli neil plaan ilmutada oma lugusid mingil helikandjal. Peeter Linnap on Kunstiülikooli populaarne õppejõud, kel oma koolkond **linnaplasi** kasvamas. Siis läkitati asutusest **töörühmlastele** uued variandid.

Mitmel korral võtavad **rongkäigulised** üles ka lauluviisi. **Matkaliste** palkmajad tundusid päkapikkude ja jõuluvanade peatuspaigana. Mitte keegi

volikogu **koosolekulistest** ei olnud vastu ettepanekule keelustada täielikult kange alkoholi ja tubaka reklaam. Pärastlõunal ootab **reisilisi** sõit Võrtsjärvel. Dirigent Margus Kasemaa juhatab kõiki **väljakulisi**. Vedelseebinõu kõrvale paigutatud andur aktiveerub, kui **kempsuline** on kraanikausi juures seisnud 15 sekundit. Kui ilmad soojemaks lähevad ja linnast väljuvad teed **piknikuliste** autodest ummistuma hakkavad. **Karnevaliliste** enamuse moodustasid kultuuriaktivistid. Peamised külastajad olid **olümpiaadilised**.

Jooksurid tegid teed. Nad röövisid Kastiilia **talureilt** loomakarju. Ta oli kindel, et ta varaldasa tost usutaganejast ja **uhkurist** vaevalt maha jääb. Ma ei näe, et te oma mõõku atradeks taoksite või oma odasid **viinamarjuri** nuga-deks. Ent see on juba kord **keelehoolduri** kohus. BMWga **uljur** rammis Moskvast tsiklit ja hukkus jões. **Ülbur** väljus ja peksis jalaga mõlki käežesti teinud mehe masina. Kaks **naljurit** on siin ikka.

ur-tuletiste kõrval kasutatakse eriti slängis meelsasti ka *ar*-tuletisi:

Hotell on oma rannaribaga, mida siis **turvar** valvab. **Narkar** kaebas politseile kanepi kvaliteedi üle. Täna õhtupoolikul vajas päästjate abi Pirital merele läinud **surfar**. Ta oli USA **räppar** ja räppgrupi D12 üks asutajaliikmetest. Soome **poppar** ostis Kalamajja korteri. **Džassar** NK jõuab Eestisse. Mina sellise **käimariga** autot küll pole näinud. Tõeline **löömar** oled, Mooses.

Isikuid või ka esemeid nimetatakse vajaduse korral *ik*-tuletistega:

Vabariiklaste kandidaat Mick Romney püüab ametis olevat presidenti näidata välispoliitilises plaanis **pehmikuna**. Loiu elegantsiga, mis teeks au isegi **ülbikteenrile** Tšehhovi näidendites. Igavesti 14-aastased **nüridikud** on end maksma pannud juba 88 riigis. Näis, millega see **rõvedik** nüüd hakkama saab. Inimesed hakkavad mind nende **jubedikega** seostama. Jeesus oli hea ja mõnus tüüp, mitte hull **pühadik**. Kõik välismaised on olnud liiga kibedad, nii et mina olen rahul, et aura oma on suhkrusem, **mõrudikke** on niigi palju. Paljud elavad sügavas veendumuses, et neile igasugused **mütsikud** ja **kübarikud** ei sobi. **Ulmikud** on aprioorset muinasjutud ja seebika mõõdu annab välja ka „Düün“.

Viimases rühmas on näiteid, kus tuletis on moodustatud mitte niivõrd tuletustüübi, vaid just sõnamalli analoogial, näiteks reeglipäraste *jubedik* (< *jube* : *jubeda*) ja *rõvedik* (< *rõve* : *rõveda*) analoogial on moodustatud ka *pühadik* ja *nüridik*, kuigi neis *d*-häälikut alussõna tüves ei ole.

Üsna tavaline on naissoo märkimine vastava tuletisega. Kasutatakse nii *нна*- kui ka *tar*-liidet, viimast rohkem ja loomingulisemalt. *нна*-tuletisi moodustatakse sagedamini *lane*- ja *ja*-liitelistest isikunimetustest, harvem tuletamata tüvedest.

Zontalannad möllavad Glorias. „Sõbrad küsivad aasides, millal ma sili-koonrinnad hangin,“ muigab põhimõttekindel **vetelpäästjanna**. Hollywoodi eksootilisim leid ei taha, et üks režissöör teise järel teda mustasilmseks **võrgutajannaks** määraks. Niimoodi sai Lönnrot eepose **tegelannale** ilusa nime Aino. Üks blond **õpilanna** teatas seda truu- ja puhtsüdamlikult. Restorani **kelnerinna** toob toidu lauale ja soovib head isu. Komisjoni **sekretärinna** KK tõi televisioonis niisuguse näite.

tar-tuletisi seevastu moodustatakse lihttüvedest:

Eks olnud kuninganna jumaldatav **ilutar**. Pöörase **raugatari** külm kirk muutus daami kurtuaasiaks. 25-aastane lauljatar sündis Austraalias, töötas tantsuklubides **diskotarina** ja lõi kaasa bändis. Skandaalne iiri **rokitar** Sinead O'Connor avameelitses hiljuti. Kokku on kahel blondil ja kahel brunetil **bänditaril** seitse last. Kui hullunud **fännitar** ilmus Sidneys tema koju, oli mees enda sõnul hirmust kange. Teemantahelad ja briljantsed käeraud **glamuuritaridele**. Juba toetab ta rahaliselt üht ragbitiimi, peagi saab sõlmitud leping Montecatoni vaprate **vutitaridega**.

Abstraktsemaid tegevusalasid ja omadusi nimetatakse sageli *ndus*- ja *lus*-liitliste sõnadega. Tekstidest korjatud spontaanseid *ndus*-tuletisi on esitlenud Argo Mund (vt Oma Keel 2005, nr 1).

Riik on pööranud suurt tähelepanu **perearstindusele**. Eestis ei lähe **missindus** enam hästi peale. Ühing ei taga neile töökohta, aga siit saaksid **giidindusest** huvitatud vajalikku teavet. Just au, tarkus ja isikuvabadus on need alustalad, millele **ülikoolindus** on alati toetunud. Sanitaarinspektorid, kes kauplustes näpuga tolmu otsivad, vaatavad **putkandusest** mööda või läbi. Kogu Eesti **mobiilinduses** ei olnud lõppev aasta sugugi nii edukas.

Kavalantslus ja **rehepaplus** on ellujäämiseks vajalik olnud. Meie tee on professionaalne **amatöörlus**. Kõik JC filmid on sisu poolest jubedad, aga see-eest on kakkused ja **kaskadöörlus** klass omaette. Bachi tšellosüitide **autorlus** küsimärgi all. **Parasiitlus** on saamahimu üks väljendusvorme. Suurepärase **fänlus**: Inglismaa ja Rootsi.

Tegevust väljendatakse tavapärase *mine-* ja *us-*tuletiste kõrval vahel loomulisemalt *ng-*tuletistega:

Hoopis raskem on võidelda moe, **matkingu** ja maneeriga. Sellises **säitingus** on juba küllalt palju tinglikkust. Kui seda trükiti neli korda vähem, siis on õige, et **trüking** jaotati esmajoones koolidele. Kellelgi tuli mõte ristida see hoov Bastioni aiaks ja soov oleks, et see **risting** ka realiseeruks. See sõna süüme tundub südame liiga kirvetöise **nudinguna**. See on minu arust nagu mingi vaimne **hälving**. Toledos ei lausunud ükski nõunik sõnagi laitu, aga **tauning** oli tunda.

Iga selline sõna ei pruugi olla iseenesest arusaadav või läbipaistev, kui me seda kuskil sõnaraamatus näeksime: *risting*, *hälving*, *tauning*. Aga tekstis pole tähenduse tõlgendamiseks mingeid raskusi.

Teistest nimisõnaliidetest on produktiivsed kohaliide *-la* ja kollektiivsusliide *-kond*:

Loomade **jookla** oja ääres. Klubi ees paikneb traditsioonilise **õllela** asemel sel suvel hoopis rannarestoran. Seisame juba **toitla** alas ja uurime võõramaiseid ja veidraid vilju. Paluks interaktiivse **soengla** linki. Pildil on Kadrioru lossikomplekti **lustla**. Kas seal võib tegutseda peale avastatud **trükla** veel valerahategijaid? Laupäeval võis **telklas** näha umbes 5–6 üksikut telki. Tartu linnavolikogu või rahvaste **rändla**.

Miks pole osa **arstkonnast** nõus kliinikumi minekuga ülikooli otsealluvusse? **Autorkond** koosneb ju peaasjalikult tegevõpetajatest, kõrgkoolide õppejõududest ja teadlastest. Vaesuvad paraku ka õpetajad, teadlased ja **professor-kond**. Praegu Eestist lahkuvaid noori ei ühenda enam tunne, mis on liitnud klassikalist **pagulaskonda** – olla eksiilis eesmärgiga hoida eestlust. Liin on üks Tallinna koormatumaid ning eriti vahelduva **sõitjaskonnaga**.

Tekstituletiste moodustamiseks sobivaid tuletusmalle on ka tegusõnade, omadussõnade ja määrsõnade moodustamiseks, aga neist tuleb juttu vahest edaspidi. Kokkuvõtteks võib siis tõdeda, et keel on loominguline asi ja keelt saab ise teha. Ka sõnu ei pea otsima ainult ÕSist või seletussõnaraamatust, sõnamoodustusmallid on osa inimese keeleoskusest. Just niisama, nagu me oskame moodustada sõnadest lauseid, oskame tegelikult vajadusel moodustada ka sõnu, mille mõistmisega kasutuskontekstis ei ole kuulajal või lugejal mingeid raskusi.

Hobitseme ja keelendame

Ilmunud: Hobitseme ja keelendame. – Oma Keel 2014/1, 30–34.

Kirjutasin Oma Keeles (2013, nr 1), et keel on loominguline asi – sõnu ei pea otsima ainult ÕSist või seletussõnaraamatust, vaid neid saab tekstis ise luua, nii et nad on selles lauses, selle konteksti põhjal mõistetavad ja loomulikud. Sõnu ei mõtle välja ainult kirjanikud, ajakirjanikudki teevad seda iga päev, aga rohkesti värvikaid näiteid leiab ka interneti suhtlusmeediast. Eesti keeles on mõnisteist üsna selge tähendusega nimisõnaliidet, mille spontaanse kasutamise kohta sõnaloomes leiab hõlpsasti kümneid näiteid (vt OK 2013, nr 1). Aga niisama lihtsalt saab vajaduse korral luua ka uusi tegusõnu.

Eesti **luksusautostumisele** lisavad hoogu sootuks kummalised tegurid. Kuna ma pärast keskat sõjaväkke ei pidanud minema, siis ma lihtsalt **luuserdasin**. Panen siia mõned faktid, mis internetist välja **guugeldusid**. Mulle meeldib, kui inimesed liigutavad, aga ei pea ju **keplema** keset teed ja käed kahte lehte laiali.

Tegusõnaliidetel ei ole nii selgelt eristuvat tähendust kui nimisõnaliidetel. Käändsõnadest saab küll üsna vabalt moodustada mitmesuguse tähendusega tegusõnu, aga enamikul liidetel on üksnes verbistaja ülesanne – teha nimi- või omadussõnast tegusõna. Tuletise tähendust ei määra liide, vaid see selgub kasutuskontekstist. Näiteks kraavi võib **torustada**, see tähendab 'toruga varustada', aga ka gaasi või naftat võib **torustada**, see tähendab 'torusse panna'. Ühetähenduslik liide on näiteks *-stu*, millega moodustatakse alussõna sarnaseks muutumist tähistavaid tegusõnu. Ajalehtedes avaldatakse kartust, et Eesti **euroopastub** liiga või hoopis **banaanistub**, et riigiametnikud **erakonnastuvad**, suurlinnad **getostuvad**, paremad koolid **eliidistuvad**, et telekavaatajad **idiodistuvad** või lapsed **pätistuvad**.

Tartu hakkas **karbistuma** Ansipi ajal. Kõik erakonnad on **savisaarestunud**. Ka suured eraettevõtted kipuvad **ametnikustuma** ja ülbe suhtumine on kohe platsis. Viieandas klassis hakkas meie klass **grupistuma**.

Selle näiteks, kuidas mingit tähendust väljendatakse enamasti ühe kindla liitega, on millegi lisamist või millegagi varustamist märkivad tegusõnad, neid tuletatakse peamiselt *sta*-liitega: ajakirjanduses kirjutatakse *lipsustatud* ja *traksistatud* noortest meestest, külade *internetistamisest*, esemete *turvamärgistamisest* või sellest, et kinnisvaraobjektid tuleb edaspidi *passistada* nagu autod.

Aga *sta*-liitega saab väljendada ka muid tähendusi. Üks tavalisemaid on muutmisverbide tuletamine, kus alussõna märgib selle muutmise tulemust: kirjutatakse ametnike *sundparteistamisest*, turbakarjääride *metsastamisest*, metsamaade *põllustamisest*, marjade *mahlastamisest*. Selle kõrval saab tulemuslikke muutmisverbe luua ka *da*-liitega: kirjeldust võib *põnevdada*, mänguseisu võib *duubeldada*, laule võib *kaverdada*.

Salatikomponendid *kuubistada* ja segada omavahel läbi. Üksikud poed ei tule toime, need peab kuidagi *ketistama*. Osa olukorrast *akendatakse* (*windowing*), asetades sellele osale põhitähelepanu, teised osad aga jäetakse tagaplaanile.

Lisamistähenduse ja tulemustähenduse kokkupuutealale kuuluvad tuletised, mis väljendavad millegi lisamist või millegagi varustamist sel teel, et lisatav vahend ühtlasi luuakse, nt *väljakut hoonestama*, *luuletust viisistama*, *lepingut allkirjastama*, *teed kraavistama*.

Muutmisverbi alussõna võib märkida ka kohta, kuhu midagi paigutatakse: näidendeid mitte üksnes ei lavastata, vaid ka *lavaldatakse*, veini *pudeldatakse*, suvekingad *karbistatakse-kapistatakse*, kui hakatakse kandma talve-saapaid, gaasi hakatakse *torustama*, dokumendid *sahteldatakse*.

Üsna vabalt moodustatakse spontaanselt ka olemisverbe, milles alussõna märgib kohta, seisundit või rolli, tegusõna märgib selles kohas, seisundis või rollis esinemist. Selliseid tegusõnu tuletatakse nii *ta*- kui ka *tse*-liitega.

Noorteühendused *laagerdavad* Pärlseljal. Tartus hakati *volberdama* juba 29. aprillil. Väsimusindeks oli nii kõrge, et *vanaematada* ma küll enam ei jaksanud. Nooruses võiksid kõik, kes tahavad, *lesbitada* ja vananedes *geitada*. Lähen nüüd Viljandisse *beibetama*.

Tahaksin üle kõige lossimägedesse *hipitsema* minna, murul õlut juua ja järve vaadata. Mees läheb vabal ajal sõpradega *hobitsema*, naised kantseldavad lapsi. Niikaua oli suht igav, kuni Pätu ja Toll *homotsema* hakkasid.

Väga inetu ja rumal on hakata **iroonitsema** ja **nõmetsema** niisugusel teemal. Laupäeval lasti Atlantise baari **staaritsema** A-rühm. Vanad asjad panevad ikka **nostalgitsema**.

Tekstis saab vabalt moodustada ka tegusõnu, mis märgivad mingi vahendi kasutamist. Vahendi täpsem kasutusviis sõltub vahendist endast. Näiteks tuletatakse liikumist märkivaid tegusõnu liikumisvahendi nimetustest.

Päästeamet leidis kõik kümme Võrtsjärvel **kanuutanud** inimest. **Autotasime** läbi imelise rahvuspargi. Kell 16 **bussitasin** Tartu ning kell 19.30 olin kodus tagasi. Mina lendan paariks päevaks Saksamaale laagerdama ja katsun sealt Austriasse **rongitada**. Kui silmaarsti juurde peab minema ilma perearsti abita, miks siis teiste juurde pean helistama, **taksotama**, **liftitama** läbi perearsti? Sinu uusaastalubadus oli õppida **lumelauutama**.

Liikumisvahendist tuletatud tegusõna võib tähendada nii selle vahendiga sõitmist kui ka kellegi sõidutamist.

Rumeenia on suurepärase koht puhkuse veetmiseks, kas mõnes Musta mere äärses kuurordis suvitades, Doonau deltas **laevatades** või rendiautoga ringi sõites. Ja kohanud oli ta meie isa juba lodjal, millega neid **laevatati** Jenisseid mööda alla.

Ka muud liiki vahendite kasutamisest saab rääkida tegusõnadega.

Abivajaja **vintsiti** kopterisse ja toimetati Tõpsi sadamasse. Peika võiks ka ikka **suupillitada**. Mees sai karuputke **trimmerdamisest** põletushaavad.

Kõnetussõnu nagu *prouatama*, *härراتama*, *sinatama*, *teietama* ei ole sõnaraamatutes kuigi palju, aga tekstides moodustatakse neid üsna vabalt.

Kõik **daamitavad** ja **härратavad**, kas sa elad ahju all või? Nii et pole siin midagi **savisaaretada** ega iga Delfi loo juures Tallinna linnavalitsust ja Savisaart kritiseerida. Kuna räägin lapse eest, siis olen harjunud **meietama**. Teietada, nagu Venemaal, või **tematada**, nagu Poolas? Hakkasid oma vanaema ja vanaisa ka papaks ja mammaks hüüdma, kuigi suur mood **mammata-papatada** oli vahepeal mööda läinud. Pederast on selle õige nimi, pole siin midagi **geitada** ega **homotada**. Alguses oli naljakas, aga nüüd hakkab see pidev **litsitamine** ja **hooratamine** juba närvidele käima.

Teine sõnaraamatutes vaid mõne tuletisega esindatud tegusõnarühm on manustamissõnad, mis märgivad alussõnaga tähistatu tarvitamist toidu-joogiks (*napsitama*, *maiustama*). Ka nende moodustamine tekitab tundub olevat üsna vaba.

Peale laata kõik **supitama** Kuressaare linnuse vallikraavi. Jõudsime ka pagari-riiris **kohvitada** ja **saiatada**. Läheks värskes õhus **veinitama** sümpaatse naisega. Viimasel paaril aastal on mehel tekkinud komme paar korda nädalas **õlletada**. **Viinatamine** sobib mõnikord nädalavahetusse, aga täna eelistan veini.

Keelekasutajate ühisel kultuuritaustal põhinev tõlgendusruum lubab spontaanselt luua ja mõista selliseidki tuletisi, mis üksnes kaudselt, situatsioonile ja kontekstile toetudes, on seostatavad sõnamoodustussüsteemis regulaarselt väljendatavate tähendustega.

Täna **koeratasin** kaks tundi mööda linna. Täna on üsna hull, aga ega ilm igavesti **koeratama** jää. Siis aga juhtus, et kiisu lipsas uksest välja, küll ma siis otsisin ja **kassitasin**, iga paari tunni tagant ja nii terve öö. Eesti **banaanistub** üha rohkem.

Kuna tegusõna tähendus ei ole seotud kindla liitega, siis tuleb üsna sageli ette ka eri liidetega paralleelselt moodustatud tegusõnu. Ka siis, kui mingi mõiste kohta on nimetus olemas, võib keegi oma tekstis moodustada sellele sünonüümi hoopis mõne muu liitega.

Pudelid **korkida** ja hoida keldris. Seejärel **korgitseda** pudelid ja jätta nad ööpäevaks toasooja.

Niisiis peavad julgeolekupoliitika alused kõige muu kõrval **salvima** meie haavu ja tagama, et 1939. aasta ei korduks. Siis pidin kodus ise siduma, puhastama ja **salvitama**.

Raamida saab kõikidel alustel olevaid pilte. Milleks end nii **raamistada**, elu tuleb mõnuga võtta. Inimene on püüdnud oma looduslikku loomust kuidagi ära **raamitseda** ja piirata.

Päkapikk õpib **rulama**. Mina läksin **rulatama**.

Kust võtad endale õiguse inimesi **silditada**. Noori pole vaja negatiivselt **sildistada**.

Valitsusparteid **saagitsevad** eelarves nii kuis jaksavad. Ja noored vaatavad seda **saagitamist** pealt ja usuvad, et moraal ja ausus on nõrkade leiutis.

See oli paar nädalat tagasi, kui **seenetasin** Rapla külje all. Tema vastab, et ah, **seenestasin** Saaremaal.

Kõik siin esitatud näited on nopitud ajakirjandusest või suhtlusmeediast (blogidest, foorumitest, jututubadest jm personaalsest internetisuhtlusest). See tähendab, et tekstisõnade tuletamine mitmesuguste liidetega on tava-pärane nii kirjakeelses tekstis kui ka stiililt vabamas ja spontaanses argi-keeles. Need kõik on täiesti „õiged“ ja kasutatud suhtlusstiili sobivad eesti keele sõnad. Ei ole nii, et sõna on olemas ainult siis, kui ta on sõnaraamatus registreeritud. Keelekasutus on looming ja terane keeletarvitaja oskab ka ise kasutada põhilisi sõnamoodustusviise.

Tuletiste ja liitsõnade tähendusväljade kattuvus

Ilmunud: Tuletiste ja liitsõnade tähendusväljade kattuvus. – Oma Keel 2018/2, 14–18.

Eesti sõnamoodustuse traditsiooniline liigitus tuletamiseks ja liitmiseks põhineb formaalsetel kriteeriumidel, s.t uue sõna moodustusviisil ja välisel vormil. Kui me aga läheneme sõnamoodustusele teisest küljest ja küsime, missuguseid tähendusseoseid on eesti keele sõnamoodustusvahenditega üldse võimalik väljendada, siis see, kas neid tähendusseoseid väljendatakse parajasti tuletisega või liitsõnaga, on teisejärguline küsimus. Täheendusest lähtudes näeme, et sama moodustustähendust võib sageli väljendada nii tuletise kui ka liitsõnaga (nt *kalur* või *kalamees*, *külmik* või *külmkapp*, *haigla* või *haigemaja*). Liitsõnade ja tuletiste erinevus väljendub eeskätt leksikaalses konkreetsuses: ühel juhul on moodustuspõhi tähistatud konkreetset leksikaalset tähendust kandva sõnaga, teisel juhul üldisele leksikaalsele kategooriale viitava liitega. Näiteks võib sama moodustustähendusega *külmikut* ja *külmkappi* olmekontekstis kasutada sünonüümidena, aga kui tegelikkuse areng sunnib selliseid jahutusseadmeid liigitama, osutab *külmik* oma avaramat tähenduspotentsiaali – ta ei pea olema üksnes kapp, vaid võib vajadusel tähistada ka näiteks külmletti, külmkambrit, külmkonteinerit jm jahutusseadet. Samuti võib *sigala* olla nii *sealaut* kui ka *seafarm*. Liitsõna põhisõnaks võib valida ka nii üldise tähendusega lekseemi, mis kattub liite tähendusega, nt *uimasti* ja *uimastusvahend*, *linlane* ja *linnainimene*, *andmestik* ja *andmekogu*.

Muidugi ei tähenda see, et kõiki tähendusstruktuure saaks keeleliselt väljendada nii tuletamise kui ka liitmise kaudu. Keele sõnamoodustussüsteem määrab, kuidas kompleksseid tähendusi selles keeles väljendatakse. Eesti keeles väljendatakse teatud tähendusstruktuure üksnes liitsõnadega (nt *süsimust*, *aknaklaas*), teatud tähendusstruktuure tuletistega (nt *kirjutamine*, *lahtine*), teatud tähendusstruktuure tuletamist ja liitmist kombineerides (nt *pika-juukseline*, *jumalakartmatu*).

Vaatlen siinses artiklis kompleksomadussõnade moodustamist, keskendudes nende sünonüümsele väljendusvõimalusele nimisõnapõhise tuletise või liitsõnaga. Nimisõnast moodustatud omadussõna võib olla kolmesuguse tähendusstruktuuriga: võrdlusomadussõna kirjeldab omadust võrdluse kaudu tuletusaluse asja või isikuga (*kuninglik, tartulik, siidjas*), possessiivne omadussõna kirjeldab omadust alussõnaga tähistatud asja olemasolu kaudu (*mahlane, edukas, õnnelik*), karitiivne omadussõna kirjeldab omadust alussõnaga tähistatud asja puudumise kaudu (*andetu, õnnetu, edutu*). Kõiki kolme tähendusstruktuuri saab lisaks tuletisele väljendada ka liitsõnaga ja vaatlengi lähemalt, kui võrd need tähendused kattuvad.

Võrdlusomadussõnade puhul on tuletiste ja liitsõnade moodustustähenduste kattuvus marginaalne (nt *munajas* ja *munakujuline*). Enamasti tähistatakse tuletiste ja liitsõnadega eri laadi võrdlust (vrd *emalik, siidjas*, aga *välkkiire, linnataoline*) – tähendusstruktuur on sama, aga leksikaalseid sünonüüme ei saa moodustada.

Possessiivse moodustustähendusega omadussõnadele lisandub sageli implitsiitselt kvantiteeditähendus, alusmõiste rohkus: *mahlane õun* on selline, milles mahla on tavapärasest rohkem. Samuti *metsane maa, rasvane liha; andekas viuldaja, sisukas nõupidamine, õnnelik lapsepõlv, rõõmus kohtumine* jne. Samasuguse tähendusega omadussõnu saab moodustada liitsõnadena, mille põhiosaks on *rikas* või *rohke*: *mahlane* või *mahlarikas õun, metsane* või *metsarikas maa, rasvane* või *rasvarikas liha, andekas* või *anderohke* või *anderikas viuldaja, sisukas* või *sisurikas nõupidamine, õnnelik* või *õnnerikas lapsepõlv, rõõmus* või *rõõmurohke kohtumine*. Keelekorpustest võib leida rohkesti sellist sünonüümsust illustreerivaid näitelauseid.

Koosolek oli **pingekas** ja **sisurikas**. Võrkpallureid ootab **pingerikas** õhtu. Suvine kokkutulek oli **sisukas**. Karujärve ümbritseb laia reljeefiga **metsane** maastik. Karujärv asub Lääne-Saaremaa **metsarikkas** maastikus. **Rasvase** kalana nõuab angerjas hoolikat tähelepanu toiduvalmistamisel. Heeringas on **rasvarikas** kala.

Sünonüümide kasutamisel on nii semantilisi kui ka vormilisi piiranguid. Näiteks kui possessiivne tuletis viitab mitte paljususele, vaid suurusele (*õlakas, tuumakas, kerekas*) või tuletisel puudub üldse kvantitatiivne tähendusvarjund (*villane, rahulik, sarviline, kombekas*), siis vastava tähendusega liitsõna moodustada ei saa, liitsõna võimaluse määrab tähenduses sisalduv

paljusus – *rohkus* või *rikkus*. Liitsõnaga samatähendusliku *ne-* või *kas-*tuletise moodustamist võib takistada alussõna vorm (*askeldusrohke, hapnikurikas, teguderohke*).

Teine possessiivsete tuletiste ja liitsõnade kattuvusala on struktuur, milles *ne-* või *line-*tuletise alussõna on täpsustatud selle kvaliteeti kirjeldava komponendiga: s.t tuletis on moodustatud omadussõnalise täiendiga nimi-sõnafaasist (*rõõmsavärviline, osavasõnaline, kindlameelne, kindlasihiline, osavanäpuline*). See kvaliteeti väljendav omadussõna võib saada liitsõna põhi-osaks: *rõõmsavärviline e värvirõõmus kujundus, osavasõnaline e sõnaosav propagandist, kindlameelne e meelekindel poliitik, kindlasihiline e sihikindel tegevus, osavanäpuline e näpuosav meister, puhtastiililine e stiilipuhas arhitektuur, tihedasisuline e sisutihe ajakiri*.

Nappide vahenditega on saavutatud **tihedasisuline** mõjuvus. See on **sisutihe** terviseajakiri. **Osavanäpulise** vanaproua heegeldatud pitslinikud. Siin laob oma arvamuse välja kevadhommikuliselt **erksasilmne** põobliesindaja. Niisiis soovitaks raamatusse investeerida ka **näpuosavatel** ja **silmaerksatel** koduperenaistel. Päts oli **kindlasihiline** riigimees. **Sihikindel** naine hakkas lagunenu veskit renoveerima.

Siingi saame kõnelda üksnes tähendusstruktuuri kahesuguse väljenduse võimalusest, mis ei tähenda, et igale sellise struktuuriga tuletisele vastaks samatähenduslik liitsõna ja vastupidi. Näiteks konkreetsema tähendusega (mõõtu, värvi jms väljendav) omadussõna liitsõna põhiosaks ei sobi ja *line*-liiteline liitsõnatuletis on sellise tähendusstruktuuri ainus väljendusvõimalus (*pikajuukseline, suurekasvuline, mustanahaline*). Samuti ei luba laiendosa vorm moodustada igasuguse liitsõna kõrvale tuletist (*esitamisküps, külalislahke, lastesõbralik*).

Karitiivse ehk eitava tähendusega omadussõnu tuletatakse *tu*-liitega ja nad vastanduvad tähenduselt possessiivsetele omadussõnadele (*andekas ja andetu, korralik ja korratu, sarviline ja sarvitu*). Liitomadussõnu moodustatakse karitiivide tähendusrühmas põhiosadega *vaba, lage ja tühi*, mis nagu *tu*-tuletised viitavad laiendosaga nimetatud asjamõiste puudumisele. Erinevalt *ne-*, *kas-* või *lik*-liitelistest possessiivsetest omadussõnadest, millel võib olla erinevaid tähendusvarjundeid, on kõik *tu*-liitelised omadussõnad selgelt eitava tähendusega ja neid saab moodustada igasuguse struktuuriga nimi-sõnadest. Seetõttu on tuletise ja liitsõna paralleelse kasutamise võimalused

karitiivomadussõnade puhul avaramad kui possessiivsete omadussõnade puhul: *lumetu* e *lumevaba lagendik*, *kompleksitu* e *kompleksivaba esineja*, *müratu* e *müravaba ruum*, *rasvatu* e *rasvavaba piim*, *pingetu* e *pingevaba esine*; *arutu* e *arulage mõttekäik*, *ideetu* e *ideelage artikkel*, *maitsetu* e *maitselage sisustus*, *moraalitu* e *moraalilage ettepanek*; *sisutu* e *sisutühi sõnavõtt*, *õhutu* e *õhutühi ruum*, *ideetu* e *ideetühi artikkel*. Sõnaraamatud on registreerinud vaid mõne *tühi-lõpulis*e omadussõna, aga guugeldades leiab tekstiliitsõnu hõlpsasti: *linnutühi mets*, *gaasitühi hõõglamp*, *ideetühi aeg*, *puutühi lageala* jne. Kõigi nende kõrval võib kasutada ka *tu*-liitelisi tuletisi.

Koht oli kiirlõunalikult **omapäravaba**. Kui te nii jätkate, olete varsti üks **omapäratu** riik kuskil Euroopas. Loomulikult maitsekas lõbuja ja **kompleksitu** avatus. Täiesti **kompleksivaba** komöödia. Ajakirjandust iseloomustab **arulage** klikijaht. Selline **arutu** kasutus toob kaasa probleeme tulevikus. Võimendad ju ise oma artikliga sedasama **moraalitud** tooni. Tervikuna valitseb seal **moraalilage** käitumine. Tobe ja **ideetu** tekst. Ei taha mõeldagi, kuhu nüüdne **ideetühi** aeg Fridelli nägemuses paigutuks.

Põhiosaga *puhas* saab moodustada nii possessiivse tähendusega kui ka karitiivse tähendusega liitsõnu. Esimesel juhul on nad sünonüümsed *line*-tuletistega: *stiilipuh*as e *puhtastiiline*, *kõlapuh*as e *puhtakõlaline*, teisel juhul *tu*-tuletistega: *umbrohupuh*as e *umbrohutu*.

Selles saalis kõlas 1871. aastal Paul Bergmanni orkestri **kõlapuh**as kontsert. Tuntud jazziklassika elav ja **puhtakõlaline** esitus. Täimedele tuleb tagada **umbrohupuh**as põld. Kurkide maa peab olema **umbrohutu** ja kohev.

Ka omadussõna *kindel* moodustab kahesuguse tähendusega liitsõnu. Osa neist on possessiivse tähendusega ja nende kõrval saab kasutada samatähenduslikke tuletisi: *meelekindel* e *kindlameelne*, *sihikindel* e *kindlasihiline*. Sama vormimalliga väljendatakse ka teistsugust suhet (mille vastu *kindel*): *niiskuskindel kate*, *helikindel* sein. Selliste liitsõnade kõrval ei ole samatähenduslikku tuletist.

Iga karitiivtuletise kõrvale ei saa moodustada samatähenduslikku liitsõna, eriti kui alussõnaks ja/või omaduse kandjaks on konkreetse esemelise tähendusega nimisõna: *isatu laps*, *sabatu koer*, *jalutu mees*, *kodutu hulkur*. Tähendust mõjutab ka kasutuskontekst. Näiteks sisustust võib nimetada *maitsetuks* või *maitselagedaks*, aga toit saab olla ainult *maitsetu*.

Üsna suurt osa eesti keeles võimalikest komplekssete nimisõnade ja omadussõnade tähendusstruktuuridest saab põhimõtteliselt väljendada nii tuletise kui ka liitsõnaga, kuigi alati ei ole tegemist leksikaalsete sünonüümidega nagu siin käsitletud juhtudel. Verbituletiste ja liitverbide puhul on selline katuvus peaaegu olematu, välja arvatud üksikud näited vahendiverbide kohta.

Kes tahaks minuga ülepäeviti Kadrioru pargis **kepikõndida**? Mulle meeldib, kui inimesed liigutavad, aga ei pea ju **keplema** keset teed ja käed kahte lehte laiali. Mingi probleem pole **automatkata** 1000 km päevas. **Autotasime** läbi imelise rahvuspargi.

Tuletamine ja liitmine on kõige tavalisemad sõnavara rikastamise viisid. Produktiivsed sõnamoodustusreeglid kuuluvad keelepädevusse sarnaselt vormimoodustuse ja lausemoodustuse reeglitega – keelekasutaja on vajaduse korral võimeline moodustama reeglipärase tuletise või liitsõna, mis väljendab just selles tekstikohas vajalikku tähendust või teeb seda lühemalt ja kompaktsemalt kui mitmesõnaline tarind. Sageli võimaldab eesti keel vabalt valida, kas väljendada vajalikku tähendust liitsõnaga või tuletisega.

Ajab segadusse: eesti ja soome keele leksikaalsetest erinevustest

Ilmunud: Ajab segadusse: eesti ja soome keele leksikaalsetest erinevustest. – Lembit Vaba, Heikki Hurta (toim-d). Lähivertailuja 10. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tampereella 14. toukokuuta 1998. Folia fennistica & linguistica 23. Tampere: Tampereen yliopisto 1999, 29–38.

1.

Soomes töötavate eesti keele lektorite kokkutulekutel, millest hiljem kasvas välja eesti-soome kontrastiivseminar, on aastate jooksul kõneldud paljudest eesti keele võõrkeelena õpetamise probleemidest. Aasta-aastalt on üha selgemaks saanud, et lähedaste sugulaskeelte sarnasused ja erinevused seostuvad mitmesuguste tüpoloogiliste nihetega ja erijoontega ning on üsna reeglipärased. Siinsegi artikli teema sai alguse õppetööst. Helsingi ülikoolis kuulub eesti keele ja kultuuri eriala keskastme õppeplaani eesti keele praktikum, mille jooksul üliõpilased kirjutavad väikese uurimuse, mis vastab enam-vähem Eesti ülikoolide seminari- või kursusetööle. Kolmel viimasel aastal on praktikum olnud temaatiline ja teemaks on olnud sõnasemantika ja polüseemia kontrastiivne analüüs.

Selles valdkonnas ei ole meil kuigi palju teadmisi. Rohkem ja innuga on kirjutatud nn eksitussõnadest, aga neid on suhteliselt väike hulk ja hoolimata kirjutajate juurdetulekust on nende kohta raske midagi uut ütelda, võrreldes näiteks Klaus Laalo (1992) uurimusega „Huvitav lugu – kiinnostava juttu“. Peale ühiste sõnade, millel on soome ja eesti keeles eri tähendus, on aga piisavalt mitmesuguse üldistusastmega probleeme nii põhimõtteliselt samatähenduslike sõnade kasutusalas kui ka kummagi keele omasõnade ja nende tõlkevastete kattuvuse valdkonnas. On ilmunud paar artiklit muutumisverbide ja modaalverbide polüseemia kohta, kus on toodud võrdlusmaterjali ka soome keelega (Pajusalu 1994, Tragel, Mikkilä 1994), mõningaid väga huvitavaid näidetega illustreeritud küsimusi on esitatud ka ühes aastaid tagasi peetud Haldur Öimu (1983) kontrastiivseminari ettekandes, aga järelduste ja üldistuste tegemiseks ei ole analüüse ja võrdlusi piisavalt.

Sõnavara probleem on ju selles, et siin tuleb empiiriliselt läbi analüüsida iga sõna üksikhaaval või siis väga täpselt määratud semantilise välja ulatuses. Ja kui arvesse võtta sõnade polüseemia, metafoorne kasutus ja fraseoloogia, siis tuleb ka semantilise välja piires ikkagi iga sõna kasutust eraldi analüüsida ja võrrelda. Mitmetähenduslike sõnade tõlkevasted viitavad keerulistele ja põimuvatele suhetele, näiteks eesti verbi *mängima* tähendus jaguneb soome keeles nelja eri verbi vahel: *leikkiä* (nukella), *pelata* (jalkapalloa), *soittaa* (pianoa), *esittää* (Hamletia), aga teistpidi tagasi tõlkides selgub, et ühine piir puudub: *soittaa* tähendus jaguneb *mängida* (klaverit) ja *helistada* (uksekelia) vahel, *esittää* tähendus *mängida* (Hamletit) ja *esitada* (oma arvamus) vahel jne. Sellepärast on sõnavara polüseemia hea teema praktikumitöödeks – kogu rühmal on teatud mõttes ühiste või sarnaste probleemidega teema, mistõttu seminaridel arutletavad küsimused puudutavad kõiki, aga igahel on siiski oma individuaalne töö.

2.

Polüseemilise sõna olulisemad tunnused, mille järgi erinevaid tähendusi on võimalik rühmitada, on tekstilised.

(1) Eri tähendustel on erinev tõlkevaste:

Oli juba pime, kui me kohale jõudsim.	Oli jo pimeää, kun pääsimme perille.
Jää ootama, kui meid kohal ei ole.	Jää odottamaan, jos meitä ei ole.
Ta oli ilusam kui kunagi varem.	Hän oli kauniimpi kuin koskaan.

(2) Eri tähendustel on erinev lausemall või rektsioon:

Isa tuleb koju.	Isä tulee kotiin.
Isal tuleb töökohta vahetada.	Isän tulee vaihtaa työpaikka.

(3) Eri tähendused kuuluvad erinevatesse osastruktuuridesse või süsteemidesse. Näiteks on ühesuguse lausestruktuuriga *Juuksed on peas. Luuletus on peas. Müts on peas*. Erinevused tulevad välja, kui võrdleme kogu sisekohakäänete süsteemi kasutamist:

Juuksed on peas .	Juuksed kasvavad pähe .	Juuksed langevad peast .
Luuletus on peas .	Õpin luuletuse pähe .	Oskan luuletust peast .
Müts on peas .	Panen mütsi pähe .	Võtan mütsi peast .

(4) Mõlemas keeles esinev sõna on mõlemas keeles ühtviisi polüseemiline, ka grammatiline kontekst (rektsioon) ei erista tähendusi, aga eri tähendustel on erinevad sünonüümid:

Ta **andis** raha kassapidajale. Hän **antoi** rahat kassanhoitajalle (= luovutti).

Näoilme **andis** sõnadele Kasvojen ilme **antoi** sanoille
 hoopis teise tähenduse. aivan toisen merkityksen (= aiheutti).

Ohvitser **andis** sõdurile käsu. Upseeri **antoi** sotilaille käskyn (= välitti).

Sünonüümide valikut võivad piirata süntaktilised tingimused. Näiteks Õim (1983) on osutanud, et eesti keeles kohustuslikkust väljendavas konstruktsioonis *tuleb* + *da*-infinitiiv saab *da*-infinitiivina esineda vaid agentiivne verb. Sünonüümsel *pidama* + *ma*-infinitiivi konstruktsioonil sellist piirangut ei ole:

Jaan **peab** minema koju. = Jaanil **tuleb** minna koju.
 Piir **peab** minema piki jõge. = ? Piiril **tuleb** minna piki jõge.

Polüseemilise sõna tõlkevastete varieerumist võivad põhjustada ka vormikatsutuse piirangud ühes või teises keeles. Helsingi ülikooli üliõpilane Satu-Sisko Nummi on näidanud oma praktikumitöös, kuidas modaalverbide eitavad vasted *ei pea*, *ei tarvitse*, *ei pruugi* on tõlgitavad soome keelde hoopis erinevalt kui samade verbide jaatavad vormid. Ka erinevatel eitusvormidel võib olla eri tõlkevõimalusi.

... ei pea mööduma neist poistest (= ei ole kohustuslik)	... ei tarvitse ohittaa niitä poikia
Tartust ei pidanud saama minu linna (= ei pidanud, aga sai)	Tartosta ei pitänyt tulla minun kaupunkiani
Heida uuesti pikali, kui ka enam und ei peakski tulema (= ei tule)	Käy uudelleen pitkällesi, vaikka uni ei enää tulisikaan

Mitmesuguseid huvitavaid probleeme seostub sõnade kasutusala. Näiteks olulisematel rääkimisverbidel on üksühesed tõlkevasted: *rääkida* 'puhua', *ütelda* 'sanoa', *jutustada* 'kertoa'. Kasutussituatsioonid on aga osaliselt erinevad:

- Kust sa seda tead?	- Mistä tiedät?
- Naabrinaine rääkis .	- Naapurini kertoi .

Ka sugulaskeeltele ühised ja esmapilgul samatähenduslikud sõnad ei pruugi tõlkevastetena alati kõige paremad olla. Kuigi verbidest tegijanimede moodustamise süsteem on eesti ja soome keeles sarnane, on soomekeelse fraasi 'tämän kirjan *tekijä/kirjoittaja*' eestikeelsesse teksti sobiv vaste hoopis 'selle raamatu *autor*'. Just sellised juhtumid on muidugi tõlkija komistuskivid: just nagu oleks, aga tegelikult ikka ei ole.

Sellisel ühekaupa sõnade kasutamist ja soome keelde tõlkimist analüüsi-des hakkab juba tekkima mõningaid hüpoteese ja võrdlusjooni soome ja eesti keele sõnavara tüpoloogilistest joontest, aga kokkuvõtete ja üldistuste tegemiseks on materjali veel üsna vähe.

3.

Illustreerimaks mõningaid silma hakanud erinevusi eesti ja soome leksika vahel vaatlen järgnevalt ühte eesti keeles üsna tavalist verbi *ajama*, mis esineb ka soome keeles kujul *ajaa*. Eesti-soome sõnaraamatu viimane, 1996. aastal ilmunud trükk annab väljendeid kõrvale jättes eesti *ajada*-verbile soome keeles kaks vastet – *ajaa*, *kuljettaa*. Kuna *kuljettaa* on soome keeles *ajaa*-verbi ühe tähenduse sünonüüm, siis võiks sõnaraamatu järgi eesti *ajama*-verbile vastata soome keeles alati *ajaa*-verb. Soome-eesti sõnaraamatu viimane, 1993. aasta trükk annab soome *ajaa*-verbile eesti keeles neli vastet – *ajada*, *juhtida*, *vedada*, *sõita*. Mõlemas sõnaraamatus on siis esimese vastena antud sama verb. Milline on tegelik vastavus nende kahe verbi tähenduste ja kasutuse vahel?

Töö materjal on kogutud SCLOMBi korpusest, kuhu on sisestatud ilukirjanduslikud tekstid koos tõlgetega. Vaatlen eraldi *ajama*-verbi esinemust eesti ja soome keelde tõlgitud raamatutes (Astrid Lindgreni „Hulkur Rasmus“ ja Erich Maria Remarque'i „Läänerindel muutuseta“), eestikeelses originaalis ja selle soomekeelses tõlkes (Viivi Luige „Ajaloos ilu“) ning soomekeelses originaalis ja selle eestikeelses tõlkes (Veikko Huovineni „Havukka-aho mõtleja“).

Rootsi keeles kirjutatud „Hulkur Rasmuse“ eestikeelses tõlkes on 34 *ajama*-verbi vormi, soomekeelses tõlkes 14 *ajaa*-verbi vormi. Selliseid lauseid, kus mõlemas keeles on sama *ajaa/ajama*-verb, on neli. Saksa keeles kirjutatud „Läänerindel muutuseta“ eestikeelses tõlkes on 46 *ajama*-verbi vormi, soomekeelses tõlkes 8 *ajaa*-verbi vormi, mõlemas keeles sama *ajaa/ajama*-verb on kolmes lauses. Viivi Luige romaanis „Ajaloos ilu“ on kasutatud 41 *ajama*-verbi vormi, neist 2 on tõlgitud soome keelde *ajaa*-verbiga, 6 korda on kasutatud

ajella-verbi. Üldse oli soomekeelses tõlkes kasutatud *ajaa*-verbi 4 korda, neist 2 korda *sõitma*-verbi tõlkevastena. Veikko Huovineni romaanis „Havukka-ahon ajattelijä“ on 8 *ajaa*-verbi vormi, neist 4 on tõlgitud eesti keelde *ajama*-verbiga. Veel on eesti tõlkes kasutatud *ajama*-verbi vorme 36 korda seal, kus soome keeles on mõni muu verb.

Kuna väljavõtted on ühesuurused, siis võib näha, et *ajama/ajaa*-verbi sagedus ilukirjanduses on enam-vähem konstantne, sest suuri arvulisi erinevusi ei ole: eesti keeles kasutatakse *ajama*-verbi umbes 4–5 korda rohkem kui soome keeles ja ainult erandjuhtudel on samatüvelisel verbil kummaski keeles sama tähendus. *ajaa*-verbi veidi suurem sagedus „Hulkur Rasmuse“ soomekeelses versioonis on ilmselt tingitud teemast – selles raamatus on palju juttu hobusega sõitmisest.

Tähendusi lähemalt analüüsidest saab siiski selgeks, et vaid vähestel juhtudel on tegemist sama verbi erineva tähendusega, nagu soome *ajaa*, eesti *sõitma*. Enamikul juhtudel tulevad erinevad soomekeelsed vasted sellest, et eesti *ajama*-verbi tähendusväli on soome keeles jagunenud paljude täpsema tähendusega verbide vahel, mida leksikaalselt (kontekstiväliselt) ei saa kuidagi pidada *ajama*-verbi sünonüümideks. Järgneva analüüsi aluseks on Viivi Luige romaan „Ajaloole ilu“ ja selle soomekeelne tõlge. Vaatlen, kuidas eesti *ajama*-verbi soome keeles edasi antakse ja püüan tõlkevastetele toetudes leida mingeid tüpoloogilisi omadusi, mis võiksid olla iseloomulikud soome ja eesti keele sõnavarale.

3.1.

Eesti *ajama*-verbi otsetähendus jaguneb soome keeles kahe verbi vahel, millest üks on juurverb, teine *le*-liiteline kontinuatiivtületis: *ajaa/ajella*. Soome keeles on reeglipärane ja tavaline, et praktiliselt iga verbi kõrvale võib moodustada modifitseeriva tähendusega *le*-liitelise verbi (Wiik 1975). Eesti keeles on *-le* üldjuhul vaid frekventatiivse tähendusega verbiliide ja ei liitu duratiivsele alustüvele (Kasik 1997). Vrd

soome	eesti
kysyä, kysellä	küsima
varastaa, varastella	varastama
vastata, vastaillla	vastama
ajaa, ajella	ajama

puhua, puhella	rääkima
oppia, opetella, opiskella	õppima
käydä, käyskennellä, kävellä	käima
laulaa, laulella, lauleskella	laulma

Kui võrrelda juurverbi ja *le*-liitelise kontinuatiivverbi kasutamist soomekeelses tekstis, siis kogu materjali kaheksa samatüvelise tõlkevaste korral on tulemus järgmine.

Kaks korda on eesti *ajama*-verb tõlgitud soome keelde *ajaa*-verbiga:

a) ajab noore lapse pimesas uulitsale	nuoren lapsen ajaa pimeään kadulle
b) vabaduse ainuke tunnus on see, kui inimesel on juuksed peast maha ajamata	vapauden ainoa tunnus on se ettei ihmiseltä ole ajettu tukkaa päästä

Kuus korda on eesti *ajama*-verb tõlgitud soome keelde *ajella*-verbiga, näiteks:

c) tuul ... ajab pilvi ja pääsuke si põhjast lõunasse	tuuli ... ajelee pilviä ja pääskysiä pohjoisesta etelään
d) kutsealuste juuksed on juba maha aetud ...	asevelvollisten hiukset on jo ajeltu pois ...

Nagu lausete b ja d võrdlus näitab, ei ole juurverbi ja modifitseeriva tuletise kasutamisel selget tähendusvahet, vaid pigem stiilivarjund.

3.2.

Suur hulk *ajama*-verbiga seotud fraase on sellised, kus *ajama*-verb on tõlkes asendatud mingi muu verbiga.

ajab küünarnukkidele	kohottautuu kyynärpäittänsä varaan
ajab käe kõrval (jalgratast)	taluttaa (polkupyörää)
ajab silmad pahupidi	silmat kääntyvät nurin
ajab käe aknast välja	työntää kätensä ulos
ajab käed vette	työntää kätensä veteen
ajab pea püsti	nostaa päänsä
ajab džempri selga	vetää jumpperin ylleen
ajab une pealt ära	häättää unen silmistä
ajab kõhu ette	työntää vatsan kaarelle

ajavad kuued selga
ajavad suud ammuli
sunnib ennast sirgu **ajama**
tuulest **aetud** näitetrupp
on **aetud** ahju
teab, kuidas asju **aetakse**

vetävät takkinsa ylleen
ovat **avanneet** suunsa ammollen
pakottaa **ojentautumaan** suoraksi
tuulen **kuljettelema** teatteriseurue
on **pantu** uuniin
tietää miten asiat **hoidetaan**

Nende lausete puhul torkab silma, et soomekeelses tõlkes kasutatud verb on täpsema tähendusega, deskriptiivsem kui eesti väga üldise tähendusega *ajama*-verb. Eesti-soome sõnaraamatus on *ajama*-verbile pakutud üks selline originaalist konkreetsem vaste – *kuljettaa*, sest sellel soomekeelsel sõnal ei ole mingit muud, täpsemat eestikeelset tõlget. Vaadeldud romaani soomekeelses versioonis on *ajama*-verbi soomekeelsete tõlkevastetena kasutatud veel verbe *taluttaa*, *työntää*, *vetää*, *nostaa*, *häättää*, *kääntää*, *avata*, *kohottautua*. Kõigil neil verbidel on olemas eestikeelsed vasted, kas sama sõnatüvi või siis üsna täpne tõlkevaste. Põhimõtteliselt võib ka eesti keeles öelda ja öeldaksegi *kergitab end küünarnukkidele*, *talutab jalgratast käekõrval*, *pöörab silmad pahupidi*, *lökkab käe aknast välja*, *torkab käed vette*, *tõstab pea püsti*, *veab džempri selga*, *peletab une pealt ära*, *avab suu ammuli*. Nii vähese materjali põhjal ei saa teha mingeid kindlaid järeldusi, aga selle ühe verbi ainestikul on küll üsna lihtne demonstreerida, et soome keel kirjeldab tegevusi täpsemalt, konkreetsemalt, eesti keeles kasutatakse pigem üldise tähendusega verbi ja jäetakse tegevuse täpsem iseloomustamine laiendite hooleks.

3.3.

Sama suundumust demonstreerivad eriti selgelt eesti ühend- ja väljendverbid.

ajab segadusse
ajab segi
ei aja segi
käed **laiali** ajanud
ajab tiivad **laiali**
ajab kaela **õieli**
ajab ennast **sirgu**
hambaid **irevile** ajades
on **äre vile** ajanud

sekoittaa
sekoittaa
ei sekoita
levittänyt kätensä
levittää siipensä
ojentaa kaulansa
suoristaa selkensä
irvistellen hampaillaan
on kiihdyttänyt

Ühendverb on muidugi üsna ebamäärane mõiste, aga olen siia rühma kogunud sellised *ajama*-verbi ja mingi adverbi ühendid, millele soome keeles vastab laiendadverbi tüvel põhinev tuletis. Eesti keeles on asendiväljendid *lialli ajama*, *õieli ajama*, *sirgu ajama*, soome keeles vastavad neile väljenditele verbid *levittää*, *ojentaa*, *suoristaa*. Täpsema verbaalse vaste saavad ka samasuguse struktuuriga seisundiväljendid *segi ajama*, *segadusse ajama*, *irevile ajama*, *ärevile ajama*, millele soome keeles vastavad kirjeldavad verbid *sekoittaa*, *irvistää*, *kiihdyttää*. Eesti-soome sõnaraamatust leiab neile lisaks *üles ajada* – *herättää*, *ümber ajada* – *kaataa*, *välja ajada* – *häättää*, *karkottaa*. Soome kirjeldavate verbide suuremat täpsust ja konkreetsust demonstreerivad ka polüseemiliste ühendverbide erinevad vasted. Näiteks *lialli ajama* võib olla soome keeles *levittää* (*ajas käed lialli*) või *hajoittaa* (*ajas rahvahulga lialli*). Väljendverbidest on tuntumad *juttu ajama*, *jama ajama*, *pläma ajama*, *lori ajama*, *loba ajama*, millele soome keeles vastavad täpsema tähendusega verbid: *jutella*, *puhua joutavia/roskaa*. Noomenist ja verbist koosneva väljendi semantiline raskuspunkt tundub eesti keeles langevat pigem noomenile (*jama ajada*), soome keeles aga verbile (*puhua joutavia*).

3.4.

Et sõnavalik räägib millestki muust kui kõnealuse ühe kirjaniku või tõlkija eripärasest stiilist, et eesti keeles on tõepoolest kalduvus kasutada üldisema tähendusega verbi ja analüütilisi väljendeid, seda kinnitab ka soome keelest eesti keelde tagasi tehtud võrdlus. Veikko Huovineni „Havukka-ahon ajattelija“ eestikeelse tõlke põhjal võib teha samad järeldused kui Viivi Luige romaani soomekeelse tõlke põhjal. Kuigi eesti keeles oleks olemas konkreetne kirjeldav verb, seda ei kasutata.

Sageli on soome konkreetne verb tõlgitud eesti keelde samatähendusliku ühend- või väljendverbiga, mille verbaalne osis on *ajama* (vrd alajaotus 3.3. Viivi Luige „Ajaloole ilu“ tõlke analüüsis):

haukka aukaisi nokkansa	kull ajas noka lahti
tartutat tuperkelin	ajad tiisikuse külge
tuhosit laskelman	ajasid rehkenduse sassi
tupakat työnsivät savua	piibud ajasid suitsu välja
suoritti tilaukset	ajas tellimused jutti
alkoi kohoilla savua	hakkas suitsu välja ajama

levitteli sieraimia
vihelteli
ryhdistäytyi
vänkyi
jutella
hyppasi **kuikistelemaan**

ajas sõõrmed **laiali**
ajas vilet
ajas end **sirgu**
ajas vastu
juttu ajada
hüppas ja **ajas** kaela **õieli**

Niisama tavaline on, et soome konkreetne verb on tõlgitud üldise tähendusega *ajama*-verbiga, mida ei ole laiendiga ega ka kuidagi teisiti täpsustatud (vrd alajaotus 3.2. Viivi Luige „Ajaloo ilu“ tõlke analüüsis):

nousevat vuoren läpi
vääntäytyi istualleen
poltti tervaa
nostatti hien otsalle
työnsi pullon taskuun
pani kulman rypistymään
ränkyi joutavia
älä **puhu** joutavia
oli **puhunut** roskaa
oli **puhunut** joutavia

ajavad läbi mäe
ajas **end** istukile
ajas tõrva
ajas higi laubale
ajas pudeli taskusse
ajas kulmu kortsu
ajab jama
ära **aja** pläma
oli loba **ajanud**
oli **ajanud** tühja lori

3.5.

Mida laialivalgavam sõna tähendus on, seda üldisemas, võib ka öelda kategoriaalsemas funktsioonis teda on võimalik kasutada. Eesti keeles on mõnigaid näiteid, kus võiks peaaegu väita, et *ajama*-verbi tähendus on grammatikaliseerunud ja väljendab pelka kausatiivsust. Soome keeles vastavad sellistele väljenditele regulaarsed kausatiivtuletised: alkoi *pelottaa* – hakkas *hirmu peale ajama*, *naurattaa* – *ajab naerma*, *itkettää* – *ajab nutma*, *vihastuttaa* – *ajab vihale*. Samasse tähendusrühma kuuluvad ka väljendid *ajab hingeldama*, *ajab köhima*, *ajab luksuma*, *ajab jooma* jne.

Ühe hüpoteesi soome ja eesti keele sõnavara tüpoloogiliste erinevuste kohta esitas Õim 15 aastat tagasi peetud kontrastiivseminari ettekandes. Ta arvas, et eesti verbitähendused on tugevamalt seotud verbi süntaktilis-semantiliste omadustega kui soome keeles, ja tõi mitmeid näiteid selle kohta, et soome keeles võidakse kasutada sama verbi agenttiivse ja mitteagenttiivse tegevuse kohta, eesti keeles aga on kummagi seose jaoks oma verb, nt soome

muistaa on eesti keeles kas *meeles pidada* või *mäletada* (Õim 1983). On kahju, et keegi ei ole seda laadi leksikaalseid erinevusi suuremale materjalihulgale toetudes edasi analüüsinud.

Käesolevas artiklis kõrvutatud ainekute põhjal julgen esitada kaks hüpoteesi eesti ja soome keele leksikaalsete erinevuste kohta.

(1) Esimene järeldus kinnitab juba varem eri uurijate poolt tehtud tähelepanekut, et eesti verbigrammatika on analüütilisem kui soome verbigrammatika. Sõnatuletuse osas tähendab see, et soome keeles kasutatakse rohkem ja julgemalt verbituletisi. Eesti keeles kuulub suurem hulk tuletatud verbe modernsesse ja pigem kirjalikku stiili kui suulisesse ja rahvalikku keelekasutusse. „Loomulikus“ keelekasutuses eelistatakse mitmesõnalisi verbi- fraase tuletistele.

(2) Teine, esialgu ettevaatlik järeldus on, et soome keel on eesti keelest „tundlikum“ modifitseerivate tunnuste suhtes. Soome keeles püütakse erinevaid tegevusviise leksikaalselt lahus hoida, eesti keel ignoreerib seda erinevust või kirjeldab seda vajaduse korral verbilaiendiga. Olen ühes varasemas artiklis näidanud, kui palju regulaarsem ja varjundirikkam eesti keelega võrreldes on soome modifitseeriv verbituletus (Kasik 1997). Tegevuse laadi iseloomustavate eritüveliste deskriptiivsete verbide hulk ja suhe eesti leksikaga vajab ulatuslikku ja süstemaatilist kõrvutatavat uurimust.

Kirjandus

Kasik, Reet 1997. Typology of Estonian and Finnish Word-formation. The Verb. – Mati Erelt (toim). Estonian: Typological Studies II. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 8. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 42–72.

Laalo, Klaus 1992. Huvitav lugu – kiinnostava juttu. Suomen ja viron välinen sanaston riskiryhmä ja sen taustaa. Suomi 164. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Pajusalu, Renate 1994. Muutumisverbid eesti keeles ja nende vasted soome keeles. – Helena Sulkala, Heli Laanekask (toim-d). Lähivertailuja 8. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hailuodossa 7.–9.5.1994. Oulu: Oulun yliopisto, 83–97.

Tragel, Ilona, Margit Mikkilä 1994. Suomen ja viron *saada-* ja *voida-*verbien vertailua kognitiivisesta näkökulmasta. – Helena Sulkala, Heli Laanekask (toim-d). Lähivertailuja 8. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hailuodossa 7.–9.5.1994. Oulu: Oulun yliopisto, 114–123.

- Wiik, Kalevi 1975.** Suomen frekventatiivi ja kontinuatiivi. – *Virittäjä* 79/2. Helsinki: Helsingin yliopisto, 153–167.
- Õim, Haldur 1983.** Sõnastusvigu ja soome-eeesti leksikaalseid erinevusi. – *Folia fennistica & linguistica*. Tampere: Tampereen yliopisto.

Kuratiivsuse analüütiline väljendamine eesti keeles

Ilmunud: Kuratiivsuse analüütiline väljendamine eesti keeles. – Ellen Niit, Ulla Palomäki (toim-d).
Lähivertailuja 11. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hirvensalon Rauhalan huvilassa
12.–13.5.2000. Turku: Turun yliopisto 2003, 9–17.

1. Kuratiivsuse olemus ja väljendusvõimalused

Hakates võrdlema eesti ja soome verbimoodustust torkab esimese asjana silma, et kuigi kummagi keele verbimoodustussüsteem on põhimõtteliselt ühesuguse struktuuriga, on see struktuur eesti keeles lihtsama ehitusega ja üldse kasutatakse eesti keeles verbituletisi piiratumalt. Samu tähendusi, mida soome keeles väljendatakse grammatiliste vahenditega, antakse eesti keeles sageli edasi analüütiliselt – mitmesõnalise fraasiga. Olen varem (Kasik 1997) eri aspektidest võrrelnud eesti ja soome verbituletisi, tuletistega samatähenduslikud analüütilised struktuurid on senistest uurimustest kõrvale jäänud.

Siinses artiklis vaatlen, kuidas antakse eesti keeles edasi kuratiivsust. Kuratiivsus tähendab teatud mõttes kahekordset kausatiivsust – mingi tegevuse põhjustamise esilekutsumist. Soome keele verbimoodustussüsteemis on kuratiivverbide tuletamine produktiivne. Järgnevad laused on nopitud juhuslikult ajalehest Helsingin Sanomat (edaspidi HS) suvel 2000.

- (1) Kun poliisi, oikeuslaitos tai media ei pysty auttamaan, kirjoita tai **kirjoituta** kirja (HS 6. VI 2000)
- (2) Stadionin **rakennuttajan** ja omistajan Helsingin kaupungin suoraa tukea rakennuskustannuksiin oli 32 miljoonaa markkaa. (HS 6. VI 2000)
- (3) Mitä siivous siis maksaisi, jos **teettää** työn firmalla. (HS 6. VI 2000)
- (4) Venäläinen **huollattaa** Suomessa autonsa ja ostaa elintarvikkeitä. (HS 29. VI 2000)
- (5) Todella ikävältä terveystakeskuksen toiminta tuntuu erityisesti myös siksi, että potilasta vanhempineen **odotutettiin** lähes kolme tuntia ja lopulta vain käännytettiin pois. (HS 15. VIII 2000)

- (6) Yleisradio on **tutkituttanut** Juhani Wiion johdolla presidentinvaali-ohjelmiansa tasapuolisuutta Jyväskylän yliopiston mediainstituutissa. (HS 18. VIII 2000)

Eesti keeles kuratiivtuletisi moodustada ei saa, sest kuratiivituletus eeldab tuletuse rekursiivsust – tuletatud kausatiivverbile lisatakse veel teine kausatiiviliide. Eesti keele sõnatuletussüsteemis ei esine regulaarset rekursiivsust mitte üheski tuletusmallis – sama või sarnase tähendusega tuletusliide võib esineda eestikeelses sõnas vaid ühe korra (Kasik 1995).

Soome grammatikad esitavad kausatiivsed ja kuratiivsed põhjustamistuletised omaette tuletisrühmadena alates 1930. aastatest (Cannelin 1930). Harilikult on peetud kriteeriumiks tuletusaluse verbi transitiivsust/intransitiivsust. Kausatiivsed tuletised tähistavad tuletusaluse sõnaga väljendatud *intransitiivse* protsessi põhjustamist, kuratiivsed verbid tähistavad tuletusaluse sõnaga väljendatud *transitiivse* tegevuse põhjustamist. Põhjalikumalt kausatiiv- ja kuratiivverbe analüüsinud Leena Kytömäki (1978) on rõhutanud tuletusaluse verbi subjekti rolli: hoolimata sellest, kas verb on intransitiivne või transitiivne, tuletatakse kausatiive sellistest verbidest, mille subjekt on kogeja rollis. Näiteks on transitiivsest alussõnast *nägema* moodustatud kausatiivne tuletis *näitama*. Kuratiivsete väljendite üheks kriteeriumiks on, et alusverbi subjekt peab olema ise aktiivne tegija, semantiliselt agent. Teine oluline kriteerium on kuratiivsete väljendite endi subjekti roll. Ka see peab olema aktiivne tegija, agent.

Selgelt kausatiivsed on seega niisugused verbid või verbitarindid, millel on kaks argumenti: üheks argumendiks on põhjustaja ja teiseks argumendiks objekt või kogeja (*Metsamees langetab puid – Puud langevad*), kusjuures kausatiivverbi subjekt e põhjustaja ei tarvitse olla tahtlik tegutseja (vrd *Päike sulatab lume – Lumi sulab*). Selgelt kuratiivsed on niisugused verbikonstruktsioonid, millel on kolm argumenti: üks on tahtlik, aktiivne põhjustaja, teine on tegija ja kolmas on objekt või kogeja. Soome keeles võib selliseid kolmekohalisi verbe, millel on kaks aktiivset rolli (PÕHJUSTAJA ja TEGIJA), tuletada kausatiivide kombel liitega.

- (7) Kaupunginhallitus **sulatutti** lumen palkkaamillaan työmiehillä.

Eesti keeles ei ole verbe, millel oleks kaks aktiivses rollis tegijat, vaid selliseid tähendusi väljendatakse analüütiliselt.

- (8a) Linnavalitsus **käskis** palgatud töömeestel lume **ära sulatada**.
- (8b) Linnavalitsus **pani** palgatud töömehed lund **ära sulatama**.
- (8c) Linnavalitsus **laskis** palgatud töömeestel lume **ära sulatada**.

Lauseid võrreldes võib näha, et neid on võimalik tõlgendada erinevalt. Üks tõlgendusvõimalus on näha siin kahte erinevat tegevust – üht tegevust teeb linnavalitsus, teist tegevust sooritavad töömehed. Teise tõlgenduse järgi on tegemist ühe protsessiga, millel on kaks erinevas rollis aktiivset osalist ja mille lõpptulemus on, et lumi on ära sulanud.

Üks või teine tõlgendus sõltub sellest, kas analüüsida esimene pöördeline verbivorm iseseisva tähendusega leksikaalseks verbiks või grammatikaliseerunud tähendusega abiverbiks. Esimese tõlgenduse puhul on ühendatud kaks süvastruktuuri lauset, nii et lausestusprotsessis üks lause on sisestatud teise sekundaarse verbifraasina, analoogiliselt lausele *Emma käskis lastel tuppä tulla (Emma käskis + Lapsed tulid tuppä)*. Teise tõlgenduse korral on tegemist ühe sündmusega: midagi toimus, sest keegi põhjustas (andis impulsi), et keegi teine seda tegi. Mulle tundub, et eespool loetletud kolmest verbist kõige grammatikaliseerunud on sellises kasutuses *laskma*-verb. Kuna *käskima*-verb väljendabki põhiliselt verbaalset tegevust, siis ei ole mingeid raskusi tõlgendada lause (9a) öeldisverbi iseseisva leksikaalse tähendusega verbiks oma põhitähenduses. *panema*-verb on eelmisega võrreldes grammatikaliseerunud – verbi leksikaalset põhitähendust võiks kirjeldada kui mingi objekti asukoha füüsilist muutmist. 'Panna keegi midagi tegema' on sellest kindlasti abstraheritum, aga seos asetamise või paigutamisele on lauses (9b) siiski läbinähtav. *Laskma*-verbi leksikaalset tähendust lauses (9c) on seevastu palju keerulisem, kui mitte võimatu tuvastada:

- (9a) Ülemus **käskis** sekretäril andmed kataloogist **välja otsida**.
- (9b) Ülemus **pani** sekretäri andmeid kataloogist **välja otsima**.
- (9c) Ülemus **laskis** sekretäril andmed kataloogist **välja otsida**.

2. *Laskma* + *da*-infiniitiv. Tähendusanalüüs

Grammatikaliseerumine tähendab, et leksikaalne sõna hakkab käituma funktsionaalse sõnana, nt liikumisverbi hakatakse kasutama temporaalsete, kauasaalsete, aspektuaalsete või modaalsete suhete väljendajana (*tuleb minna, ajab nutma*). Sõna abstraherub entiteetide või nende omaduste väljendamisest

pigem mitmesuguste suhete väljendamiseks. Sõna vahekord teiste sõnadega muutub nii paradigmaatilisel (keele süsteemis) kui ka süntagmaatilisel (fraasi struktuuris) seotumaks. Sidumata leksikaalse morfeemi (iseseisva noomeni, verbi) asemel hakkab üha rohkem tegemist olema seotud grammatilise morfeemiga, mis kuulub väiksemasse, abisõnade kategooriasse (prepositsioonid, konjunktsioonid, abiverbid, afiksid). Grammatikaliseerumise arengut on kujutatud keelelemendi mõjuvaldkonna ja autonoomia vähenemisena, kuni keeleüksusest saab morfosüntaktilise paradigma osa. Hea kokkuvõtte grammatikaliseerumise olemusest on kogumiku „Kieliopillistuminen: tapaustutkimuksia suomesta“ sissejuhatus (vt Laitinen, Lehtinen 1997).

Urijad on rõhutanud ka grammatikaliseerumise järkjärgulisust, sujuvat üleminekut leksikaalsemalt tähenduselt grammatilisemale. Astmelisust võib vaadata diakrooniliselt, ajaloolise muutusena, või sünkrooniliselt, keele leksikaalsete ja grammatiliste üksuste vahelise skaalana, astmestikuna. Grammatikaliseerumise astmestik on mitmemõõtmeline ja mitmekihiline. Sama arenguspiraali eri astmed elavad sõbralikult kõrvuti ja nende funktsioonide vahele ei ole alati võimalik selget piiri tõmmata. Uus analüüs toimub sageli alguses süntagmaatilisel tasandil, ja samasuguseid struktuure hakkab tootma analoogia, mille kaudu see kinnistub pikkamööda grammatilise süsteemi paradigmaatiliseks osaks – näiteks mingi sõna käändevorm kujuneb postpositsiooniks (*käes, kõrval*) või mingi iseseisev verb (*tulema, pidama*) modaalverbiks.

Eesti keele kausatiivsust väljendavad grammatikaliseerunud verbid on analüüsitavad abiverbidena esialgu vaid süntagmaatilisel tasandil. Eesti keele grammatika kirjeldustes ei loeta neid kuskil keele grammatiliste vahendite (abiverbide, modaalverbide) hulka, aga sellegipoolest on neil teatud konstruktsioonides selgelt grammatiline funktsioon. Demonstreerin seda *laskma*-verbi näitel, mis grammatikaliseerununa on üks olulisemaid kuratiivsuse tähiseid eesti keeles. *Laskma*-verbil on muidugi hulgaliselt tähendusi ja kasutuskontekste, aga vaatan siin ainult ühte konteksti – *laskma*-verb koos mingi teise verbi infinitiiviga: s.t konstruktsioon struktuuriga *laseb teha*.

Sellise verbitarindi üks tunnuseid on, et ta on, traditsioonilise süntaksi termineid kasutades, alati erisubjektiline, erinevalt näiteks *lubab minna*-tüüpi fraasidest, mis võivad olla sama- või erisubjektilised. Vrd

(10) Ma luban **selle töö täna** ära teha. (Mina luban. + Mina teen.)

(11) Ma luban **sul** minna. (Mina luban. + Sina lähed.)

Laskma-tarindi puhul on aga alati tegemist süvastruktuuris kahe subjektiga, kellest esimene – *laskma*-verbi subjekt – ise ei osale põhitegevuses (mida väljendatakse infinitiiviga), ta on selle tegevuse põhjustaja, liikvele lükkaja, impulsi andja. Infinitiivivormis verbiga märgitud põhitegevuse sooritaja on tavaliselt adessiivis või partitiivis.

(12) **Ostja** laskis **müüjal/müüjat** riidetüki üle mõõta.

See sooritaja võib lause pindstruktuurist ka puududa, aga implitsiitselt on ta siiski alati olemas, sest infinitiivis on tegevusverb. Kuigi lauses (13) pole öeldud, kes laulab, on identifitseerimata elus isik vaikimisi siiski tegevust sooritamas.

(13) **Nad** lasksid end kiriklikult laulatada.

Järgneva analüüsi lausematerjal on pärit Tartu ülikooli eesti keele korpusest (TÜKK) ja Viivi Luige romaanist „Ajaloos ilu“ (SCLOMB > ILU). Täheanduse eristatud selle järgi, millistes osalejarollides esinevad kummagi konstruktsioonis sisalduva verbi argumentid.

(a) **Mentaalne *laskma* (argumentirollid KOGEJA + OBJEKT)**

Üks osa *laskma*-verbi sisaldavaid lauseid on sellised, kus *laskma*-verbi subjekt on semantiliselt kogeja rollis ja infinitiivverbi subjekt on passiivse objekti, tegevusalise rollis. *laskma*-verbi tähendust võiks kirjeldada sel juhul 'lubama, luba andma, mitte takistama'. Täheandus on tõlgendatav leksikaalsena, mentaalse protsessi tähisena. Põhiverb on protsessiverb – mingi objektiga toimub midagi ja kogeja ei takista seda protsessi. Objektirollis argument on adessiivis (lauseid 14 ja 15), elatiivis (lauseid 16 ja 17), genitiivis (lause 18) või partitiivis (lauseid 19 ja 20).

(14) Ta laseb mereveel tõusta rinnuni.

(15) Mees laseb ajavoolul ennast kanda.

(16) Ta laseb ennast rahvavoolust kaasa viia.

(17) Tädi Olga ei lase ennast uuest ümbrusest segada.

(18) Ta laseb ekraanile koguneda paksu tolmukihi.

(19) Nad ei laseks siia päikest paista.

(20) Ta ei lase seletusest ühtki sõna kaotsi minna.

Siit on näha, et *laskma*-verbi ei ole eesti keeles üldjuhul võimalik kasutada kausatiivsuse väljendamiseks analoogiliselt *panema*- ja *ajama*-verbiga: kui *laskma*-verb esineb koos intransitiivse protsessiverbiga, mille subjekt on tähenduslikult objekti rollis (millega midagi toimub), siis esineb *laskma*-verbi subjekt mitte põhjustaja aktiivses rollis, vaid kogeja passiivses rollis, nagu lauses (14)–(20), vrd

(21) Päike paneb/ajab lume sulama.

(22) ? Päike laseb lumel sulada.

(b) Kuratiivne *laskma* (argumendirollid PÕHJUSTAJA + AGENT + OBJEKT)

Teistsugune tähendus on *laskma*-verbil sellistes fraasides, kus infiniitvormis on aktiivne tegevusverb, mille subjekti roll on agent. Sel juhul on *laskma*-verbi subjekt samuti aktiivne tahtlik osaline, kes n-ö lükkab tegevuse käima. Sellistes ühendites näib *laskma*-verbi tähendus kõige grammatikaliseerunud. See verb ei esinda mingit situatsiooni – 'laskmine' ei ole sellises ühendis kirjeldatav ei füüsilise, mentaalse, emotsionaalse ega verbaalse protsessina. *Laskma*-verbi grammatiline subjekt täidab semantilist osalejarolli (põhjustaja) tegelikult põhiverbiga, mitte *laskma*-verbiga tähistatavas situatsioonis. Kui lauses on esindatud kõik argumendirollid, siis on agent harilikult adessiivis (laused 23 ja 24), aga nagu soome kuratiivtuletistega lauseis, on ka eesti vastavates struktuurides agent sageli eksplitsiitselt nimetatamata (laused 25–30).

(23) Mees laskis rätsepal endale uue ülikonna õmmelda.

(24) Jüri laseb Maarjal vett tassida nagu päris maanaisel.

(25) Tahan lasta endast pilti teha.

(26) Naaber laskis majale uue katuse panna.

(27) Üks aiapidaja oli lasknud sepikojas oma käru parandada.

(28) Ema oli tõstnud Jaani ja Harri autosse ja lasknud neile väikese sõidu teha.

(29) Vanalell laskis sõnumi rootsi keelest tõlkida.

(30) Piia lasi Merle täpselt kodu ukse ette sõidutada.

Miski tegelikult ei takista tõlgendamast ka eespoolseid lauseid 'passiivse lubamise, mittetakistamise' tähenduses. Näiteks lausete (23)–(24) subjekti on semantiliselt võimalik tõlgendada nii aktiivsena kui ka passiivsena: põhjustajana või kogejana. Teine tõlgendus tähendab, et põhitegevuse sooritaja

(lauses 23 *rätsep*, lauses 24 *Maarja*) teeb seda omaalgatuslikult, ilma et lause subjektiga tähistatav kogeja seda takistaks.

Tundub aga, et tõlgendus sõltub juba põhitegevuse iseloomust ja siin on tegemist teatud „naaiivloogiliste otsustustega“. Näiteks lause (31) on ilmselt tõlgendatav kuratiivselt, nii et lause subjekt on semantiliselt aktiivse põhjustaja rollis, seevastu lause (32) on arvatavasti enamiku meelest tõlgendatav passiivse talumisena, subjektiga kogeja rollis. Osa lauseid aga jääbki kahemõtteliseks. Valguse sissetungi läbi suure akna lauses (33a) ei või tavalistes oludes arvatavasti tahtlikult esile kutsuda, aga ettekandjaid võib panna enda jaoks jooksma või võib lasta neil segamatult omatahtsi tegutseda. Lause soomekeelne tõlge (33b) aga viitab selgelt tahtlikule impulsile, nagu võib teha näiteks kunstnik oma maalil või meenutaja oma mõtetes. Ka lauseid (34) ja (35) võib meenutustena tõlgendada kahel viisil.

- (31) Ta laskis töömeestel maja katust parandada.
- (32) Ta laskis suurematel poistel endale kere peale anda.
- (33a) Ta laseb ettekandjatel sebida ja valgusel läbi suure akna sisse tungida, nii nagu nad sebivad ja nii nagu see tungibki. (ILU, 164)
- (33b) Hän **panee** tarjoilijat hääramään ja valon työntymään läpi ison ikkunan niin kuin tarjoilijoilla on tapa hääratä ja valolla työntyä.
- (34) Mälu abiga laseb kes tahes, kasvõi I. B. Singer ise, Varssavil endisena surnuist üles tõusta, avab tuhaks ja tolmuks saanud elutubade ja kohvikute ukсед, täidab ruumid südametuksete ja elusaatustega. (ILU, 678)
- (35) Tema pea on täis värviliste ajakirjade klantspilte, pahna, mida ta salaja häbelikult ja himukalt endale mälu keerdkäikudest ilmuda laseb. (ILU, 478)

Eri tähendusvarjund paistab lisanduvat ka juhtudel, kui infinitiivvormis põhi-verb väljendab verbaalset tegevust. Põhiverbi tegevuse sooritaja (s.t ütleja) on lausetes (36)–(38) subjekti teksti vahendaja ja jääb ise pindstruktuuris väljendamata.

- (36) Tädi laseb teid kõiki tervitada.
- (37) Professor laseb teatada, et tema loeng jääb täna ära.
- (38) Ta laseb öelda, et mees enam kunstiga ei tegele. (ILU, 456)

Erinevalt lausetest (23)–(30) ei ole lausete (36)–(38) subjekt tõlgendatav passiivse kogejana. Õeldisverb *laskma* on neis lausetes selgelt direktiivses tähenduses ja asendatav teiste direktiivsete verbidega (*palub, käsib*). Sellegipoolest

ei ole *laskma*-verbiga laused tõlgendatavad kahe erineva situatsiooni põimumisena, nagu samatähenduslikud *paluma*- ja *käskima*-verbiga laused (34a) ja (34b).

(36a) Tädi palub (mul) teid kõiki tervitada. (Tädi palub. + Mina tervitan.)

(36b) Tädi käsib (mul) teid kõiki tervitada. (Tädi käsib + Mina tervitan.)

(c) **Kausatiivne *laskma* (argumendirollid PÕHJUSTAJA + INSTRUMENT)**

Eespool seoses *laskma*-verbi mentaalse tähendusega on öeldud, et *laskma*-verbi ei saa *ajama* ja *panema*-taoliselt üldjuhul kasutada kausatiivses tarindis. Ka eeldab kausatiivsus, et põhiverbi tegevussubjekt on passiivne: kogeja või objekti rollis (Kytömäki 1978). On siiski üks valdkond, kus *laskma*-verbi tähendus on väga lähedal kausatiivsusele – nimelt kui põhiverbiga väljendatud teo sooritajaks on instrument, mida põhjustaja juhib, siis on *laskma*-verbi subjekti semantiliseks rolliks põhjustaja. Sageli on sellised laused seotud kehaosade ja nende funktsioonidega, vrd *laseb suul käia*, *laseb kätel käia*.

(39) Mõtlikult laskis noormees oma pilgul üle suvise isamaa käia.

(40) Ootaja laskis silmadel libiseda üle kabineti seinte.

(41) Tüdruk piidles meest, kes oli nüüd särgigi seljast heitnud ja oma higisel päevitunud kehal halastamatus valguses plinkida laskis.

(42) Emand Fatima laskis pilgul euroopalikul vaatepildil puhata.

Ka muud instrumendid, n-ö oma käe pikendused annavad analoogiliselt tõlgendatavaid konstruktsioone, vrd *laskis haamril üha kiiremini käia*, *laskis sulle peal peatumatult üle paberi libiseda*.

(43) Oli see nüüd nimme või pooltahtsi, aga igatahes laskis Paulus seepeale ühel teisel kuljusel või kellukesel tasakesi heliseda.

Kui infinitiivivormis olevast põhiverbist on võimalik tuletada kausatiivverbi nagu lausetes (40) ja (43), siis on liitega kausatiiv ja analüütiline *laskma*-tarind samatähenduslikud (*laskis libiseda* = *libistas*, *laskis heliseda* = *helistas*). Kui verbist kausatiivverbi tuletada ei saa nagu lauses (39), (41), (42) (*käia*, *plinkida*, *puhata*), siis on analüütiline tarind ainsaks kausatiivsuse väljendamise võimaluseks.

Instrumendi rollis agentadverbiaal on neis lausetes siiski märgatavalt „iseseisvam“ toimija kui kogeja või objekt teiste tähenduselt lähedaste kausatiivtarindite puhul (vrd *pani käed käima*, *libistas silmadega*), mistõttu laused

(39)–(42) sarnanevad mingil määral ka lausetega (14)–(20). Ka on mõned „vahendid“ n-ö iseseisvamad kui teised ja kausatiividest sisuliselt kaugemal. Näiteks lause (44) on asendatav lausega (44a), aga lause (45a) tundub üsna kummaline.

- (44) Ta **laskis** täringul üle laua **veereda**.
- (44a) Ta **veeretab** täringut üle laua.
- (45) Ta **laskis** autol vabakäiguga mäest alla **veereda**.
- (45a) *Ta **veeretab** auto vabakäiguga mäest alla.

Verbifraasi tuumana esineva *laskma*-verbi tähenduste analüüs kinnitab eespool refereeritud väidet, et grammatikaliseerumine on astmeline protsess: osa *laskma*-verbi tähendusi on tõlgendatavad leksikaalsematena, osa grammatilise matena.

Kirjandus

- Cannelin, Knut 1930.** Havaintoja suomenkielen denominaalisten johdannaisverbien alalta. – Juhlajulkaisu tohtori E. A. Tunkelon täyttäessä 60 vuotta 27.IV.1930. Suomi V: 10. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 19–35.
- Kasik, Reet 1995.** Verbiderivatsiooni rekursiivsusest eesti keeles. – Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis. Tartu, Groningen: Tartu Ülikooli Kirjastus, 88–93.
- Kasik, Reet 1997.** Typology of Estonian and Finnish Word-formation. The Verb. – Mati Ereht (toim). Estonian: Typological Studies II. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 8. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 42–72.
- Kytömäki, Leena 1978.** Kuratiivikausatiivit. – Rakenteita. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi 6.2.1978. Turku: Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, 129–150.
- Laitinen, Lea, Tapani Lehtinen 1997.** Johdanto. – Kieliopillistuminen: tapaus-tutkimuksia suomesta. Kieli 12. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 6–19.

Tähelepanekuid soome ja eesti keele liitnimisõnadest

Ilmunud: Tähelepanekuid soome ja eesti keele liitnimisõnadest. – Annekatrin Kaivapalu (peatoim.), Eve Mikone, Kirsti Siitonen, Maria-Maren Sepper (toim-d). Lähivõrdlusi. Lähivertailuja 19. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing 2010, 9–21.

1. Sissejuhatus

Lähedaste sugulaskeeltena on soome ja eesti keele grammatiline süsteem suhteliselt sarnane. Kummaski keeles on ulatuslik morfoloogia ning rikkalik ja paindlik derivatsioonisüsteem. Levinumad sõnamoodustusviisid nii eesti kui ka soome keeles on liitsõnade moodustamine ja sõnade tuletamine liidete abil. Süsteemi eri osades ja rakendustes on siiski tuntavaid erinevusi. Soome keele grammatiline vormistik ja morfoloogiliste reeglite süsteem on komplikseeritum kui eesti keeles. Paljudes võrdlevates uurimustes on tulnud esile soome tuletiste ja liitsõnade moodustamise paindlikkus ja suurem potentsiaal eesti keelega võrreldes. Olen varemgi, seoses eesti ja soome verbituletuse võrdlusega, pööranud tähelepanu soome keele polüsüntetilisusele: ühe sõnavormiga võib edasi anda terve eesti lause jagu infot: *luetuttaa – paneb läbi lugema, laseb läbi lugeda; hukuttautuu – uputab ennast ära* (Kasik 1989, 1997). Samasuunalisi tähelepanekuid on teinud Helle Metslang, laiendades kõrvutusi sõnatuletusest väljapoole. Tema toob näiteid possessiivsufiksiga infiniitsete verbivormide kasutamisest ja viitab mõningate näidetega ka soome keele väga lihtsalt rakendatavale liitsõnamoodustusele (sm *keskivertolukija – ee keskmine lugeja*, sm *pullakahvit – ee kohv ja sai*). Tarbekeel võib selle soome keele eripära innukal ära kasutamisel väga kaugele minna, tootes selliseid maraton sõnu nagu *asiakastytytyväisyyskysely* või *aikuiskoulutussuunnitelma*, mille edasiandmiseks eesti keeles läheb vaja süntaktiliselt seotud fraasi – *küsitlus klientide rahulolu kohta, täiskasvanute koolitamise kava*. Sellised sõnad moodustuvad deverbaalnoomeni ümber ja kujutavad endast seega ühe või mitme lause nominalisatsiooni, kirjutab Metslang (1994: 201–202). Samas, kui eesti ja soome keele tuletussüsteemist, eriti verbituletistest on mingi võrdlev pilt

olemas (Kasik 1989, 1991, 1997, 1998), siis liitsõnamoodustust pole minu teada soome ja eesti keeles keegi korralikumalt võrrelnud.

2. Liitsõnade moodustumallid

Siinse artikli uurimismaterjaliks on liitnimisõnad ajalehe Helsingin Sanomat pealkirjades 18.–23. II 2008. Ajaleheuudiste pealkirjade iseärasus igasuguste muude pealkirjadega võrreldes on see, et uudise pealkiri on funktsionaalne – see peab lühidalt ja kompaktselt ära ütleva uudise enda, selle keskse sõnumi. Kuidas suruda sõnum kokku ühe-kaherealiseks pealkirjaks, kus oleks võimalikult palju infot – see kujutab endast teksti tihendamise ülesannet. Ja siin pakub soome keele grammatika mitmeid paindlikke võimalusi, mida eesti keele grammatikas ei ole ja mille hulgas liitsõnamoodustusel näib olevat oluline koht. Siinse analüüsi eesmärgiks on vaadata, millised on soome liitsõnade moodustumallid ja kas on võimalik leida mingeid reeglipärasusi ja piiranguid, mis ei võimalda kõiki soome liitsõnamalle eesti keeles rakendada.

Soome ja eesti keele liitsõnamoodustuse põhimallid on esitatud kirjeldavas grammatikas (ISK, EKG). Põhimõtteliselt moodustatakse liitnimisõnu eesti ja soome keeles sarnaste mallide järgi: täiendsõnaks on kõige sagedamini substantiiv ainsuse nominatiivis (*lillkapsas, põõsasaed; kukkakaali, pensasaita*) või genitiivis (*laualamp, raamatukapp; kunnanjohtaja, äidinkieli*), harvem mõnes muus vormis või mõni muu sõnaliik (*vettehüpe, peataolek, tööleminek, magustoit, heakskiit, teisitimõtleja; maahanmuutto, voimassaolo, vesillelasku, isoäiti, puhtaanapito, hyvinvointi*). Täiendsõna võib olla ka mitmuse genitiivis (*lastearst, naisterätsep, kääterätk, vanadekodu; lastentarha, kasvojenhoito, jäidenlähttö*), kuigi sagedamini on ka mitmuslik täiendsõna ainsuse vormis (*kartulikott, raamatukapp; housukangas, kirjahylly*) (EKG: 458–459, ISK: 404–405). Eesti *ne-* ja soome *nen-*liitelised täiendsõnad liituvad enamasti lühenenud *s-tüvelistena* (*saabumisaeg, ühiselamu; saapumisaika, ruotsalaistutkija*) (EKG: 465, ISK: 402). Kummaski keeles on nii leksikaliseerunud, s.t sõnastikes esitatavaid liitsõnu kui ka tekstisidusaid juhuliitsõnu, mille moodustamine ja tähendus on motiveeritud otse eelneva kontekstiga. Eesti keele grammatikas pole tekstisidusale liitsõnamoodustusele eraldi tähelepanu pööratud, soome keele grammatikas on seda käsitletud põhjalikumalt (ISK: 396–398).

Eesti ja soome liitsõnamoodustuse erinevus tuleb esile mallide rakenduses. Soome keele liitnimisõnades on täiendosa tavaliselt ainsuse nominatiivis.

Nominatiivne täiendsõna on üldisema tähendusega kui muud vormid. Nominatiivse täiendsõnaga liitsõnad on lahtine rühm, ja ajutised, s.t tekstisidusad uutmoodustised on üldjuhul just sellise struktuuriga (ISK: 397–398). Nominatiivse täiendsõna vahekord põhisõnaga on morfoloogiliselt spetsifitseerimata ja samal täiendsõnalgi võib eri põhisõnadega seoses olla erinevaid semantilisi funktsioone: *pöytälamppu* on harilikult laua peal, *pöytälaatikko* aga laua sees, *pöytälevy* moodustab laua pinna, *pöytävuori* iseloomustab mäe kuju, *pöytätennis* on mäng, mida mängitakse laual, *pöytähopeat* ja *pöytätavat* seostuvad söögilauaga, sõnas *pöytäkirja* on seos lauaga läbipaistmatu. Täiendsõna tähistab põhisõna korreelaadiga mingil viisil seotud või seda iseloomustavat seika. Genitiivse täiendsõnaga liitsõnad on morfoloogiliselt ja funktsionaalselt motiveeritud, nominatiivse täiendsõna ja tema põhisõna tähendusvahekord on lahtine, assotsiatiivne ja individuaalne. See puudutab nii leksikaliseerunud kui ka tekstisidusaid liitnimisõnu. Nominatiivse täiendsõnaga liitsubstantiivid on sageli kinnistunud teatud tähenduses, kuigi ka mõni teine tähendus oleks võimalik, vrd *henkilöauto*, *kehyskertomus*, *kettutyttö*, *kuningasajatus*, *pussikalja*. Teiselt poolt võivad nominatiivse täiendsõnaga liitsõnad olla juhumoodustised, mille tähendus on tihedalt seotud kasutuskontekstiga: kontekst juhib võimalikest alternatiivsetest tõlgendustest õige valikuni (ISK: 396–398, vt ka Seppänen 1981).

Ka eesti keele grammatikas esitatakse, et moodustusosade tähendusseos võib olla liitsõnas vormiliselt väljendatud (eksplitsiitne), s.t morfeemi või täiendosa tüvekuju abil esile toodud (*riisipuder*, *tööleminek*), aga kui täiendsõna on nominatiivis, siis jääb seos vormiliselt väljendamata, implitsiitseks (*raudnael*, *ratastool*, *hammasratas*). Eesti liitsõnades ei ole aga vormiline seotus EKG järgi otseses seoses tähenduse motiveeritusega. Grammatika järgi on nii nominatiivse kui ka genitiivse täiendosaga liitnimisõnad oma laadilt implitsiitsed ja võimaldavad väljendada mitmesuguseid semantilisi suhteid. Implitsiitsete liitsõnade sisu mõistmine põhineb kuulaja keelevälisel kogemusel: näiteks *vorstikaupmees* müüb vorsti, aga *kaltsukaupmees* ostab kaltsu kokku; *lillemüüja* täiendsõna tähistab müügiobjekti, *tänavamüüja* täiendsõna müügikohta, *suvemüüja* täiendsõna müügiaega. Enamasti on tegemist leksikaliseerunud tähendusega sõnadega (EKG: 458–459).

Täiendsõna vormi seos liitsõna tähendusega on eesti keeles üsna eba-kindel. Kirjakeeles on püütud mõningal määral reeglendada nominatiivse ja genitiivse täiendsõna kasutamist, aga nagu Elli Riikoja (1960) uurimused on

näidanud, pole sellisel reeglistamisel selget rahvakeelset alust ja seetõttu on ka reeglistamis põhimõtted kirjakeeles kõikunud. Selgelt ülekaalus on eesti keeles siiski genitiivse täiendsõnaga liitnimisõnad ja ka kirjakeeles nominatiivse liitumise tüüpjuhtumitena esitatavates tähendusrühmades on rahvakeeles segakasutust (Riikoja 1956).

Väliskujult on soome ja eesti keele liitsõnad sarnasemad kui moodustusmalli poolest: soome genitiiv on *n*-lõpuline ja kahe- või kolmesilbiline vokaaltüvi tähistab soome keeles nominatiivi, eesti keeles genitiivi (vrd sm *kirjakieli*, ee *kirjakeel*).

3. Soome liitnimisõnade eestindamine

3.1. Ühesõnaline tõlkevaste

Analüüsi aluseks oleva ajalehe Helsingin Sanomat ühe nädala pealkirjades oli kasutatud kokku 527 erinevat liitnimisõna. Püüdsin leida neile eestikeelsed vasted. Kui endale sobivat vastet meelde ei tulnud, kasutasin ka „Soome-eesti suursõnaraamatu“ (SESS) abi. Enamikku otsitavatest sealt muidugi ei leidnud, sest tegemist oli nn tekstisõnadega, mõeldud pigem ühekordseks kasutamiseks, pigem grammatilised kui leksikaalsed moodustised. Neist 527st 388 on tõlgitavad eesti keelde ühe sõnaga, mis moodustab umbes 73% neist liitsõnadest. Nende, *n*-õ leksikaalselt tõlgitavate liitsõnade hulgas võib tegelikult eristada mitu alarühma.

1. Üsna suure rühma moodustavad eesti ja soome keelele ühised (sama etümoloogiaga või laenusuhtes) liitsõnad, kui liitumisviisi ja reeglipärased häälikulised erinevused arvesse võtmata jätta: *maailma* – *maailm*, *umpisolmu* – *umbsõlm*, *lapsenlapsi* – *lapselaps*, *korkeakoulu* – *kõrgkool*, *pääministeri* – *peaminister*, *olümpiamitali* – *olümpiamedal*, *kulttuurikeskus* – *kultuurikeskus*.

2. Soome liitsõnade hulgas on hulk selliseid, millele eesti keeles vastab liitsõna. Enamasti on tegemist võõrsõnaga: *maahanmuuttaja* – *immigrant*, *liukuhihna* – *konveier*, *sarjakuva* – *koomiks*, *terveysasema* – *polikliinik*, *vallankumous* – *revolutsioon*, *vaihtoehto* – *alternatiiv*, *tukikohta* – *baas*, *rikostutkija* – *kriminalist*, *väestönsiirto* – *evakuatsioon*. Ühesõnalisi omasõnu on harvem, aga materjali hulgas leidis ka selliseid näiteid, kus soome liitsõnale vastab eesti keeles tuletis: *arvosana* – *hinne*, *poissaolo* – *puudumine*, *matkanteko* – *reisimine*.

3. Kõige rohkem on selliseid näiteid, kus soome liitsõna on tõlgitav eesti keelde liitsõnaga, kuigi etümoloogiliselt ei ole tegemist samade sõnadega. Moodustusmall võib üksikjuhtudel olla sarnane, mõlemas keeles nominatiivne täiendsõna (*huippujohtaja – tippjuht, pikavippi – kiirlaen*), aga enamasti on täiendsõna soome keeles nominatiivis, eesti keeles genitiivis (*lomamökki – puhkemaja, pelikenttä – mänguväljak, palokunta – tuletõrje*) või lühenenud tüvega (*ulkoraja – välispiir, ulkomaalainen – välismaalane, joukkoliikenne – ühistransport, tarramuovi – kleppplast*). Liitsõnalisi vasteid leidub ka pikematele kui kahesõnalistele liitsõnadele, kuigi eesti keel pikki liitsõnu eriti ei armasta. Siiski tundub loomulik kasutada eesti keeles soome keelega sarnaselt selliseid liitsõnu nagu *ülikoolimaailm – yliopistomaailma, kalasuitsutusettevöte – kalasavustamo, hiigelpilvelõhkuja – jättipilvenpiirtäjä, meretranspordiamet – merenkululaitos, edasikaebamisprotsess – valitusprosessi, transpordiosakond – kuljetussektori, autasustamispedestaal – palkintopalli, majanduskurjategija – talousrikollinen*. Vormiline tuletusmall on neiski sõnades sagedamini erinev kui sarnane.

4. Tõlgitav on ka suur osa verbaalse taustaga liitsõnadest, sest nominalisatsioonisüsteem on eesti ja soome keeles põhijoontes sarnane ja nii subjektiline kui ka objektiline genitiiv võivad eesti keeles ühineda deverbaalnoomeniga liitsõnaks. Nagu eesti keeleski, on ka soomekeelse materjali hulgas rohkem objektilise genitiiviga deverbaale. Eesti keeles on objektiline täiendsõna genitiivis, soome keeles võib see olla nii genitiivis (*presidentinvaalit – presidentivalimised, kannanotto – seisukohavött, ruoanjakelu – toidujagamine, metsänomistaja – metsaomanik*) kui ka nominatiivis (*lentokonevalmistaja – lennukiehitaja, broilerituotanto – broileritoodang, jätekuljetus – jäätmevedu*). *ne*-liiteline täiendsõna võib eesti keeles olla genitiivi kõrval ka *s*-tüveline (*käyttörajoitus – kasutuspiirang, vaalivoitto – valimisvõit*).

da-infinitiivilise objektirektsiooniga verbidest on mõlemad verbid nominaliseeritud. Seegi on võimalik nii eesti kui ka soome keeles: *tappouhkaus – tapmisähvardus* (vrd *uhkaa tappa – ähvardab tappa*), *ostopäätös – ostuotsus, myyntiaikeet – müügiplaanid, siirtoaikomus – kolimisplaan*.

Subjektilise täiendsõnaga deverbaalseid liitsõnu leidub samuti kummaski keeles, siinse materjali hulgas nt *kansanäänestys – rahvahääletus, junaliikenne – rongiliiklus, kansannousu – rahvaülestõus, luokkakokous – klassikokkutulek, ilmastonmuutos – ilmastikumuuutus, asuintilapalo – eluasemepõleng*. Selleski rühmas on soome liitsõnades täiendsõna kas nominatiivis või genitiivis, eesti keeles alati genitiivis.

Mõningal määral võivad ka adverbiaalsed laiendid kummaski keeles moodustada grammatiliselt väljendamata seosega liitsõnu (soome keeles nominatiivse, eesti keeles genitiivse täiendsõnaga), aga eesti keeles siiski piiratult (sellest pikemalt edaspidi): *nettiriippuvuus – arvutisõltuvus* (vrd *riippua netista ~ sõltuda arvutist*), samuti *pommi-isku – pommirünnak, puhelinpalvelu – telefoniteenus, itysemurhaisku – enesetapurünnak, ympäristövaikutus – keskkonnamõju, nousukiito – töusukiirendus, vankilatuomio – vanglakaristus*.

3.2. Mitmesõnaline tõlkevaste

Mida siis kujutab endast see veerand liitnimisõnadest, mida eesti keelde ei saa ühe sõnaga tõlkida? Enamik neist on muidugi nn tekstisõnad, teksti tihendamiseks kasutatavad süntaktilised moodustised. Aga mitte ainult.

1. Raskesti tõlgitavate liitsõnade hulgas on pärisliitsõnu, millele eesti keeles semantilistel või grammatilistel põhjustel liitsõnalist vastet moodustada ei saa. Semantilise põhjuse näiteks võiks tuua Helsingin Sanomate rubriigi nimetuse *Vieraskynä*. Omadus- ja nimisõna kokkukasvamine liitsõnaks ei ole eesti keeles massiline, aga mitte ka väga tavatu (*suurriik, noormees, külmhoone* jne). Adjektiiv *võoras* ise moodustab lühitüvelisena terve hulga liitsõnu: *võörkeel, võörriik, võörtööline* jne. Aga siinses kontekstis ei tähenda soome *vieras* eesti *võorast*, vaid *külalist*, liitsõna algusosana seega *külalis-*. Põhjuseks, miks *vieraskynä* ei saa vastuvõetaval viisil eesti keelde tõlkida, on ka sõna *kynä* tähendus – sellele pole eesti keeles lühikest ja täpset vastet; *kirjutusvahend* on ise üsna kohmakas liitsõna ega võimalda edasimoodustust, metafoorselt kasutatav *sulg* on kitsama tähendusega ja ebamugavalt homonüümne: *sulg : sule* või *sulg : sulu*. Kas *külalissulg* annaks külalisele võimaluse kirjutada või takistaks seda? Semantilistel põhjustel on raske tõlkida ka sellist üsna tavalist igapäevasõna nagu *bussivuoro*. Eestikeelne vaste *voor* on üsna piiratud kasutusega ja *minun vuoroni* on eesti keeles pigem *minu kord*. *Kord* on aga nii mitmetähenduslik sõna, et *bussikord* ei ütle eestikeelsele kuulajale kuigi palju. Ei leidnud *bussivuoro*’le muud vastet kui *graafikujärgne buss*, aga seda ei saa kasutada kaugeltki igas kontekstis, vrd *Bussivuoroja vähennetään – Bussid hakkavad käima harvemini*. Kuidas aga tõlkida eesti keelde sellist sõna nagu *sankarijulkkis – julkkis-sõnale* ei ole eestikeelset vastet ja tähenduselt kõige lähem väljendusviis oleks vist *kuulus kangelane*, mis kindlasti ei ole kasutatav kõigis kontekstides. Samasse rühma paigutaksin soome väga tavalise liitsõna

toppatakki, analüüsitava materjalis tuli ette *kevyytoppatakki*. *Toppatakki* on SESSi järgi eesti keeles *vatijope* ja *kevyytoppatakki* siis *kerge vatijope*. Aga iga eestlasest emakeelekõneleja jaoks tähendab *vatijope* puhvaikat ja sel vatijopel on konnotatiivseid tähendusi, mis kuidagimoodi ei võimalda seda tänapäevase tavarõiva *toppatakki* neutraalseks vasteks pidada.

2. Grammatilistel põhjustel ei saa eesti keeles moodustada liitsõnu kohanimetuletistest, mis soome keeles on väga tavalised: *ranskalaispoliitikko* – *Prantsuse poliitik*, *brittiministeriö* – *Briti ministeerium*, *venäläiskopteri* – *Vene helikopter*, *ranskalaispankki* – *Prantsuse pank*, *ranskalaiskirjailija* – *Prantsuse kirjanik*. Kui isikut tähistava sõna juurde kuuluv kohanime genitiiv ei tähista rahvust, vaid elukohta, siis jääb genitiiv väheütlevaks ja eesti keeles peab kasutama veel pikemat väljendust: *helsingiläisministeri* > *Helsingist pärit minister*; *haminalaispari* > *Haminast pärit abielupaar*, *imatralaismies* – *Imatral elav mees*. Kui põhisõna ei tähista isikut, vaid kohta, siis sellist piirangut ei ole: *pariisilaislähiö* – *Pariisi linnaosa*. Kui rahvuse nimetust märkiv *lane*-tuletis ei ole seotud kohanimega, siis liitsõnamoodustuseks eesti keeles takistust ei ole: *mustalaiskerjalaiset* – *mustlaskerjused*.

3. Grammatilistel põhjustel on piiratud liitsõnade moodustamine liitsõnadest. Selle kohta oli juba ka eespool näiteid, näiteks kõneks olnud *kevyytoppatakki*. Omadussõna võib mingis ulatuses olla ka eesti keeles liitnimisõna täiendsõnaks, aga mitte siis, kui põhisõnaks pakutav nimisõna on ise liitsõna. Eesti liitsõnad on tavaliselt kahesõnalised, pikemad liitsõnad on määratud struktuuriga või leksikaliseerunud. Kui soome liitsõna mõni komponentsõna tuleks eesti keelde tõlkida liitsõnaga, siis on enamasti tulemuseks lahkukirjutatav fraas: *rekkajono* > *veoautode järjekord*, *bussikaista* > *busside sõidurida*, *iltavastaanotto* – *õhtune vastuvõtt*, *käräjäoikeus* > *alamastme kohus*, *journalistiliitto* – *ajakirjanike liit*, *pääkaupunkiseutu* – *pealinna piirkond*, *elinaika-kerroin* – *eluea koefitsient*, *korkeakoululista* – *kõrgkoolide nimekiri*. Siia rühma tuleks ilmselt paigutada ka selline sõna nagu *avopuoliso*. *Avoliitto* on eesti keeles ise kolmeosaline liitsõna *vabaabielu*, ka *puoliso* on liitsõna – *abikaasa*. Neid on täiesti võimatu kokku panna liitsõnaks *vabaabieluabikaasa*. Eesti keeles ongi võetud kasutusele teistsuguse loogikaga moodustatud liitsõna *elukaaslane*.

4. Ka soome süntaktiliste liitsõnade (nominalisatsioonide) hulgas on selliseid, mida eesti keeles ei ole loomulik liitsõnaks kokku kirjutada: *pesänhoitaja* – *pärandvara haldaja*, *rikostutkinta* – *kuriteo uurimine*, *asunto*

rakentaminen – elumajade ehitus, synninpäästö – pattude andeksandmine, uimahallivertailu – basseinide võrdlemine. Needki näited kinnitavad eespool öeldut, et pikemate kui kahest sõnast koosnevate liitsõnade moodustamine on eesti keeles piiratum kui soome keeles. Nagu leksikaalsete liitsõnade puhul, nii on ka grammatiliste ühendite kokkukirjutamine erandlik, kui üks komponentidest on liitsõna. Eesti keel eelistab sel juhul pigem lahkukirjutamist.

5. Eesti keeles ei saa moodustada liitsõnu materjali tähistavatest tuletatud adjektiividest nagu *kuldne sõrmus, raudne kang.* Tuletusalune substantiiv on juba ise materjalitähendusega ja adjektiiviliide kaob: *kuldsõrmus, raudkang.* Tundub siiski, et selline sõnamoodustus on pigem leksikaalne kui grammatiline ja seda ei saa automaatselt rakendada: *villavaattee > villased riided.*

6. Süntaktilisele (lausepõhisele) liitsõnale pole võimalik leida eestikeelset liitsõnalist vastet siis, kui eesti ja soome keeles on verbil erinev reksioon või soome liitsõna ei võta arvesse süntaktilist seost. Soome keeles kõlab üsna loomulikult pealkiri *Pelästyslaitos toivoo tervettä järkeä eläinhälytyksiin*, mis tähendab, et päästeamet soovitab enne järele mõtelda, kui kutsuda päästeamet välja loomi päästma, aga eesti keeles ei saa seda tegevust automaatselt nimetada *loomahäireks* või *loomaväljakutseks* – selline liitsõna ei ole tähenduselt piisavalt läbipaistev. Enamasti kõlab selliste liitsõnade vastena eesti keeles paremini verbireksiooni säilitav mitmesõnaline fraas: *veronkiertäjä – maksu-dest kõrvalehoidja, vangilennätys – vangide transport lennukiga, dopingkäry – dopinguga vahelejäamine, turvallisuuuhka – oht turvalisusele, jäsenäänestys – hääletamine ainult liikmetele, puheenjohtajakisa – võistlus esimehe koha pärast, kansanäänestys ehdotus – ettepanek rahvahääletuseks, mestaruusjahti – jaht meistritiitlile, konkurents meistritiitli pärast.*

7. Üks osa soome liitsõnu on aga sellised, et seal ei ole võimalik üheselt määrata täiendsõna ja põhisõna semantilist ega süntaktilist vahekorda, vaid tegemist on leksikaalse üksusega, millele lööva vaste leidmiseks oleks vaja Eesti omaaegse terminikorüfee Johannes Voldemar Veski kogemusi ja annet. Neist liitsõnadest, mida ei saa eesti keelde ühe sõnaga tõlkida, on üle 10% selliseid, mida on raske heakõlaliselt tõlkida ka pikema nimisõnafrasiga, nagu näitavad järgmised üsna kohmakad tõlkekatsed:

kivijalkaravintolat 'elumajade esimestel korrustel paiknevad restoranid'
korruptiokuulustelu 'ülekuulamine korruptiooni asjus'
avustajaraha 'raha parlamendiliikmetele abiliste palkamiseks'

talousrikosvangit 'majanduskuritegude eest vangi mõistetud kurjategijad'
ihmisoikeuspomo 'inimõigustega tegeleva ametkonna juht'
dopingilmianto 'pealekaebus dopingu tarvitamise kohta'
syteharkinta 'süüdistuse esitamise kaalumine'

Mis võiks olla eesti keeles *teräväpiirtolähetys, kimppakyyti, liityntäpysäköinti*?
Või kuidas tõlkida eesti keelde järgmised pealkirjad:

Credit Suisse pankki teki kahten miljardin **alaskirjaukset**.

Postikorttikampanja vaatii lakia **päästövähennyksistä**.

Puhemies Niinistö: Eduskunnan pitää uusia **avustajakäytäntönsä**.

SM-liiga valmistelee uusia toimia **katsomohäiriköinnin** kitkemiseks.

4. Kokkuvõte

Ainestiku analüüsi põhjal võib järeldada, et eesti liitsõnamoodustus eeldab soome omast selgemat semantilist suhet täiendsõna ja põhisõna vahel. Täendusseos peegeldub ka liitsõnavormistuses. Eesti ja soome liitsõnade põhimoodustusmall on fonoloogiliselt sarnane (vokaallõpulise täiendsõnaga), kuid morfoloogiliselt erinev. Soome liitsubstantiivide vokaallõpuline täiendsõna on üldjuhul nominatiivis, mis tähendab seda, et liitsubstantiivid on oma laadilt implitsiitsed. Neis jääb moodustusosade tähendusseos vormiliselt väljendamatuna, sest nominatiivivorm ei osuta mingis mõttes seosele. Sellise ehitusega nimetused võimaldavad väljendada väga mitmesuguseid semantilisi suhteid ja leksikaaltähendusi. Eesti liitnimisõnade täiendosis on valdavalt genitiivis. Genitiivivormi funktsioon on seose märkimine. Eesti liitsõnakirjeldus põhinebki semantilistel mallidel: genitiivis täiendsõna puhul on võimalik tõlgendada, millise semantilise tunnuse järgi täiendsõna põhisõna tähendust iseloomustab või kitsendab. Puhtalt grammatilise seosega adverbiaalseid rektioonilisi laiendeid ei ole eesti keeles kerge liitsõna täiendsõnaks sobitada.

Kirjandus

EKG = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
ISK = Hakulinen, Auli, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2004. Iso suomen kielioppi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Kasik, Reet 1989.** Eestin ja suomen verbinjohto. – Sananjalka 31. Turku: Suomen Kielen Seura, 81–92.
- Kasik, Reet 1991.** Derivaatiivsetest laenudest. *u*-liitelised verbid eesti ja soome keeles. – Keel ja Kirjandus 8, 466–476.
- Kasik, Reet 1997.** Typology of Estonian and Finnish Word-formation. The Verb. – Mati Ereht (toim). Estonian: Typological Studies II. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 8. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 42–72.
- Kasik, Reet 1998.** Viron line-suffiksilliset tekijännimet. – Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 228. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 218–224.
- Metslang, Helle 1994.** Kielet ja kontrastit. – Virittäjä 98/2, 203–226.
- Riikoja, Elli 1956.** Kirjakeele ja rahva kõnekeele vahekorra mõningates nominatiivse liitumise rühmades. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Riikoja, Elli 1960.** Eesti keele nimisõnade nominatiivse liitumise reeglite rahvakeelne alus. Kandidaadiväitekiri. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- SESS = Pall, Valdek, Anu Haak, Paul Kokla, Külli Kuusk, Helga Laanpere, Margit Langemets, Ülle Viks, Maija Länsimäki 2003.** Soome-eesti suursõnaraamat / Suomi-viro suursanakirja I–II. Tallinn: Eesti Keele Instituut. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.